

**HADİS EDEBİYATINDA MUHTASAR TÜRÜ:
TESPİTİ VE GELİŞİM SÜRECİ (BAŞLANGICINDAN
HİCRİ ONUNCU ASRA KADAR)**

İlhan ALTAŞ

Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
2022
Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

İlhan ALTAŞ

**HADİS EDEBİYATINDA MUHTASAR TÜRÜ: TESPİTİ VE
GELİŞİM SÜRECİ (BAŞLANGICINDAN HİCRİ ONUNCU ASRA
KADAR)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY**

ERZURUM - 2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **“Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü: Tespiti ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Hicri Onuncu Asra Kadar)”** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

30/12/2022

İlhan Altaş

Ash İslak İmzalıdır

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY danışmanlığında, İlhan ALTAŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 20/12/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Nihat YATKIN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mustafa MACİT

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Muhammed BEYLER

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Alparslan KARTAL

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Bu tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince (BAP) projelendirilmiştir.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	4
A. Muhtasar Literatürünü Tespit İçin Kullanılan Kaynaklar	6
B. Kavramlar İçin Kullanılan Kaynaklar	10
C. Muhtasar Telif Türü İçin Başvurulan Kaynaklar.....	10
III. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	12
A. Muhtasar Türü Eserlere Benzer Telif Türleri.....	13
1. Cem‘	13
2. Cüz.....	14
3. Fevâid	15
4. Etrâf	17
5. Avâlî	18
6. Erbaûn.....	19
7. Değerlendirme	21
IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	22
A. İhtisâr ve Muhtasar Kavramları.....	22
B. İhtisârla Yakın Anlamalı Kavramlar	26
1. Telhîs	27
2. Tehzîb	28
3. Tenkîh.....	31
4. Tecrîd.....	33
5. İntihâb.....	34
6. İntikâ.....	37
7. Değerlendirme	38

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS EDEBİYATINDA MUHTASARLARIN OLUŞUM VE GELİŞİMİ

1.1. MUHTASAR ESERLER ÖNCESİ HADİS EDEBİYATININ OLUŞUM

SÜRECİ.....	43
1.1.1. Tespit.....	43
1.1.2. Tedvin.....	45
1.1.3. Tasnif.....	48
1.1.3.1. Rivâyetü'l-hadîs	50
1.1.3.2. Dirâyetü'l-Hadîs	56
1.2. MUHTASAR FİKRİNİN OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ.....	59
1.2.1. Hadis Edebiyatında Muhtasar Fikrinin Oluşumu ve İlk Muhtasarlar	61
1.2.1.1. Arap Dilinin Yapısı	62
1.2.1.2. Bir Anlatım Üslubu Olarak İhtisâr	64
1.2.1.3. Hadis Edebiyatında Muhtasarların İlk Örnekleri	66
1.2.2. Hadis Edebiyatında Muhtasar Telif Türünün Gelişim Süreci	73
1.2.2.1. Rivâyetü'l-Hadis Edebiyatında Muhtasarlar	76
1.2.2.2. Dirâyetü'l-Hadis Edebiyatında Muhtasarlar.....	84
1.3. MUHTASARLARIN YOĞUNLUK KAZANDIĞI BÖLGELER.....	89
1.3.1. Endülüs Bölgesi.....	90
1.3.1.1. Bölgenin Siyasi Yapısı	90
1.3.1.2. Bölgenin İlmî Yapısı, Hadis İlmi ve Muhtasarlar	94
1.3.2. Kahire-Dımaşk Bölgesi	100
1.3.2.1. Endülüs'ten Gelen Göçler	101
1.3.2.2. Doğu İslam Dünyasından Gelen Göçler.....	103
1.3.2.3. İlmî Seyahatler.....	107
1.4. MUHTASARLARIN ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNDE ETKİLİ OLAN	
SEBEPLER.....	108
1.4.1. Dönemin İlim Algısı.....	108
1.4.1.1. Hadis İlmine Verilen Önem.....	109
1.4.1.2. Ezber Merkezli Eğitim Anlayışı	110
1.4.1.3. Muhtasarlara Gösterilen Ragbet	112
1.4.1.4. Bazı İsimlerin Muhtasar Telif Etmede Öne Çıkması	115

1.4.1.5. Fikri Cereyanlar	119
1.4.2. Kurumsallaşan Eğitim Sistemi	120
1.4.2.1. Medrese ve Dârülhadisler Öncesi Eğitim Faaliyetleri.....	122
1.4.2.2. Medrese ve Dârülhadislerin Yaygınlaşması	124
1.4.2.2.1 Medrese ve Dârülhadislerin Yaygınlaşma Sebepleri.....	129
1.4.2.2.2. Ders Müfredatlarının Muhtasarların Gelişmesine Etkisi	131
1.4.2.3. Hoca-Talebe İlişkisinin Yansıması.....	133
1.4.2.4. Telif Faaliyetine Başlama.....	134
1.4.3. İhtisâr Edilen Kitabın Mahiyeti	135
1.4.3.1. Bazı Kitapların Otorite Kabul Edilmesi	135
1.4.3.2. Bazı Asılların Gereksiz Ayrıntı, Tekrar ve Problemlı Bilgiler İçermesi ..	138
1.4.3.3. Muhtasarların Yeniden İhtisâr Edilmesinin Gerekmesi	141
1.4.3.4. Başlangıç Seviyesindeki Talebeleri Hesaba Katmama	142
1.5. MUHTASARLARIN YAZILIŞ GAYELERİ.....	143
1.5.1. Bilgiye Ulaşmada Kolaylık Sağlama	144
1.5.2. Eseri Ezberlenebilecek ve Mütâlaa Edilebilecek Bir Formata Sokma.....	147
1.5.3. Asıl Eserleri Gözden Geçirme.....	149
1.5.4. Asıl Eseri Daha Anlaşılır Hale Getirme	150
1.5.5. İstenilen Bilgiye Hızlı Ulaşımı Sağlama	151
1.5.6. Asıl Eserdeki Bilgileri Sonraki Dönemlere Aktarma İsteği.....	154

İKİNCİ BÖLÜM

MUHTASARLARIN MAHİYETİ

2.1. İSLAMİ LİTERATÜRDE YAZIN TÜRLERİ.....	158
2.1.1. Asıl-Telif	162
2.1.2. Şerh.....	163
2.1.3. Tashih-Nüket-İstidrak	165
2.1.4. İkmal-Tekmile-Haşiye-Ta‘lik-Zeyl-Zevâid	167
2.1.5. Tehzîb-Tertib.....	168
2.1.6. Cem‘-Derleme	170
2.1.7. İhtisâr-Telhîs	174
2.2. HADİS EDEBİYATINDA İHTİSAR ÇEŞİTLERİ	175

2.2.1. Rivayetlerin İhtisârı.....	175
2.2.2. Daha Önce Telif Edilmiş Eserin İhtisârı	180
2.2.3. Muhtasarın Tekrar İhtisârı.....	182
2.2.4. Özgün Bir Eser	182
2.3. MUHTASAR ESER YAZARINDA ARANAN ÖZELLİKLER.....	186
2.3.1. Bütünlüğü Koruma ve İlmî Yeterlik	192
2.3.2. Asıl Kitabı İyi Tanıma.....	194
2.3.3. İhtisâr Metodunu İyi Belirleme	195
2.3.4. İhlas ve Doğru Niyet	196
2.4. İHTİSAR EDİLEN KİTABA YÖNELİK İLMÎ FAALİYETLER	198
2.4.1. Asıl Eserin Muhteva ve Bütünlüğüne Müdahale.....	199
2.4.2. Asıl Eserin Tertib ve Metoduna Müdahale	204
2.4.3. Asıl Eserin Anlatıma Müdahale	206
2.4.4. Asıl Esere İlaveler	212
2.4.5. Asıl Eserin Anlatımını Açıklama	214
2.4.6. Asıl Esere Eleştiri ve Tenkitler	216
2.5. MUHTASAR TELİF TÜRÜNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER	218
2.5.1. Klasik Dönem.....	219
2.5.2. Modern Dönem	230
2.5.2.1. Muhtasarların İlmî Çöküşün Belirtisi Olduğu İddiası	233
2.5.2.2. İctihad Kapısının Kapanmasından Sonra Muhtasarların Ortaya Çıktığı İddiası	238
2.5.2.3. George Makdisi'ye Göre Muhtasarlar	243

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHTASAR LİTERATÜRÜ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. RİVÂYETÜ'L-HADİS EDEBİYATI MUHTASARLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ	246
3.1.1. Ale'r-Ricâl Sistemiyle Yazılan Eserlerin Muhtasarları	247
3.1.2. Ale'l-Ebvâb Sistemiyle Yazılan Eserlerin Muhtasarları	249
3.1.2.1. Musannef Türü Eserlerin Muhtasarları.....	249
3.1.2.2. Câmî' Türü Eserlerin Muhtasarları.....	252

3.1.2.3. Sünen Türü Eserlerin Muhtasarlari.....	266
3.1.2.4. Müstedrek Türü Eserlerin Muhtasarlari	272
3.1.3. Rivâyetü'l-Hadis Edebiyatına Dayalı Eserlerin Muhtasarlari.....	274
3.1.3.1. Belirli Konular veya Özel Amaçlarla Derlenen Eserlerin Muhtasarlari...274	
3.1.3.1.1. <i>Cem</i> ' Türüne Dair Eserlerin Muhtasarlari	274
3.1.3.1.2. Ahkâm Hadislerine Dair Eserlerin Muhtasarlari	278
3.1.3.1.3. Mevzu Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari	281
3.1.3.1.4. Meşhur Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari.....	284
3.1.3.1.5. Mütevatir Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari	287
3.1.3.1.6. Etrâf ve Zevâid Türü Eserlerin Muhtasarlari.....	288
3.1.3.2. Rivâyetü'l-Hadis Şerhlerinin Muhtasarlari	289
3.2. DİRÂYETU'L-HADİS EDEBİYATI MUHTASARLARI.....	294
3.2.1. Hadis İlimleri.....	295
3.2.1.1. Hadis Usulüne Dair Muhtasarlari	295
3.2.1.1.1. İbnü's-Salâh'ın ' <i>Ulûmu 'l-hadis</i> Muhtasarlari ve Değerlendirmeleri	295
3.2.1.1.2. Hadis Usulüne Dair Telif Edilen Diğer Eser Muhtasarlari.....	318
3.2.1.1.3. Hadis Usulüne Dair Özgün Muhtasar	320
3.2.1.2. Hadis İlimlerinin Alt Başlıklarına Dair Eser Muhtasarlari.....	324
3.2.2. Terâcim-Tabakât Muhtasarlari	332
3.2.2.1. Sikâ Râvilerin Biyografilerine Dair Eserlerin Muhtasarlari.....	332
3.2.2.2. Zayıf Râvilerin Biyografilerine Dair Eserlerin Muhtasarlari	335
3.2.2.3. Memzuc Biyografiler İçeren Eserlerin Muhtasarlari.....	337
3.2.2.3.1. Kitap Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlari	337
3.2.2.3.2. Bölge Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlari.....	345
3.2.2.3.3. Dönem Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlari.....	348
3.2.2.3.4. Mezhep Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlari	350
SONUÇ.....	351
KAYNAKÇA	357
ÖZGEÇMİŞ.....	397

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**HADİS EDEBİYATINDA MUHTASAR TÜRÜ: TESPİTİ VE GELİŞİM SÜRECİ
(BAŞLANGICINDAN HİCRİ ONUNCU ASRA KADAR)
İLHAN ALTAŞ****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY****2022, 397 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Nihat YATKIN
Prof. Dr. Mustafa MACİT
Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
Doç. Dr. Alparslan KARTAL
Doç. Dr. Muhammed BEYLER**

İslam ilim geleneğinde önemli bir konuma sahip olan muhtasarların hadis tarihinde bir telif türü mahiyetinde yer aldığını dikkatlere sunmayı amaçlayan bu çalışma, muhtasarların tespitini, gelişimini ve değerlendirmesini konu edinmiştir. Çalışmada, başlangıcından hicri onuncu asra kadarki zaman aralığında telif edilen muhtasar eserlerin ortaya çıkmasında rol aldığı düşünülen etkenler tetkik edilmiştir. Bunun yanında muhtasarların hadis ilminde ifade ettiği işlevler ve alana sağladığı katkılar incelenmiştir.

Hicri dördüncü asırdan sonra İslam telif geleneğinde kaleme alınıp, yeni türlerin literatürünü oluşturan eserlerin önemli kısmı hakkında orijinallikten yoksun, eskinin tekrarı ve yeniliğin önünü tıkayan eserler oldukları şeklinde varsayımlar bulunmaktadır. Başta muhtasarlar olmak üzere şerh, haşiye vb. türden eserler de bu iddialardan nasibini almıştır. Hâlbuki muhtasarlar, tarih boyunca genelde İslam telif geleneği özelde ise hadis ilminde ilmî faaliyetlerin devamı konusunda önemli katkılar sunmuştur. Dolayısıyla bu çalışma, her ne kadar muhtasarların tespitini ve gelişimini konu edinmiş olsa da söz konusu varsayımların nesnellik ve bilimsel doğruluk iddialarına cevap olma özelliğini de taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis Edebiyatı, Telif Türü, İhtisâr, Muhtasar.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**MUKHTAŞAR GENRE IN HADİTH LITERATURE: DETERMINATION AND
DEVELOPMENT PROCESS
(FROM THE BEGINNING TO HIJRI TENTH CENTURY)**

İlhan ALTAŞ

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY

2022, Page: 397

**Jury: Prof. Dr. Nihat YATKIN
Prof. Dr. Mustafa MACİT
Assoc. Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
Assoc. Prof. Dr. Alparslan KARTAL
Assoc. Prof. Dr. Muhammed BEYLER**

Aiming to present that mukhtaşars, having an important place in Islamic scholarship tradition, have the quality of a compilation genre in hadīth history, this study addresses identification, development and assessment of mukhtaşars. In the study, the elements considered to be featuring in emergence of that mukhtaşar works, written from the beginning till the hijri tenth century, have been analysed. Along with that, the functions mukhtaşars reflect in hadīth studies and their contributions to the field have been studied, as well.

Following the hijri fourth century, there have been assumptions regarding majority of the works written as part of the Islamic writing tradition and forming the literature for the new genres in the way that they lack originality, they just repeat the past works and they obstruct innovations. Mukhtaşars being in the first place, works such as sharḥ, ḥāshiya etc. have also been effected by these assumptions. However, throughout history mukhtaşars have made significant contributions to Islamic writing tradition in general, and to the continuation of scientific activities in hadīth studies in specific. Therefore, although this study aims at the identification and development of mukhtaşars, it also bears the quality of answering the objectivity and scientific accuracy claims of the abovementioned assumptions.

Keywords: Hadīth Literature, Compilation Type, Ikhtīşar, Mukhtaşar.

KISALTMALAR DİZİNİ

ark.	: Arkadaşları
bkz.	: Bakınız
b.	: Bin, ibn
bt.	: İbnetü, bint
byy.	: Basım yeri yok
c.c.	: Celle celâlüh
çev.	: Çeviren
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums
h.	: Hicri
haz.	: Yayına hazırlayan
HDT	: Hadis Tetkikleri Dergisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
(s.a.s)	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz

v.	: Vefat tarihi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vdğ.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Günümüzde hadis edebiyatında bulunan farklı telif türlerine dair birçok araştırma yapılmış olmasına karşın, İslam telif geleneğinde tarih boyunca vücut bulan telif türlerin birçoğundan daha işlevsel, daha talep edilen bir telif türü olan muhtasar edebiyatına dair nitelikli çalışmaların oldukça az olduğu müşahade edilmektedir. Entelektüel ilmî faaliyetlerde başvurulmaya devam edilen ve yüzlerce örneği ile karşımızda duran muhtasar literatürü; muhteva, yöntem ve etkileri gibi çeşitli açılardan nitelikli araştırmalara konu olmayı hak etmektedir. Bu konuda doktora seviyesinde bir çalışmanın olmayışı bizi bu alandaki boşluğa -en azından giriş mesabesinde- mütevazı bir katkı sunmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda “Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü: Tespiti ve Gelişimi (Başlangıcından Hicri Onuncu Asra Kadar)” adlı çalışmayla hadis edebiyatında bir telif türü olduğunu düşündüğümüz muhtasarların hicri onuncu asra kadarki literatürünün tespitini, ortaya çıkmasında ve gelişmesinde görülen etkenlerini ve bu türün özelliklerini tetkik etmek arzulanmıştır.

Müstakil bir telif türü olarak hadis edebiyatı tarihinde yerini almış olan muhtasar literatürünün ortaya çıkışını, gelişimini tespit ve değerlendirme yapmayı hedefleyen bu çalışma; bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında muhtasar kavramının yanında telif türü olarak muhtasar kapsamına girip ancak isimlerinde muhtasar kavramına yakın anlamlı olarak kullanılan kavramlar ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda görünüş itibarıyla muhtasar türüne dâhil olduğu izlenimi veren telif türlerine dair bilgilere de yer verilmiştir. Birinci bölümde muhtasar eserlerin ilim dünyasında hangi tarihlerde sahne almaya başladığı, telifinde yoğunlaşılan bölge ve tarihler gibi konulara değinilmiştir. Daha sonra bu türden eserlerin ortaya çıkmasında rol aldığı düşünülen etkenlere ve bu türden eserlerin taşıdıkları gayelere yoğunlaşmıştır. İkinci bölümde daha çok hadis edebiyatında ihtisâr çeşitlerine, muhtasar eserlerin asıl eserlere dair tasarrufları ve muhtasar telif türüne dair değerlendirmeler gibi konulara yoğunlaşmıştır. Üçüncü bölümde ise tespit edilen muhtasar literatürüne ve bu literatürden matbu hâllerine ulaşılan eserlerin imkânlar nispetince değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Çalışmanın elimizdeki hâlini almasında değerli katkıları ile emek veren ve her aşamasını dikkatle takip eden danışman hocam sayın Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY’a şükran borçluyum. Değerli ve önemli katkılarda bulunarak çalışmanın son hâlini

almasında emekleri bulunan jüri üyeleri sayın Prof. Dr. Nihat YATKIN, Prof. Dr. Mustafa MACİT, Doç. Dr. Alparslan KARTAL, Doç. Dr. Muhammet BEYLER ve Dr. Öğr. Üyesi Fuat KARABULUT hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez çalışması boyunca fikirlerine birçok kez başvurduğum Dr. Öğr. Üyesi Abdülkerim MALKOÇ ve Dr. Öğr. Üyesi Abdülalim ADIGÜZEL'e teşekkür etmek istiyorum. Son olarak ise bu meşakkatli süreci sabırla benimle birlikte yaşayan aileme şükranlarımı sunuyorum.

Erzurum 2022

İlhan ALTAŞ

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE ÖNEMİ

Hicri II-IV. asır arasındaki dönem, İslami düşünce ve kültürün gelişmesinde olduğu gibi İslami ilimlerin müstakil disiplinler olarak teşekkül etmesinde de mihenk taşı görevi gören bir dönem olmuştur. Söz konusu dönemde İslami ilimlerin birçok farklı disiplinlerinde ana kaynaklar olarak adlandırılan önemli eserler vücut bulmuştur. Hicri II-IV. asır arasında telif edilen bu eserler, sonraki dönemlerde kaleme alınan eserlere de kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla İslami ilim ve telif geleneği söz konusu olduğunda sabit ve telif edildiği şekliyle kalan bir birikim akla gelmez. Bilakis hâlen mahtût durumda olup gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen eserler bir tarafa, kendilerine muttali olabildiğimiz yoğun literatürden hareketle İslami ilim ve telif geleneğinin sürekli canlılığını koruduğunu, kümülatif bir şekilde geliştiğini ifade etmek mümkündür.

Hicri II-IV. asır arasındaki zaman dilimine hadis ilmi muvacehesinden bakıldığında ise tedvin, tasnif gibi süreçler yaşanmış ve bu süreçlere dayalı kurucu kaynak eserler telif edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu dönemlerde yaşanan bu gelişmelerin sonucunda hadis ilmi, artık bir ilmî disiplin hâlini almıştır. Bu bağlamda rivâyet ve dirâyet yönü ile bir ilmî disiplin hâlini alan hadis ilmi, nakledilen rivayetleri anlama, ezberleme, yorumlama ve hayata tatbik etme amacı taşımıştır. Tedvin sürecinde bir araya getirilen rivayetler, çeşitli amaç ve ihtiyaçlar doğrultusunda tasnif sürecindeki faaliyetler sonucunda kaynaklarda yerlerini almıştır. Bu anlamda tedvin ve tasnif süreçleri, Rasûlullâh'tan (s.a.s) nakledilenler başta olmak üzere, rivayetlerin yok olmasının önüne geçme, sağlam olanını çürük olanından ayırıp koruma altına alma gibi faaliyetleri barındırması bakımından altın kıymetinde olan süreçlerdir.

Hadis ilminin oluşumunda altın çağ olarak kabul edilen hicri III. asır ile birlikte vücut bulan temel eserler, nesiller boyunca çeşitli türlerden sayısız telifata konu olmuşlardır. Esasen asıl konusu rivayet olan hadis ilminde, beşinci hicri asırdan günümüze doğru mütekaddimun dönemine ait klasik hadis eserlerini anlamaya, ezberlemeye, yorumlamaya ve sosyal hayata tatbik etmeye yönelik amaçlar güden *muhtasar*, *şerh*, *haşiye*, *ikmal*, *cem'*, *tehzîb* gibi eser türlerinin telif edilmesi doğal bir sonuçtur.

Nerede ise bütün ilmî çalışmalarda olduğu gibi İslami ilim geleneğinde de telif edilen kitaplar, kendiliğinden ve sebepsiz bir şekilde vücut bulan eserler olmamıştır. Buna göre yazılan eserlerin telif türleri ve hacimleri, hitap ettikleri kitlenin ihtiyaçlarına, istek ve arzularına göre şekillenmiştir. İslami ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi hadis ilminde de muhatap kitlenin arzu, istek ve ihtiyaçlarına bağlı olarak daha önce telif edilmiş olan literatür, tekrardan farklı türlerden sayısızca esere konu olmuştur. Bu yeni literatür o kadar geniş bir yekûn tutmuştur ki bilginler tarafından amaç ve maksatlarına göre çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu anlamda İslami ilim ve telif geleneğinde hicri dördüncü asır sonrası, genelde daha önce telif edilmiş temel eserleri konu edinen *şerh*, *muhtasar*, *cem'*, *tehzîb*, *istidrak*, *nüket*, *haşiye*, *ta'lik* vb. gibi birçok telif tarzlarının ortaya çıktığı dönem olmuştur.

İslami ilimlerin bazı dallarında daha erken dönemde ilk örneklerine rastlanılan *muhtasar* eserler, hadis ilminde hicri üçüncü asrın sonundan itibaren telif edilmeye başlanmış, sonraki asırlarda giderek artan ve talep edilen bir telif yöntemi hâline gelmiştir. Özellikle hicri yedi ile dokuzuncu asırlar arasının muhtasar telifinin gelişimi açısından altın dönemler olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Esasen yedinci ve dokuzuncu hicri asır arasındaki dönem sadece muhtasar telif türü için değil, aynı zamanda temel eserler üzerine yazılan *şerh*, *haşiye*, *cem'* gibi telif türlerinin de altın dönemleri olmuştur. Hicri yedi ile dokuzuncu asırlardaki sosyokültürel ve siyasi şartlar, ilim geleneği ve algısı bu yeni türlerin gelişiminde etkili olmuştur.

İslami ilimlerin genelinde, özellikle de hadis çalışmaları bakımından hicri yedi ile onuncu asır, İslam tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuştur. Zira Doğu İslam dünyasının Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilalarına uğradığı, bunların arasında kalan bir yandan Haçlı tacizlerine; diğer yandan ise batıl inanışlıların yaydıkları tehlikelere maruz kalan Zengî, Eyyübî ve Memlükler devletlerinin hüküm sürdükleri coğrafya, ülkelerini terk etmek zorunda kalan çoğu âlimin iltica ettiği güvenilir bir liman hâline gelmiştir. Bu gelişmeler İslam dünyasında daha önce görülmemiş bir ilmî canlılığı da beraberinde getirmiştir.

Modern dönemde özellikle hicri dördüncü asırdan sonra İslam ilim ve telif geleneğinin literatürüne yönelik olumlu ve olumsuz anlamda birçok eleştiriler yöneltilmektedir. Bu meyanda İslam ilim ve telif geleneğinde çoğunlukla hicri dördüncü

asırdan sonra ortaya çıkan *şerh*, *muhtasar*, *cem* ‘, *tehzîb*, *istidrak*, *nüket*, *haşiye*, *ta’lîk* vb. telif türleri ve bunlara ait literatür üzerinden bir takım değerlendirmeler yapılarak İslami ilimlerin gerilediği şeklinde bir sonuca ulaşıldığı görülmektedir. Nitekim bu bakış açısına göre söz konusu telif türleri ve bunlara ait literatür orijinallikten uzak, öncekilerin tekrarı olup yeni bir şey barındırmayan, gerilemeye sebep olan faaliyetlerdir.

Diğer taraftan bazı araştırmacılar ise İslam telif geleneğinin önemli bir kısmını toptan tenkit eden söz konusu varsayım ve iddialara karşı bu minvaldeki iddia sahiplerinin büyük ölçüde subjektif davrandıklarına dikkat çekmişlerdir. Bu çerçevede İslam dünyasında ortaya çıkan her telif türünün bir ihtiyaca binaen geliştiği, *muhtasar*, *şerh*, *haşiye* gibi telif türlerin ilmî faaliyetlerin devamlılığını ifade eden çalışmalar olduğu ifade edilerek İslam telif geleneğinin külliyyatına karşı toptancı olumsuz bakış yerine telif edilen her eserin nicelik ve niteliklerine göre ayrı ayrı değerlendirilmesinin gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

İslami telif geleneğinin önemli bir telif türü olan *muhtasar*, *şerh haşiye*, *cem* ‘ gibi eserler hakkında iddia ve eleştirilerin genellikle bu minvalde ilerlediği ifade edilebilir. Buradan hareketle ülkemizde *şerh*, *haşiye* gibi telif türleri hakkında Tefsir, İslam Hukuku ve Hadis gibi farklı alanlarda bazı nitelikli araştırmaların yapıldığını, söz konusu iddialara ve varsayımlara çeşitli yönlerden cevaplar verilmeye gayret edildiğini görmekteyiz. Ancak hadis ilminde çok sayıda örneği bulunan muhtasarların hadis edebiyatında müstakil bir telif türü olup olmadığı, ne kadar literatüre sahip olduğu, niçin ortaya çıktığı gibi sorulara kapsayıcı ve doyurucu cevaplar verilmemiş olması söz konusu eleştirilerin subjektif ön kabullerden oluşan iddialar olduğunu akıllara getirmektedir.

Her hâlükârda İslami yazın geleneğinde varlığını hâlen daha devam ettiren ve canlılığını koruyan muhtasarlar, hadis ilmi çerçevesinde müstakil araştırmalara konu olmayı hak etmektedir. İşte bu çalışma hemen hemen bütün İslami ilimlerde örneğine rastlanan muhtasar edebiyatını hadis ilmi muvacehesinden konu edinmektedir. Hadis edebiyatında yazımına hicri üçüncü asrın sonlarında başlanan ve ilerleyen süreçlerde müstakil bir literatür mahiyeti kazanacak kadar yaygınlaşmasında birçok faktörün etkili olduğu, bunun yanında ilmî faaliyetlere de çeşitli açılardan önemli katkı sağladığı düşünülen muhtasarlar hakkında nitelikli bir araştırmanın yapılmamış olması bizleri bu konuyu çalışmaya sevk etmiştir.

Bu gereklilikten hareketle “Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü: Tespiti ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Hicri Onuncu Asra Kadar)” başlıklı elimizdeki çalışma, muhtasar türü eserlerin bir telif türü olduğunu, her telif türünde olduğu gibi muhtasarların da kendine özgü amaçlarının, kaidelerinin ve yöntemlerinin bulunduğunu ilim dünyasına sunmayı amaç edinmektedir. Ayrıca bu çalışma, muhtasar telif türü ve literatürünün orijinallikten uzak, yeniliğin önünü tıkayan eserler olduğu şeklindeki iddiaların da geçerliliğini tartışmayı amaçlamaktadır. Ancak şu hususa bir daha dikkat çekilmelidir ki bu çalışma, hadis edebiyatında muhtasar telif türüne dair bütün hususlara dair çözümleri barındıran nihai bir çalışma olmayıp bilakis muhtasarlar hakkında giriş mesabesinde bir çalışmadır.

Bu çalışmayı tetkik edenler, muhtasara benzeyen telif türleri var mıdır? İhtisâr kavramı ile aynı anlama gelen başka kavramlar bulunmakta mıdır? Hadis edebiyatında muhtasar eserler ilk olarak ne zaman ortaya çıkmıştır? Hadis edebiyatında muhtasar eserlerin yoğunluk kazandığı bölgeler var mıdır? Muhtasar eserlerin ortaya çıkmasında hangi etkenlerden bahsetmek mümkündür? Muhtasar eserlerin telif gayeleri nelerdir? Bu telif türü hadis tarihi içerisinde nasıl bir işlev görmüştür? İslami literatürde muhtasarlar bir telif türü kategorisinde ele alınmış mıdır? Hadis edebiyatında ihtisâr üslubunun kullanım alanları nelerdir? Muhtasarlar orijinallikten uzak eserler midir yoksa ihtisâr edilen esere yönelik yeni ilmî unsurlar barındırmakta mıdır? Muhtasar literatürüne yönelik yaklaşımlar nelerdir? gibi soruların cevabına ulaşacaktır.

Hadis edebiyatı tarihinde kritik işlevler üstlenmiş olan muhtasarların bir yazın türü olarak dikkatlere sunmayı hedefleyen bu çalışmanın cevap bulmayı planladığı söz konusu sorular bağlamında önem arz ettiği düşünülmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Hadis edebiyatında muhtasar telif türünü konu edinen bu çalışma, hadis tarihi ve aynı zamanda hadis literatür araştırması kapsamına girmektedir. Genel olarak tasviri ve tahlili yöntemlere başvurulmuş bu çalışmada, dökümantasyon yöntemleriyle elde edilen bilgiler mümkün olduğunca kronolojiye bağlı kalınarak işlenmiştir. Araştırma boyunca şahısların vefat tarihleri ilk geçtiği yerlerden sonra belirtilmeye çalışılmıştır. Bu bilgiler

verilirken şahısların yaşadıkları dönemi akıllarda canlandırma adına hicri ve miladi olarak verilmiştir.

Daha önce belirtildiği gibi çalışma muhtasar türü eserlerin hicri onuncu asra kadar olan tarihi serencamını konu edinmektedir. Kabul edilmelidir ki bir yazım tarzının telif türü olduğunu iddia etmek öncelikle bu yazım tarzının literatüründen haberdar olmayı gerektirir. Zira telif türü olduğu iddia edilen bazı yazım tarzları bir telif türü oluşturacak kadar kalabalık literatüre sahip olmayıp tarih içerisinde bazı şahısların kişisel teşebbüslerinden öteye geçememiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu çalışmamızda, araştırma konusu netleştirildikten sonra yapılan işlem, muhtasar telif türünün hicri onuncu asra kadar sahip olduğu literatürün tespiti olmuştur.

Çalışmanın giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşması planlanmıştır. Giriş kısmında muhtasar telif türü ile ilgili kapsam-sınırlılıklar belirlenerek daha sonra muhtasar kelimesi ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Birinci bölümde muhtasar eserler öncesi hadis edebiyatının oluşum süreci, hadis edebiyatında muhtasar eserlerin ortaya çıkmasının temel dinamikleri arasında bulunan “ezber” olgusu merkeze alınarak kısaca ele alınmıştır. Çünkü söz konusu muhtasar yazımı, şerh türü eserlerde olduğu gibi genellikle daha önce telif edilen eserleri konu almaktadır. Dolayısıyla muhtasarların konu aldığı hadis edebiyatının oluşum sürecine kısaca dikkat çekilmesi gerektiği düşünülmüştür. Daha sonra hadis tarihinde muhtasarların ortaya çıkış süreci, yoğunluk kazandığı bölgeler, yaygınlaşmasındaki sebepler ve gayeler gibi konulara yer verilmiştir.

İkinci bölümde muhtasar eserlerin mahiyetine dair konular işlenmiştir. Burada öncelikle muhtasarların bir telif türü sayılıp sayılamayacağı sorunsalına değinilmiştir. Daha sonra hadis edebiyatında yapılan ihtisâr faaliyetlerinin çeşitlerine, muhtasar eser yazan kişide aranan özelliklere, muhtasar eserlerde ihtisâr edilen metne yönelik tasarruflar, tenkitler, ilaveler gibi konular ele alınmıştır. En sonda ise geçmişte olduğu gibi günümüzde de muhtasar eserlere yönelik bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmanın ilk aşamasında tespit edilen ve değerlendirilmesi mümkün olan hadis edebiyatında hicri onuncu asra kadar literatür verilerine yer verilmiştir. Çalışma, yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda muhtasar telif türüne dair ulaşılan kanaatin genel değerlendirilmesinin ve muhtasar konusuna dair önerilerin bulunduğu sonuç kısmı ile nihayete erdirilmiştir.

Muhtasar telif türünü konu edinen çalışmada yüzlerce kaynağa başvurulmuştur. Ancak çalışmanın genel seyri içerisinde muhtasalar hakkında verilen bilgiler daha çok tespit edilen literatür verilerine dayalıdır. Nitekim çalışmanın ilk merhalesi literatürün tespiti olmuştur. İkinci aşamada tespit edilen literatürden günümüzde basımı yapılmış ve bizim de ulaşma imkânı bulduğumuz muhtasaların asıl eser ile genel anlamda karşılaştırmalar sonucunda önemli notlar tutulmuştur. Ayrıca bu aşamada muhtasaların mukaddimelerinde yer verilen bilgilerin tetkiklerinden kıymetli bilgiler elde edilmiştir. Üçüncü merhale ise müelliflerin vefat tarihleri de göz önünde bulundurularak söz konusu verilerin işlenmesi olmuştur. Dolayısıyla çalışmanın temel kaynaklarını bizzat muhtasar eserler oluşturduğu söylenebilir. Ancak gerek muhtasar telif türü literatürün tespiti için başvuru alan eserler gerek ele alınan kavramlar için başvuru alan eserler gerekse muhtasar telif türünün tarihî seyri için başvuru alan eserlerden bazılarının zikredilmesi uygun olacaktır.

A. Muhtasar Literatürünü Tespit İçin Kullanılan Kaynaklar

Araştırmanın konusu kısmında da ifade edildiği gibi bu çalışma, hadis edebiyatında yazılmış muhtasar türü eserlerin tespit ve gelişimini konu edinmektedir. Hadis edebiyatında muhtasaların da bir tür olduğu tezini geçerli olabilmesini sağlayan parametrelerden biri de muhtasaların hadis tarihi içerisinde bir telif türü oluşturacak kadar yoğun bir literatüre sahip olmasıdır. Bundan dolayı çalışmamızın araştırma kapsamına giren muhtasar literatürünün başlangıcından hicri onuncu asra kadar tespiti oldukça önem taşımaktadır. Nitekim muhtasar literatürünün tespiti ve araştırması için söz konusu zaman aralığını konu edinen birçok bibliyografik ve kronik türü eser taranmıştır. Burada muhtasar eserlerin tespiti için başvurduğumuz bazı eserlere kısaca işaret edilecektir.

Çalışmamızın son bölümünü oluşturan hadis edebiyatında telif edilen muhtasaların tespiti için başvuru alan eserler arasında İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı eseri bulunmaktadır. İbn Hacer, eğitim-öğretim hayatında okuttuğu kitapları hangi senedlerle rivayet ettiğini, bunları kimlerden nasıl aldığını belirtmek için yaklaşık iki bin kitabın ismini *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı eserinde paylaşmaktadır. Bu çalışmada da istifade edilen eser, literatür tespiti ve çalışması yapacak araştırmacılar için önemli bilgiler içermektedir.

Bu araştırmada literatür tespiti için en çok başvurulan ve diğeri eserler arasında referans kabul edilen çalışma, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-zünûn* adlı eseridir. Kâtip Çelebi'nin bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetinde telif ettiğı *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* isimli eseri literatür bilgisi alanında önemli bir yer tutmaktadır. Eser genel olarak Arapça literatürle ilgili olmakla birlikte, Farsça ve Türkçe çalışmalar hakkında da bilgiler içermektedir. Eser, adından da anlaşıldığı gibi ilimlerin sayımını ve taksimini konu edinmiştir. Müellif, bilgi tekrarından olabildiğince kaçınmış, tanıtmak için ele aldığı eserin telif tarihini ve müellifinin vefat tarihini azami ölçüde vermeye özen göstermiştir. Ayrıca tanıttığı eser üzerine telif edilmiş *ihtisâr*, *şerh* ve *haşıye* gibi çalışmaları da belirtmeye gayret etmiştir.

Keşfu'z-zünûn tüm bu faydalı bilgilerin yanında kullanım açısından bazı zorlukları da barındırmaktadır. Bu da eserin kullanım zorluğunu beraberinde getirmektedir. Bu zorluklardan bazılarını sıralayacak olursak; 1. *Keşfu'z-zünûn*'da yer alan ilim tanımlarının ve kitap isimlerinin arka arkaya gelecek şekilde bir arada verilmiş olması kullanımı zorlaştırmaktadır. Ancak *Keşfu'z-zünûn*'un içeriğı, ilim tanımları ayrı bir kısım, kitap isimleri ise ayrı bir kısım olacak şekilde düzenlenmiş olması hâlinde kullanım açısından daha pratik bir içeriğesi sahip olacağı düşünölmektedir. 2. Eserde kitap isimleri edebiyat, tıp, İşlami bilimler gibi sanat alanlarına göre herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın alfabetik olarak karışık verilmiştir. Bu durum belli bir alandaki literatürü tespit etmek isteyenler için tahmin edilenden fazla zaman ayırmayı gerektirecektir. Ancak eserin, sanat alanlarına göre ayrıma tabi tutulmuş olması hâlinde kullanımı daha pratik ve kolay olacaktır.

Esere dair ifade edilen bu hususlar eserde bir eksiklik olduğuna dair bir iddia değildir. Bilakis eserin daha kullanışlı olması hakkındaki düşöncelerden ibarettir. Ayrıca eserin telif edildiğı dönemi göz önünde bulundurduğumuzda, müellifin içerisinde bulunduğı şartlar eserini bu şekilde telif etmeye yönlendirdiğı de düşünölebilir. Belki de ifade ettiğimiz hususlar doğrultusunda esere yapılacak yeni baskılar onu daha kullanışlı kılacaktır. Kâtip Çelebi'nin hazırlamış olduğı *Keşfu'z-zunûn* adlı eser, avantajları ve dezavantajları ile literatür araştırması ve tespiti yapacak araştırmacılar için öncelikle başvurulması gereken birincil kaynaklardandır.

Hadis alanında literatür taramada Kettânî'nin (1857-1927) *er-Risâletü'l-müstatrafe* adlı eseri çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserin konusu sadece hadis sanatına dairalanında yazılmış eserleri toplamaktır. Müellif kendine has bir yöntemle telif edilmiş eserleri kategorize etmiştir. Bu çalışmada *er-Risâletü'l-müstatrafe*'nin orijinal dili olan Arapça baskısı ile beraber genel olarak *Hadis Literatürü* adı ile Yusuf Özbek tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Tercümenin kullanılmasının sebebi ise Özbek'in esere ilaveleri ile eserin orijinalinden 3 katı hacme ulaşmış olmasıdır. Bu da literatür araştırmasında bigâne kalınmaması gereken bir husustur. Ancak Özbek'in ilavelerinde dikkatli olunması gerektiğini düşünmekteyiz. Zira Özbek'in bazı ilavelerinde maddi hatalar göze çarpmaktadır.

er-Risâletü'l-müstatrafe çalışmada kaynak gösterilirken bilgi bizzat Kettânî'den alınmışsa “Kettânî, *Hadis Literatürü*, syf.”, eğer Özbek'in ilavelerinden istifade edilmiş ise “Kettânî, *Hadis Literatürü*, syf (çevirmenin ilavesi).” şeklinde bir yöntem izlenmiştir. Bütün bunlar ile *er-Risâletü'l-müstatrafe* adlı eserin, hadis literatür araştırmalarında başucu kitabı mesabesinde olduğu ifade edilebilir.

Orijinal adı *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL) olan ancak çalışmamızda *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* adlı Arapça çevirisinden istifade edilen eser de literatür tarama ve tespit araştırmalarında başvurulması gereken önemli bibliyografik eserler arasında yer almaktadır. Alman müsteşrik Carl Brockelmann (ö. 1956) tarafından kaleme alınan bu eser, Arapça yazma eserler literatürüne dair telif edilmiş geniş ve zengin bir çalışmadır. Ancak bu eserdeki bilgilerin sıhhati konusunda temkinli olunması gerektiğini düşünmekteyiz. Zira Brockelmann'ın vermiş olduğu bazı bilgilerde hataların bulunduğu ifade edilmektedir. Çalışmamız için bu eserden istifade ederken söz konusu hataların bazılarını bizim de denk geldiğimizi belirtmekte fayda görmekteyiz.

Ömer Rıza Kehhâle'nin (1905-1987) telif ettiği *Mu'cemü'l-Müellifîn* adlı eseri de literatür tarama ve tespit araştırmalarında başvurulması gereken kıymetli eserlerdendir. Kehhâle bu eserinde başlangıçtan kendi yaşadığı yıllara kadar tespit ettiği müellifleri alfabetik olarak sıralamıştır. Literatür araştırması ve tespiti için bu eser oldukça önemli bir yer tutmakla birlikte bazı eksiklikler ve zorluklar barındırmasından dolayı başlı başına yeterli olmamaktadır. Eserin barındırdığı eksiklikler ve zorluklar arasında şu hususlar zikredilebilir: 1. Eserde bilgisi verilen müellifler sıralanırken her birine ait en fazla beş

eser zikredilmektedir. Bu durum ise müellifin telif ettiği eserler hakkında tam bir kanaate sahip olmayı güçleştirmektedir. 2. Eserde bazen aynı müellif tekrar edilmiştir. Bu ise daha önce incelenmiş olması muhtemel aynı müellif üzerine tekrar yoğunlaşmak anlamına geldiği için vakit kaybına sebebiyet verebileceği ifade edilebilir. 3. Bilgisi verilen müellifler uğraştıkları alan gibi herhangi bir ayrıma tabi tutulmamış sadece kronolojik olarak sıralanmıştır. Ancak eserin takip etmiş olduğu kronolojik tasnifi yönteminin yanında müelliflerin uğraştıkları edebiyat, tıp, İslami bilimler gibi alanlar çerçevesinde yeniden tertip edilmesinin eserden istifade etmeyi daha kolaylaştıracağı kanaatini taşımaktayız. Bütün eksikliğine ve zorluğuna rağmen Kehhâle'nin telif ettiği *Mu'cemü'l-Müellifin* adlı eser, literatür araştırması ve tespiti için başvurulması ve istifade edilmesi gereken eserler arasında yerini korumaktadır.

Müessesetü Ali'l-Beyt tarafından hazırlanan *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi'l-mahtûl* isimli eser (Ammân 1991), İslam dünyasında (Sünni-Şii) mezhep fark etmeksizin Tefsir, Kıraat gibi Kur'an ilimleri ile hadis ve hadis ilimlerine dair yazılan Arapça eserlerin yazmalarının bibliyografyasıdır. Toplam dokuz cilt olarak neşredilen eserin son üç cildi hadis ve hadis ilimlerine hasredilmiştir. Bu üç ciltte kitaplar Şii ve Sünni mezhepleri fark etmeksizin alfabetik olarak sıralanmıştır. Eser ile ilgili bilgiler tanıtılan eserin hemen altında verilmiştir. Ancak *el-Fihrisü's-şâmil* istifade edilirken dikkatli olmakta da fayda görmektedir. Zira *el-Fihrisü's-şâmil*'de bazen bir eserin yanlış müellife nisbeti söz konusu olmaktadır.

Literatür bilgisi verilirken müellifi tanıyacak kadar olsa da bilgi vermemesi ve müellifin ölüm yılını belirtilmemesi eserin dezavantajlarından. Ayrıca bir eserin birçok yerde tekrar etmesi vakit kaybı açısından bir dezavantaj olarak durmaktadır. Bu dezavantajlarına rağmen *el-Fihrisü's-şâmil*, literatür tespit ve araştırması için başvurulmayı hak eden bir çalışma olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Muhtasar literatürünün tespiti için çalışmada başvuru ve çokça istifade edilen eserler arasında Fuat Sezgin'in (ö. 2018) telif ettiği *Geschichte des arabischen Schrifttums* (GAS) adlı eseri bulunmaktadır. Çalışmada *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî* (Riyâd 1991) adı ile Arapça çevirisi kullanılan bu kıymetli eser, biyografi-katalog-bibliyografya türünde olup literatür araştırma ve tespit işlemlerinde başvurulması gereken önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Sezgin'in bu eserini kıymetli kılan yönlerden bir

tanesi, Carl Brockelmann'ın eserinde (GAL) bulunan hatalara işaret e ve eksiklere ilaveler yapılmış olmasıdır.

Literatür araştırma ve tespit konusunda başvurulacak kaynaklar arasında olup son olarak zikretmek istediğimiz eserlerden bir tanesi de Abdullah Muhammed el-Habeşî tarafından hazırlanan *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havaşî* (Abu Dabi 2014) adlı eserdir. Bu eser, son dönemde yazılmış olmasından dolayı önceki bibliyografik eserlere olabildiğince ulaşılmaya çalışılmıştır. Müellif, kitapları alfabetik olarak sıralamaktadır. Bunun yanında müellif, asıl eseri konu edinen *şerh*, *haşiye*, *ihtisâr* vb. eserleri belirtirken her bir telif türünü temsil eden özel rumuz kullanmaktadır. Bu da *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havaşî* okuyacak veya tarayacak araştırmacılar için kolaylaştırıcı bir yöntem olmaktadır.

B. Kavramlar İçin Kullanılan Kaynaklar

Çalışmanın giriş bölümünde ele alınan kavramlar için birçok farklı kaynaktan istifade edilmiştir. Muhtasar kavramı ile ilgili olduğu düşünülen bazı kavramların ele alındığı bu bölümde kaynak olarak daha çok lügat ve ansiklopedi tarzı eserler ön plana çıkmaktadır. Kavramlar hakkında kullanılan lügat eserleri arasında Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitabü 'l-'ayn*, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü 'l-Lüga*, Cevherî'nin (ö. 393/1003) *es-Sihâh*; *Tâcü 'l-Lügati ve Sihâhu 'l-Arabiyye*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu 'l-'Arab* gibi eserler bulunmaktadır. Özellikle lügatlerden istifade edilirken ilgili kavramın sözlük anlamında tarihî süreç içerisinde yeni anlam kazanıp kazanmadığı hususu göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü* ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'si de (*DİA*) kavramlar ile ilgili maddeler sıkça başvurulacak kaynaklar arasında bulunmaktadır.

C. Muhtasar Telif Türü İçin Başvurulan Kaynaklar

Bu başlık altında genellikle çalışmanın birinci bölüm ve ikinci bölümlerinde kullanılan eserler arasında işaret edilmesinin gerekli olduğu düşünülen çalışmalar zikredilecektir. Hemen belirtmek gerekir ki tespit edilip tetkik edilen muhtasar eserlerin bizzat kendileri, söz konusu bölümlerin oluşmasında çokça istifade edilen temel kaynaklar olmuştur. Bunun yanında birinci bölümde yer alan muhtasar eserler öncesi hadis edebiyatının gelişim ve oluşumunun anlatıldığı kısımda, çokça başvurulacak eserler

arasında Muhammed Acâc el-Hatîb'e ait *es-Sünne kable't-tedvîn*, M. Mustafa el-A'zamî'ye ait, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Nûruddîn Itr'a ait *Menhecû'n-nakd*, Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* ve Ömer Özpınar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu* gibi önemli çalışmaları zikretmek mümkündür.

Çalışmanın birinci bölümünde muhtasar eserlerin yoğunluk kazandığı bölgelere dair yapılan araştırmada daha sık başvurulmuş eserler arasında İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*'ü, Dabbî'nin (ö. 599/1203) *Buğyetü'l-mültemis*'i, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb*'i, Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*'u, Nu'aymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*'i gibi klasik çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca Hâlid es-Sûfî'nin *Târîhü'l-'Arab fî'l-Endelüs (el-Feth ve 'asrû'l-vülât)*, Cengiz Tomar'ın *Memlük Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*, Selim Demirci'nin *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, Cumhur Ersin Adıgüzel'in *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) gibi günümüzde yapılmış birçok çalışmalar da bulunmaktadır.

Birinci bölümde muhtasar türü eserlerin yaygınlaşmasının sebepleri ve gayelerine dair yapılan incelemede ise istifade edilen kaynakların büyük çoğunluğunu muhtasar eserlerin kendileri oluşturmuştur. Literatür taramasında tespit edilip ve matbu hâline ulaşılan muhtasarlarda yer alan müelliflere ait mukaddimelerin tez çalışmasının oluşumunda çokça istifade edilen materyaller olduklarını tekrar etmekte fayda mülâhaza edilmektedir. Bununla birlikte muhtasar eserlerin yaygınlaşmasının sebeplerine ve gayelerine dair yapılan incelemeler bizi medrese-dârülhadîs vb. kurumsal eğitim sistemin yapıldığı tesislerin yaygınlaştığı döneme götürmüştür. Dolayısıyla ile burada daha çok başvurulmuş eserler arasında muhtasar ve klasik eserlerin yanında günümüzde medrese, dârülhadîs gibi eğitim-öğretim yapıldığı mekânları konu edinen kaynaklar bulunmaktadır. Bu bağlamda Jonathan P. Berkey'in *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, George Makdisi'nin *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim ve İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Nagihan Emiroğlu'nun *Türk (Bahri) Memlükler Dönemi'nde Hadis İlmi* gibi çalışmaları ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde değinilen muhtasarlardan bir telif türü sayılıp sayılmayacağı konusuna dair birçok farklı kaynaktan istifade edilmiştir. Bu bağlamda İbn

Haldûn'un *Mukaddime*'sini özellikle belirtmek gerekmektedir. İkinci bölümde ele alınan muhtasar telif türünün kendisine özgü kaidelerinin olup olmadığı, muhtasar eser yazarında aranan kriterler, muhtasarların konu edindiği eserler üzerine tasarruflar vb. konular için genellikle birçok muhtasar eserin mukaddimelerinden istifade edilmiştir. Ayrıca günümüzde yapılan bazı çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bu eserler arasında Abdülganî Ahmed Cebr Müzhir'in "Kavâidü'l-iẖtisâr", el-'Amrî'nin *el-İhtisâr fî't-tefsîr* gibi çalışmalar bulunmaktadır.

İkinci bölümde değinilen son konuda gerek İslam dünyasında gerekse günümüz oryantalist çalışmalarında muhtasar eserlere yönelik kısa da olsa değerlendirmelere yer verilmiştir. Söz konusu değerlendirmeler ve bunların tetkikleri için faydalanılan eserler arasında İbn Haldûn'un *Mukaddime*, Ignác Goldziher'in *Klasik Arap Literatürü* Marshall G. S. Hodgson'un *İslam'ın Serüveni*, İsmail Kara'nın *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Selim Demirci'nin *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, Nagihan Emiroğlu'nun *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde Hadis İlmi* gibi daha birçok eser bulunmaktadır.

III. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bilimsel çalışmalarda yapılacak araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını belirlemek sağlıklı sonuçlara ulaşmak açısından elzemdir. Muhtasarların müstakil bir telif türü olup olmadığı konusuna yoğunlaşan bu çalışmanın kapsamı, başlangıcından hicri onuncu asra kadar telif edilen muhtasar literatürüdür. Muhtasar eserler, rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis şeklindeki hadis ilimlerinin tümünde örneklerine rastlanılan bir yazın türüdür. Ancak muhtasar olduğu belirtilen bazı eserler kapsam dışında bırakılmıştır. Bu çerçevede muhtasarlar tespit edilirken müellifi meçhul veya hangi eserin ihtisârı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmayan sadece *muhtasar* olduğu belirtilen eserler araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Hadis edebiyatında muhtasarlar incelenirken bazı telif tarzlarının ilk bakışta muhtasarlar ile aynı mahiyette olduğu kanısına varılabilmektedir. Burada çalışmanın sınırlılıkları da göz önünde bulundurularak, söz konusu telif tarzlarından muhtasarlara en yakın olanlarının üzerinde durulup bunların muhtasarlarla olan benzerlik ve farklarına değinmek yerinde olacaktır.

A. Muhtasar Türü Eserlere Benzer Telif Türleri

Hadis edebiyatında kullanmış olduğu yöntem itibarı ile ilk bakışta muhtasarlara benzeyen ve isimlerinde de muhtasar türünü anımsatan kelimelerin bulunduğu bazı eserler bulunmaktadır. Ancak yakından bakıldığında bu telif türlerinin muhtasarlardan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın asıl konusuna başlamadan bu telif türlerine kısaca değinerek bunlarla muhtasarlar arasındaki farklı yönleri işaret etmek yerinde olacaktır.

1. Cem‘

Bilindiği gibi temel hadis eserleri, tasnif döneminde göz önünde bulundurulan ölçü ve ihtiyaçlara göre vücut bulmuşlardır. Hadis edebiyatında tasnif dönemi ürünleri olan temel hadis eserlerini esas alan farklı amaçlarla farklı türlerde eserler ortaya çıkmıştır.

Hicri dördüncü asrın başlarına kadar telif edilen temel hadis eserleri üzerine bir asır geçmeden farklı tarzda birçok eser telif edilmiştir. Başta Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim’in (ö. 261/875) *Sahih*’leri olmak üzere birden fazla eseri bir araya getirmeyi hedefleyen *cem*‘ çalışmaları bu çerçevede ortaya çıkan eser türlerinden biridir. Sözlükte bir araya getirmek, toplamak gibi anlamlara gelen *cem*‘, Cevzâkî’nin (ö. 388/998) *el-Cem‘ beyne’s-Sahihayn*¹ adlı eseri *cem*‘ türü eserlerin ilki olarak gösterilmektedir².

Temel hadis kaynaklarını bir araya getirmeyi hedefleyen *cem*‘ türü eserlerde gerek isnadlar gerek mükerrer hadisler gerekse Rasûlullâh’a (s.a.s) ait olmayan ifadeler hazfedildiği için ihtisâr telif yönteminin kullanıldığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Temel hadis kaynaklarını ihtisâr eden muhtasarlar ile *cem*‘ türü eserler arasındaki en önemli farkın esas alınan kitap sayısı olduğu söylenilebilir. Zira muhtasarlar tek bir eser üzerine

¹ Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut trs, I, 599; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, v.dğr. İdâretü’s-Sekâfe ve’n-Neşr bi-Câmi’ati’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, Riyâd 1991, I, 255, I, 430.

² Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdurrahmân İbn Harrât el-İşbilî, *el-Cem‘u beyne’s-Sahihayn*, thk. Hamd b. Muhammed el-Ğamâs, Dâru’l-Muhakkik li’n-Neşr ve’t-Tavzî’, Riyad 1999, I, 2 (muhakkikin mukaddimesi).

kaleme alınırken cem‘ türü eserlerde ise en az iki kitap esas alınmalıdır. Bu bakımdan cem‘ türü telifata muhtasardan ziyade “*derleme türü eserler*” nitelemesi yapılmıştır³.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında cem‘ türü eserlerin muhtasarlar arasında sayılamayacağı kanaati hâsıl olmuştur. Bu itibarla cem‘ türü kaleme alınan eserler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

2. Cüz

Muhtasar mahiyetini anımsatan telif türlerinden bir diğeri de cüzlerdir. Bir nesnenin bir parçası, bir kısmı anlamına gelen⁴ cüz kelimesinin terim anlamı hakkında, ‘*sahâbî veya daha sonraki nesillerden bir râvînin rivayet ettiği hadislerin toplandığı mecmualar*’, ‘*bir konudaki hadisleri ihtiva eden hadis kitapçıkları*’, ‘*on varaktan oluşan kitapçık veya hacimli kitabın on varak kadar olan kısmı*’ şeklinde farklı tarifler yapılmıştır⁵.

Cüzlerin hacimleri hakkında fikir birliği olmamakla birlikte yaygın kanaatin on varak yani yirmi sahife hacminde olabilecekleri belirtilmektedir. Bunun yanında on varağı aşacak sayılar belirtilmekle birlikte bazen bir iki sahifelik yazılı malzemelere de cüz adı verildiği ifade edilmektedir⁶. Cüzler genellikle ‘falan kişinin cüzü’ veya ‘falan kişinin hadisi’ gibi adlar taşımaktadır. Bunun yanında bazı cüz tarzı eserlerin isimlerinde “falan kişinin hadis cüzünün müntehabı, müntekâsı,” gibi ifadelerin bulunması bu cüzlerin daha önce telif edilmiş bir eserin muhtasarı olduğu anlamı taşımamaktadır. Cüzlerin bu şekilde isimlendirilmesinin amacı, bir kişiden dinlenen hadislerden seçme yapıldığını belirtmektir.

Dolayısıyla isminde cüz ifadesi bulunan eserler incelendiğinde bir kısmının içeriğinin seçki, diğer kısmının ise küçük hacimli olduğu görülmektedir. Cüz isimli

³ İsmail Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015, 147.

⁴ Ebu Abdurrahman el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-‘ayn; müretteban ‘alâ hurûfî'l-mu‘cem*, thk. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, VI, 163; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Muhammed ‘İvaz Mur‘ib, Dâru İhyâî't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2001, XI, 101-102; Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut 1993, I, 45.

⁵ M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004, 64; Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, 95; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 51.

⁶ Nûruddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fî ‘ulûmî'l-hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1997, 209; M. Yaşar Kandemir, “Cüz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 148.

eserlerden muhtasarlara benzeyenler seçki mahiyetinde olanlardır. Ancak bu gibi eserlerde genellikle önceden telif edilmiş bir eser esas alınmadığından çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bu bağlamda ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Fevâidü'l-müntekâti'l-hisân li'bni Ma'rûf*⁷ adlı eseri; Ebû Tâhir el-Bağdâdî ez-Zühli'nin (ö. 367/1075) *Cüz'ü Aşere ehâdisi müntehabe mine'l-cüz'is-sâlisi aşere mine'l-fevâidi'l-müntekâ min usûlihi*⁸ adlı eseri, İbnü'l-Muzaffer el-Bağdâdî'nin (ö. 379/989) *Cüz'ün fîhi mine'l-fevâidi'l-müntekâti 'ani's-şüyûhi'l-'avâlî'si*⁹, Ziyâüddîn el-Makdisî'nin (ö. 643/1245) *Cüz'ün Müntekâ mine'l-ahâdisi's-sihâh ve'l-hisân*¹⁰, *Ehâdisü müntekâti avâlî min hadisi Ebi Tâhir es-Silefi ve Ebi'l-Feth İbn Şâtîl ve Ebi's-Saâdât İbn Züreyk*¹¹ gibi eserler cüzlere örnek olarak verilebilir.

3. Fevâid

Fevâid kelimesi, kazanç, katkı, avataj ve öğrenilen bilgi gibi anlamlara gelen fâide kelimesinin çoğuludur. Fevâid türü eserlerin mahiyeti ile alakalı olarak erken dönem âlimleri tarafından herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bununla birlikte günümüzde yapılan incelemeler neticesinde fevâid türü eserlerin “daha önce başka bir râvîde bulunduğu sanılmayan ve şiddetli zayıf olmayan alî isnadlı ferd hadislerin toplandığı kitaplara Fevâid denilmektedir”¹² şeklinde tavsif edildiği görülmektedir.

Muhaddisler tarafından ilk dönemlerden itibaren bu tür eserlerin telifine ihtimam gösterilmiştir. Hicri dördüncü ve beşinci asırlar bu tür eserlerin çokça telif edildiği

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris Kettânî, *Hadis Literatürü-er-Risâletü'l-mustatrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*, çev. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, 176 (çevirmenin ilavesi).

⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 151 (çevirmenin ilavesi).

⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 183 (çevirmenin ilavesi).

¹⁰ Ziyâüddîn el-Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Mustafâ aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukâşe, Dâru Mâcid Asîrî, Cidde 2004, I, 110 (muhakkikin mukaddimesi).

¹¹ Ziyâüddîn el-Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm*, I, 77-78 (muhakkikin mukaddimesi).

¹² Dâniye bnt. Mansûr b. Hamzâ Temîmî, “Kütübu'l-fevâidi'l-hadisiyye ta'rîfuhâ, envâ'uhâ, ehemmiyetühâ ve ebrazü mezâyâhâ”, *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslamiyye ve'l-'Arabiyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye*, 36 (10), 2021, 285.

dönemler olmuştur¹³. Rivayetlerin toplandığı temel hadis kaynaklarının ortaya çıkması¹⁴ ile fevâid, avâli gibi hadis mecmualarına rağbet azalmıştır. Bu tarzdaki müstakil çalışmalar yerine temel hadis kaynaklarının ihtisâr edildiği çalışmalar tercih edilmiştir.

Bir hadis her ne kadar sağlam isnadlarla nakledilmiş olsa da bir başka zayıf isnad ile rivayet edilmiş olması bazı muhaddislerin ilgisini çekmiştir. Bu tür rivayetler genellikle küçük hacimli fevâid isimli eserlerde bir araya getirilmiştir¹⁵. Fevâid isimli eserler, genellikle eseri yazan hadis âlimin amacına göre âli isnadlı, sahih, hasen, garîb, ferd, sikâ şeyhlerin veya belli bir bölgedeki hadis şeyhlerin rivayetlerinin toplandığı eserlerdir¹⁶.

Bu bağlamda İbn Gaylân'ın hocası Ebû Bekr eş-Şâfi'î'nin hadislerinden meydana getirdiği *el-Fevâ'idü'l-müntehabeti'l-'avâli 'ani's-şüyûhi'l-meşhûre bi'l-Gaylâniyyât*¹⁷ adlı eser örnek olarak zikredilebilir. İbn Gaylân, eserinde âli isnadlı hadisleri tahrir etmiştir. Fevâid kitaplarına dair yapılan araştırmada dört yüzden fazla eserin isminde en çok garîb-hisân ve garîb-sıhâh ifadelerinin yer aldığı belirtilmektedir¹⁸. Bu şekildeki kullanıma Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-Fevâ'idü'l-müntekâti'l-garâibi'l-hisân*¹⁹ adlı eseri örnektir.

Bu konu ile ilgili bahsedilmesi gereken bir başka eser ise Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) telif ettiği *Fevâ'idül-Müntehabe es-sıhâh ve'l-garâib*²⁰ adlı eserdir. Bu eser, hadis tahrirci konusunda tasnif edilen ilk eserlerdendir. Ayrıca isnadlarının da âli olması onu diğer fevâidlerden bir adım öne çıkartmaktadır. Muhtasar türünü ifade eden

¹³ Muhammed b. Zâfer eş-Şahrî, “‘ilmu't-tahrîc ve devruhu fî hıfzı's-sünneti'n-nebeviyye”, *Nedvetü 'inâyeti'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyyeti bi's-sîreti ve's-sünneti'n-Nebeviyye*, Mecma'u'l-Melik Fahd li't-Tıbbâ'ati'l-Mushafî's-Şerîf, Medine 2004, 5.

¹⁴ Esmâ 'Ubâde, “el-Musannefât fî'l-Atrâf tertibühâ ve fevâidüfâ”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Benâti'l-Ezheriyye* 1 (1), 2016, 574.

¹⁵ M. Yaşar Kandemir, “Fevâid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 500.

¹⁶ Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, *Mu'cemu mustalahâti'l-hadîs ve letâifi'l-esânîd*, Edvâu's-Selef, Riyâd 1999, 294.

¹⁷ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 174.

¹⁸ Temîmî, “Kütübu'l-fevâid”, 268. Daha önce yapılan tanımlar için krş: Temîmî, “Kütübu'l-fevâid”, 260-268.

¹⁹ el-Mecma'u'l-Melikî, el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût (el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuh ve ricâlüh), ed. Nâsurüddîn el-Esed, Meâb: Müessesetü Âli'l-Beyt, Ammân 1991, II, 1219; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 176 (çevirmenin ilavesi).

²⁰ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 176 (çevirmenin ilavesi).

müntehab kelimesi ile isimlendirilmesi ise bu eserin bir muhtasar olduğu anlamına gelmemektedir.

Fevâidler genellikle cüz tarzı eserler gibi küçük hacime sahip eserlerdir. Bu eserlerden bazılarının isminde muhtasar nı anımsatan kelimeler kullanılmış olabilmektedir. Ancak bu kelimelerle, yapılan seçme ve derleme faaliyetine işaret etme amacı olduğu ifade edilebilir. Sonuç olarak fevâidler, muhtasar mahiyetini taşımadıkları için çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

4. Etrâf

Bir şeyin kenarı, tarafı anlamına gelen t-r-f (طرف) kelimesinin çoğulu olan etrâf ifadesi, hadisin bir kısmı, baş tarafı ve hadisin ilk kelimeleri şeklinde tanımlanmaktadır²¹.

Hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren hadis tahsili için etrâf adı verilen hadisin baş tarafından bir kısmının yazıldığı yeni bir usul kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir²². Daha sonraki dönemlerde muhaddislerce uygulanan bu metot ile birçok kitap telif edilmiştir²³. Hicri dördüncü asır ile birlikte genellikle birden fazla hadis kitabındaki rivayetlere kolayca ulaşabilmek için sahâbe, tâbiîn adları gibi ravînin adına göre alfabetik olarak düzenlenmiş etrâf kitaplarının yanında, senedleri alınmaksızın hadisi hatırlamaya imkân veren bir kısmı veya baş tarafından birkaç kelime alınıp alfabetik olarak hazırlanan etrâf kitapları telif edilmiştir²⁴.

Hadis ilminde müellefâtın özelliklerini kısaca açıklayan İbn Hacer'e göre etrâf, geri kalan kısmı hadise delalet edecek şekilde hadisin bir kısmını zikretmektir. Ona göre müellif, belirli bir kitaba bağlı kalarak veya kapsamlı araştırma sonucu rivayetleri toplayarak bu işlemi gerçekleştirmektedir²⁵.

²¹ Nûruddîn İtr, *Menhecü'n-nakd*, 201; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 33; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 241; Detaylı olarak bkz: Esmâ 'Ubâde, "el-Musannefât fi'l-Atrâf", 566-567.

²² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Etrâfu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Zühayr b. Nâru'n-Nâsir, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993, I, 22 (muhakkikin muhaddimesi).

²³ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Yulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, 165.

²⁴ el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 165; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 241; M. Yaşar Kandemir, "Etrâf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 498.

²⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murâbî (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2017), 312.

Hadislerin kaynağını bulmaya yardımcı olmak için başta *Sahihayn* olmak üzere en çok kullanılan eserleri konu edinen etrâf kitaplarının birer fihrist, miftâh kitabı mahiyeti taşıdıkları ifade edilmektedir²⁶. Bu yönleri ile etrâf kitaplarının ihtisâr türünden çok müstahrec türü telifata yakın olduğu söylenebilir. Bununla birlikte etrâf kitaplarının telifinde kullanılan yazın yöntemlerinden birinin ihtisâr yöntemi olduğu ifade edilebilir. Zira etrâf kitaplarında gerek isnadların hazfedilmesi gerekse hadis metinlerinin tümünün değil de belli bir kısmının yazılması gibi hususlar bu kanıyı güçlendirmektedir. Ancak bu çalışmanın konusu muhtasar türü eserlerin tespiti ve değerlendirilmesi olduğu için ihtisâr yöntemi ile telif edilmiş ancak daha çok müstahrec yazın türüne yakın olduğu anlaşılan etrâf kitaplarının incelenmesi kapsam dışında tutulmuştur.

5. Avâlî

Bir hadis ıstılahı olarak avâlî kavramını *benzerlerine oranla daha kısa isnadlar ile rivayet edilen hadisler* şeklinde nitelemek mümkündür²⁷. Âlî isnadlı hadislerle sahip olmak muhaddisler tarafından arzu edilen bir vakıa olmuştur. Hadis imamları âlî isnad ile topladıkları, derledikleri hadisleri “avâlî” isimli kitaplarda bir araya getirmişlerdir. Avâlî türü kitaplar erken dönemde ortaya çıkmış ve zamanla yaygınlaşmıştır. Bilinen ilk avâlî kitabının Hişâm b. Urve’nin (ö. 146/763) kaleme aldığı *el-‘Avâlî min hadîsi Hişâm b. Ömer* adlı eseri olduğu ifade edilmektedir²⁸.

Telif edilen avâlî türü kitaplarda muhteva, değişkenlik gösterebilmektedir. Buna göre sadece bir hadisin âlî isnadlarının toplandığı avâlîler telif edildiği gibi bir hadis imamının âlî isnadlı hadislerini veya belli bir tabakadaki hadis râvîlerinin âlî isnadlı hadislerini konu edinen avâlîler de kaleme alınmıştır²⁹. Avâlîlerin telif yöntemlerindeki seçki işleminden dolayı muhtasar telif türünü anımsattığı düşünülebilir. Ancak bu tür eserlerin amaçları genellikle bir âlimin mevcut rivayetlerinden veya bir kitabın içerdikleri hadislerden bir seçki oluşturmaktadır. Oysa muhtasarlar belli bir kitabı veya ilgili konudaki bilgilerin tamamını özet biçimde vermeyi hedefleyen eserlerdir. Bunun yanında

²⁶ el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 165; Nûruddîn İtr, *Menhecû’n-nakd*, 201; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 241; Esmâ ‘Ubâde, “el-Musannefât fi’l-Atrâf”, 614.

²⁷ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 34.

²⁸ Ahmet Yücel, *Senedde ‘uluv-nuzûl ve ‘Avâlîler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, 56; Nûruddîn İtr, *Menhecû’n-nakd*, 358.

²⁹ Yücel, *Senedde ‘uluv-nuzûl ve ‘Avâlîler*, 54-55.

telif edilen muhtasarda yeni bilgiler, değerlendirmeler gibi ilaveler de söz konusu olabilmektedir.

Osman b. Muhammed es-Semerkandî'nin (ö. 345/956) *el-Cüz'u fihî mine'l-fevâ'idi'l-müntekâti'l-hisâni'l-avâlî* adlı eserinde olduğu gibi bazen avâlî türü kitapların başlığında da muhtasar türünü anımsatan kelimeler kullanılmıştır. Ancak isimlerinde kullanılan bu kelimelerden dolayı avâlîlerin de birer muhtasar eser olduğu anlamı çıkmamaktadır. Zira müellifin ulaşabildiği veya seçtiği âlî isnadlı hadisleri bir araya toplayarak oluşturduğu avâlî kitabında buna işaret etmek için söz konusu kelimeleri kullanmış olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda biraz önce zikredilen Semerkandî'nin eseri incelendiğinde muhtasar telif türüne dair bir yöntemin kullanılmadığı açıkça görülecektir³⁰. Aynı şekilde İbnü Dîzîl el-Kisâî'nin (ö. 281/894) *Cüz' mine'l-ehâdisi'l-müntekâti'l-avâlî ani's-şuyûhi'llezîne haddese anhumu'l-Buhârî*³¹ adlı eserinde, İbn Hacer'in de Müslim'in Buhârî'ye göre daha âlî isnad ile rivayet ettiği kırk hadisi derlediği *Avâlî Müslim el-erba'ünü'l-müntekâ min Sahîhi Müslim*³² adlı eserlerindeki amaçlarının bir muhtasar eser oluşturma olmadığı görülmektedir³³.

Büyük çoğunluğu yazma hâlinde bulunan avâlî türü eserlerin *cüz* ve *fevâid* türü kitaplara benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür³⁴. Ancak avâlî türü eserlerde yegâne kıstas isnadların âlî olma şartıdır. Adlarında avâlî bulunmayan *sünâiyyât*, *sülâsiyyat*, *uşâriyyât* gibi eserler de âlî isnadlı hadisleri toplamayı hedefleyen kitaplardır³⁵. Mahiyetleri itibarıyla muhtasarlara benzerlik göstermeyip ancak telif yöntemlerinde ve isimlerinde bu düşüncüyü oluşturabilecek avâlî türü eserler çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır.

6. Erbaûn

Arapçada kırk anlamına gelen erbâûn türü eserler, hadis edebiyatında, erken sayılabilecek bir dönemde yani hicri ikinci asrın ikinci yarısından itibaren görülmeye

³⁰ Osman b. Ahmed b. Muhammed b. Hârûn es-Semerkandî, *el-Cüz'u fihî mine'l-fevâ'idi'l-müntekâti'l-hisâni'l-avâlî*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1997.

³¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 360 (çevirmenin ilavesi).

³² el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 139.

³³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Avâlî Müslim el-erba'ünü'l-müntekâ min Sahîhi Müslim*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1985.

³⁴ Bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, 356-362.

³⁵ Yücel, *Senedde 'uluv-nuzûl ve 'Avâliler*, 82; Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 359.

başlanmıştır. Nerdeyse her kırk hadis koleksiyonun mukaddimesinde telif sebebi olarak birçok sahâbîden nakledilmesine rağmen zayıf olarak değerlendirilen “*Kim ümmetim için dinleri ile alakalı kırk hadis ezberlerse Allah onu kıyamet gününde âlim bir fakîh olarak diriltir ve ben de kıyamet gününde ona şefaatçi ve şahit olurum*”³⁶ şeklindeki rivayet gösterilmektedir³⁷. Bundan dolayı olmalıdır ki bazı müellifler kırk hadis müjdesine nail olabilmek için elli, altmış kadar hadis derledikleri eserlerine de erbaûn ismini vermişlerdir³⁸. Ayrıca kırk hadis koleksiyonlarının telif sebebi olarak ikinci büyük etkenin bizzat kırk sayısı olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede Müslümanlarca çeşitli açılardan kırk sayısına atfedilen önemden dolayı erbaûn edebiyatının vücut bulmuş olabileceği ifade edilmektedir³⁹. Erbaûn mecmuaları özellikle hicri beşinci asır ile birlikte gelişme göstermiştir⁴⁰.

Erbaûn mecmualarında seçilen hadisler, belli bir kitabla kayıtlı olabileceği gibi herhangi bir sınırlama olmaksızın belli bir konuyla ilgili de olabilmektedir. Ebû'l-Mekârim b. Ebî Ahmed el-Gırnâtî'nin (ö. 663) *el-Erba'ünü'l-muhtâre fî fadli'l-hacc ve'z-ziyâre*⁴¹ adlı hacca dair derlediği eseri ile İbni Tolun ed-Dımaşkî'nin (ö. 953/1546) Ziyaeddin el-Makdisî'nin *Fedâilu'l-Kur'an* adlı eserinden derlediği *el-Erba'ün hadisen el-müntekâ min Fadâili'l-Kur'an li'l-Hafız el-Makdisî*⁴² adlı eseri yukarıdaki duruma örnek gestirilebilir.

Erbaûn koleksiyonları belli sayıda hadis seçmeyi amaçlamaktadır. Bu durum muhtasarlara benzer bir telif olduğu izlenimi vermektedir. Herhangi bir sayıyı tutturma gibi bir gaye güdülmemektedir. Bu itibarla yazın türü olarak muhtasar türüne dâhil olmayan erbaûn mecmuaları çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

³⁶ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'l-hak el-Eserî, İdâretü'l-'Ulûmî'l-Eseriyye, Pakistan 1981, I, 112-118.

³⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 56.

³⁸ Selahattin Yıldırım, “Osmanlı Muhaddisleri'nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”, *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, ed. Muhittin Düzenli Çankırı Belediyesi, Samsun 2011, 144.

³⁹ Abdükadir Karahan, “Hadîs-i Erbaîn Nev'inin Doğuşu ve Âmilleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1), 1952, 76-77; Ayrıca bkz: Yıldırım, “Osmanlı Muhaddisleri'nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”; İdris Söylemez, *Türk-İslam Edebiyatında Manzum Kırk Hadisler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sivas 2017.

⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 56; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 165.

⁴¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 203 (çevirmenin ilavesi).

⁴² Kettânî, *Hadis Literatürü*, 202 (çevirmenin ilavesi).

7. Değerlendirme

İlk bakışta muhtasar yazın türüne dâhil olduğu kanısını uyandıran *Cüz*, *Fevâid*, *Avâli*, *Erbaûn* gibi bazı özel hadis koleksiyonlarının isimlerinde de muhtasar telif türünü anımsatan birtakım kelimeler kullanılmıştır. Muhtasar türünü anımsatan bu tür eserlerin isimlerinde genellikle *müntehab* ve *müntekâ* gibi seçki anlamına gelen ifadeler yer almaktadır. Bu tür eserler genel olarak seçme ve derleme çalışmaları olduğu için buna işaretten isimlerinde bu gibi kelimelerinin kullanıldığı söylenilebilir. Söz konusu eser türleri incelendiğinde bunların muhtasarlara dâhil edilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Muhtasarlara bu tür eserler arasında umum hususu min vech şeklinde bir kavramsal ilişki söz konusudur. Seçki olmaları sebebi ile muhtasarlara ortak özelliğe sahip olan bu eserler ele aldıkları kitap veya konuyu tam olarak yansıtmayı hedeflemedikleri için muhtasarlardan ayrılmaktadırlar. Doalyısıyla çalışmada muhtasar türüne dâhil olmayan bu tür eserler kapsam dışı bırakılmıştır.

Muhtasar türü ile yaklaşık aynı dönemlerde ortaya çıkan ve hadis derleme eserleri olarak ifade edilebilecek *cem* ' türü eserler amaç ve tür bakımından muhtasarlardan ayrılmaktadırlar. Muhtasarlara benzer yönleri ise kullanılan ihtisâr yazım yöntemidir. Ancak *cem* ' çalışmalarında en az iki eserin bulunması gerekliliği muhtasarlara bunlar arasındaki en büyük farktır. Zira muhtasarlarda ya tek bir eser esas alınmakta veya hiçbir esere bağlı kalınmamaktadır. Bu hususlardan dolayı muhtasar türüne dâhil olmadığı düşünülen *Cem* ' türü eserler inceleme konusu dışında bırakılmıştır.

Hadis edebiyatında fihrist, miftâh mahiyeti taşıyan *etrâf* kitaplarının da telifinde kullanılan yazım yönteminin ihtisâr telif yöntemi olduğu ifade edilebilir. Zira *etrâf* kitaplarında hadisin bir kısmının verilmesi veya sahabe adı hariç isnadların hazfedilmesi gibi hususlar ihtisâr telif yöntemi kapsamında değerlendirilebilir. Ancak bunların birer fihrist mahiyetinde olup bir kitap veya konunun mahiyetini tam olarak yansıtmaya gibi bir gayeleri yoktur. Dolayısıyla *etrâf* kitapları da kapsam dışı bırakılmıştır.

IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hicri ikinci asır ile beraber İslam telif geleneği hızla gelişmeye başlamıştır. Klasik eserlerin ortaya çıkmasından sonra zamanla bu eserler üzerine birçok farklı tarzda kitaplar telif edilmiştir. Bu teliflerde müelliflerin benimsemiş olduğu yöntemlerin olmaması söz konusu olamaz.

İslam telif geleneğinde özellikle de Osmanlı ilim geleneğinden itibaren tahsile konu olan ilmin iyi bir şekilde öğrenilip öğretilmesinde, teyakkuzda tutacak yardımcı bazı temel ilkeler belirlenmiştir. *er-Ruûsü's-sem'âniye, mebâdi-i aşere, mebâdiu'l-ulûm, el-mebâdiu'l-âmme* gibi çeşitli adlarla anılan bu temel ilkelerden biri de öğrenilecek ilmin tanımlanmasıdır⁴³.

Buradan hareketle öncelikle çalışmanın konusu olan ihtisâr kelimesi ve türevleri ile hem telif mantığı hem de yöntem olarak muhtasar türü ile benzerlik ifade eden kavramlar açıklanacak, aralarındaki farklara değinilecektir. Kavram incelemesinde ihtisâr kelimesinin sadece lügat ve ıstılah anlamı verilecek olup, bir telif türü olarak kelimenin tarihsel süreç içerisinde uğradığı anlam değişmesi gibi hususlar ve ihtisâr kelimesinin kullanım formlarına dair detaylı bilgilerin verileceği sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

A. İhtisâr ve Muhtasar Kavramları

Arapçada ihtisâr kelimesi, (حصر) *hsr* kök harflerinden türetilmiştir. Bu kelime insanın veya bir şeyin ortası, ince bel, zarif/ince gibi anlamlara gelmektedir⁴⁴. *Hsr* (حصر) kök harflerinin iftiâl babından mastar olan ihtisâr kelimesi, yolun en kısa halini yürümek veya yolun en kolay kısmını yürümek, bitkiyi/ağacı kökünden koparmadan, sökmeden uçlarını keserek yontmak ve budamak gibi kullanım amacına göre çeşitli anlamlara gelmektedir⁴⁵.

⁴³ Fetullah Yılmaz, “Fıkıh İlminde Mesele Kavramı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16 (1), 2016, 191; Adem Yiğit, *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefi İlimler Algısı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 29-30.

⁴⁴ Ebu Abdurrahman el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn; müretteban 'alâ hurûfi'l-mu'cem*, thk. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut 2003, I, 412; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Muhammed 'İvaz Mur'ib, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, VII, 59; İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh; Tâcü'l-Lügati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, II, 646; Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut 1993, IV, 240.

⁴⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, I, 412; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 646; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 241.

Herhangi bir şeyden fazla olanı atmak anlamına gelen ihtisâr, kelâmda/konuşmada kısaltma anlamında kullanılmaktadır. Yani aynı manayı karşılayacak şekilde lafı kısaltarak az lafız ile çok manayı karşılamak, kelimayı veciz hâle getirip fazlalığını terk etmektir⁴⁶.

İhtisâr kelimesi ile benzer anlamda olmak ile birlikte aralarında önemli nüanslar bulunan îcâz, sözlükte “kısaltmak” anlamına gelmektedir. Terim olarak “bir maksat ve fikrin en az sözle açıklanması” demektir⁴⁷. İbn Fâris (ö. 395/1004), ihtisârı ayrıntıya girmeksizin sözün özünü almak olarak açıklamakta ve ihtisâr ile îcâz kelimelerinin farklı olduğunu belirtmektedir. Buna göre ihtisâr; çok anlama gelen az lafız; îcâz ise tek anlamlı lafızlar kullanmaktır⁴⁸.

Arap dil bilimcilerinden bazılarına göre ihtisâr, îcâz ile müteradif bir anlama sahiptir. Bazılarına göre ise ihtisâr, cümleleri hafzetme bakımından îcâzdan daha genel bir mana içermektedir⁴⁹. Buna göre îcâz, murat edilen manayı hazife başvurmaksızın az lafız ile beyan etmektir. İhtisâr ise hazif ile yapılan bir beyandır. Ancak bu haziflere işaret eden karinelere yer verilmektedir⁵⁰. Zira kelimayı en iyi şekilde anlaşılır hâle getirmek için azaltmak, yapılan hazifin faydalarındandır⁵¹.

İlim ve medeniyetin gelişmesi adına kitap ve kütüphanelere çok önem veren Endülüs Emevi halifesi el-Hakem el-Müstansır-Billâh'ın (ö. 366/976) emri ile Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'ı ihtisâr ettiğini ifade eden Zübeydî (ö. 379/989), kitabının mukaddimesinde ihtisâr kelimesini tanımlar mahiyette açıklama yapmaktadır. Buna göre Zübeydî, daha istifadeli hale getirmek ve talebelerin ezberleyebilmelerini kolaylaştırmak için *Kitâbu'l-'ayn*'da bulunan bazı lafızları kısaltma, gereksiz olan bilgileri hafzetme, tekrar eden kelimeleri atarak ihtisâr ettiğini ifade etmektedir⁵².

⁴⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, I, 412; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 646; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 241.

⁴⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, III, 900; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, V, 427; Îcâz hakkında detaylı bkz: M. A. Yekta Saraç, “Îcâz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI/392.

⁴⁸ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî İbn Fâris, *Hilyetu'l-fukahâ*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Turkî, eş-Şeriketu'l-Muttedideti li't-Tevzî', Beyrut 1983, 29-30.

⁴⁹ Ahmed Salih Yûnus el-Mavlâ, “el-İhtisâr ve'l-iktisâr 'inde nahviyyîn; mefhûmen ve tatbîken”, *Mecelletü'l-üstâz*, 5 (sünnet özel sayısı), 2018, 48.

⁵⁰ Abdullah b Muhammed eş-Şemrani, *el-Medhal ila ilmi'l-muhtasarat: el-muhtasaratü'l-fikhiyye nümuzecen*, Daru Taybe, Riyad 2008, 19.

⁵¹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 33.

⁵² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İşbîlî Zübeydî, *Muhtasaru'l-'Ayn*, thk. Allâl el-Fâsî - Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Rabat 1963, 7.

Nevevî (ö. 676/1277), âlimlerin muhtasar kelimesinin anlamı üzerinde ihtilafa düştüklerini söyledikten sonra Ebû Hamid el-İsferâyînî'nin (ö. 406/1016) ihtisârı “bir şeyin bir kısmını diğer kısmına eklemek” olarak tarif ettiğini ve bu kelimenin de fakihlerce “çok olanı, içerdiği çok manalarla beraber aza çevirmek” anlamında kullanıldığını ifade ettiğini belirtmektedir⁵³.

Ebü'l-Kâsım el-Hırakî'nin (ö. 334/946) Hanbelî mezhebinin görüşlerini kısa ve özlü biçimde ele aldığı *el-Muhtasar* adlı eseri üzerine İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) yazdığı *el-Muğnî* şerhinde müellifin “bu kitabı ihtisâr ettim” sözünü şöyle açıklamaktadır: “(buradan kasıt) yani anlaşılır kıldım, lafızları kısalttım ve öz hâle getirdim” demektedir. İbn Kudâme müellifin bahsettiği ihtisâr ifadesini şöyle açıklamaktadır: “İhtisâr, herhangi bir şeyi kısaltmaktır. Bu bazen belirli bir kitabın konularını kısaltmak şeklinde olurken bazen de anlatının barındırdığı mana korunmakla beraber lafızları kısaltmak ile mümkün olmaktadır”⁵⁴.

İbn Kudâme daha sonra ihtisâra dair değerlendirmeler yapmaktadır. Ona göre İhtisâr, (bir ilmi/ bir kitabı) öğrenmek ve ezberlemek isteyenler için kolaylaştırıp anlaşılır hâle getirme faaliyetidir. Zira kelâm, ezberletilmek için kısaltılır; kavratılmak için uzatılır⁵⁵.

Hadis literatüründe ihtisâr kelimesine yönelik farklı tanımlamaların yapıldığı görülmektedir⁵⁶. Bu çerçevede ihtisar kelimesi, hadis edebiyatında ve hadis usulünde kök anlamı aynı olmakla birlikte iki farklı kullanıma sahiptir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), ihtisâr kelimesinin hadis usulündeki kullanımını “...*hadisin bir kısmını hazfederek eksik*

⁵³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l luğât*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., III, 90. Ayrıca Nevevî, kitabının başında İmam Şafî'nin hayatını verirken hakkında uzunca kitapların yazıldığını belirttikten sonra bu kitabında ihtisâr telif türünü benimsediği için onun hayatını uzunca anlatmanın uygun olmayacağından dolayı hayatını özet halinde vereceğini ifade etmektedir. Bkz: Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l luğât*, I, 44.

⁵⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el Cemmâîlî el Makdisî İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru'l-'Alemlî'l-Kütüb, Riyâd 1997, I, 7.

⁵⁵ İbn Kudâme Muvaffakuddîn, *el-Muğnî*, I, 8.

⁵⁶ Salih Karacabey, “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11(1), 2002, 54.

rivayet etmek”⁵⁷ şeklinde tarif etmektedir. İbnü’s-Salâh’a (ö. 643/1245) göre ise ihtisâr, *hadisin bir miktarını rivayet edip diğer miktarını rivayet etmemektir*⁵⁸.

İbnü’s-Salâh’ın muhtasarlarından biri olan *et-Takrîb*’te Nevevî, hadis rivayetinin sıfatlarına dair dikkat çektiği beşinci husus olarak *hadisin bir kısmını rivayet edip bir kısmını rivayet etmeme hakkında âlimlerin ihtilafa düştüklerini* kaydetmektedir. Bu eserin şârihi olan Süyûtî (ö. 911/1505), Nevevî’nin bahsettiği duruma hadisi ihtisâr etmek denildiğini belirtmektedir⁵⁹.

Hadis usulündeki bu kullanımlara karşın hadis edebiyatında ihtisârdan bir telif türü olarak bahsedildiği görülmektedir. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), ihtisârı şöyle açıklamaktadır: “ihtisâr, daha az lafız kullanılarak aynı manayı ifade etmektir”⁶⁰. Zeynüddîn el-Münâvî (ö. 1031/1622) de “çok anlama gelen az lafız kullanmak” şeklinde tanımlamaktadır⁶¹.

Bu kullanımlardan hareketle günümüz hadis araştırmacıları ihtisâr kelimesini bir hadis ıstılahı olarak tanımlamaya çalışmışlardır. Abdullah Aydınlı kelimeyi bir hadis ıstılahı olarak şöyle tanımlamaktadır.

“1. Hadisin anlatmak istediği manayı tam aktaracak şekilde kısaca ifade etmek.” 2. “Manasını bozmadan hadisin bir kısmını hazfederek diğer kısmını rivayet etmek.” 3. “Bir kitabı, ana muhtevasını vermek kaydı ile fazlalık veya gereksiz görülen yerlerini çıkartmak, özetlemek”⁶².

Abdilmâcid el-Ğavrî, ihtisâr kelimesinin lügat anlamını verdikten sonra ıstılah manasını şu şekilde tanımlamaktadır: “İhtisâr, hadisin bir kısmını hazfederek diğer kısmı ile yetinmektir. İhtisâr edilen hadise de muhtasar denilmektedir”⁶³. Ayrıca muhtasarı

⁵⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, thk. Hasan Abdülmün‘im Şelebî, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2013, 214.

⁵⁸ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân eş-Şehrezûrî İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs li’bni’s-Salâh*, thk. Nureddîn İtr, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 2015, 215.

⁵⁹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Tedribu’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru’l-Yusr-Dâru’l-Minhâc, Medine 2016, IV, 451.

⁶⁰ Nureddin b. Sultan Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, Dâru’l-Erkam, Beyrut, ts, 147.

⁶¹ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *el-Yevâkıd ve ‘d-dürer fî şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, thk. Mürteza ez-Zeyn Ahmed, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1999, I, 216.

⁶² Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, 131.

⁶³ Abdilmâcîd el-Ğavrî, *Mevsû‘atu ‘ulûmi’l-hadîsi ve fûnûnuhu*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2007, I, 171.

“rivayet esnasında hadisin bir kısmını zikredip diğerini hafzetme şeklinde tarif etmektedir⁶⁴.

İhtisâr hakkında yapılan tanımlara bakıldığında genel olarak manayı bozmadan yapılan kısaltma, az lafızla ile çok manaları kastetme, asıl manayı koruyarak fazlalıkları hafzetme gibi ortak noktaların altının çizildiği görülmektedir⁶⁵.

İhtisâr kelimesinin türemiş olduğu “h-s-r” kökünün anlamlarından biri beldir. Vücuttaki bel bölgesi canlıların bütün gücünün topladığı yerdir. Kelimenin bu kök anlamından hareketle ihtisâr faaliyetini, metnin bütün gücünün toplandığı yeri belirginleştirmek şeklinde tarif etmek mümkündür⁶⁶.

Muhtasar ifadesi ise ihtisâr kelimesinin ismi mefulüdür. Buna göre lafızda fazlalık olarak görülen kısmı kısaltmaya ihtisâr; kısaltılan lafza ise muhtasar denilmektedir. Aynı şekilde bir eserin kısaltılması ihtisâr iken bu faaliyetin sonucunda ortaya çıkan yeni eser ise muhtasar mahiyetini kazanmaktadır⁶⁷.

İhtisâr ve Muhtasar kelimesi hakkında yapılan tanımlardan hareketle İslam öncesi ve sonrasında bu kelimenin bilindiği anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise kelime terim anlamı kazanmıştır.

B. İhtisârla Yakın Anlamli Kavramlar

Muhtasar tarzında kaleme alınmış bazı eserlerin başlıklarında temelde muhtasar kelimesi ile yakın anlamli olup ancak ondan biraz daha farklı anlamlar içeren bazı ifadeler de bulunmaktadır.

İsminde ihtisâr kelimesi ve türevlerinin yer almadığı bazı eserler, mahiyetleri itibariyle muhtasarlara benzediği için literatür taramasında mümkün olduğunca tespit

⁶⁴ Abdilmâcî el-Ğavrî, *Mevsû'atu 'ulûmi'l-hadîsi ve fûnûnuhu*, III, 201.

⁶⁵ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 34.

⁶⁶ Süleyman b. Abdullah es-Su'ûd, “Eseru ihtisâri metni'l-hadîsi fi'l-istinbâd: dirâsetun nazariyyetun tatbikiyyetun”, *Mecettu'l-'Ulûmi'-Şer'iyye*, 10 (1), 2015, 79; Şahin Güven, “Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri”, *Marife*, 10 (2), 2010, 45.

⁶⁷ İhtisar kelimesi ayrıca namazda kıyamda iken kişinin ellerini beline koyma durumu için kullanılmaktadır. Rasûlullâh (s.a.s) bu şekilde namaz kılmaktan nehy etmiştir. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 240. Aynı şekilde ihtisâr, kişinin namazda iken okuduğu surenin secde ayetinin bulunduğu kısmını okumaması veya namazda bir sürenin sonundan bir veya iki ayet okuması durumunu ifade için de kullanılmaktadır. Bkz: Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhî*, thk. Muhammed Na'im el-Araksusî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005, 385.

edilmiştir. Muhtasar telif türüne dâhil olan bu eserlerin başlıklarında ihtisâr kavramı değil de yakın anlamli farklı kelimelerin kullanılmasında özel bir amacın olup olmadığını tespit etmek önem arz etmektedir. Bunun için muhtasar olmakla birlikte isimlerinde farklı ifadelerin bulunduğu eserlerin tespit edilip kullanılan bu ifadelerin anlamları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

1. Telhîs

İsimlerinde ihtisâr kelimesi ve türevlerinin yer almadığı ancak mahiyet itibarı ile muhtasarlara benzeyen eserler için kullanılan ifadelerden bilki telhîs kelimesidir. Telhîs (لخص) l-h-s kökünden türemiş; özetlemek, kısaltmak, hülâsa etmek ve sözün neticesi gibi anlamlara gelmektedir. Telhîs kelimesi, temelde ihtisâr ile aynı manaya sahip olmakla birlikte aralarında bazı nüanslar da vardır. Zira telhîsin, ihtisâr kelimesinden farklı olarak şerh etmek, kademe kademe/iyice açıklamak gibi anlamları da bulunmaktadır⁶⁸.

Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî'nin (ö. 623/1226) Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vecîz*'i üzerine kaleme aldığı *eş-Şerhu'l-Kebîr* adlı eserindeki hadislerin tahricine dair İbnü'l-Mülakkîn (ö. 804/1401), *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi's-Şerhi'l-kebîr* adı ile bir eser telif etmiştir. Talebesi İbn Hacer (ö. 852/1449) ise bu eseri *et-Telhîsu'l-habîr fî Tahrîci ehâdîsi'r-râfî'iyi'l-Kebîr* adı ile telhîs etmiştir. İbn Hacer bu eserinde, yeri geldiğinde şerh, ilave ve açıklamalar da bulunmaktadır⁶⁹. Bu bilgilerden hareketle isimlerinde telhîs kelimesi ve türevleri bulunan eserlerin tümünün muhtasar olduğunu iddia etmek de doğru değildir.

Hadis âlimlerinin, ihtisâr ile telhîs kelimesi arasındaki farka dikkat ettikleri müşahade edilmektedir. Zeynüddîn el-Münâvî, İbn Hacer'in *Nühbetu'l-fiker* adlı eserinin şerhinde musannifin mukaddimede eserini tanıtırken telhis edeceğine dair kullandığı “*ülehhisu*” ifadesinden hareketle, ihtisâr ile telhîs arasında bir fark olduğunu belirtmektedir. Münâvî'ye göre, ihtisâr faaliyeti telhîs faaliyetinden daha genel olduğu için musannif, ihtisâr kelimesini değil de bilinçli olarak telhîs kelimesini kullanmıştır⁷⁰.

⁶⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, IV, 187; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, VII, 68; Cevherî, *es-Sihâh*, III, 1055; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VII, 86-87.

⁶⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fî Tahrîci ehâdîsi'r-râfî'iyi'l-Kebîr*, thk. Hasan b. Abbâs b. Kutub, Müessesetü Kurtuba, Kâhire 1995, I, 7.

⁷⁰ Münâvî, *el-Yevâküt ve'd-dürer fî şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, I, 222.

Bazı eserlerin isimlendirmelerinde telhîs kelimesinin kök manasından hareketle farklı kullanım formu olan *Mûlahhas* veya aynı anlama gelen *Hulâsa* gibi kelimeler kullanıldığı görülmektedir. Esasen hulâsa kelimesi bir şeyin özü, ana fikri, ana hatları gibi anlamlara gelmektedir⁷¹. Bu bakımdan hulâsa kelimesi, telhîs kelimesinin barındırdığı açıklamak, şerh etmek anlamlarından biraz farklılık göstermektedir. Bununla birlikte telhîs ve hulâsa kelimelerinin genellikle muhtasar türüne göre kaleme alınmış eserlere isim olarak verildiği görülmektedir⁷².

Mahiyet itibarı ile muhtasarlara benzeyip isminde telhîs kelimesine yer verilen eserlerden bazıları şunlardır; Ebü'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *el-Mûlahhas*⁷³/*Mûlahhis limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Hadîsi'l-müsned*⁷⁴/*el-Mûlahhas fi'l-hadîs*⁷⁵ gibi çeşitli adlarla anılan bu eseri İmam Malik'e (ö. 179/795) ait *Muvatta*'ın muhtasarıdır. Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin (ö. 656/1258) *Telhîsü Sahîhi Müslim*'i⁷⁶ ve Radiyuddîn el-Mekkî'nin (ö. 722/1322) *el-Mulahhas fi Ma'rîfeti 'ilmi'l-hadîs* isimli eseri İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'inin muhtasarıdır⁷⁷.

2. Tehzîb

İsimlerinde ihtisâr kelimesi ve türevlerinin yer almadığı ancak mahiyet itibarı ile muhtasarlara benzeyen eserler için kullanılan ifadelerden bir diğeri tehzîb kelimesidir. H-z-b (هذب) kökünden türemiş olan tehzîb, “düzeltmek, kesmek, kısaltmak, arıtmak, ayıklamak, hızlandırmak” gibi anlamlara gelmektedir⁷⁸. Tehzîb kelimesi, *kısaltmak*,

⁷¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, VII, 65.

⁷² el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 40.

⁷³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâ'i'l-mensûre)*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, 39.

⁷⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 217, III, 278.

⁷⁵ Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts, II, 1908; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn: terâcimu musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbî, Beyrut ts, I, 92.

⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 558; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, v.dğr., İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslamiyye, Riyâd 1991, I, 271.

⁷⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslamiyyi'l-mahtût (el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuh ve ricâlüh)*, ed. Nâsurüddîn el-Esed, Müessesetü Âli'l-Beyt, Ammân: Meâb 1991, III, 1562.

⁷⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, IV, 40; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, VI, 143; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 237; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I, 786.

arıtmak, ayıklamak gibi anlamları ile ihtisâr kelimesiyle benzerlik gösterdiği söylenilebilir. Ancak barındırdığı *düzeltilmek* anlamı itibarıyla de ihtisârdan farklılık gösterdiğini ifade etmek mümkündür.

Bu bilgilerle birlikte *tehzîb* kelimesinin genel olarak kitabı ayıklama ve fazlalıklardan kurtarma anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım da ihtisâr kelimesi ile yakın anlama gelmektedir⁷⁹. Ancak *tehzîb* faaliyeti, ele alınan eserde kısaltma yapmadan düzeltme ve ilaveler yapılması itibarı ile ihtisâr ile ayrılmaktadır⁸⁰.

Bilindiği gibi mezhepler arası mukayeseli hukuka dair Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Dûnâs el-Fendelâvî (ö. 543/1148), *Tehzîbü'l-mesâlik fî nusreti mezhebi Mâlik* adlı bir eser telif etmiştir. Fendelâvî, kitabını yazmadan önce alana dair telif edilmiş eserleri tetkik ettiğini, bunlardan bazılarının gözleri yoracak, kişiyi bitkin hâle getirecek derecede uzun olduklarını gördüğünü ifade etmiştir. Fendelâvî, bu yönleme karşılık ise *Tehzîbü'l-mesâlik fî nusreti mezhebi Mâlik* ismini koyduğu kitabını muhtasâr ve mücez olarak telif ettiğini açıklamıştır⁸¹. Fendelâvî'nin takip ettiği ihtisâr yönteminden dolayı kitabını *tehzîb* olarak adlandırdığı düşünülebilir.

Bu bilgilerden hareketle *tehzîb* kelimesine yönelik ıstılahi tanımlamalar yapıldığını ifade etmek mümkündür. Kefevî'ye (ö. 1095/1684) göre muhtasar türü eserlerin isimlerinde bulunan *tehzîb*, nesir veya nazım olarak ortaya koyulan cümlede değişmesi gereken yerleri değiştirme, hazfedilmesi gereken yerleri hafzetme, düzeltilmesi gereken yerleri düzeltme ve anlaşılması zor olan yerleri açıklamak şeklinde açıklamaktadır⁸².

Aydınlı da *tehzîb* faaliyetini “*bir kitabı ele alıp onu, varsa eksikliklerini tamamlamak, gereksiz olan kısımlarını çıkarmak, muhtevasını daha iyi bir düzene koymak suretiyle daha yararlı ve daha kullanışlı bir hale getirmek*” şeklinde tarif etmektedir⁸³. *Tehzîb* kelimesinin, belli bir kitap üzerinde yapılan çalışmalarda gösterilen

⁷⁹ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fî t-tefsîr*, 37.

⁸⁰ Abdülganî Ahmed Cebr Müzhir, “Kavâidü'l-ihisârî'l-menhecî fî t-te'lîf”, *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslamiyye* 59, 2000, 354.

⁸¹ Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Dûnâs Fendelâvî, *Tehzîbü'l-mesâlik fî nusreti mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed el-Bûşeyhî, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Tûnus 2009, I, 316.

⁸² Ebu'l-Bekâ el-Kefevî Eyyub b. Musa el-Huseynî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, 308-309.

⁸³ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 315-316.

özen ve çabaya işaret etmek amacı ile bazen şerhler için de kullanıldığı ifade edilmektedir⁸⁴.

Hadis ilminde bu türe dair en meşhur kitapların başında hiç şüphesiz Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eseri gelmektedir. O, Cemmâîlî (ö. 600/1203) tarafından *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair kaleme alınan *el-Kemâl* adlı eser üzerine yaklaşık sekiz yıllık bir çalışma neticesinde, eserdeki bilgileri hem tashih hem de ihtisâr ederek, ayrıca eserde olmayan yeni biyografiler ekleyerek *Tehzîbü'l-Kemâl*⁸⁵ adlı eserini oluşturmuştur⁸⁶.

Tehzîbü'l-Kemâl'in bir muhtasar çalışması olduğuna dair yaygın kanaatin aksine Mizzî'nin yapmış olduğu eklemeleri ve eseri yeniden tertip etmesi gibi faaliyetleri gerekçe gösteren Ziyâurrahmân el-A'zamî (ö. 1441/2020), *Tehzîbü'l-Kemâl*'in muhtasar bir eser olduğunu kabul etmeyip *el-Kemâl*'in ikmali olduğunu ifade etmektedir⁸⁷. Belirtildiği üzere Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'i yazmaya h. 705'te başlamış ve h. 712'de bitirebilmiştir. Bu bilgidен hareketle Mizzî'nin, söz konusu kitabını telif ettikten sonra yaklaşık otuz yıl yaşadığı hesabı ortaya çıkmaktadır. Mizzî'nin bu süre zarfında kitabında bazı değişiklikler yapmasının söz konusu olabileceği ayrıca ifade edilmektedir⁸⁸.

Tehzîbü'l-Kemâl telif edildikten sonra büyük bir teveccüh görmüş, aralarında Mizzî'nin talebeleri ve arkadaşlarının da bulunduğu muhaddisler tarafından birçok ihtisâr ve tehzîp çalışmasına konu edilmiştir. Örneğin İbn Hacer (ö. 852/1449) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i önce *Tezhîbü't-Tehzîb* adı ile tehzîb etmiş, daha sonra bu eseri *Takrîbu't-Tehzîb* adını verdiği ikinci bir eserle ihtisâr etmiştir⁸⁹. İbn Hacer *Tehzîbü't-Tehzîb*'in mukaddimesinde, kendisinden önce Zehebî'nin (ö. 748/1348) eser üzerine *Tezhîbü't-Tehzîb* adı ile bir ihtisâr kaleme aldığını⁹⁰, ancak bu eseri çeşitli açılardan beğenmediğini, kendisinin de *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ihtisâr edeceğini ifade etmektedir⁹¹.

⁸⁴ Bkz: Ahmet Özel, "Tehzîb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 325.

⁸⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1509.

⁸⁶ M. Yaşar Kandemir, "el-Kemâl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 222.

⁸⁷ Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, *Mu'cemu mustalahâtî'l-hadîs ve letâîfî'l-esânîd*, Edvâu's-Selef, Riyâd 1999, 31.

⁸⁸ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İsam Yayınları, İstanbul 2012, 486.

⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510-1511; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, VI, 190.

⁹⁰ Eser, Zehebî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine telif ettiği dört kitabından biridir.

⁹¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1907, I, 3.

Bazı örneklerinin muhtasar türüne dâhil edilebileceği düşünülen tehzîb türü eserler, bazen muhtasar isimli eserlerde olduğu gibi, herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ilgili ilim dalında telif edilmiş özlü eserler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan tehzîb türü eserlerde, bir ilim dalına ait bilgileri düzenleyerek özlü biçimde işlenmesi kastedildiği gibi daha önce telif edilmiş bir kitabın kısaltılması da kastedilmiş olmaktadır⁹².

Hadis edebiyatında muhtasar eserlere dair yapılan literatür taramasında isminde tehzîb kelimesi olup ancak herhangi bir eserin ihtisârı olmayan bir esere rastlanmamıştır. Ancak Arap dili lügatlerinden Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luğa* adlı eseri bu kullanıma örnek olarak verilebilir. Ezherî kitabında, işi bilmeyen cahil kişilerce Arap diline dâhil edilen yanlış kelimeleri ayıklayıp bunları imkân nispetince hatadan arındıracağını, ayrıca aslını bilmediği ve aidiyeti Araplara dayandırılmayan garîb kelimelere yer vermeyerek kitabın hacmini gereksiz şekilde arttırmaktan uzak duracağını ifade etmektedir⁹³.

Esasen tehzîb isimli eserler için bahsedilen bu husus, muhtasar türü eserler için de geçerlidir. Zira daha önce değinildiği gibi muhtasar eserlerden bazıları önceden telif edilmiş bir eserin ihtisârı olduğu gibi bazıları da muayyen bir ilim dalına ait bilgileri özlü biçimde sunmayı amaç edinen eserlerdir. Bu yönü ile tehzîb türü eserlerin muhtasar türü eserlerden tamamen ayrıldığını söylemek oldukça güçtür.

3. Tenkîh

İhtisâr kelimesi ile yakın anlamlı bir başka ifade ise tenkîh kavramıdır. N-k-h (نكح) kökünden türemiş olan tenkîh kavramı, bir şeyin fazla ve gereksiz kısımlarını çıkarıp kısaltmak, düzeltmek, budamak, redakte etmek, kabuğunu soyarak gibi anlamlara gelmektedir. Lügatlerde tenkîh kelimesi açıklanırken genellikle tehzîb kavramı ile izah edildiği görülmektedir⁹⁴. Bu da tehzîb ve tenkîh kelimelerinin aynı kullanım alanlarına

⁹² Özel, "Tehzîb", XL, 325.

⁹³ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, I, 45.

⁹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, III, 50; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, IV, 42; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 413; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 624-625; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, 245.

sahip olduğunu göstermektedir. Tenkîh kelimesi, kitap için kullanıldığında ise iyice gözden geçirip düzeltme, ayıklama ve redakte etme anlamlarına gelmektedir⁹⁵.

Muhteva itibarı ile muhtasar mahiyetinde olan tenkîh isimli eserler, hadis literatüründe sayıları az da olsa bulunmaktadır. Tehzîb ile yakın ilişkili olan tenkîh isimli eserler, bir eserin muhtasarı olabileceği gibi herhangi bir eserin muhtasarı olmayıp bir ilim dalı ile ilgili bilgileri toplayan müstakil bir eser de olabilmektedir.

Hadis edebiyatında tenkîh ismi ile telif edilmiş, kendisinden önceki bir kitabın muhtasarı olan esere Zehebî'nin *Tenkîhu Kitâbi't-Tahkîk fî ehâdisi't-ta'lik*'i örnek verilebilir. Bu eser, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *et-Tahkîk fî ihtilâfi'l-hadîs* isimli eserinin ihtisârıdır⁹⁶.

Tenkîh ismi ile telif edilmiş ancak herhangi bir eserin ihtisârı olmayan müstakil eserlere örnek olarak da İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-asâr* isimli eseri verilebilir. İbnü'l-Vezîr, mukaddimesinde bu eserinin hadis ilmi ile uğraşan talebelerin haberdar olmaları gereken bir kitap olduğunu belirtmektedir. Çünkü bu eserin hadis ilimlerinin önemli konularını ve hadis ehlinin ıstılahlarını içeren bir muhtasar eser olduğunu ifade etmektedir⁹⁷.

İbnü'l-Vezîr bu eseri ile kendinden önceki ulemanın hadis ilimlerine dair görüşlerini özlü bir biçimde vermiş, gerektiğinde bu görüşleri tekrardan düzenleyip redakte etmiş ve aralarında tercihlerde bulunmuştur. İbnü'l-Vezîr bu kitabında hadis usulü ıstılahlarının yanında fıkıh usulünün bazı kavramlarına da değinmektedir. İbnü'l-Vezîr ayrıca yaşadığı coğrafyada bulunan Şîî fırkalarından Zeydîlerin hadis ilimleriyle ilgili görüşlerine ve temayüllerine yer vermektedir. Bu hususların *Tenkîhu'l-enzâr* adlı eseri önemli kılan noktalardan olduğu söylenilebilir⁹⁸.

⁹⁵ Özel, "Tehzîb", XL, 325.

⁹⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 337 (çevirmenin ilavesi).

⁹⁷ Ebü Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-asâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk - 'Amir Hüseyin, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, 25.

⁹⁸ İbnü'l-Vezîr, *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-asâr*, 7-8 (muhakkikin mukaddimesi). İbnü'l-Vezîr hakkında yapılan bir çalışmada bu eserin fıkıh ilmi ile ilgili eserler arasında sayılması sehven yapılan bir hata olduğu düşünülmektedir. Çünkü daha sonra aynı müellif tarafından çalışmadan yararlanılıp hazırlanan makalede bu hatanın düzeltildiği görülmektedir. Bkz: Ahmet Özdemir, *İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (Ö. 840/1436) Hayatı ve Hadîşçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012, 21. Krş: Ahmet Özdemir, "İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436) ve Hadîşçiliği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (20), 2018, 275.

Tenkîh kelimesinin bazen de şerh türü eserlere isim olarak verildiği görülmektedir. Bu bağlamda tenkîh ismi ile telif edilen şerhler arasında Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *et-Tenkîh li elfâzi'l-Câmi 'i's-Sahîh* isimli eseri sayılabilir. Ancak esere her ne kadar şerh denilse de gerek isnadların tamamen hazfedilmesi gerekse kelimeleri açıklamadaki benimsediği yöntem ile Zerkeşî, eserini ihtisâr yöntemi ile telif etmiştir. Zaten kendisi de eserinin mukaddimesinde bu hususa dikkat çekmektedir⁹⁹.

Zerkeşî, şerhinde *Câmi 'u's-Sahîh* 'teki garip kelimeleri, kapalı îrapları, ravîlerin anlaşılması zor neseplerini, isminin yanlış telaffuzundan korkulan ravîleri, hakikati bilinen müphem ve tamamı bilinen eksik haberleri, düzeltmesi mümkün olan kapalı sözleri, hadisin bulunduğu bab ile uyumu gibi hususları açıklamayı hedeflediğini ifade etmektedir. Bunu yaparken de açık ve anlaşılır güzel sözleri kısa bir şekilde kullanacağını belirtmektedir¹⁰⁰. Zerkeşî, kullandığı bu yöntemle *Câmi 'u's-Sahîh* 'in bütününe şerh etme hedefinde olmadığını göstermektedir. Ayrıca *Câmi 'u's-Sahîh* 'in anlatımına yönelik yapacağı düzenlemeleri belirtmek için eserini *et-Tenkîh* olarak isimlendirmeyi tercih ettiği de söylenilebilir.

4. Tecrîd

İhtisâr kelimesi ile yakın anlam barındıran ifadelerden bir başkası tecrîd kavramıdır. Sözlükte soymak, kazımak, budamak, hafifletmek, ari olmak gibi anlamlara gelen tecrîd kelimesi, c-r-d (جرد) kökünden türemiştir. Tecrîd, ayrıca bir işte iyice çabalamak, lafız için kullanıldığında ise fazlalığı atmak manalarına da gelmektedir¹⁰¹. Terim olarak tecrîd kelimesi, bir eserdeki isnad, hâşiye, delil gibi unsurların ayıklanması ile esas metnin ortaya çıkarılmasını ifade etmektedir¹⁰².

İsminde tecrîd ifadesine yer verilen eserlere bakıldığında nerede ise hepsinin muhtasar türünün temel mantığı olan kısaltma kastı ile telif edildikleri görülmektedir. Daha önce telif edilen bir eser üzerine yapılan muhtasarlarda esas hedefin muhtevanın özetlenmesi; tecrîd isimli eserlerde ise muhteva özetinin yanında isnad gibi şekli

⁹⁹ Muhammed b. Bahâdîr Bedreddin ez-Zerkeşî, *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Yahya b. Muhammed Ali el-Hakemî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003, I, 1.

¹⁰⁰ Bedreddin ez-Zerkeşî, *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, I, 1.

¹⁰¹ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, VI, 76; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, X, 337-338; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 455-456; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 115.

¹⁰² Halit Özkan, "Tecrîd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 249.

unsurların da kısaltılması veya tamamen çıkarılması olduğu ileri sürülerek tecrîd ile muhtasar kelimeleri arasında bir fark bulmaya çalışmanın her zaman doğru sonuca ulaştırmayacağı ifade edilmektedir¹⁰³. Zira muhtasar türü eserlerin temel karakteristiği olan kısaltma, özetleme işi gerek muhteva gerek isnad gerekse şekli unsurların hepsinde gerçekleştirilmektedir.

İslam telif geleneğinin genelinde tecrîd isimli eserler görülmektedir. Ancak bu isimle müsemma olan eserlere daha çok hadis ilminde rastlanıldığı söylenilebilir. Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh li ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh*'i tecrîd isimli eserler arasında Müslümanların en çok teveccüh ettiği eser olmuştur. Bu eser aynı zamanda Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'inin muhtasarlari arasında da en çok ilgiye mazhar olup şöhret bulan eserdir¹⁰⁴.

5. İntihâb

İhtisâr kavramıyla alakalı olarak ele alınması gereken bir başka kelime ise intihâb kavramıdır. İntihâb; seçmek, ayırmak, ayıklamak, bir şeyden seçerek bir araya getirmek gibi anlamlara sahip olan n-h-b (نخب) kökünden türemiştir¹⁰⁵. İntihâb faaliyeti neticesinde ortaya çıkan eserlere *müntehab*, *nühbe* gibi isimler verilmektedir. Dolayısıyla intihâb kelimesi ve türevleri ile isimlendirilen eserler muhteva olarak muhtasar türü eserlerin mahiyetine sahip olmaktadır.

İslam telif geleneğinde geniş hacimli eserlerden belirli kısımlar, konular seçilerek veya fazlalık görünen hususlar ayıklanarak ortaya konulan yeni eserlere veya geniş bir ilmin konularından derleme yapılarak ana hatları ile ortaya konulan çalışmalara *müntehab* adı verilmiştir¹⁰⁶. Bu bağlamda Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180), *el-Müntehab min*

¹⁰³ Özkan, “Tecrîd”, XL, 249.

¹⁰⁴ Bkz: Şihâbuddîn Ahmed b. Abdillatif Zebîdî, *et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Ebû Muâz Târik İvadullah, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2013; Zebîdî'nin bu muhtasarı üzerine birçok şerh yazılmıştır. Babanzade Ahmed Naim tarafından eserin Türkçe çevirisi ve şerhi yapılmaya başlanmış ancak yarım kalmıştır. Yarım kalan çalışma Kamil Miras tarafından tamamlanmıştır. Bkz: Babanzâde Ahmed Naim - Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, ed. Salih Şengezer vd, Türkiye Diyanet İşleri Yayınları, İstanbul 2018; Ayrıca krş: Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, III, 176; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 151; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, I, 247.

¹⁰⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-ayn*, IV, 279; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, VII, 188; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 223; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 751-752.

¹⁰⁶ Mustafa İsmet Uzun, “Müntehâbât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 28.

Süneni 'n-Nesâi adı ile Nesâi'nin *Sünen*'inde fazla gördüğü hususları ayıklamak süreti ile *Sünen*'i hacimli bir cüzde intihâb etmiştir¹⁰⁷.

Hadis usulüne dair İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi'l-eser* isimli kitabı da intihâb başlıklı eserlere verilecek en meşhur örneklerdendir. İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*'i telif ettikten sonra eserini *Nüzhetü'n-nazar* adı ile de şerh etmiştir¹⁰⁸.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr edenleri sıralayan Süyûtî, İbn Hacer'in bu eserini onun ihtisârları arasında saymamaktadır¹⁰⁹. Bunun yanında Brockelmann (ö. 1956) gibi M. Yaşar Kandemir de İbn Hacer'e ait olan *Nuhbetü'l-fiker*'in İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olduğunu ifade etmektedir¹¹⁰. Ancak yapılan çeşitli araştırmalarda İbn Hacer'e ait olan *Nuhbetü'l-fiker*'in, herhangi bir kitabın ihtisârı olmadığı bilakis hadis usulüne dair muhtasar bir eser olarak kaleme alınan yeni bir eser olduğu sonucuna varılmıştır¹¹¹. Nitekim Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Nuhbetü'l-fiker*'i tanıtırken eserin İbnü's-Salâh'ın muhtasarı olduğuna dair herhangi bir şey söylememesi, bunun yanında bu eserin “zor bir metin” olduğunu ifade etmesi de bu sonucu desteklemektedir¹¹². Zira muhtasarlara özü itibarı ile uzun uzadıya anlatılan bir konunun özetlenmesini hedeflemektedir. Bu durum ise zaman zaman anlatılan konunun anlaşılmasını zorlaştırmakta ve ortaya zor bir metin çıkmaktadır.

Muhtasarlara benzer bir mahiyete sahip olan müntehabların daha özel bir anlamda da kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede bazı müntehabların derleme mahiyetinde olduğu görülmektedir.

Hemen aşağıda muntekâ isimli eserlerde de bahsedileceği gibi müntehab isimli eserler, hadis ilminde bazen bir hocanın rivayet etmiş olduğu hadislerden seçki, derleme bazen de bir konudaki hadislerden seçki ve derleme yapma gibi daha özel çalışmalara da isim olarak verilmiştir. Bu anlamda hacimli eserlerin ihtisârları olan muhtasarlardan

¹⁰⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd Riyâsetinde Heyet, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, XXI, 26.

¹⁰⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murâbî Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2017.

¹⁰⁹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar fî şerhi Elfiyyeti'l-eser*, thk. Ebu Enes Enis b. Ahmed b. Tahir el-Endûnûsî, Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, Medine 1999, I, 236-240.

¹¹⁰ M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer, el-Askalânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 523.

¹¹¹ Bkz: Tunahan Erdoğan, “Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i”, *Turkish Academic Research Review* 1 (1), 2016, 49-59.

¹¹² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1936.

farklılık arz etmektedir. Ebû Bekr eş-Şâfi‘î’nin (ö. 354/965) *el-Fevâ‘idü’l-müntehabeti’l-‘avâlî ‘ani’ş-şüyûhi’l-meşhûre bi’l-Gaylâniyyât*¹¹³ adlı eseri bu hususa örnektir. Eser, talebesi Ebû Tâlib Muhammed b. Gaylân tarafından rivayet edildiği için *el-Gaylâniyyât* diye de meşhur olmuştur. Ebû Bekr eş-Şâfi‘î, eserinde hocalarından rivayet ettiği âli isnadlı hadisleri tahrir etmiştir. Eser, fevâid türünün tanınmış örnekleri arasında yer almaktadır. Bu örnekte de görüleceği üzere müntehab isimli eserler ile fevâid isimli eserlerin yöntem benzerlikleri ve bazen bir eserde beraber isimlendirmelerinden dolayı aynı telif türünü temsil ettikleri görüşü ileri sürülmüştür¹¹⁴. Ebu’l-Huseyn Muhammed el-Ezdî’nin (ö. 461/1069) *el-Fevâ‘idi’l-müntekâ ve’l-hikâyâti’l-müntahabe min hadîsi Ebî Müslimi’l-Bağdâdî el-Kâtib*¹¹⁵ adlı eseri söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Aralarında anlam benzerliği bulunan muhtâr, muktetaf gibi derlemeler de müntehabların sınırları içinde sayılabilir. Antoloji anlamına gelen muhtârât isimli telifata genellikle Arap edebiyatında rastlanılmaktadır. Zaten muhtârât kelimesinin *Arap edebiyatında edebî metin ve şiirlerden derlenmiş kitap türü, antoloji* olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu tür eserlere müntehabât adı verildiği de ifade edilmektedir¹¹⁶. Arap edebiyatında muhtar olarak ifade edilen metin ve şiirlerden derlenmiş, antoloji türü eserlerin Fars edebiyatında müntehabât şeklinde isimlendirilmeleri müntehab ve muhtâr kelimesinin anlam ve telif amaçlarının benzerliğini ortaya koymaktadır¹¹⁷.

Müntehab eserlerin genel olarak muhtasar türünü temsil etmediklerini ancak telifinde ihtisâr yöntemini benimseyen müntekâlarda olduğu gibi, daha özel bir çabayı ifade ettiğini söylemek mümkündür. Bu eserler daha çok fevâid türü eserlere benzemektedir¹¹⁸. Zira incelendiği kadarı ile genel olarak hacimli eserlerin ihtisârı olan muhtasarlar ile daha özel bir çabayı ifade eden müntehablar arasında hem telif hem de amaç olarak büyük farklar bulunmaktadır.

¹¹³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 174.

¹¹⁴ Dâniye bnt. Mansûr b. Hamzâ Temîmî, “Kütübu’l-fevâidi’l-hadîsiyye ta’rifühâ, envâ’uhâ, ehemmiyetühâ ve ebrazü mezâyâhâ”, *Mecelletü Külliyyeti’d-Dirâsâti’l-İslamiyye ve’l-‘Arabiyye li’l-Benât bi’l-İskenderiyye* 36 (10), 2021, 279.

¹¹⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 182 (çevirmenin ilavesi).

¹¹⁶ Tefîk Rüştü Topuzoğlu, “Muhtârât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 55.

¹¹⁷ Tahsin Yazıcı, “Müntehabât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 29.

¹¹⁸ Temîmî, “Kütübu’l-fevâid”, 279.

6. İntikâ

Mahiyeti itibarı ile muhtasar türü eser olup ancak isimlendirmesinde ihtisâr kelimesi ve türevleri yerine kullanılan ifadeler arasında intikâ kelimesi de bulunmaktadır. İntikâ kelimesi, saf hâle getirmek, temizlemek, bir şeyden en iyisini seçmek gibi anlamlara gelen n-k-y (نقى) kökünden türemiştir. Saf hâle getirilen veya en iyisi seçilmiş anlamındaki muntekâ kelimesi, muntehab kelimesi ile mana olarak büyük oranda benzerlik göstermektedir¹¹⁹. Kitap telifi için kullanıldığında intikâ, *bir kitabın en önemli maddelerini, ana hatlarını seçme* şeklinde ifade edilebilir. Bu yöntem ile telif edilmiş kitaplara muntekâ adı verilmektedir. Bu husus aynı zamanda ihtisâr faaliyetinin amacı olarak da karşımıza çıkmaktadır¹²⁰. Verilen bu bilgilerden hareketle muntehab isimli eserlerde olduğu gibi muntekâ isimli eserlerde de ihtisâr amacının olduğu rahatlıkla söylenilebilir.

Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), *el-Muntekâ*¹²¹ isimli eserini, daha önce *el-Muvatta'* üzerine yazmış olduğu *el-İstîfâ'* adlı geniş şerhini ihtisâr ederek telif etmiştir. Mecdüddîn İbn Teymiyye (ö. 652/1254) de *el-Muntekâ minel-Ahkâmi'l-kübrâ* isimli eserini daha önce telif ettiği *el-Ahkâmu'l-kübrâ*'yı ihtisâr ederek oluşturmuştur¹²².

İbnü'l-Mülakkîn (ö. 804/1401), er-Râfî'inin *eş-Şerhu'l-Kebîr* adlı eserindeki hadislerin tahricine dair yedi ciltlik *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi's-Şerhi'l-kebîr*'i telif etmiştir. Bu eserini, önce *Hulâsatu'l-Bedri'l-münîr* ismiyle dört cilt halinde ihtisâr etmiş, daha sonra bundan *Muntekâ Hulâseti'l-Bedri'l-münîr* adı ile tek ciltlik bir seçki oluşturmuştur¹²³.

Muntekâ, muhtasar kelimesinin genel özelliklerini barındırmakla birlikte muntehab gibi bazen de özel bir çabaya işaret etmektedir. Muhtasar daha çok hacimli eserlerin ihtisârlarına verilmiş bir isim iken muntehab ve muntekâ ise bu anlamı taşımak ile birlikte bazen bir hocanın rivayet etmiş olduğu hadislerden seçki, bir konudaki hadislerden seçmeler gibi daha özel çalışmalara isim olarak verilmiştir. Hadis ilminde bu

¹¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, V, 219; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, IX, 241; Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2514; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XV, 338.

¹²⁰ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 355; el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 40.

¹²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1907.

¹²² el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 59.

¹²³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 392.

hususî çabaları özel koleksiyon olarak isimlendirmek de mümkündür. Bu özel koleksiyonların hadis edebiyatında muhtasarların kapsamına girmediği kanaatindeyiz. Hadis ilmi açısından bu özel koleksiyonların taşıdıkları önem ayrı bir bahistir.

İbnü'l-Muzaffer'in (ö. 379/989) *el-Müntekâ min hadîsi Hişam b. 'Ammâr'*¹²⁴ İbn Merdûye el-İsfahânî'nin (ö. 410/1020) Taberânî'nin *Hadîsü ehli'l-Basra* adlı eserinden seçkilerle telif ettiği *Cüz' fîhi intikâ' min hadîsi ehli'l-Basra'sı*¹²⁵ ve Bahâüddîn el-Makdisî'nin (ö. 624) *Müntekâ min hadîsi Ebî Bekr b. el-Heysemi el-Enbârî'si*¹²⁶ bu özel koleksiyonlara örnek gösterilebilir.

7. Değerlendirme

İhtisâr kavramını genel olarak '*karşı tarafa anlatılmak ve aktarılmak istenilen iletiyi olabildiğince az lafız ile ifade etmek*' şeklinde tanımlamak mümkündür¹²⁷. İhtisâr yöntemi, İslam öncesinde ve sonrasında kullanılan bir yöntemdir. İslam telif geleneğinde bu faaliyet sorunucunda muhtasar eserler ortaya çıkmıştır. İslamî edebiyatta ihtisâr kelimesinin iki farklı kullanımı ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki lügat anlamına paralel olarak sözün ihtisârıdır ki bunu yazın yöntemi olarak ifade etmek mümkündür. Diğer kullanıldığı alan ise bir yazın türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ihtisâr yazın yöntemini kullanmış her eserin muhtasar telif türüne dâhil olduğunu söylemek isabetli değildir.

Telif yöntemi olarak muhtasar türünün kapsamına girip isimlerinde ihtisâr ve türevlerinin yerine *Telhîs*, *Tehzîb*, *Tecrîd*, *Tenkîh* gibi kelimelerin kullanıldığı eserler bulunmaktadır. Bu kelimelerin her biri anlam itibarı ile küçük nüanslarla birbirinden ayrılırlar da genel olarak ihtisâr kelimesi ile benzer manaya sahiptir. Ancak muhtasarlar, genelde asıl eserden hacim bakımından daha küçükken, bazı *tehzîb* türü eserlerde kısaltmanın yanında eklemelerle birlikte asıl eserden daha hacimli eserler meydana gelebilmektedir. Bu durum *tehzîb* ile *muhtasar* eserler arasındaki en bariz fark olarak gösterilebilir¹²⁸. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eseri Cemmâilî'nin *el-Kemâl*'indeki

¹²⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 143.

¹²⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 170 (çevirmenin ilavesi).

¹²⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 145 (çevirmenin ilavesi).

¹²⁷ Abdullah Câd el-Kerîm, *el-İhtisâr simetu'l-'Arabîyye*, Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire 2006, 23.

¹²⁸ Zişan Türcan, *Hadisin 200'ü* Otto Yayınları, Ankara 2007, 259.

bilgilerin üçte birine yer veren bir muhtasar iken yapılan ilaveler ile hacim olarak *el-Kemâl*'i iki katına çıkartmıştır.¹²⁹ Bu durumun tüm *Tehzîb* isimli muhtasar eserler için geçerli olduğu da söylenilemez. Zira Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini ihtisâr eden İbn Hacer ve Zehebi'nin *Tehzîb* çalışmaları hacim bakımından *Tehzîbü'l-Kemâl*'den oldukça küçüktür.

Muhtasar mahiyetindeki eserlerin bazılarının isimlerinde yer alan *müntehab* ve *müntekâ* kelimeleri genel olarak *seçme* ve *derleme* anlamları ön plana çıkan özel çalışmalara isim olarak verilmiştir.

Muhtasar telif türünü ifade eden kavramlar elbette yukarıda geçenler ile sınırlı değildir. Burada hadis edebiyatına dair telif edilen muhtasarlarda en çok kullanılan kavramlar ele alınmıştır. Ayrıca bazı eserlerin isimlerinde bulunan bazı kelimeler de söz konusu eserlerin muhtasar telif türünün örneklerinden olabileceği fikrini uyandırmaktadır. *Teyşîr*, *takrîb*, *dürre*, *tuhfe*, *lubâb*, *zübde* gibi kelimeler de muhtasarların adlandırılmasında kullanılan kelimeler arasındadır. Ancak bunların detaylı olarak açıkladığımız kelimeler kadar kullanılmadıkları gözlemlenmiştir. Muhtasar türünde kaleme alınan ve isimlendirmelerinde bu kelimelerin yer aldığı birkaç esere işaret etmek uygun olacaktır.

Takrîb kelimesine Nevevî'nin *et-Takrîb* ve *t-teysîr li ma 'rifeti süneni 'l-beşîri 'n-nezîr* adlı muhtasarı örnek olarak verilebilir. Nevevî, bu eseri İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'sini *İrşâdü tullâbi 'l-hakâ'ik ilâ ma 'rifeti süneni hayri 'l-halâ'ik* adı ile daha önce ihtisâr ettiği eserini tekrardan ihtisâr ederek oluşturmuştur¹³⁰. *et-Takrîb*'in birçok yazma nüshası mevcuttur¹³¹. Süyûtî'nin *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi 'n-Nevevî* adlı şerhi büyük ilgi görmüştür¹³². *Dürre* kelimesine örnek olarak Şihabuddîn İbn Abdüsselâm el-Menûfî'nin (ö. 931/1524) *el-Makâsîdü'l-hasene*'yi ihtisâr ettiği *ed-Dürretü'l-lâmi 'a fi beyâni kesîrin mine 'l-ehâdisi 'ş-şâi 'a* adlı eseri zikredilebilir¹³³.

¹²⁹ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 353; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 38.

¹³⁰ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma 'rifeti süneni 'l-beşîri 'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huşt, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1985, 23.

¹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 70, I, 465; Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, VI, 204.

¹³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 465; Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, VI, 204.

¹³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1780.

Teysîr kelimesine dair de İbnü'd-Deyba'ın (ö. 944/1537) *Teysîrü'l-vusûl ilâ Câmi'i'l-usûl min hadîsi'r-Resûl*¹³⁴ adlı eseri zikredilebilir. İbnü'd-Deyba', eseri ebced harflerine göre tertip etmiş ayrıca birtakım değişiklikler de yaparak İbnü'l-Esîr'in *Câmi'i'l-usûl* adlı eserini ihtisâr etmiştir. Eserin birçok yazması mevcut olup çeşitli baskıları da yapılmıştır¹³⁵. *Câmi'i'l-usûl*'un en çok teveccüh gören muhtasarlarından olan bu eser, birçok şerh ve haşiyeye de konu olmuştur¹³⁶. *Zübde* kelimesine örnek olarak Ömer Ziyâuddîn Efendî'nin (ö. 1850-1920) *Zübdetü'l-Buhârî* adlı eseri gösterilebilir. Bu eser, yakın dönemde Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'ini ihtisâr eden eserlerdendir. Eser ilk olarak h. 1330'da Kahire'de basılmış, daha sonra h. 1341 yılında Türkçeye tercüme edilerek İstanbul'da yayımlanmıştır¹³⁷.

¹³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 537.

¹³⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 195.

¹³⁶ Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, Macmau's-Sekâfî, Abu Dabi 2004, I, 712.

¹³⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 176; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 248.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS EDEBİYATINDA MUHTASARLARIN OLUŞUM VE GELİŞİMİ

Hadis tarihi, İslamiyet ile başlayıp günümüze kadar yaklaşık on beş asırlık geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Öteden beri Müslümanlar arasında en çok rağbet edilen İslamî ilimlerden biri olan hadis, bir ilmî disiplin olarak tarihî süreç içerisinde tedricen oluşmuştur. Bu tarihî süreçte hadis ilmi, çaba ve faaliyetlerin değişkenlik gösterdiği farklı dönemlere ayrılmaktadır¹³⁸.

Esasen bu dönemlendirme denemeleri farklı kriterler göz önünde bulundurularak İslam kültür ve düşünce tarihi için de yapılmaktadır. Belki de bu dönemlendirme isteği sosyal bilimlerde uzun zamana yayılan ve karmaşık olan süreçlerin anlaşılır hâle getirme amacı ile belli tasniflere ayrılması gerekliliğinden doğmaktadır¹³⁹.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto Yayınları, Ankara 2015, 29-33; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, 9-17; Hadis ilimleri tarihine dair özel değerlendirme yapan Nûruddîn 'İtr, hadis ilimlerinin geçirmiş olduğu dönemleri "Doğuş", "Olgunlaşma", "Telif", "Hadis İlimlerine Dair Tedvin", "Hadis İlimlerinde Tekâmül" "Durgunluk-Duraklama" ve "Yeniden Uyanış" olmak üzere yedi başlıkta ele almanın mümkün olduğunu ifade etmektedir. Nûruddîn 'İtr'in bu taksimi, kendisinin de ifade ettiği gibi hadis usulünün genel tarihi süreci göz önünde bulundurularak yapılmış bir dönemlendirmedir. Hadis rivayet eserlerinin oluşumuna ve buna bağlı gelişen edebiyata değinmemiş olması ve ilgili dönemin temel karakteristiğini ifade eden unsurlara yer vermemesi gibi hususlardan dolayı bu taksimin hadis tarihi edebiyatına dair kuşatıcı bir dönemlendirme iddiasında olmadığı anlaşılmaktadır. Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 36-70.

¹³⁹ Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, İlem Yayınları, İstanbul 2020, XXV-XXII (giriş); Söz konusu dönemlendirmede askeri güç ve kültürel farklılıklar kriter olarak ele alındığında Teşekkül Dönemi (m. 632-725), Yüksek Halifelik Dönemi (m. 725-945), Parçalanma ve Merkezsizleşme Dönemi (m. 945-1400) İmparatorluklar Dönemi (m. 1400-1800) şeklinde dönemlendirme yapılmaktadır. Bu taksime benzer başka bir dönemlendirme denemesi ise; İlk Halifelik Dönemi, Yüksek Halifelik Dönemi, Erken Orta İslami Dönem, Orta İslami Dönem, Genç Orta İslami Dönem, Modern Teknik Çağ şeklindedir. Ayrıca farklı kriterler göz önünde bulundurularak Arabizm/Arap-İslam Dönemi (m. 500-850), Ara Medeniyet Devri (m. 850-1250), Kurumsallaşmış, Teritoryal ve Arap Olmayan Devir (m. 1250-1800), Milli Kültürlere Geçiş: İslam'dan Ziyade Kökenlerden Esinleme (m. 1800-...) şeklinde bir dönemlendirmenin yanında Arap Çağı: Genişleme ve Yayılma Çağı (m. 610-750), Bağdar Abbâsî Haliliği Çağı (m. 750-1050), Türk-Moğol Hegemonyası ve İslam'ın Yeni Çehresi (m. 11-18. yüzyıl sonu), Emperyalizm ve Arap Rönesansı (m. 19-20. yüzyıl) gibi İslam kültür ve düşünce tarihine dair birçok dönemlendirme denemesi yapılmıştır. Bu dönemlendirmelerinin yanında kolektif çabaların sonucu ile "İslam Düşünce Atlası" (İDA) adı ile yayımlanan kıymetli eserde İslam düşünce tarihi merkeze alınarak iddiası bulunan bir dönemlendirme denemesi daha yapılmıştır. Buna göre Klasik Dönem (h. 1-5/m. 7-11), Yenilenme Dönemi (h. 6-10/m. 12-16), Muhasebe Dönemi (h. 11-12/m.17-18) ve Arayışlar Dönemi (h. 13-14/m. 19-20) şeklinde üzerinde iyice tetkiklerin yapıldığı iması veren yeni bir dönemlendirme yapılmıştır. bkz: İbrahim Halil Üçer, "İslam Düşünce Tarihi için Bir Dönemlendirme Önerisi", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 12-40; Ayrıca bkz: Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın*

Bu bağlamda yapılacak araştırmalarda hadis tarihinin bütün süreci ele alınıp dönemlerin ağır basan genel özellikleri, belli periyotlara ayırarak incelenmesi gerekliliği ifade edilmektedir. Bu yapılırken de ‘literatür tarihinden’ çok hadisin ‘sosyal tarihi’ merkeze alınması gibi bazı parametrelerin göz önünde bulundurulmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Bu parametreler göz önünde bulundurularak yapılan bir tasnife göre hadis tarihi “*oluşum*”, “*gelişim*”, “*açılım*”, “*daralma*” ve “*yeni dönem-dönüşüm dönemi*” şeklinde beş dönemde ele alınmaktadır¹⁴⁰.

Bu tasnife göre “*açılım*” dönemi hicri beşinci asırdan hicri onuncu asra kadar devam eden süreci ifade etmektedir. Bu dönem İslam düşünce ve ilim geleneğinde önemli bir yer işgal etmektedir. Nitekim bu dönem, eğitim-öğretimin sistematik olarak yapıldığı müesseselerin kuruluşuna ve yaygınlaşmasına sahne olmuştur. Fıkhi ve kelâmî ekoller metodolojilerini iyice sistemleştirmiştir. Buna bağlı olarak birbirlerine karşı polemikler yoğun bir şekilde kaleme alınmıştır. Temel hadis eserleri üzerine farklı birçok telif türünden sayısız eser telif edilmiştir. Ayrıca hadis usulü sistematik olarak tamamlanmış, tabakat ve biyografi türü eserlerin yazımı artarak devam etmiştir. Kısaca Zengî, Eyyûbî ve Memlûkler dönemlerine tekabül eden “*açılım*” dönemi, üzerinde durulması gereken önemli bir dönem olarak kabul görülmektedir¹⁴¹.

“*Açılım*” şeklinde isimlendirilen hicri beşinci asır ile onuncu asır arası aynı zamanda muhtasar türünün geliştiği ve zirve çağını yaşadığı zaman dilimine denk gelmektedir¹⁴². Ayrıca “*açılım*” döneminde İslam Devletlerinde yaşanan sosyal ve siyasi olaylar büyük göç hareketlerine sebebiyet vermiş beraberinde bazı ilim merkezlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih. I,II,III, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Ankara, 2017; Mustafa Demirci, *İslam’ın Dört Çağı, Bir Dönemlendirme Denemesi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.

¹⁴⁰ Özaşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 32-33.

¹⁴¹ Özaşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 35-36.

¹⁴² Özaşar’a göre muhtasar ve şerhler hadis tarihinin dördüncü dönemi olan “Daralma” dönemine rengini vermiştir. Özaşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 36.

1.1. MUHTASAR ESERLER ÖNCESİ HADİS EDEBİYATININ OLUŞUM SÜRECİ

Hadis ilminin ve edebiyatının geçirmiş olduğu tarihî sürecin genel panoramasını sunduktan sonra bu eserler üzerine telif edilen muhtasar konusuna başlamanın yerinde olacağı düşünülmektedir. Özellikle de altın çağ olarak ifade edilen tasnif döneminde ortaya çıkan edebiyatın oluşum sürecinden haberdar olmadan bu edebiyatı konu edinen muhtasar, şerh, haşiye vb. türlerinin tarihî seyrini sağlıklı bir şekilde ele almak zor olacaktır. Hadis edebiyatının geçirmiş olduğu safhalar çeşitli başlıklarla ele alınmıştır. Burada yaygın olarak kullanılan *tespit*, *tedvin* ve *tasnif* şeklindeki başlıklandırılma tercih edilmiştir.

1.1.1. Tespit

Araplar, İslamiyetten önce genellikle okuma yazma faaliyeti ile ilgilenmeyip bunun yerine şifahi anlatıma ağırlık veren ümmî bir topluluk olmuşlardır. Bu durum onların berrak zihinlere ve üstün ezberleme yeteneklerine sahip olmalarını sağlamıştır¹⁴³. İslamiyet'in ilk günlerinde Rasûlullâh (s.a.s) da dâhil okuma yazma bilen sahabe sayısının oldukça az olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla okuma ve yazmanın henüz yaygın olmadığı İslamiyet'in ilk döneminde Rasûlullâh'tan (s.a.s) edinilen bilgiler, genellikle ezber ve şifahi aktarım yolu ile muhafaza edilmiştir¹⁴⁴.

Dünya ve ahirette mutlu olma yolunun Kur'an ve Rasûlullâh'a (s.a.s) tam ittiba ile mümkün olduğunu bilen sahabe, Kur'an ayetlerinin yanında Rasûlullâh'ın (s.a.s) hadislerini de büyük bir dinî sorumluluk ile ezberlemeye gayret etmişlerdir. Bunun yanında Rasûlullâh'ın (s.a.s) "*Allah, sözümü işitip başkasına aktaranın yüzünü ağartsın. Zira kendisine (sözümün) ulaştığı öyleleri vardır ki bu sözü bizzat işitenden daha iyi anlarlar*"¹⁴⁵ şeklindeki duası genelde bütün Müslümanların, özelde ise sahabenin

¹⁴³ Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 37; Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, çev. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, 149-150.

¹⁴⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2016, 336-338; Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Abdulvahap Özsoy, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Hakkında Bir Tartışma Ebû'l-Velid el-Bâci Örneği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 2009, 151-170.

¹⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfi'i*, thk. Muhammed Enes Mustafa el-Hın, Risaletü'l-Alemiyye, Beyrut 2012, II, 476; Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, VII, 221, XXVII, 301, XXXV, 467; Ebû Abdillâh el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd.

hadisleri ezberleyip sonraki nesillere aktarma görevine sınıksız bağlanmalarını teşvik etmiştir¹⁴⁶.

Sahabe tabakasında en çok hadis rivayet edenler arasında bulunan Enes b. Malik'in "*Bizler, Rasûlullâh'ın (s.a.s) yanında bulunur, ondan hadisler dinler; O'nun yanından ayrıldıktan sonra da o hadisleri kendi aramızda ezberleyinceye kadar müzakere ederdik*" şeklindeki ifadesi sahabe döneminde hadislerin nasıl ezberlenip korunduğu hususuna açıklık getirmektedir¹⁴⁷.

Hadislerin daha çok ezber ve şifahi olarak aktarıldığı bu dönemde sahabe, günlük işlerinden dolayı sıra ile Rasûlullâh'ın (s.a.s) yanında hazır bulunmaya gayret etmişlerdir¹⁴⁸. Bunun yanında bazı sahabîler yaşlarından veya meşguliyetlerinden dolayı Rasûlullâh (s.a.s) ile diğerlerine göre daha fazla vakit geçirme imkânına sahip olmuşlardır. Bu imkânı sahip olanlar daha sonra hadislerin aktarımında önemli roller almışlardır¹⁴⁹.

Rasûlullâh (s.a.s) da kendisinden sonra sahabenin üstleneceği görevin farkında olduğu için onlara bir konuda hadis aktaracağı zaman anlayabilecekleri şekilde aktarmaya özen göstermiştir. Bu amaca binaen Rasûlullâh'ın (s.a.s) hadisleri peşi sıra serdetmediği, hadisi zihinlerin ezberlemekte zorlanacağı şekilde uzatmadığı, en önemli hususlardan bir tanesi de buyurmuş olduğu hadisi sahabenin anlaması için genellikle üç kere tekrar ettiği ifade edilmektedir. Rasûlullâh (s.a.s) sahabeye dinî ve dünyevi konulara dair bilgiler aktarırken kullandığı eğitim metotları ile âdeta itibar edilmesi gereken ideal bir eğitimci profilinin portresini çizmiştir¹⁵⁰.

Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, "Ebvâbü's-Sünne", 18, "Ebvâbü'l-Menâsik" 76; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 1994, I, 187.

¹⁴⁶ Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 38.

¹⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*, thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyâd 1989, I, 236.

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhtafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987, "İlim", 27.

¹⁴⁹ Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1988, 80-145; Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, 161-171; Mustafa Karataş, *Hadîs Rivâyet Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, 90-107.

¹⁵⁰ Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 38-39; Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdulfettâh Ebû Gudde, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım, Otto Yayınları, Ankara 2016, 63-189.

Ezber ve şifahi anlatım yönteminin hâkim olduğu bu dönemde çok yaygın olmasa da hadis yazımı ile uğraşan sahabilerin bulunduğu da bilinmektedir. Vahyin indiği ilk dönemlerde Arap dilinin ve yazı malzemesinin henüz istenilen olgunlukta olmadığı için Rasûlullâh (s.a.s), Kur'an ayetleri ile karışır endişesinden dolayı hadislerinin yazımına hoş bakmamıştır. Ancak zamanla O'nun (s.a.s) bu endişesi ortadan kalktığı için bu tavrından vazgeçmiştir. Bu çerçevede Rasûlullâh'ın (s.a.s) bazıları için hadis yazdırdığı, bazı sahabenin de hadis yazmasına izin verdiğine dair rivayetler nakledilmiştir¹⁵¹.

Ancak sahabe döneminin geneline bakıldığında yoğunlaştıkları temel konu, hadislerin doğru bir şekilde aktarılması olduğu görülmektedir. Bunun için de birçok farklı yola başvurdıkları görülmektedir¹⁵². Hadislerin doğru bir şekilde sonraki nesillere aktarılması için sahabeye yönelttiği tenkitler ile ön plana çıkan Hz. Aîşe'nin istidraklarının bu kabilden olduğu söylenebilir¹⁵³. Bu meyanda sahabeden elli kişinin hadis yazdığı ve bu kişilerin önemli bir kısmında hadislerin yazılı olduğu sayfeler bulunduğu dair tespitler bulunmaktadır¹⁵⁴.

1.1.2. Tedvin

Bilindiği gibi sahabe döneminde zaman ilerledikçe hafız sahabîlerin sayısı giderek azalmıştır. Bundan dolayı Kur'an'ın kaybolmasından endişe eden sahabe, henüz Rasûlullâh'ın (s.a.s) vefatı üzerinden çok geçmeden Hz. Ebûbekir döneminde Kur'an'ı

¹⁵¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Hüda's-sârî*, thk. Şuayb el-Arnâûd - Adil Mürşid, er-Risâletü'l-'Alemyye, Beyrut 2013, I, 7; el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 19-29; Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 39-48; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, 17-21; Fârûk Hamâde, *Tedvînu's-sünne fi'l-'ahdi'n-Nebevî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2015, 8-47; Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, 30-37; Zişan Türcan, "Sahabenin Hadis Tasavvurunda Vahiy-Kitabet İlişkisinin Yeri", *Turkish Academic Research Review* 4 (4), 2019, 460-463; Krş: Tevhit Bakan, "Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26, 2006, 107-156; Ayrıca bkz: Abdulvahap Özsoy, "Ebû Hureyre'ye Yönelik İksârü'l-Hadis Eleştirisine Farklı Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2014, 239-256.

¹⁵² Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 112-126; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, 24-33; Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiün Dönemi*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2016, 83-337.

¹⁵³ Bedruddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi mâ'stedrakethu Âişe alâ's-Sahâbe*, thk. Saîd el-Afganî, el- Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1970; Hz. Aîşe'nin de zaman zaman eleştirilere maruz kaldığına dair tarafımızca hazırlanan çalışma için bkz: İlhan Altaş, *Hiz. Âişe'ye Yöneltilen Eleştiriler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017, 85-117.

¹⁵⁴ Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 309-321; el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 34-58.

bir araya getirip *Mushaf* hâlini almasını sağlamıştır¹⁵⁵. Daha sonra bu *mushaf* farklı okuyuşların önüne geçmek ve başka sebeplerden dolayı Hz. Osman döneminde istinsah edilip çeşitli beldelere gönderilmiştir¹⁵⁶.

Kur'an'ın kaybolmasından duyulan endişe ve tehlike, sahabe döneminin sonu tabiîn döneminin başlarından itibaren hadisler için de söz konusu olmuştur. Nitekim hadisleri birinci ağızdan dinleyip muhafaza eden ve sağlam bir şekilde aktarılmasına çaba gösteren sahabe tabakası giderek azalmıştır. Geriye kalanlar da Rasûlullâh'tan (s.a.s) dinî ve dünyevi konularda öğrendiklerini insanlara aktarmak için birbirinden uzak beldelere göç etmiştir. Ayrıca bu süreçte insanlardaki zabt kabiliyetlerinin de zayıflaması söz konusu olduğu belirtilmiştir. Bu gelişmeler hadislerin doğru bir şekilde aktarılması için ek tedbirlerin alınmasını gerekli hâle getirmiştir. Alınan tedbirler arasında rivayetin kaynağını soruşturma faaliyetinin kullanılabilirliği zamanla güçleşmiştir. Nitekim eskiden rivayet edilen bir bilginin kaynağı hemen tespit edilirken, İslam'ın geniş coğrafyaya yayılmış olmasından dolayı bu durum uzun yolculuklar sonucunda mümkün olmuştur. Bu yolculuklar rivayetlerin tespit edilip muhafaza edilmesinde son derece önemli rol oynamıştır¹⁵⁷.

Özellikle tabiîn döneminde çeşitli siyasi-sosyal olaylar neticesinde Müslümanlar arasında görüş farklılıkları görülmeye başlanmıştır. Sonradan ortaya çıkan bidat fırkaları çoğalmış, Arap ırkçılığı, kabilecilik ve mezhebi taassubiyet gibi istenmeyen durumlar yeniden zuhur etmiştir. Bunun sonucunda uydurma rivayetler de yaygınlaşmıştır. Bu ve bu gibi siyasi ve fikri faktörler Müslümanlar arasında hâkim olan güven ortamını zayıflatmış, özellikle Rasûlullâh'a (s.a.s) nispet edilen bilgileri kabul etmekte temkin, taharri ile hareket etmeyi gerekli kılmıştır. Bu durum Rasûlullâh'ın (s.a.s) sünnetinin birinci kaynağı olan hadislerin yazıya geçirilmesini zorunlu kılmıştır¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Bkz: Sadık Kılıç, "Kur'an'ın Cem'i Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 1980, 261-277; Abdulvahap Özsoy, "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, (43), 2015, 104-138.

¹⁵⁶ Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 144; Geniş bilgi için bkz: Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker - Fatih Serenli, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

¹⁵⁷ Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Dimaşk 1969, I, 40; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 151-185; Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîsçiler*, 132-140.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Hüda's-sârî*, I, 7; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 187-218; Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 55; Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîsçiler*, 144-149.

Bu bağlamda Abdullah b. Abbâs'tan (ö. 68/687-88) “*Önceleri biri Rasûlullâh (s.a.s) şöyle buyurdu dediğinde gözlerimizi ona dikip pür dikkat kesilirdik. Fakat insanlar huysuz develere binmeye (yalan yanlış demeden rastgele konuşmaya) başlayınca sadece bildiğimiz rivayetleri aldık*”¹⁵⁹ şeklinde aktarılan rivayet, sahabe döneminin sonlarına doğru güven duygusunun azalıp nakledilen rivayeti aktaranın güvenilirliğinin sorgulandığı ve isnad sisteminin yavaş yavaş oluşmaya başladığını göstermektedir.

Ayrıca tabiîn neslinin meşhur simalarından olan İbn Sîrîn'e (ö. 110/728) nispet edilen “*Önceleri isnaddan sorulmazdı. Fitne vukû bulduktan sonra, “(hadisi rivâyet ettiğiniz) râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin!” demeye başladılar. Bakıyorlar ehli'sünnet olanların hadislerini alıyorlar; ehli bid'atinkileri terk ediyorlardı*”¹⁶⁰ ifadesi aktarılan rivayetlere karşı Müslümanların aldıkları önlemleri göstermesi açısından önemli tarihî bir bilgi sunmaktadır¹⁶¹. Dolayısıyla bu dönemde aktarılan rivayetler, artık kontrol mekanizması olan isnad sorgulaması sonucunda değerlendirmeye alındığı ifade edilebilir. Çünkü bu dönemde aktarılan bir haberin veya bir rivayetin isnadının sorgulanması gerektiği ısrarla vurgulanmaktadır¹⁶².

Hadislerin güvenilir bir şekilde muhafaza edilmesi için yapılan bu isnad sorgulaması yanında hadislerin hafızalarda muhafaza edilme imkânı zorlaşınca yazıya başvurulmuş, sahabe neslinden elli, tabiûn neslinden de iki yüz elli kişinin hadisleri yazıya geçirdiği görülmüştür¹⁶³. Böylece hadislerin yazılı olduğu dağınık sahifeler insanlar arasında yayılmaya başlamıştır. Bu noktada dağınık olan bu sahifeler ile hafızalarda muhafaza edilen hadislerin bir araya getirilmesi faaliyeti olan tedvin aşamasına geçilmiştir¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdûlbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1991, “Mukaddime” 4.

¹⁶⁰ Müslim, “Mukaddime”, 5.

¹⁶¹ Söz konusu dönemde Sahabe ve Tabiîn'in göstermiş oldukları temkin ve taharri faaliyetleri için bkz. Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 219-249.

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdulfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn ve safhatün müşrikatün min târihi semâ'i'l-hadîs 'inde'l-muhaddisîn*, Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslamiyye, Halep 1996, 9-81; Murat Kaya, “Hadislerin Tesbitinde Sened Tenkidinin Tercihi Nedenleri”, *Bilimname* 2019 (37), 2019, 121-140.

¹⁶³ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2012, 25, 29-40; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, 309-336; Geniş bilgi için bkz: Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Yulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

¹⁶⁴ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri ve Edebiyatı*, TDV Yayınları, Ankara 1996, 9.

Hadis edebiyatının önemli dönemlerinden birini ifade eden tedvin faaliyetinin başlangıcı ve bitişi hakkında çeşitli tarihler zikredilmiştir. Tedvin faaliyetinin hicri birinci asrın son çeyreği ile ikinci asrın ilk çeyreğini içerisine alan bir zaman diliminde gerçekleştiği genel olarak kabul edilmektedir¹⁶⁵.

Netice itibarıyla hicri ikinci asrın başlarında girişilen tedvin faaliyeti sonucunda, hadis olarak aktarılan rivayetlerin büyük çoğunluğu yazıya geçirilmiştir¹⁶⁶. Bu bağlamda hafızanın yanılabilirliğini, zihninin de unutulabilirliğini, bunun yanında (kinayeli bir üslupla) kalemin ise ezberlediğini ve unutmadığını ifade eden İbnü'l-Esîr, hadislerin kayıt altına alınmasındaki memnuniyetini âdeti izhar etmiştir¹⁶⁷.

Tedvin faaliyeti sonucunda hadislerin isimsiz ve karışık olarak mecmualarda toplanması bile rivayetlerin yazılı metinler olarak bir araya getirilmesi bakımından önemli bir aşamayı ifade etmektedir¹⁶⁸. Zira hadis edebiyatının en eski ürünlerini temsil eden müstakil eserler, tedvin faaliyeti sonucunda ortaya çıkmıştır¹⁶⁹. Dolayısıyla bir bakıma tasnif döneminin oluşumunu hazırlayan tedvin faaliyeti, hadis edebiyatının vücut bulmasında önemli bir konuma sahiptir.

1.1.3. Tasnif

Hadislerin tedvin edilmesinden sonra mevcut malzemenin üzerinde yoğunlaşma gereği ortaya çıkmıştır. Zira artık şehir şehir gezerek şahıslardan hadis toplamak yerine, tedvin edilen bu geniş rivayet malzemesi üzerinde çalışmalar yapma ihtiyacı belirmiştir¹⁷⁰.

Hicri ikinci asrın ortalarına gelindiğinde tedvin faaliyetinin sonucunda herhangi bir sınıflandırma yapılmaksızın, nispeten gelişigüzel ve subjektif değerlendirmelere göre

¹⁶⁵ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* Otto Yayınları, Ankara 2012, 25; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvin*, 341; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 22.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Hüda's-sârî*, I, 7; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 21-26.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fi ehâdisi'r-Rasûl*, I, 40.

¹⁶⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 79.

¹⁶⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 27.

¹⁷⁰ Ekrem Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13 (1), 2015, 109.

bir araya toplanan hadislerin, çeşitli ihtiyaçlara göre tasnif edilmesi gerekliliği doğmuştur¹⁷¹

Bu bağlamda İbn Hacer, tasnif faaliyetinin başlangıcını şu şekilde belirtmektedir: *“tâbiûn devrinin sonlarına doğru âsâr’ın tedvini ve rivayetlerin tebvîbi (konularına göre düzenlenmesi) işi başlamış oldu. ...(hadisleri) bu şekilde ilk toplayanlar Rebî’b. es-Sabîh (ö. 160/777) ve Sa’îd b. Ebî ‘Arûbe (ö. 156/772) ve diğerleri olmuştur. Bu isimlerin hadislerin her babını ayrı olarak tasnif etmeleri ahkâmı tasnif eden üçüncü tabakaya mensup âlimlerin dönemine kadar devam etmiştir”*¹⁷². İbn Hacer’in bu ifadelerinden, öncelikle hadislerin tedvini ile işe başlandığı, tebvîbi ile devam edildiği daha sonra ise kitaplarda tasnif edilme aşamasına geçildiği anlaşılmaktadır¹⁷³.

Hadis ilmini rivâyetü’l-hadîs ve dirâyetü’l-hadîs şeklinde ilk defa ikili bir ayrıma tabi tutan kişinin ilimler tarihçisi İbnü’l-Ekfânî (ö. 749/1348) olduğu ifade edilmektedir¹⁷⁴. Ona göre rivâyetü’l-hadîs *“Rasûlullâh’ın (s.a.s) söz, fiil ve takrirlerinin aktarım, zabt ve tespiti”* ile ilgilenen ilim dalıdır. Dirâyetü’l-hadîs ilmi ise *“rivâyetin nevi, hüküm ve şartları ile râvîlerin durum ve şartlarını, merviyâtın ise sınıfları ve bununla alakalı olan durumların hakikatlerini araştırma”* ile ilgilenen ilim koludur¹⁷⁵.

Buradan hareketle tasnif dönemi ile başlayıp ilerleyen süreç içerisinde oluşan hadis edebiyatını rivâyetü’l-hadîs ve dirâyetü’l-hadîs alanında yapılan çalışmalar şeklinde iki başlığa ayırmak mümkündür. Tasnif dönemi ürünleri olan rivâyetü’l-hadîs eserlerinin büyük çoğunluğu, hicri üçüncü asırda telif edildiği için rivâyetü’l-hadîs eserlerine yönelik muhtasar eserler de bu tarihe yakın bir zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Ancak dirâyetü’l-hadîs ilmi gelişimini daha geç bir dönemde tamamladığı için dirâyetü’l-hadîs eserlerine dair muhtasarlar, hicri yedinci asır ile onuncu asır arasında yoğunluk göstermiştir. Dolayısıyla mutlak olarak tasnif dönemi ifadesi kullanıldığında rivâyetü’l-

¹⁷¹ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 81; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 28; Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2017, 107.

¹⁷² İbn Hacer, *Hüda’s-sârî*, I, 7.

¹⁷³ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 29.

¹⁷⁴ Zekeriya Güler, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü”, *İLAM Araştırma Dergisi* 1 (2), 1996, 114; Ali Arslan, “İbnü’l-Ekfânî’nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (18), 2020, 29-35.

¹⁷⁵ Süyûtî, *Tedribu’r-râvî*, II, 9-14; Güler, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü”, 114.

hadis ilmi çerçevesinde telif edilen eserlerin oluşumu kastedilmektedir. Buna karşın dirâyetü'l-hadisın olgunluk süreci ise daha geç bir tarihe tekabül etmektedir.

Bu gereklilikten hareketle muhtasar telif türüne konu olan hadis edebiyatının tasnif sürecini, rivâyet ve dirâyet olmak üzere iki gruba ayırmanın gerekli olduğu düşünülmüştür. Zira hadis edebiyatında telif edilmiş rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis eserlerinin farklı zaman dilimlerinde yoğunluk kazandıklarını görmekteyiz.

1.1.3.1. Rivâyetü'l-hadîs

Terim olarak “*hadisleri belli bir konu ve düzene göre sınıflandırarak kitap yazma*” faaliyeti olarak tanımlanan tasnif, hadis tarihinin geçirdiği aşamalar açısından ise “*hicri ikinci asrın sonlarından dördüncü hicri asrın başlarına hatta beşinci hicri asrın ortalarına kadar süren bu dönemde daha önce karışık olarak derlenmiş hadislerin konularına, ravilerine veya sıhhat durumlarına göre sınıflandırmasının yapıldığı dönemi*” ifade etmek için kullanılmaktadır¹⁷⁶. Buna göre tasnif dönemi, tedvin döneminin devamı olup temel hadis kaynaklarının telif edildiği aşamayı ifade etmektedir¹⁷⁷. Bununla birlikte tedvin ve tasnif faaliyetlerinin icra edildiği tarihleri kesin olarak birbirinden ayırt etmek nerede ise imkânsızdır. Zira Mekhûl b. Ebî Müslim eş-Şâmî'ye (ö.112/730) ait olduğu zikredilen *Kitâbü's-sünen fi'l-fikh* adlı eserden hareketle¹⁷⁸ tasnif faaliyetinin tedvin faaliyeti ile eş zamanlı olarak icra edildiğini ifade etmeyi mümkün kılacak bilgiler de mevcuttur. Ancak bu dönemler için bir ayırım yapılacaksa da tedvin faaliyetinin ağırlıklı olarak yapıldığı dönem; tasnif faaliyetinin ağırlıklı olarak yapıldığı dönem şeklinde ikili bir yaklaşım geliştirmek mümkündür¹⁷⁹.

Hadislerin tasnifine ne zaman başlandığına dair Tirmizî'nin kanaati şu şekildedir: “*hadislerin tasnifine dair çalışma yapıp bu alanda rehberlik eden birçok müellif biliyoruz. Onlardan bazılarını sıralamak gerekirse; Hişam b. Hasan (ö. 147/764), Abdülmelik b. Abdulaziz*

¹⁷⁶ Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 311-312.

¹⁷⁷ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 30.

¹⁷⁸ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, 279; Heyza' Nâsır Ahmed el-Berekâtî, *Fıkhu'l-İmâm Mekhûl eş-Şâmî fi't-tahâre ve's-salât mukârenen bi-fikhi'l-e'immeti'l-erba'a*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Câmiatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, Mekke 1995; Zekerîya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicri. İlk Üç Asır)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, 30.

¹⁷⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 31; Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 22-23.

b. Cüreyç (ö. 150/767), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Mâlik b. Enes (ö.179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)..... ve daha başka birçok ilim ve fazilet sahibi insanlar tasnifte bulundular. Allah (c.c.) onların tasnif ettikleri kitapları faydalı kılsın. Böylece bu isimler hadislerin tasnif işinde önderlik etmiş oldular”¹⁸⁰.

Râmhürmüzî (ö. 360/971) de İslam’ın hüküm sürdüğü coğrafyanın her bölgesinde hadisleri ilk defa tasnif eden musanniflerin bir listesini sunmuştur. Buna göre “...*Basra’da Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Rebî‘ b. es-Sabîh (ö.160/777), Hammâd b. Seleme (ö.176/793), Yemen’de Ma’mer b. Râşid (ö. 152/769), Mekke’de İbn Cüreyç (ö. 150/767), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şam’da Velîd b. Müslim (ö. 194/810), Rey’de Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 182/798), Horasan ve Merv’de Abdullâh b. Mubârek (ö. 181/797), Vâsıt’ta Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)...*” gibi isimler, hadisleri ilk defa tasnif eden musannifler olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁸¹. Râmhürmüzî’nin işaret ettiği gibi ilk musannif ve ilk musannef esere dair yapılacak değerlendirmelerde İslam coğrafyasının geneli değil, her bir bölgeye ait ilk çalışmadan bahsetmek daha doğru bir tutum olsa gerektir¹⁸².

Tedvin döneminden kısa süre önce rivayetlerde aranmaya başlanan isnadlar, tasnif döneminde artık hadislerden ayrılmaz bir parça hâline gelmiştir. Bu gelişme hadis tahammül ve edâ sîgalarının yaygınlık kazanmasını, gelişip yer edinmesini sağlamıştır¹⁸³. Tedvin döneminde kullanılmaya başlanılan isnadlardaki râvîlerin adalet ve zabt gibi durumlarını bildiren cerh ve ta’dil ifadeleri, tasnif döneminde de kullanılmaya devam edilmiş, yavaş yavaş bu bilgiler kayıt altına alınmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte bu verilerden de istifade edilerek râvîlerin durumlarını ortaya koyan rical bilgisi ve literatürü oluşmuştur¹⁸⁴.

Hadis edebiyatının oluşumunda son derece önemli bir konuma sahip olan *tasnîf*’in, Abbasilerin yönetime geldikleri ilk yıllardan itibaren hız kazanmış bir süreç olduğu görülmektedir. Abbasiler döneminde baş gösteren toplumsal, siyasi ve fikri

¹⁸⁰ Tirmizî, "Ebvâbü'l-Menâkıb" 75.

¹⁸¹ Hasen b. Abdurrahmân er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, 611-612.

¹⁸² Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 37.

¹⁸³ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 114-119; Geniş bilgi için bkz: Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 55-104.

¹⁸⁴ Emin Aşıkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2007, 41-51; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi-Hicrî İlk İki Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015, 449-454.

hareketlerden oluşan iç tehditlerin yanında, dış kültürel tehditlerle de karşılaşmıştır. Bu tehditlere karşı ilmî sahada mücadele etmek için İslam şehirlerinde, öncülüğünü devlet yönetiminin yaptığı toplu bir ilmî seferberlik içerisine girilmiştir. Dolayısıyla tasnif faaliyetinin yapıldığı dönem, sadece hadis tarihi açısından değil; ilmî, siyasi, ictimai, iktisadi vb. yönlerden Müslümanların önemli atılım yaptığı dönem olmuştur¹⁸⁵.

Abbasilerin ilk döneminde sosyal hayata sağlayacağı pratik fayda itibariyle yargı ve hukuk sisteminin icra edilmesinde ihtiyaç duyulan fıkhi bilgilerin tedvin ve tasnif edilmesine öncelik verilmiştir. Bu bağlamda Abbasi hilafetinin bürokrasisinde farklı kademelerde görev yapan İbnü'l-Mukaffa'(ö. 142/759), hukuk alanında yaşanan karmaşaya dikkat çekerek, halifenin yetkilerini kullanmak sureti ile üzerinde herkesin konsensüs sağlayacağı bir hukuk müdevvenatının oluşturulması gerekliliğine dair tavsiyesini halifeye sunmuştur¹⁸⁶.

İbnü'l-Mukaffa'nın önerilerinin Mansur (ö. 158/775) ve sonraki dönem halifeleri tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim aktarılan bir rivayete göre Halife Mansur, hacc için Mekke'ye gittiğinde İmam Malik ile karşılaşır. Bu karşılaşmada Halife, İmam Malik'e yazmış olduğu kitabı çoğaltarak Müslüman beldelere birer tane göndertip sadece bu kitap ile amel edilmesi gerekliliği yönünde emir vermeyi kararlaştırdığını ifade eder. İmam Malik ise bu uygulamanın bazı sorunlara neden olabileceğini belirterek halifenin bu teklifini geri çevirir¹⁸⁷.

Aynı şekilde *Muvatta*'nın her bölgede geçerli bir kanun kitabı hâline getirilmesi talebinin Halife Harun Reşid (ö. 193/809) döneminde de gündeme geldiği, ancak İmam Malik'in içtihad özgürlüğünün önünde engel oluşturacağı düşüncesi ile bu teklifi tekrardan geri çevirdiği rivayet edilmektedir. Daha sonraları Harun Reşid'in İbnü'l-

¹⁸⁵ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 42, 45-46.

¹⁸⁶ Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Mukaffa', "Risâle fi's-Sahâbe", *Âsârü İbü'l-Mukaffa'*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989, 317; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 47.

¹⁸⁷ Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf el-Mısri Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2003, I, 62; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 48. Bunun yanında İmam Malik'in Mansur'un bu teklifi üzerine *Muvatta*'ı telif etmek için işe koyulduğu ancak Halife Mansur'un ömrü buna yetmediğine dair rivayetler de mevcuttur. Bkz: Zürcânî, *Şerhü'z-Zürcânî*, I, 62.

Mukaffa'nın önerisini Ebû Yusuf'a (ö. 182/798) yazdırdığı *Kitabü'l-haraç* ile gerçekleştirdiği belirtilmektedir¹⁸⁸.

Tedvin döneminde toplanan ve kayıt altına alınan rivayet malzemelerinin tasnif edilmeye başlandığı hicri ikinci asrın ikinci çeyreğinin aynı zamanda diğer İslami ilimler sahasında yaşanan bir teşekkül dönemi olduğu ifade edilebilir. Buna göre söz konusu dönemden itibaren teşekkül etmeye başlayan, başta fıkıh olmak üzere kelim, tefsir, tasavvuf gibi İslami ilimlerin, hadis edebiyatının oluşmasında ve rivayet eksenli edebiyatın ortaya çıkmasında önemli bir yer edindiği söylenebilir¹⁸⁹.

Bu bağlamda fıkıh ve hadis ilimlerinin teşekkül devrinde birbirleriyle olan ilişkilerini özel olarak inceleyen araştırmacılara göre hadislerin tedvin edilip kayıt altına alınması, fıkıhın tedvin edilip kayıt altına alınmasından önce olmuştur. Ancak hadis ilminin belli sistemlere göre tasnif edilip kitaplar haline getirilmesi, fıkıh ilminin bu manadaki teşekkülünden sonra olmuştur¹⁹⁰. Dolayısıyla her ne kadar sünnetin tedvinini fıkıhın tedvininden önce gerçekleştirmiş olsa da konularına göre tasnifi fıkıhın tasnifinden sonraya kalmıştır¹⁹¹.

Tasnif döneminin başlamasından yaklaşık bir asır sonra vücut bulmuş olan başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere, rivayete dayalı hadis edebiyatının önemli örneklerinin fıkıh eserlerinden esinlenerek, fıkhi bir sonuca ulaşma eğilimi ile telif edildiği ifade edilmektedir¹⁹². Bu bağlamda rivayete dayalı hadis edebiyatının önemli örneklerinden olan *sünen* türü kitapların hadis merkezli fıkıhın kaynağı konumunda olduğu zikredilebilir¹⁹³. Ayrıca Buhârî'nin *bab* başlıkları için "*fikhü'l-Buhârî fî terâcimihi*" yani

¹⁸⁸ Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l evliyâ ve tabakâtü'l asfiyâ*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, VI, 332; İbnü'l-Mukaffa', "Risâle fi's-Sahâbe", 321; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 48.

¹⁸⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 96.

¹⁹⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 97.

¹⁹¹ Hayrettin Karaman, *Ana Hatları ile İslam Hukuku -1: Giriş ve Amme Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, I, 55.

¹⁹² Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 97-99.

¹⁹³ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 290; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 223.

‘Buhârî’nin fikhî görüşleri bâb başlıklarındadır’¹⁹⁴ şeklindeki söz çokça kullanılıp meşhur olmuş, hatta bu konu üzerine müstakil eserler telif edilmiştir¹⁹⁵.

Tedvin edilmiş olan hadisler tasnif edilirken genellikle iki farklı tasnif yöntemi esas alınmıştır. Bunlardan birincisi *ale’r-ricâl* şeklinde adlandırılan, hadisleri rivayet eden râvîsine; ikincisi ise *ale’l-ebvâb* şeklinde ifade edilen, hadislerin konularına göre sıralandığı iki farklı tasnif sistemidir. Ancak Bakî b. Mahled’in (ö. 276/889) *Müsned*’inde olduğu gibi bu iki yöntemi bir arada sunmaya çalışan eserlerin yanında, Süyûtî’nin *el-Câmi’u’l-sağîr* adlı eserinde olduğu gibi, *ale’l-ahruf* şeklinde adlandırılacak hadislerin ilk kelimelerine göre alfabetik olarak tasnif edildiği eserler de telif edilmiştir¹⁹⁶.

Rivâyetü’l-hadis edebiyatının müelliflerinin vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda, tasnif faaliyetinin hicri ikinci asrın ortalarına doğru başladığını, sonlarına doğru yoğunluk kazandığını ve üçüncü hicri asırda ise zirve noktayı bulduğunu ifade etmek mümkündür¹⁹⁷.

İbnü’l-Esîr, klasik hadis eserlerinin özellikle *Kütüb-i Sitte*’nin vücut bulduğu asrı, hadis ilminin zirve noktası olarak görmektedir. Ona göre bu dönemden sonra hadise iştîyak ve istek giderek azalmıştır. Bu durum bütün ilimler, sanatlar ve devletler için aynı şekilde gerçekleşmiştir. İbnü’l-Esîr, ilmi bir hareketin, bir disiplinin azar azar başladığını ifade ettikten sonra gelişim kaydettiğini ve nihayetinde en tepe noktayı gördükten sonra tekrar aşağıya doğru harekete başladığını ifade etmektedir. Buna göre hadis ilmini en tepe noktasını Buhârî ve Müslim’in yaşadığı asırda görmüş İbnü’l-Esîr’in yaşadığı kadar gelmiştir. O vakitten sonra da hadis ilmine olan iştîyak giderek azalacaktır¹⁹⁸.

İbnü’l-Esîr, hicri altıncı yüzyılda yaşamış ve kendi zamanına kadarki ilmî gelenek ve birikim hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Onun yaşamış olduğu çağ, hadis

¹⁹⁴ Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, 401.

¹⁹⁵ Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed el-İskenderî İbnü’l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ terâcimi ebvâbi’l-Buhârî*, thk. Selâhaddin Makbûl Ahmed, Mektebetü’l-Muallâ, Kuveyt 1987, 8; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 81; Bu konu hakkında yapılan çalışmaların tespiti için bkz: Ayşegül Eroğlu, "Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü’l-Müneyyir’in el-Mütevârî’si", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 17 (1), 2019, 101-123.

¹⁹⁶ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 49-51.

¹⁹⁷ Hadisleri ilk tasnif eden musanniflere dair detaylı bilgi için bkz: Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 79-86; Ali Yardım, *Hadîs I-II*, Damla Yayınevi, İstanbul 2014, II, 51-55; Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, 31-38.

¹⁹⁸ İbnü’l-Esîr, *Câmi’u’l-usûl fî ehâdisi’r-Rasûl*, I, 42-43.

edebiyatı alanında genellikle daha önce telif edilmiş eserlerin anlaşılmasına, aktarılmasına ve hayata geçirilmesine yönelik çalışmaların kaleme alındığı bir dönemdir.

İbnü'l-Esîr'in kendi zamanından sonra hadis ilmine yönelik iştiaak ve heveslerin azalacağına dair ön görüsünün isabetli olduğu söylenilebilir. Zira daha sonraki dönemlerde telif edilen rivayet merkezli hadis eserleri incelendiğinde bunların tali konularla alakalı ikincil kayanaklar olduğu görölmektedir. Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'in hicri üçüncü asrı hadis ilminin zirve noktası olarak değerlendirmesi isabetlidir. Nitekim hadis edebiyatı, söz konusu dönemde telif edilen eserleri merkeze alarak gelişmiştir.

Bilindiğı gibi hadis ilmi, sadece rivâyetü'l-hadis alanı ve bu alanın literatürü ile sınırlı değildir. Bunun yanında rivayetlerin anlaşılmasını, sağlamasını yapan ve kontrol eden dirâyetü'l-hadis alanı ve bu alanın literatürü de bulunmaktadır. Mevcüt literatür bilgisinden hareketle dirâyetü'l-hadis alanındaki gelişim ve zirve noktanın İbnü'l-Esîr'in vefatından sonraki dönemlere tekabül ettiğı görölmektedir. Zira İbnü'l-Esîr'in vefatından sonra, daha önce ilginin yoğunlaştığı rivâyetü'l-hadis yanında dirâyetü'l-hadis ilimlerine yönelik eğilimler de artmıştır. Özellikle İbnü'l-Esîr'den yaklaşık yarım asır sonra vefat eden ve çeşitli medrese, dârü'l-hadislerde görevler üstlenen İbnü's-Salah'ın telif ettiğı *Mukaddime*'den sonra hadis usulüne olan ilgi oldukça artmıştır. Hicri sekiz ve dokuzuncu asırlar, hadis usulü alanında birçok farklı eserin telif edildiğı, bu metodolojinin tamamen yerleştiğı zirve bir dönem olduğı ifade edilebilir. Bu zaviye itibarıyla İbnü'l-Esîr'in hadis ilminin geneli için yapmış olduğı değerlendirmesinde biraz karamsar olduğı söylenebilir.

Bu bilgilerden hareketle muhtasar literatürüne konu olan rivâyetü'l-hadis edebiyatının oluşumuna genel olarak bakıldığında, kayıt altına almak amacı ile tedvin edilen hadisler bir sonraki aşama olan tasnif döneminde konularına göre kategorize edilmiştir. Daha sonra sosyo-kültürel etkiler ve gelişmeler, hadislerin sıhhat durumları göz önünde bulundurularak farklı tarzlarda eserlerin kaleme alınmasını gerekli kılmıştır. Bu şekilde hicri üçüncü ve dördüncü asrın ilk yarısına kadar devam eden tasnif döneminde rivâyetü'l-hadise dair temel/klasik eserler kaleme alınmıştır. Özellikle hicri dördüncü asırdan sonra, bu döneme kadar telif edilmiş eserlere dayalı bir rivâyetü'l-hadis

edebiyatının geliştiğini ifade etmek mümkündür¹⁹⁹. Ancak hicri ikinci ve üçüncü asırlarda telif edilmiş rivâyetü'l-hadis edebiyatına dayalı hadis literatürünü (muhtasar, şerh vb.) kesin olarak hicri dördüncü asırdan başlatmak mümkün değildir. Zira ileride değinileceği üzere rivâyetü'l-hadis edebiyatına dayalı olarak gelişen muhtasar edebiyatının ilk örnekleri hicri dördüncü asırdan önce telif edilmiştir.

1.1.3.2. Dirâyetü'l-Hadîs

Hadis edebiyatının önemli bir kolunu teşkil eden dirâyetü'l-hadîs alanındaki tasnif faaliyeti, rivâyetü'l-hadise göre biraz daha geç olmuştur. Bu durumun dirâyetü'l-hadîs edebiyatının rivâyetü'l-hadis edebiyatına bağlı olarak gelişmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Zira rivâyetü'l-hadis edebiyatı ortaya çıkmadan dirâyetü'l-hadîs edebiyatının vücut bulması beklenilemez. Bu bağlamda rivâyetü'l-hadis edebiyatının ortaya çıktığı hicri üçüncü asrın başlarına kadar hadis rivayeti ile alakalı ihtiyaç duyulan usul kurallarının konulduğu, uygulandığı ve bu faaliyetin sonucunda ilgili bazı ıstılahların geliştirildiği görülmektedir²⁰⁰. Ancak Arap yazısının henüz istenilen seviyede olmamasından dolayı, geliştirilen ve uygulanan bu usul kurallarının yazıya geçirilmesi, hicri üçüncü asrın başlarını bulmuştur²⁰¹.

Dolayısıyla hicri üçüncü asırda, hadis usulüne dair kullanılagelen bazı kavramların yazıya geçirilip ıstılahi anlam verildiği görülmektedir. Ancak bu asırda henüz hadis usulüne dair müstakil bir eserden bahsetmek zordur. Bununla birlikte telif etmiş oldukları eserlerinde hadis usulü ıstılahlarına kısmen de olsa değinen âlimlerin başında İmam Şafî (ö. 204/820) gelmektedir²⁰². Hadis usulü kurallarını ilk defa yazıya geçirenlerden olduğu ifade edilen İmam Şafî, *İhtilâfü'l-hadîs, el-Ümm* ve özellikle de *er-Risâle*²⁰³ adlı eserlerinde hadis usulü ve ıstılahlarına dair önemli açıklamalar yapmıştır²⁰⁴.

¹⁹⁹ Muhammed Abdülazîz el-Havlî, *Miftâhü's-sünne ev Târihü fînûnî'l-hadîs*, Matba'atü'l-İstikâme, Kâhire 1928, 20, 28-33; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 138.

²⁰⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2021, 57.

²⁰¹ Hicri ikinci asra kadar arap yazısının yetersizliği hakkında ve ünlü muhaddislerin bile hataya düştüklerine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 30-42; Yücel, *Hadis Usûlü*, 57.

²⁰² Yücel, *Hadis Usûlü*, 57.

²⁰³ Bu eser bazı çevrelerde ilk hadis usulü çalışması olarak geçen

²⁰⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, 57-58; Geniş bilgi için bkz: Nail Okuyucu, "Hicrî Üçüncü Asırda İmam Şâfi'nin Eserlerinin Rivayeti ve er-Risâle'nin Okunurluğu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

Müslim'in *es-Sahîh*'ine yazdığı mukaddime, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ini Mekkelilere tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *er-Risâle ilâ ehli Mekke*'si, Tirmizî'nin *es-Sünen*'inin sonunda yer alan *el-Îlel*'i, hicri üçüncü asırda hadis usulü ıstılahlarını kısmen de olsa konu edinen çalışmalar olarak gösterilmektedir²⁰⁵.

Hicri dördüncü asırdan itibaren telif edilen hadis usulü eserleri, önceki dönemlerde var olan ilmî anlayışlar çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre ehli rey, hadis usulü konusundaki görüşlerine daha çok fıkıh usulü kitaplarında yer verirken, ehli hadis ise konu ile ilgili müstakil kitaplar telif etmeyi uygun görmüştür²⁰⁶.

Hicri dördüncü asırdan sonra hadis usulüne dair telif edilen önemli çalışmalar arasında Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'i²⁰⁷, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rife*'si²⁰⁸, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si²⁰⁹, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ*'i²¹⁰ gibi eserler bulunmaktadır²¹¹. Ancak hadis usulünün hicri yedinci asırda İbnü's-Salah'ın '*Ulûmu'l-hadîs*' adlı eseri ile birlikte yeni bir döneme girdiği söylenebilir. Zira bu dönemden sonra hadis usulüne dair telif edilen eserler doğrudan veya dolaylı olarak '*Ulûmu'l-hadîs*' merkezli olarak telif edilmiştir²¹². Aynı şekilde hadis usulü muhtasarlarının büyük çoğunluğu da İbnü's-Salah'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini merkeze almıştır.

Ayrıca hicri üçüncü asırdan itibaren *ihtilâfü'l-hadîs*, *ilelü'l-hadîs*, *garîbü'l-hadîs*, *nâsih mensûh* gibi hadis ilimlerinin alt nevelerini; râvîler ile ilgili bilgi veren *cerh-ta'dîl*, *tabakât*, *esmâ ve künâ*, *vefeyât*, *sikât*, *duafa* gibi kitaplar telif edilmeye başlanmıştır²¹³.

50 (50), 2016, 35-50; Fuat İstemi, "İmam Şafîi'nin Kullandığı Hadis Kavramları (er-Risâle Örneği)", *Şarkiyat* 8 (2), 2016, 664-665.

²⁰⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 57.

²⁰⁶ M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, 36.

²⁰⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*.

²⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 2010.

²⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*.

²¹⁰ Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-Türâs, Kâhire 1970.

²¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 57-64.

²¹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 57-64; Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 65.

²¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, 43-48; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih Mensûh Meselesi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, 64-85; Yücel, *Hadis Usûlü*, 59-63.

Esasen Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve İbnü'l-Mübârek'e (ö.181/797) nispet edilen *et-Târîh* adlı iki eserden hareketle ricâl konusunda çalışmaların hicri üçüncü asırdan önce de var olduğu söylenebilir²¹⁴. Ancak günümüze ulaşan ilk ricâl eserleri, hicri üçüncü asrda kaleme alınan örneklerden oluşmaktadır. Bu bağlamda Muhammed b. Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) ve Ali b. Medînî'ye (ö. 234/848) ait *et-Târîh* adlı eserler, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl*, Buhârî'nin *et-Târîhü'l-kebîr*'i, el-İclî'nin (ö. 261/875) *es-Sikât*'ı, Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) *ed-Duafâ* ve *el-Cerh vet-ta'dîl*'i gibi eserler hicri üçüncü asırda ricâl konusunda telif edilmiş eserlerden birkaç tanesidir²¹⁵.

Hicri üçüncü asırdan beşinci ve altıncı asra kadar hadis ricâlinin güvenilirliklerini konu alan genel eserler telif edilmiştir. Ancak hicri altıncı asırdan sonra ise rical bilgilerine dair genel eserlerin yanında belli kitapların ricâline yönelik özel çalışmalar da kaleme alınmıştır. Bu bağlamda hicri dördüncü asırdan sonraki süreçte İmâm Malik'in *Muvatta*'ı, Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'leri gibi Müslümanlar nezdinde makbul görülen eserlerin ricâline dair müstakil eserler telif edilmeye başlanmıştır. Özellikle hicri yedinci asır ile beraber *Kütüb-i Sitte*'nin ricâlini genel olarak konu eden eserler telif edilmiştir²¹⁶. Bu bağlamda Abdulgânî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî ma'rifeti esmâi'r-ricâl* adlı eseri zikredilebilir. Ancak *el-Kemâl*'in bir bakıma tehzîb ve ihtisârı olan Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fî ma'rifeti esmâi'r-ricâl* adlı eseri, *Kütüb-i Sitte*'nin ricâlî konusunda en büyük ilgiye mazhar olan çalışma olmuştur²¹⁷.

Tespit edilen literatür bilgisinden hareketle ricâl eserleri üzerine kaleme alınan muhtasarların genellikle hicri altıncı asırda ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak hicri sekizinci asır, diğer ilmi disiplinlerde olduğu gibi ricâl konusunda da muhtasar eserlerin telifinde zirve bir dönem olmuştur.

Hadis ilminin oluşum sürecini hazırlayan etkenlerin ve süreç sonunda ortaya çıkan bütün bir hadis edebiyatının yukarıda özet olarak ele alınan veriler ile sınırlı olmadığı ifade edilmelidir. Konunun başında ifade edildiği gibi buradaki amaç, muhtasar telif

²¹⁴ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İsam Yayınları, İstanbul 2012, 521.

²¹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, 45-51; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 117-617.

²¹⁶ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 463-507.

²¹⁷ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 485-498.

türünün tarihî sürecine başlamadan önce bu türün konu ettiği hadis ilmi ve edebiyatının oluşumunun genel panoraması çizmektir. Şimdi ise bu maksadın hâsıl olduğu düşüncesi ile muhtasar edebiyatına giriş yapılabilir.

1.2. MUHTASAR FİKRİNİN OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ

İslam telif geleneğinin bütününde muhtasarlara rastlamak mümkündür. Hadis edebiyatında muhtasarların tarihi seyrine başlamadan önce İslami ilimlerin diğer dallarında telif edilmiş muhtasar eserlere kısaca değinmenin yerinde olacağı düşünülmektedir. Böylece İslami ilimlerin farklı dallarında telif edilmiş muhtasarlar hakkında elde edilecek veriler, hadis edebiyatındaki muhtasarların tarihî seyrini anlamak için hazırlayıcı bilgiler olacaktır.

Bu bağlamda muhtasar eserlerin Arap dili edebiyatında önemli bir yer işgal ettiği belirtilmektedir. Nitekim nahiv alanındaki bilgileri özet bir şekilde sunarak ezberlemeyi kolaylaştırma amacı ile telif edilen nahiv muhtasarları serisine, oldukça erken dönemde rastlanmaktadır. Bu çerçevede farklı kişilere nisbet edilen el-*‘Avâmil (fi’ n-nahv)* gibi eserlerin bu türün ilk mahsullerinden sayılabileceği zikredilmektedir. Ancak kendisinden önce telif edilen bir eserin ihtisârı anlamında muhtasarların hicri dördüncü asırdan önce çok görülmediği zikredilmektedir. Arap dili edebiyatında hicri dördüncü asırdan sonra İbn Abdürabbih’in (ö. 328/940) el-*‘İkdü’l-ferîd*’i ile Ebü’l-Ferec el-İsfahânî’nin (ö. 356/967) el-*Eğânî*’si gibi hacimli eserlerin yazımının artmasına paralel olarak, muhtasar türü eserlerin yazımında da artışın gerçekleştiği ifade edilmektedir²¹⁸.

İslami ilimlerin önemli dallarından biri olan İslam hukukunun geniş bir muhtasar literatürüne sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Özellikle ileride ele alınacağı üzere, kendisinden önce telif edilmiş herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp bir ilme dair özet bilgi vermeyi amaçlayan muhtasarların yazımı, İslam hukukunda oldukça yaygındır²¹⁹. Fıkhi

²¹⁸ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 58.

²¹⁹ Eyyüp Said Kaya, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 61-62; Orhan Ençakar, *Kerhî’nin Muhtasar’ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi: Kudûrî’nin Muhtasar’ının “İcâre” Bölümü Çerçevesinde*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, 10-12.

mezheplerin eğitim-öğretim faaliyetlerinde takip etmiş oldukları sistemin muhtasarların ciddi manada gelişmesine vesile olduğu aktarılmaktadır²²⁰.

İslam hukuku alanında muhtasar yazımının hadis ilminden biraz önce ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür. Buna, İslam hukuku alanındaki telifatın hadis ilminden daha önce oluşmaya ve gelişmeye başlaması gerekçe olarak gösterilebilir. Bu meyanda ilk telif edilen muhtasarların, İslam hukuku için altın çağ olarak ifade edilen hicri ikinci asır ile hicri dördüncü asır arasındaki süreç içerisinde görüldüğü belirtilmektedir²²¹.

Fıkıh ilminde ilk muhtasar eserler, hicri üçüncü asırda mezhep imamlarının derslerinde bulunan talebeleri tarafından telif edilmiştir. Bu hususa İmâm Mâlik'in öğrencisi Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 214/829) *el-Muhtasar*'ı ile İmâm Şâfiî'nin talebesi Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasarü'l-Müzenî*'si örnek verilebilir²²². Ancak fıkıh muhtasarlarının müstakil bir telif türü şeklini aldığı ve buna bağlı literatürün geliştiği dönem, mezheplerin teşekkül süreçlerinin tamamlandığı hicri dördüncü asır sonrası dönem olduğu belirtilmektedir²²³. Özel olarak Hanefî mezhebi literatüründe muhtasarlar, teşekkül döneminden yani hicri dördüncü asırdan sonra telif edilmiştir. Bu bağlamda Müslümanlar nazarında oldukça teveccüh görmüş ve *mutûn-i selâse*, *mutûn-i erba'a* (*Vikâyetü'r-rivâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma'u'l-bahreyn*, *Kenzü'd-dekâik*) gibi özel isimlerle tanınmaya başlanan muhtasarlar örnek olarak zikredilebilir²²⁴.

Tefsir ilminde muhtasarların hem rivayet hem dirayet türü tefsir kitaplarını konu alan bir yazım türü olduğu belirtilmektedir. İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı eserinin Taberî'nin daha önce telif ettiği, ismi

²²⁰ Ömer faruk Atan, "Hanefî Literatüründe Muhtasarlar ve Metinler", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (2), 2016, 65; Osman Korkmaz, *İslam Hukukunda İhtisar Geleneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Isparta, 2019), 11.

²²¹ Kaya, "Muhtasar", XXXI, 61; Korkmaz, *İslam Hukukunda İhtisar Geleneği*, 68.

²²² Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdülhakem, *el-Muhtasarü'l-kebîr*, Merkezü Necîbavayh, Dublin 2011, 33 (muhakkikin mukaddimesi); Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Mısırî el-Müzenî, *Muhtasarü'l-Müzenî fi furû'i ş-şâfi'iyye*, thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, 7.

²²³ Kaya, "Muhtasar", XXXI, 61; Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi: Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde*, 2-31; Mehmet Boynukalin, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğnî'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31, 2018, 589-596.

²²⁴ Eser Aksu, *Merginani'nin Hidaye Adlı Eserindeki Tercihleri ve Bu Tercihlerin Muhtasar Geleneğine Etkisi (Kitabu't-Tahare Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016), 10-12; Korkmaz, *İslam Hukukunda İhtisar Geleneği*, 39-68.

bilinmeyen bir eserin ihtisârı olduğu iddia edilmemektedir²²⁵. Bununla birlikte tefsir eserlerinin ilk muhtasarlarına hicri dördüncü asırda rastlansa da yaygınlaşması hicri beşinci asır sonrasında gerçekleşmiştir²²⁶.

Muhtasar türü eserler, kelim ilmi literatüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Ebü'l-Hüzeýl el-Allâf'ın (ö. 235/850) *el-Usûlü'l-hamse*'si ve Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-'Akîdetü't-Tahâviyye*'si gibi hacim olarak küçük akaid risâleleri ilk muhtasar eserler grubuna dâhil edilmektedir. Sonuç olarak kelim ilminde, telif edilen muhtasarların ilk örneklerine diğer İslami ilim dallarında olduğu gibi hicri dördüncü asır gibi bir dönemde rastlanmaktadır²²⁷.

İslam tarih yazımında da muhtasarın bir telif türü olarak kabul edildiği ve bu minvalde oluşan bir literatürün bulunduğu zikredilmektedir. Buna göre İslam tarihinde muhtasar telif türünün kendini hicri dördüncü asırdan itibaren gösterdiği ifade edilmektedir²²⁸. Çalışmamızın literatür taramasında terâcim-tabakat literatürüne dair tespit edilen veriler de bu kanaati destekler mahiyettedir. Zira tarih alanında ilk muhtasar örnekleri hicri dördüncü asırda görülmektedir. İlerleyen süreçte bir başka ifade ile hicri altı ve yedinci asırlarda muhtasar eserler yoğunlaşmaktadır.

Sonuç itibarı ile muhtasarların, bütün İslami edebiyatta bir telif türü olarak ortaya çıkmasının hicri dördüncü asır gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte İslami ilimlerin diğer dallarına nazaran daha önce tasnif faaliyetini tamamlayan fıkıh ilminde muhtasar eserlerin biraz erken dönemde, yaklaşık olarak üçüncü asrın ortalarına doğru telif edilmeye başlandığı söylenebilir.

1.2.1. Hadis Edebiyatında Muhtasar Fikrinin Oluşumu ve İlk Muhtasarlar

Tasnif döneminde kaleme alınmaya başlanılan ve hicri dördüncü asra kadar telifine devam edilen temel hadis kitaplarının yazımında ihtisâr anlatım yöntemi yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bir anlatım üslubu olan ihtisâr yönteminin İslami ilimlerle

²²⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2012, I, 182-183; Güven, "Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri", 56-57.

²²⁶ Muhammed b. Râşid el-Berake, *et-Tefâsîru'l-muhtasare ittîcâhâtuhâ ve menâhicuhâ*, Kürsiyyü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve 'Ulûmih, Riyâd 2015, 39-61; Güven, "Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri", 51-62.

²²⁷ İlyas Çelebi, "Muhtasar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 62.

²²⁸ Casim Avcı, "Muhtasar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 63.

beraber ortaya çıkmadığını belirtmek gerekmektedir. Zira Arap dilinin öteden beri ihtisâr yöntemine aşına olduğu belirtilmektedir. Bu itibarla konuya giriş yapmadan önce Arap dilinin ihtisâr ile ilişkisini kısaca ele almakta fayda görmekteyiz.

1.2.1.1. Arap Dilinin Yapısı

Yapı itibariyle Arap dili, meramı en kısa şekilde ifade etmeyi sağlayan belîğ bir özelliğe sahiptir²²⁹. Arapçanın bu özelliği; kelâmı, sözü, cümleyi kısacası karşı tarafa aktarılacak istenilen iletiyi muhtasar bir şekilde ulaştırma olanağı sağlamaktadır. Belki de bu durum, bütün diller için geçerlidir. Ancak Arap dilinin, diğer dillerin yapısına nazaran ihtisâra daha yatkın olduğu ifade edilmektedir²³⁰. Arap dilinde, anlatımda kullanılan *îcâz*, *iẖtisâr* gibi yöntemlerle sözün öz, keskin ve daha kuvvetli olması hedeflenmektedir²³¹.

Bu bağlamda dil âlimleri kaleme aldıkları çalışmalarında Arap dilindeki ihtisâr olgusunu işlemeye özen göstermişlerdir. Basra nahiv temsilcilerinin en önemli isimlerinden biri olan Sîbeveyh (ö. 180/796), Arap dili gramerine dair ilk hacimli eserlerden biri kabul edilen *el-Kitâb* adlı eserinde, ihtisâr ve muhtasar kelimelerini kullanmış ancak bu kelimeler için özel bir tanım yapmamıştır²³². Bununla birlikte Sîbeveyh fiil, mastar ve zarf gibi Arap dili gramerinin önemli unsurlarında ihtisâr anlayışının yansımalarının bulunduğunu belirtmektedir. Örneğin mazi ve müzari fiilde fail zaman zaman fiilin tahtında gizli olarak getirilmekte, böylece cümlede ihtisar yoluna gidilmektedir²³³.

Sîbeveyh'ten sonra Arap dili konusunda mesai harcamış önemli şahsiyetler de ihtisâr olgusuna değinmişlerdir. Nitekim Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi birçok dil âliminin harflerde, edatlarda,

²²⁹ el-Kerîm, *el-İhtisâr simetu'l-'Arabîyye*, 52-54.

²³⁰ Delâl Abdullah A'zam, "el-Kâidetu'n-nahviyye ve't-tedâvuliyye", *Mecelltetü Külliyyeti'l-Âdâb-Câmi'atu'z-Zekâzîk* 68 (1), 2014, 150-151.

²³¹ Ali Mahmud en-Nâbî, "Zâhiretu'l-hazf fî luğatina'l-'Arâbiyye", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Abdulazîz: el-'Ulûmu't-Terbeviyye* 11 (1), 1998, 385-386.

²³² Ebû Bîşr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire 1988, I, 203.

²³³ Bkz: Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 211, 212 219, 222, 223, 230.

fillerde ve daha birçok gramer unsurundaki ihtisârın varlığına dikkat çektikleri görülmektedir²³⁴.

İbn Cinnî (ö. 392/1002), Arapların meramlarını aktarırken mutavvel anlatımdan ziyade ihtisâr ve icâz anlatımı tercih ettiklerini belirtmektedir. Buna da Kur'an'da çokça yer alan mahzufları delil getirmektedir. İbn Cinnî, bu görüşünü nahiv ilmi metodolojisine dair telif ettiği *el-hasâis* adlı eserinde izah etmektedir²³⁵.

Dil âlimlerinin Arap dili gramerindeki ihtisâr olgusuna dair görüşlerinin Süyûtî'nin dikkatini de çektiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, Arap gramerinin bazı konularını benzerlik ve farklılık bakımından incelediği *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv* adlı eserinde, ihtisâr konusuna dair müstakil bir başlık açmıştır. Süyûtî bu eserinde ihtisârı, *Araplar tarafından oldukça talep edilen ve kelâmlarının büyük çoğunluğunun dayandığı bir olgu* olarak tanımlamaktadır²³⁶. Esasen Süyûtî'den önce, Memlûk dönemi şairi ve Arap dil bilginlerinden İbn Hicce'nin (ö. 837/1434), Arap kelamının çoğunluğunun icâz ve ihtisâra mebni olduğuna dikkat çektiği görülmektedir²³⁷.

Süyûtî, Arap dili gramerinin birçok unsurunun anlatımdaki ihtisârı mümkün hale getirmek için geliştirildiğini iddia etmektedir. Ona göre zamirler, istifham ve şart edatları, atıflar, naibi failer, tesniye (ikil) ve cemî' (çoğul) gibi Arap dili gramerinin birçok önemli unsuru, karşı tarafa aktarılacak istenilen iletinin muhtasar bir şekilde aktarılmasını mümkün kılmak için kullanılmaktadır²³⁸. Süyûtî, söz konusu kitabında bu gramer unsurlarının ihtisâr ile olan ilişkilerini tek tek örnekler vererek uzunca ele almaktadır²³⁹.

Arap dili gramerinde çokça var olduğu bilinen ihtisârın çeşitli amaçlar barındırdığı belirtilmektedir. Buna göre ihtisâr ile anlatımda hafiflik, anlamada kolaylık ve harcanacak vakitten tasarruf gibi hedefler amaçlanmaktadır²⁴⁰. Bu bağlamda ihtisârın, gereksiz

²³⁴ Detaylı bilgi için bkz: el-Kerîm, *el-İhtisâr simetu'l-'Arabiyye*, 26-30.

²³⁵ Geniş bilgi için bkz: Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Mısır 1952, I, 82-86.

²³⁶ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, thk. Abdülilâh Nabhân vd., Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1987, I, 66.

²³⁷ Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve'ğâyetü'l-ereb*, thk. 'İsâm Şuaytû, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 2004, II, 274.

²³⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, I, 66-67.

²³⁹ Konu ile geniş bilgi için bkz: Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, I, 66-98.

²⁴⁰ Ali Ba'dâş, "Zâhiretu'l-İhtisâr fi'n-nahvi'l-Arabî: esbâbuhâ ve süveruhâ ve şevâhiduhâ", *Havliyatü'l-Âdâb ve'l-Luğât* 12 (5), 2018, 120-121.

uzunluğu tercih etmeyen Arap dili için önemli bir anlatım üslubu olduğu belirtilmektedir²⁴¹.

1.2.1.2. Bir Anlatım Üslubu Olarak İhtisâr

İlk örneklerine hicri üçüncü asrın sonlarında rastlanan muhtasarların müstakil bir telif türü olacak kadar yaygınlaşmasının hicri dördüncü asrın sonlarında gerçekleştiği söylenebilir. Bunun yanında muhtasarların ortaya çıkmasında etkili olan ihtisâr anlatım yöntemi, erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Nitekim hicri üçüncü asırda telif edilen temel hadis eserlerinde ihtisâr anlatım yöntemine çokça başvurulmuştur.

Temel hadis eserlerinde müracaat edilen taktî‘, îcâz gibi anlatım usuplarının temelinde ihtisâr mantığı yatmaktadır. Örneğin bu usuplardan biri olan taktî‘, *‘birden fazla hüküm ifade eden hadisin lafızlarının parçalara ayrılarak, her parçayı ait olduğu mevzuda zikretmek’* şeklinde tanımlanmaktadır²⁴². Hadis edebiyatının tasnif dönemi eserleri arasında anlatımda taktî‘ uslubunun yer aldığı eserlerin başında Buhârî’nin meşhur *Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eseri gelmektedir²⁴³. İhtisâr şeklindeki anlatım yöntemine hadisleri fıkıh bablarına göre tasnif eden *Musannef*, *Sünen* ve *Câmi‘* türü eserlerde çokça rastlanırken, *Müsned* ve *Mu‘cem* türü eserlerde ise bu uslubun daha az rastlandığı ifade edilmektedir²⁴⁴.

Sünen sahibi Ebû Ebu Dâvûd’un, eserini Mekkeli alimlere tanıtmaya amacıyla yazdığı risalesinde hadisleri ihtisâr ettiğini şöyle açıklamaktadır:“bazen de uzun olan bir hadisi ihtisâr ettim. Zira hadisi uzunca yazmış olsam, duyanlardan bazıları o hadisten

²⁴¹ Arap dili ve gramerindeki ihtisâr olgusunu detaylı bir şekilde incelemek için bkz: Selvâ Abdulfettâh Hasan, “el-İhtisâr ve mezâhirihi fi’l-ebvâbi ve’l-esâlibi’n-nahviyye ve’s-sarfîyye”, *Mecelletü’d-Dirâye* 18 (2), 2018, 5; Abdullah Câd el-Kerîm, *el-İhtisâr simetu’l-‘Arabiyye*, Mektebetü’l-Âdâb, Kâhire 2006, 52-177.

²⁴² Syûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 453-455; Abdullah Cevdât, “Taktî‘u’l-hadîs: sanî‘u’l-Buhârî nemûzecen”, *Mecelletü Dâri’l-Hadîsi’l-Hasaniyye*, 12, 1995, 260-274; Fahri Hoşab, “Hadîs Rivâyetinde İhtisâr - Hanîf Zeyd b. Amr’a Dair Bir Buhârî Rivâyeti Örneği-”, *Turkish Studies*, 12 (10), 2017, 127.

²⁴³ Fakhriddin Salakhîtdinov, *Bir Hadis Terimi Olarak İhtisar Sahîh-i Buhârî Kitâbu’s-Salât Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, 71-125.

²⁴⁴ Fuat İstemî, “Hadislerin Bağlamının Tespitinde İhtisar ve Takti’ Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (31), 2017, 326.

kastedilenin ne olduğunu bilemeyecek ve ondaki hükmün çıkarıldığı noktayı anlamayacaklardı”²⁴⁵.

Görüldüğü üzere Ebû Ebu Dâvûd, eserine aldığı bazı hadislerin aslında uzun olduğunu, bu hali ile alınması durumunda hadisten çıkartılacak fıkhi hükmün doğru bir şekilde anlaşılamayacağı endişesinden hareketle ihtisâr yöntemine müracaat ettiğini ifade etmektedir. Bu da bize Ebû Davûd’un *Sünen*’inin önemli bir kısmının ihtisâr yöntemi kullanılarak kaleme alındığını göstermektedir.

Ebû Davûd’un *Sünen*’ini bu perspektif ile inceleyen bir araştırma, muhtevası ve yazım üslubu açısından *Sünen*’in muhtasar bir metin olduğunu iddia etmektedir. Nitekim bu araştırmada Ebû Davûd’un *Sünen*’in yaklaşık yüzde yirmilik kısmında ihtisâr yöntemini kullandığı tespit edilmiştir²⁴⁶.

Hads edebiyatında ihtisâr yönteminin muhtasar türü edebiyat ortaya çıkmadan önce de var olduğuna dair başka bilgiler de bulunmaktadır. Bu bağlamda İbn Huzeyme (ö. 311/924) insanların, Rasûlullâh’tan (s.a.s) muhtasaran nakledilen bazı rivayetlerin siyak ve sibak bütünlüğüne bakmadan bunlarla amel etmeye çalıştıkları için, birtakım hatalara düştüklerine işaret etmektedir²⁴⁷. Bu hatalara düşmemek için muhtasaren nakledilen rivayetlerin uzun versiyonları ile bir arada değerlendirilmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir²⁴⁸. İbn Huzeyme’nin bu ifadelerinden söz konusu dönemde bazı insanların bilgisiz veya kasıtlı olarak ihtisâren rivayet edilen haberleri kullanmalarından dolayı bazı problemlerin ortaya çıktığı ve bunlara yönelik çözümlerin araştırıldığı anlaşılmaktadır²⁴⁹.

²⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz: Abdülkerim Malkoç, “Abû Dâvûd’s Letter in Which He Discussed His Method in as-Sunan: The Text and Translation with Notes”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 50, 2018, 243-269; Ahmed Ürkmez, “Ebû Dâvûd Süneni’nde Tekrar ve İhtisar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1), 2014, 57-77.

²⁴⁶ Ürkmez, “Ebû Dâvûd Süneni’nde Tekrar ve İhtisar”, 75-76.

²⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü’r-İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-tevhîd*, thk. Abdulazîz b. İbrahim eş-Şevhân, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1994, II, 693.

²⁴⁸ İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-tevhîd*, II, 706.

²⁴⁹ İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-tevhîd*, II, 831.

1.2.1.3. Hadis Edebiyatında Muhtasarlara İlk Örnekleri

en-Nedîm (ö. 380/990)²⁵⁰, İslam telif geleneğinde hicri dördüncü asra kadar genel anlamda temel eserlerin kaleme alındığını ifade etmektedir. Bununla birlikte o, bu dönemlerde sayıları az da olsa *şerh*, *muhtasar*, *tecrîd* gibi eserlere rastlanabileceğini de belirtmektedir²⁵¹. *Kitap istinsahı ile ilgili malzeme satan, kitap cildi hazırlayan* anlamına gelen verrâklık mesleğini icra eden en-Nedîm'in bu tespitleri, tarihi açıdan kıymetli verilerdir²⁵².

Bu bağlamda oluşum ve gelişimini hadis edebiyatından önce tamamlayan fıkıh edebiyatında, ilk muhtasar eser örneklerinin daha önce verildiği görülmektedir. Hicri üçüncü asrın başlarında Mâlikî âlim İbn Abdülhakem'in (ö. 214/829) telif ettiği *el-Muhtasar* adlı eseri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Fıkıh ilminde ilk muhtasarlara görüldüğü bu tarihler, hadis edebiyatında hummalı bir telif sürecinin henüz yaşandığı döneme tekabül etmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi tasnif döneminde, tedvin edilmiş rivayetlerden yeni seçkiler yapma ihtiyacı ve arzusu ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede tasnif edilen eserlerin muhtevası için sosyal hayata dair beliren yeni problemlere cevap teşkil edecek başlıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmayı yapan müelliflerden bazıları, başlıklar altındaki içerikleri oluşturan hadislerin sahih olmalarına özen göstermişlerdir²⁵³.

Buna göre tasnif döneminde muhaddis, belirlemiş olduğu kriterlere göre yanında bulunan malzemelerden hadisleri seçtikten sonra bunları isnadlı bir şekilde kitabında zikretmiştir²⁵⁴. Bu çerçevede *Muvattâ'*, *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarının, yüzlerce

²⁵⁰ Vefat tarihi hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Ancak hem doğuda hem de batıda *Fihrist* üzerine çalışan pek çok kimsenin Nedîm'in vefat tarihi olarak hicrî 380, miladi 990 yılını tercih ettikleri belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Yolcu, "en-Nedîm [İbn Al-Nadim] ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Bir Haritası)", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (5), 2017, 5.

²⁵¹ Şaban Abdulaziz Halife, "el-Fihrist li-İbni'n-Nedim: Dirasetun Biyucrafiyyetun, Bibliyucrafiyyetun, Bibliyumetriyyetun", *Mecelletü Merkezi'l-Vesâik ve'd-Dirâsâti'l-İnsaniyye Katar*, 3, 1991, 162-163.

²⁵² Yolcu, "en-Nedîm [İbn Al-Nadim] ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Bir Haritası)", 2.

²⁵³ Zişan Türkan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (16), 2009, 112.

²⁵⁴ Abdulaziz eş-Şâyi', *Tahrîcu'l-hadîs*, Dâru'l-Mâlikiyye, Tûnus 2019, 31.

rivayet arasından seçki yapma imkânına sahip müelliflerin kaleminden çıktığı söylenebilir²⁵⁵.

Söz konusu dönemde bazı müelliflerin telif etmiş oldukları eserlerinde bu seçki ameliyesini *ihtisâr* kelimesiyle ifade ettikleri görülmüştür. Bu amaca matuf olarak bazen eserlere verilen isimlerde bazen de eserlerin mukaddimelerinde yapılan seçki işlemine işaret için *ihtisâr* kelimesi kullanılmıştır.

Bu bağlamda kitabının isminde *muhtasar* kelimesi bulunan Buhârî, eserini telifindeki temel saikin hocası İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/853), '*Rasûlullâh'ın (s.a.s) sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap meydana getirseniz!*' şeklindeki temennisinin ve isteğinin olduğunu ifade etmektedir. Burada hocasının *muhtasar* kelimesi ile sahih hadisler içerisinden oluşacak bir seçkiyi kastettiği anlaşılmaktadır. Zira Buhârî'nin kitabına aldığı hadisleri altı yüz bin sahih hadis arasından seçtiğini ifade etmesi de bunu desteklemektedir. Buhârî'nin bu faaliyetine dikkat çeken İbn Hacer, onun kitabını oluştururken tasnif edilmiş eserlerde yer alan rivayetleri iyice araştırdığını, sahih gibi görünüp aslında zayıf olanları elediğini ifade etmektedir. İbn Hacer değerlendirmelerinin devamında böyle bir yöntem izleyen Buhârî'nin eserinde şüpheden uzak olan hadisleri bir araya getirme arzusu içerisinde olduğunu belirtmektedir²⁵⁶.

Bu çerçevede *Câmi 'u's-Sahîh*'in ismi hakkında farklı görüşler belirtilmiştir. Aralarında Kelâbâzî (ö. 398/1008), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Mülakkın (ö. 804/1401) ve Aynî (ö. 855/1451) gibi birçok muhaddis, *Câmi 'u's-Sahîh*'in doğru isminin '*el-Câmi 'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*' şeklinde olduğunu belirtmişlerdir²⁵⁷. Ancak Buhârî'nin eserine yönelik kaynaklarda farklı isimlere de yer verilmektedir. Örneğin İbn Hacer yukarı verilen ismin doğru olmadığını ifade etmektedir. İbn Hacer, Buhârî'nin eseri için doğru isminin '*el-Câmi 'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Rasûlillâh*

²⁵⁵ Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", 112.

²⁵⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Hüda's-sâri*, thk. Şuayb el-Arnâûd - Adil Mürşid, er-Risâletü'l-'Alemyye, Beyrut 2013, I, 8-9; Zişan Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (16), 2009, 112.

²⁵⁷ Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd İbn Ahmed Aynî, '*Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*', thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, I, 24; Geniş bilgi için bkz: Bilge Kılıç, *Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. Asır)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2021, 99-102.

sallalâhu ‘aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih’ şeklinde olduğunu belirtmektedir²⁵⁸. Görüldüğü üzere İbn Hacer’in tercih ettiği tekipte ‘*muhtasar*’ kelimesi yer almamaktadır.

Esasen İbn Hacer’den daha önce yaşamış meşhur muhaddislerden Hâzîmî (ö. 584/1188), *Câmi ‘u’s-Sahîh*’in ismindeki “muhtasar” ifadesini şöyle izah etmiştir: “*Buhârî’nin eserinde verdiği isimdeki ‘muhtasar’ kelimesi, telif ettiği bu eserdeki amacının tüm sahih hadisleri toplamak olmadığını göstermeye yöneliktir*”²⁵⁹. Aynı durumun Müslim’in eseri için de söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla sözü edilen iki hadis âliminin kitaplarına seçtikleri sahih hadislere dayalı bir İslam anlayışını ortaya koymayı amaçladıkları düşünülebilir²⁶⁰.

Bununla beraber hadis edebiyatında ilk muhtasarın Buhârî tarafından telif edildiği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Buna göre Buhârî’nin *Kitâbu’d-Duafâi’s-sağîr* adlı eserinin onun daha önce telif etmiş olduğu ve günümüze geldiği bilinmeyen *Kitâbü’d-Duafâi’l-kebîr* adındaki eserinin muhtasarıdır²⁶¹. Ancak konu ile ilgili başka araştırmalarda ise Buhârî’ye iki ayrı eser olarak nispet edilen *Kitâbü’d-Duafâi’l-kebîr* ve *Kitâbü’d-Duafâi’s-sağîr* adlı eserlerin esasen aynı eser olduğu, iki ayrı eser olarak takdim edilmesindeki problemin, eserin tahkiki esnasında yapılan hatalardan kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır²⁶².

Ayrıca tasnif devri hadis edebiyatının örneklerini, herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ancak muhtasar olarak kaleme alınan eserler şeklinde düşünülebileceğini belirten değerlendirmeler de bulunmaktadır. Buna göre söz konusu eserler, teliflerindeki şartlara uygun olan hadislerin seçilmesiyle kaleme alınmış muhtasarlardır. Bu meyanda İmam Malik’in *Muvatta’ı*, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i, Buhârî ve Müslim’in *es-Sahîh*’leri gibi eserler, binlerce rivayet arasından seçilerek oluşturulan muhtasarlardır²⁶³.

²⁵⁸ İbn Hacer, *Hüda’s-sârî*, I, 11.

²⁵⁹ Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî Hâzîmî, *Şürûtü’l-e’immeti’l-hamse*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kâhire 2005, 52.

²⁶⁰ Ahmet Yücel, “Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslami İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır)”, *İslami İlimlerde Metodoloji- IV, Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı Ve Birbirleriyle İlişkileri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, 214.

²⁶¹ Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2014, 48.

²⁶² Geniş bilgi için bkz: Abdulaziz Halef, “Buhârî’nin ed-Du‘afâ ve ed-Du‘afâu’s-Sağîr Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (8), 2018, 229-246.

²⁶³ Mehmet Efendioğlu, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 60.

Ancak bu değerlendirmenin isabetli olmadığı söylenebilir. Zira bu âlimlerin eserlerini telif ederken bütün hadisleri değil de belli özellikteki hadisleri veya kendilerinin ulaşabildikleri rivayetleri bir araya getişmiş olmaları, bu eserlerin muhtasar olarak kabul edilmesini gerektirmez.

Aynı şekilde hadis edebiyatında ilk muhtasar örneğinin İmam Mâlik'in *el-Muvatta* 'ı olduğu da ifade edilmektedir. Bu görüşe göre İmam Mâlik, başlangıçta 10.000 hadis ihtiva ettiği belirtilen *el-Muvatta* 'ını bugünkü hacmine özetleyerek getirmiştir²⁶⁴. Ancak ifade edildiği gibi İmam Mâlik'in telif ettiği *el-Muvatta* 'ını daha sonra ihtisâr ettiğini söylemek biraz zordur. Çünkü aktarılan bilgilere göre İmam Mâlik, *Muvatta* 'ı yaklaşık hicri 143'te telif ettikten sonra içerdiği hadisler üzerinde vefatına kadar sürekli değişiklikler yapmıştır. Bunun sonucunda başlangıçta 10.000 civarında olduğu ifade edilen hadislerin sayısı iki binin altına inmiştir. Bu bilgiler bir ihtisâr faaliyetinden çok, İmam Malik'in *Muvatta* 'ı üzerinde sürekli çalışmalar yaptığını göstermektedir. *Muvatta* 'nın günümüze gelen nüshaları karşılaştırıldığında bu kanı güçlenmektedir²⁶⁵.

Bütün bu bilgilerle beraber, hadis edebiyatında tasnif dönemi eserlerine dayalı olarak gelişen muhtasar eser literatürü genel anlamda hicri dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren başlatılmaktadır. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* 'de yer alan Nesâî'nin (ö. 303/915) *el-Müctebâ* isimli çalışmasının hadis edebiyatında ilk muhtasar eser olduğu da ifade edilmektedir²⁶⁶.

Buna göre Nesâî, daha önce telif ettiği *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı kitabındaki zayıf hadisleri çıkartarak *el-Müctebâ* isimli muhtasarı oluşturduğu belirtilmektedir²⁶⁷. *el-Müctebâ* 'nın muhtasar türü bir eser olduğuna dair aktarılan rivayete göre Nesâî, telif ettiği *es-Sünenü'l-kübrâ* 'yı Remle Emîr'ine takdim etmiş, kitaptaki bütün hadislerin sahih olmadığını öğrenen Emîr, Nesâî'den kendilerine sadece sahih hadislerin toplandığı bir

²⁶⁴ Abdullah Aydın, "İhtisar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 573.

²⁶⁵ Ömer Cîdî, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib* (Rabat: Matba'atu'l-Ma'ârifî'l-Cedîde, 1993), 53-56; Halit Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, 165-169; Muhammed Yusuf Guraya, "Mâlik b. Enes'in Muvatta'ının Telifine Dair Tarihî Arka Plân", çev. Rahile Kızılkaya, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18 (1), 2020, 140-145.

²⁶⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İbn Hayr el-İşbîlî, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Muhammed Fuad Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, 97.

²⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1006; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 197; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 328.

kitap telif etmesini istemiştir. Bu istek üzerine Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da isnadları tenkit edilen bütün hadisleri ihtisar edip *el-Müctebâ* isimli eserini ortaya çıkartmıştır²⁶⁸.

Nesâî'nin *Sünen* 'ini Endülüs bölgesine ilk defa götüren kişi olduğu ifade edilen²⁶⁹ İbn Ahmer (ö. 365/976), *es-Sünenü'l-kübrâ*'daki bütün hadislerin sahih olduğunu, ancak bazı hadislerin açıklanmamış illetlere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın muhtasarı olan *el-Müctebâ*'daki bütün hadislerin ise sahih olduğunu belirtmektedir²⁷⁰.

Bu ve buna benzer özelliklerinden dolayı *el-Müctebâ*, *Sahihayn*'den sonra en az zayıf hadis ihtiva eden kitap şeklinde değerlendirilmiş, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin *Sünen*'lerine mukaddem olduğu ifade edilmiştir. Hatta *el-Müctebâ*'da rivayetleri alırken râvîlere dair çok sıkı tutumundan dolayı Nesâî'nin Müslim'den daha kuvvetli bir hadis hafızı olduğu belirtilmiştir²⁷¹. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* üzerinde ciddi bir mesai harcayarak *el-Müctebâ*'yı oluşturmuştur. Bu da *el-Müctebâ*'nın muhtasar bir eser olduğu kanaatini güçlendirmektedir²⁷².

Bunun yanında *el-Müctebâ* adlı eserin *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın muhtasarı olmadığı şeklinde değerlendirmeler de vardır. Buna göre *el-Müctebâ*'nın, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da yer almayan bazı rivayet ve bablar ihtiva ettiği belirtilmektedir. Buradan hareketle ihtisâr edilen *es-Sünenü'l-kübrâ*'da bulunmayan bu rivayetlerin *el-Müctebâ*'ya nereden geldiği sorusu sorularak, *el-Müctebâ*'yı muhtasar kabul eden görüşe itiraz edilmektedir²⁷³. Diğer taraftan *el-Müctebâ*'da yer alan hadislerin tümünün sahih olmadığı da ilave edilmektedir.

²⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1006; Ebû Abdullah Muhammed el-Mısrî Emîr el-Kebîr, *Seddü'l-ereb min 'ulumi'l-isnâd ve'l-edeb*, Matba'atu Hicâzî, Kâhire 1915, 56; Muhammed el-Muhtar el-Cekenî eş-Şankîti, *Şerhu Süneni'n-Nesâî el-müsemma Şurûku'l-envâri'l-mineni'l-kübra'l-ilahiyye bi keşfi esrâri's-Süneni's-Suğra'n-Nesâiyye*, nşr. Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyâd 2004, III, 824.

²⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, XVI, 68.

²⁷⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr, el-Câmi'atü'l-İslamiyye, Medine 1984, I, 484.

²⁷¹ İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, I, 484; Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, III, 1159-1160.

²⁷² Nesâî'nin telif ettiği meşhur eseri *el-Müctebâ*'da tenkid edilen hadislerin yanında *es-Sünenü'l-kübrâ*'da bulunan hadislerin illeti, vakf ve irsal durumları gibi sened hallerini bildiren bilgiler de bulunmamaktadır. Bunun yanında ismindeki kelimenin lügat anlamına uygun olarak *el-Müctebâ*, *es-Sünenü'l-kübrâ*'daki bab miktarına sahip değildir. Ayrıca *es-Sünenü'l-kübrâ*'da bulunan siyer, menâkıb, tıp, farâiz gibi kitaplar *el-Müctebâ*'da bulunmamaktadır. Bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, 25 (çevirmenin ilavesi).

²⁷³ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *Kitâbu'l-Müctebâ el-ma'rufu bi's-Süneni's-Suğra*, nşr. Dâru't-Te'sîl, thk. Merkezü'l-Bühûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Kâhire 2012, I, 77 (Neşredeninin mukaddimesi).

Bütün bu hususların *el-Müctebâ*'nın *es-Sünenü'l-kübrâ*'dan ihtisar edilerek oluşturulduğuna dair iddialarla uyuşmadığı belirtilmektedir²⁷⁴.

Ancak bu değerlendirmenin telif edilen muhtasar eserin *asıl* eserdeki bütün konuları ve bilgileri içermesi gerektiği şeklinde bir ön kabule dayandığı görülmektedir. Ayrıca bu eleştiride, muhtasar eserlerin sadece bir kısaltma ve özetleme olmadığı, bazen asıl eserde yer almayan tamamlayıcı bilgiler içerdiği gibi hususların göz ardı edildiği söylenebilir.

Sonuç olarak Nesâî'nin, telif ettiği *el-Müctebâ* adlı eseri ile hadis alanında muhtasar telif türüne dair ilk örnek oluşturacak bir eser yazdığı ifade edilebilir. Nitekim hicri üçüncü asırda İslam telif geleneğinde muhtasar, şerh gibi eserlerin telifi görülmeye başlandığını ifade edecek bilgiler bulunmaktadır. Esasen Nesâî'nin vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda, bu tarihlerde İslam telif geleneğinde muhtasar eser telifinin bilinen bir yazım türü olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira Nesâî'nin vefatından yarım önce fıkıh alanında bu telif türünden örneklerle rastlanılmaktadır.

İbnü'l-Carûd'un (ö. 307/919-20) *el-Müntekâ* isimli eseri de hicri üçüncü asrın sonlarına doğru telif edilen muhtasarlara örnek olarak zikredilebilir. Tam ismi *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-müsne'de 'an Rasûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem* şeklinde olduğu belirtilen bu eser, seçilen ahkâm hadislerinin fıkıh bablarına göre tasnifinden oluşmaktadır²⁷⁵. İbnü'l-Carûd'un ahkâm hadislerine dair yapılan seçki işinden dolayı eserine *el-Müntekâ* ismi verdiği düşünülebilir²⁷⁶.

Tasnif döneminde muhtasar olarak telif edilen bir başka eser ise İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh* adlı kitabıdır. Müellif tarafından kitaba isim olarak verilen *Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-müsne'd 'ani'n-Nebî sallallâhu 'aleyhi ve sellem bi-nakli'l-'adl 'ani'l-'adl mevsûlen ileyhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem min ğayri kat 'fi'l-isnâd ve lâ*

²⁷⁴ Nesâî, *el-Müctebâ*, I, 78 (neşredeninin mukaddimesi).

²⁷⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 45.

²⁷⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *İthâfû'l-meherre bi'l-fevâidi'l-mühtekire min etrâfi'l-aşere*, thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Mücemme'u'l-Melik Fahd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, Medine 1994, I, 159; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 17.

*cerhe fî nâkili 'l-ahbâri 'lletî nezküruhâ bi meşîeti 'llâhi Te 'âlâ*²⁷⁷ şeklindeki ibare bile *es-Sahîh*'in daha geniş bir eserin muhtasarı olduğu izlenimi vermektedir²⁷⁸.

Mukaddimesinde *es-Sahîh*'in daha önce telif edilen bir eserin ihtisârı olduğuna dair açık bir beyanda bulunmayan İbn Huzeyme, eserin tam adı olan yukarıdaki terkibi zikrederek kitabına başlamaktadır. Bundan dolayı *es-Sahîh*'in daha önce telif edilmiş bir eserin ihtisârı olduğu yönündeki kanaati destekleyecek herhangi bir bilginin *es-Sahîh*'te olup olmadığına yönelik genel bir tarama yapılmıştır; İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'te bazen işlediği rivayetlerde yer alan konunun tamamını veya ilgili rivayetin tariklerini ve illetlerini *Kitâbü 'l-kebîr* adlı eserinde verdiği dair ifadeler kullandığı tespit edilmiştir²⁷⁹.

Bu veriler, *es-Sahîh*'in İbn Huzeyme'nin *Kitâbü 'l-kebîr* adlı eserinin ihtisârı olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca *es-Sahîh*'in farklı yerlerinde bu kitabına muhtasaran aldığı rivayetleri *el-Müsned*, *el-Müsnedü 'l-Kebîr*, *Kitâbü 'l-müsned* şeklinde farklı ifadeler ile bahsettiği eserinden aldığını belirtmektedir. Zaman zaman tercemelerde bu hususa açıkça işaret ettiği de görülmektedir²⁸⁰.

Bu bilgilere ilave olarak *Kitâbü 't-tevhîd* adlı eserinde “*Güneşin doğmasından ve batmasından önce namaz kılan kimsenin cehenneme girmeyeceyeceğine*”²⁸¹ dair rivayeti zikrederken bu rivayetin farklı tariklerini *el-Muhtasar*'da imla ettiğini ifade etmektedir.²⁸² *Kitâbü 't-tevhîd*'in başka bir bölümünde ise yukarıda aldığı rivayetin tamamını *Kitâbü 'l-*

²⁷⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî İbn Huzeyme, *Sahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1980, I, 3.

²⁷⁸ Ayrıca İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'inin birçok kaynakta *Muhtasarü 'l-muhtasar* şeklinde tesmiye edildiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî Halîlî, *el-İrşâd fî ma 'rifeti 'ulemâi 'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989, III, 832; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû 'u 'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecme'u'l-Melik Fahd li't-Tıbbâ'ati'l-Mushafi's-Şerif, Medine 1995, XXIV, 127; Zehebî, *Siyer*, XIV, 382; Cemâlüddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed Zeylâ'î, *Nasbü'r-râye li ehâdîsi 'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1997, I, 327, 329.

²⁷⁹ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbni Huzeyme*, I, 288, 295, 299, 311, 342, 249, 280, 289, II, 35, 109, 126, 137, 140, 150, 193, 248, 250, 261, 283, 317, III, 63, 75, 97, 115, 164, 227, 228, 245, 253, 260, 290, 294, 301, 302, IV, 134, 135, 155, 159, 170, 174, 177, 181, 183, 200, 209, 249, 266, 279, 281, 312, 322.

²⁸⁰ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbni Huzeyme*, I, 109, 132, 199, II, 363, III, 109, 186, IV, 5.

²⁸¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü 'l-Musannefi 'l-ehâdîs ve 'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989, II, 158; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Halep 1986, “Salat” 13.

²⁸² İbn Huzeyme, *Kitâbü 't-tevhîd*, II, 827.

kebîr'de tahrir ettiğini ifade etmesi²⁸³, *es-Sahîh* adlı eserinin muhtasar olduğuna dair kanaati güçlendirmektedir.

Buradan hareketle *es-Sahîh* ve *Kitâbü't-tevhîd* adlı eserlerinde *Kitâbü'l-kebîr* olarak tesmiye ettiği eserin aslında *el-müsned* adlı eseri olduğunu, bunu da ihtisâr ederek *es-Sahîh* adı ile meşhur olan muhtasarı telif ettiğini ifade etmek mümkündür. Bundan dolayı da *es-Sahîh*'in adında bulunan *Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-müsned...* terkinin de bu duruma işaret ettiği ifade edilebilir.

Sonuç itibarı ile Nesâî, İbnü'l-Cârûd ve İbn Huzeyme'nin telif ettikleri eserlerin, hadis rivayet eserlerinin henüz yeni vücut bulduğu bir dönemde kaleme alınmıştır. Özellikle Nesâî'nin *el-Müctebâ* ve İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh* adlı eserleri, hadis edebiyatında *temel/kurucu* eserler kategorisinde değerlendirildiği için bunların birer muhtasar türü eser olduklarına çok dikkat çekilmemiştir.

Horasan bölgesinin yetiştirdiği önde gelen âlimlerden olan Nesâî, İbn Huzeyme ve İbnü'l-Cârûd'un telif ettikleri muhtasar eserlerinde ortak olan bir başka durum ise tahrir ettikleri rivayetlerin isnadlı olmasıdır. Bu durum isnadların hazfine olabildiğince özen gösteren daha sonraki dönemlerde telif edilen muhtasar türü eserler ile oldukça farklılık arz etmektedir.

Buradan hareketle isnadların henüz işlevini kaybetmeyip hadisin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğü dönemde ilk muhtasar eserlerin isnadlı olarak telif edildiği söylenebilir. Ancak ilerleyen dönemlerde temel hadis kitapları telif edildiği ve hadisler bu kitaplarda tespit edilip yaygınlaştığı için isnaddan ziyade kitaba atıf usulü gelişmiş, bu itibarla muhtasar eserlerde isnadlara yer verilmemiştir.

1.2.2. Hadis Edebiyatında Muhtasar Telif Türünün Gelişim Süreci

Metod, kavram ve literatür bakımından bütün ilimlerin kendine has bir teşekkül süreci içerisinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda hadis edebiyatının gelişmesinde, dinî ve ilmî ihtiyaçların yanında beşerî, sosyal ve siyasal gibi birçok

²⁸³ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-tevhîd*, I, 380.

faktörün etkili olduğu belirtilmektedir²⁸⁴. Bu meyanda hadis edebiyatında bir telif türü olan muhtasarlar için de aynı hususların geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Hicri yedinci asra kadar hadis edebiyatında telif edilen müellefat hakkında değerlendirme yapan İbnü'l-Esîr'e (ö. 606/1210) göre, muahhar âlimlerin mütekaddim ulemanın telif ettiği kitapları ihtisâr etmelerinin geçerli sebepleri bulunmaktadır²⁸⁵. Ona göre mütekaddim ulema, hadisleri yalan, sokuşturma ve tahriflerden korumaya yönelik gösterdikleri yoğun çabalar neticesinde önemli kitaplar yazmışlardır. Muahhar ilim adamları da mütekaddim ulemadan kendilerine ulaşan bu kitapların iyileştirilmesi, geliştirilmesi adına büyük gayret sarfetmişlerdir. İbnü'l-Esîr'e göre muahhar ilim adamları, daha önceki âlimlerin eserlerine yönelik harcadıkları gayret sonucunda tehzîb, muhtasar ve şerh gibi önemli birçok yeni eser ortaya çıkmıştır²⁸⁶.

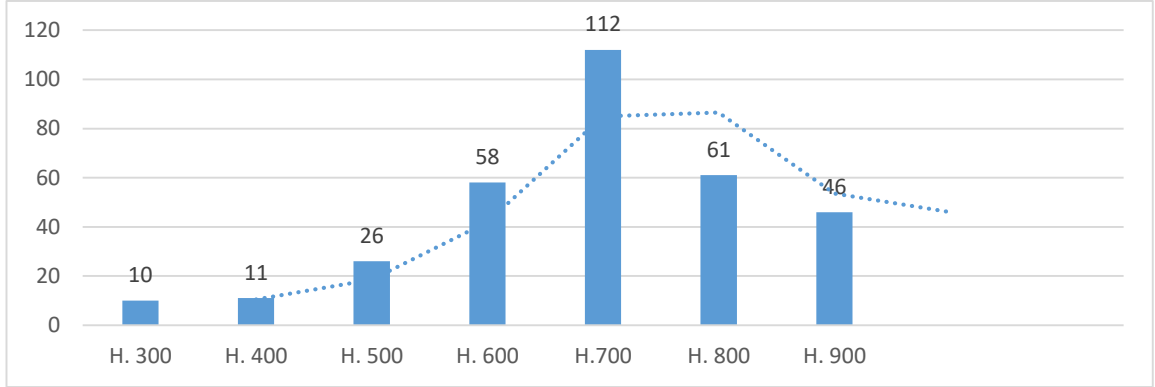
Hicri yedinci asırda yaşayan İbnü'l-Esîr, yaptığı değerlendirmelerde ihtisâr, şerh gibi telif türlerinin oluşmasında etkili olan dinî ve ilmî saiklere kısmen dikkat çekmiştir. Bununla beraber bu telif türlerinin ortaya çıkmasında sosyal ve siyasi daha birçok saiklerden de bahsetmek mümkündür. Özellikle Tablo 1'de görüleceği üzere muhtasarların hicri yedi ile onuncu asır arasında çokça telif edilmesindeki etkenler arasında sadece dinî ve ilmî saiklerin olmadığı ifade edilebilir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde muhtasar telif türünün ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülen saiklerin neler olabileceğine değinilecektir. Şimdi ise tespit edilen literatür verilerinden hareketle muhtasar telif türünün ortaya çıkışından hicri onuncu asra kadar geçirmiş olduğu genel seyir hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

²⁸⁴ Yücel, "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslami İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır)", 21; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 204.

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *Câmi 'u'l-usûl fî ehâdîsi 'r-Rasûl*, I, 46.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *Câmi 'u'l-usûl fî ehâdîsi 'r-Rasûl*, 47.

Tablo 1. Muhtasar müelliflerinin yüz yıllara göre vefat dağılımı.

Tablo 1’de görüleceği üzere, muhtasar türün ilk örneklerine hicri dördüncü²⁸⁷ yüzyılda rastlanmaktadır. Ancak muhtasar türü eserlerin bir telif türü hâline gelebilecek kadar yoğunlaşması ise hicri altıncı asır sonrasına tekabül etmektedir. Bununla birlikte Nesâî’nin *el-Mücteba*’sı örneğinde olduğu gibi, henüz hicri üçüncü asrın sonlarına doğru hadis edebiyatında muhtasar telif türünden ilk sayılabilecek örneklerle rastlamak mümkündür.

Başlangıcından hicri onuncu asra kadar tespit edilen literatür verileri üzerine incelemeler yapıldığında, muhtasar eserlerin hicri yedi ile onuncu asır arasında yoğun bir şekilde kaleme alındığı görülmektedir. Özellikle hicri sekizinci asrın muhtasar telif türü için zirve dönem olduğu görülmektedir (Tablo 1). Hemen belirtmek gerekir ki hicri yedi ile onuncu asır sadece muhtasar telif türü için değil şerh literatürü başta olmak üzere birçok telif türünün olgunlaşma dönemi olmuştur²⁸⁸.

Tespit edilen literatür bilgisine göre rivâyetü’l-hadîs alanındaki muhtasarlar, genellikle tasnif dönemi eserleri üzerine telif edilmişlerdir. Dirâyetü’l-hadîs alanında ise daha önce telif edilen eserlerin ihtisârının yanında, herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp hadis usulü konularını bir araya getirerek oluşturulan muhtasarlar olmak üzere iki farklı ihtisâr faaliyetinin ürünü eserler yazılmıştır.

²⁸⁷ Bir önceki başlıkta muhtasar tarzı eserlerin ilk örneklerinin üçüncü asrın sonlarına doğru ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Tablo 1’deki verilere göre ise ilk muhtasarlar hicri dördüncü asırda ortaya çıkmıştır. Ancak bu bilgilerde bir hatanın olmadığı belirtilmesi gerekmektedir. Zira ilk muhtasar örnekleri sayılacak eserlerin müellifleri olan Nesâî, İbn Huzeyme ve İbü’l-Cârûd’un vefat tarihleri hicri dördüncü asrın başlarına tekabül etmiştir.

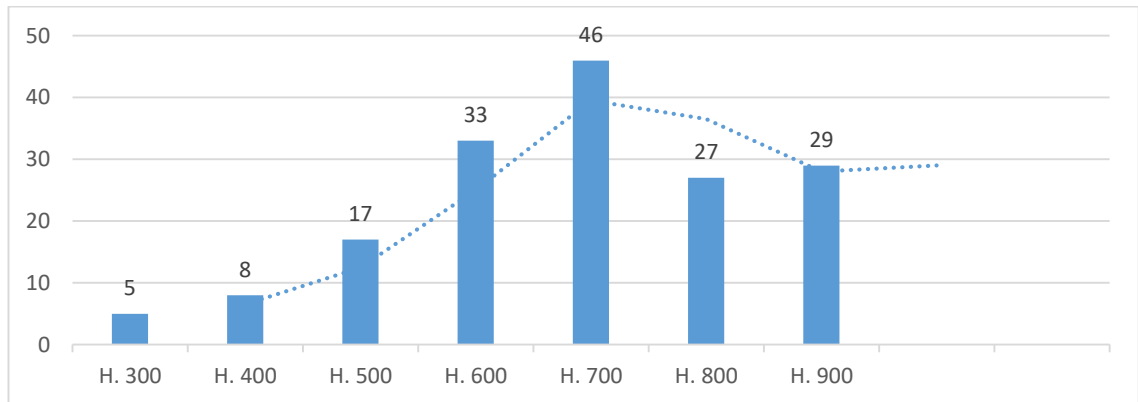
²⁸⁸ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 51.

Muhtasar müelliflerinin yaşadıkları coğrafyaya bakıldığında ise bazı önemli bulgulara ulaşılmaktadır. Buna göre rivâyetü'l-hadîs alanındaki muhtasarlar hicri yedinci asra kadar ağırlıklı olarak Endülüs bölgesinde ortaya çıkarken, özellikle yedinci asrın sonlarına doğru bu yoğunluk, Kahire-Dımaşk merkezine kaymıştır. Muhtasarların Endülüs ve Kahire-Dımaşk bölgeleri etrafında yoğunluk kazanmalarında siyasi, sosyal ve ilmi olmak üzere birçok faktörün etkili olduğu düşünülmektedir.

Hicri dördüncü asırda telif edilen dirâyetü'l-hadîs alanındaki muhtasarların hicri yedinci asra kadar belli bir bölgede kümелendiğini ifade etmek biraz zordur. Müelliflerinin biyografik bilgilerinden hareketle hicri yedinci asra kadar dirâyetü'l-hadîs alanında telif edilen muhtasarların doğuda Horasan, batıda Endülüs'e kadar uzanan geniş coğrafyanın farklı bölgelerinde telif edildikleri söylenebilir. Hicri yedinci asır itibarı ile Kahire-Dımaşk bölgesinde dirâyetü'l-hadîs; özellikle de hadis usulüne dair muhtasarların telifinde gözle görülür bir artışın yaşandığı, hicri sekizinci asırda ise bu çabanın zirve dönemini yaşadığı görülmektedir.

1.2.2.1. Rivâyetü'l-Hadis Edebiyatında Muhtasarlar

Temel hadis kitaplarının telifinden hemen sonra onları anlama, yorumlama, mütalaa ve tatbik etme amacı ile farklı telif türlerinden eserlerin kaleme alındığı bir dönem başlamıştır.

Tablo 2. Rivâyetü'l-hadis muhtasar müelliflerinin yüz yıllara göre vefat dağılımı

Yukarıdaki tablo incelendiğinde temel hadis kaynaklarının muhtasarlarının hicri dördüncü yüzyıldan itibaren telif edilmeye başlandığı görülmektedir. Hicri 8-10.

yüzyıllar hadis şerh edebiyatında olgunlaşma dönemi olarak anılırken²⁸⁹ temel hadis kaynaklarının muhtasarlarına bakıldığında ise yoğunlukla hicri 8. yüzyılda kaleme alındığı görülmektedir (Bkz Tablo 1).

Birçok temel hadis kaynağı üzerine muhtasarlar yazılmış olmasına karşın ihtisâr edilen hadis eserleri denilince, kazanmış oldukları otoriteleri neticesinde *Muvatta'* ve *Kütüb-i Sitte* gibi temel hadis eserleri akıllara gelmektedir. Filhakika tespit edilen muhtasar literatürü de bu kanıyı desteklemektedir. Dolayısıyla burada rivâyetü'l-hadîs edebiyatında muhtasarların gelişim seyri bu eserler çerçevesinde değerlendirilecektir

Telifinden sonra Müslümanlar arasında büyük teveccüh gören *Muvatta'* üzerine farklı türlerden eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında muhtasar türü eserler de bulunmaktadır. Bu bağlamda *Muvatta'*'nın ilk şerh edilen hadis kitabı olduğuna dikkat çekilmiştir²⁹⁰.

Muvatta''nın ilk muhtasarları arasında Hattâbî (ö. 388/998) tarafından²⁹¹ telif edilen *Müntehabü Muvattai Mâlik*²⁹² adlı eser sayılmaktadır. Ancak bu eserin bir muhtasar çalışması olduğu hakkında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Zira Hattâbî'nin temel hadis kitapları üzerine telif etmiş olduğu bazı çalışmalarından söz ederken, bu eserinden bahsetmediği ifade edilmektedir. Hattâbî'nin telif ettiği *Muvatta'* muhtasarından bahsetmemesinin sebebinin onun *Muvatta'*'yı bir fıkıh kitabı şeklinde değerlendirdiği şeklinde izah edilebileceği ifade edilmektedir²⁹³.

Bu düşüncenin yerine söz konusu eserin isminden hareketle bunun muhtasardan ziyade *Muvatta'*'dan yapılmış bazı seçkileri barındıran bir çalışma olduğu düşünülebilir. Bu yüzden de Hattâbî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin *Sünen*'leri ile Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* 'leri üzerine yazdığı önemli şerhlerini telaffuz ettiği pasajda *Muvatta'*'ya yönelik bu özel mahiyetteki çalışmasından değinmediği söylenebilir.

Bu çerçevede muhtasarlar, daha önce telif edilmiş bir eserden seçkiler yapmaktan ziyade gözetilen bazı kriterler dâhilinde kısaltılmaların, eklemelerin bazen de eleştirilerin yapıldığı eserlerdir. Bu anlamda ilk *Muvatta'* muhtasarları arasında Ebü'l-Hasen Alî b.

²⁸⁹ Türcan, *Hadis şerh geleneği*, 51.

²⁹⁰ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 49.

²⁹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1908.

²⁹² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havaşî*, III, 1982.

²⁹³ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 48.

Muhammed b. Halef el-Kâbisî'nin (ö.403/1012) telif ettiği ve *el-Mûlahhas*²⁹⁴/*Mûlahhis limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Hadîsi'l-müsned*²⁹⁵/ *el-Mûlahhas fi'l-hadîs*²⁹⁶ gibi çeşitli adlarla anılan eseri sayılabilir.

Müellif, Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'nın İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806) rivayetinden 519 adet muttasıl hadisi ihtiva eden eserini, çevresinin bu konuda kendisine olan yoğun talepleri doğrultusunda telif ettiğini belirtmektedir²⁹⁷. Eserdeki hadisler ise Mâlik'in hocalarının isim veya künyelerinin Mağrib alfabesine göre tertip edilerek sıralandığı bir sistematığe sahiptir. Ayrıca eser, hadis usulü mahiyetinde bir mukaddimeye sahiptir²⁹⁸. Bunun yanında daha sonraki dönemlerde muhtasar eserlerde isnadların hazfedilmesi faaliyetine rastlanırken bu eserde henüz böyle bir anlayışın benimsenmediği söylenebilir. Zira eserde yer alan rivayetlerin isnadlarıyla kaydedildiği görülmektedir²⁹⁹.

Muvatta' şerhlerinin, muhtasarlarından daha önce yazılmaya başlandığı ifade edilebilir. Abdullah b. Nafî'e (ö. 206/822) ait *Tefsîru'l-Muvatta*', Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî'ye (ö. 197/813) ait *Şerhu'l-Muvatta*' gibi eserler³⁰⁰ *Muvatta*' üzerine yapılan ilk dönem şerhler arasında zikredilebilir.

Muvatta' üzerine en önemli ve en meşhur şerhleri İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) telif etmiştir. İbn Abdülber, İmam Malik'in *Muvatta*'na yazmış olduğu *et-Temhîd* şerhini daha sonra ihtisâr ederek *el-İstizkâr*'ı oluşturmuştur³⁰¹. Brockelmann, İbn Abdülber'in *Muvatta*' üzerine yazdığı *el-İstizkâr*'ı daha sonra *el-Kâfi fi'l-fıkh* adı ile ihtisâr ettiğini kaydetmektedir.³⁰² Aynı şekilde Brockelmann, İbn Abdülber'in *Muvatta*'yı *müsned* tarzına yeniden çevirdiği *Temhid* adlı eseri üzerine daha sonra *et-Tekassî li hadîsi'l-Muvatta*' adı ile bir muhtasar kaleme aldığını ifade etmektedir³⁰³.

²⁹⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 39.

²⁹⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 217; III, 278.

²⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1908; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 92.

²⁹⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî, *Muhtasaru Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik: el-Müsemma el-Mûlahhas li-Müsnedi'l-Muvatta'*, thk. Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, 28.

²⁹⁸ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 13; Selahattin Parlador, "Kâbisî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 42.

²⁹⁹ Bkz: el-Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 72-200.

³⁰⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1978.

³⁰¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1907.

³⁰² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

³⁰³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

İbn Abdülber'in bu eserinden sonra *Muvatta'* üzerine muhtasar çalışmaları azımsanmayacak derecede *et-Temhîd* ve onun muhtasarı olan *el-İstizkâr* adlı şerhe yöneldiğini görmek mümkündür. Zira literatür taramasında hicri onuncu asra kadar rivâyetü'l-hadis alanında en çok muhtasara konu olan eserin, İbn Abdülber'in *et-Temhîd* ve onun muhtasarı olan *el-İstizkâr* adlı eseri olduğu tespit edilmiştir. Nitekim hicri onuncu asra kadar yapılan literatür taramasında bu eserlere yönelik on yediden fazla muhtasar bilgisine ulaşılmıştır. Hicri onuncu asır itibarıyla bu sayıdaki muhtasar verisine sahip olan başka herhangi bir esere rastlanılmamıştır.

Bu noktada üzerinde durulması gereken birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *Muvatta'*ı ihtisâr edenlerin büyük çoğunluğunun Endülüs-Mağribli müellifler olduğudur. İkinci husus, İbn Abdülber'in *et-Temhîd* ve onun muhtasarı *el-İstizkâr* adlı eserini tekrardan ihtisâr eden müelliflerin neredeyse tamamının Endülüs-Mağrib bölgesinde bulunduklarıdır. Ayrıca dikkat çeken bir başka husus ise bu müelliflerin tümünün Malikî mezhebine mensup olduklarıdır.

Buhârî'nin telif ettiği ve kısaca *el-Câmi'u's-Sahîh* adı ile tanınan eseri, telif edildikten sonra Müslümanlar tarafından büyük bir takdir ve beğeni ile karşılamıştır. Temel hadis kaynakları arasında adeta otorite halini alan Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i hakkında, farklı telif türlerinden sayıları yüzleri bulan çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında şerh, haşiye, ta'lik³⁰⁴, müstahrec³⁰⁵ gibi farklı türlerde eserler yazıldığı gibi *el-Câmi'u's-Sahîh*'i ihtisâr eden onlarca eser de kaleme alınmıştır³⁰⁶. Bunun yanında *el-Câmi'u's-Sahîh*'in babları³⁰⁷, okuma adabı³⁰⁸ ve Buhârî'nin eserinde rivayetlerine yer verdiği hocaları³⁰⁹ vb. hususlarda incelemelerde bulunan eserler yazılmıştır.

Fuat Sezgin, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin muhtasarlari arasında ilk olarak Eyyûb b. Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ferebrî'nin (ö. Hicri IV. asır) *el-'Avâlu's-Sihâh* adlı esere işaret etmektedir. Fuat Sezgin, bu müellifin Buhârî'nin meşhur öğrencisi ve râvisi olan Ferebrî'nin (ö. 320/932) torunu olduğunu ve hicri dördüncü asrın ikinci

³⁰⁴ Bkz. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 229-243.

³⁰⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 19.

³⁰⁶ Bkz: Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 243-248.

³⁰⁷ Bkz: Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 248-250.

³⁰⁸ Bkz: Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 250-252.

³⁰⁹ Bkz. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 252-254.

yarısına kadar yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca eserin bir nüshasının Zahirîye kütüphanesinde (no: 4/70) bulunduğunu da ifade etmektedir³¹⁰.

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin muhtasarları arasında ikinci olarak Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Kuşmîhenî'nin (ö. 389/999) *Cüz'ün fîhi'l-hadîsi'l-mi'eti'l-muhrice min kitâbi Sahîhi'l-Buhârî*³¹¹ adlı eserini zikredilmektedir³¹².

Zikredilen bu iki eserin başlıklarından hareketle birinci eserin *avâlî*; ikincisinin ise *cüz* tarzı bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönleri ile sözü edilen eserlerin Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin muhtasarları olduğunu iddia etmek biraz zordur.

el-Câmi 'u's-Sahîh'i de ihtisâr edenlerin çoğunluğu Endülüslü müelliflerden oluşmaktadır. Endülüs bölgesinin Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'i ile ilk olarak tanışmasının Asîlî (ö. 392/1002) sayesinde gerçekleştiği ifade edilmektedir³¹³. Muhtasar müelliflerinin yanında *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in ilk şerhleri de Endülüslü müellifler tarafından kaleme alındığı görülmektedir³¹⁴.

Literatür taramasında tespit edilen bilgilere göre Mühelleb b. Ebî Sufra el-Endelüsî (ö. 435/1044), *el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitâbi'l-Câmi 'i's-Sahîh*³¹⁵ adıyla *el-Câmi 'u's-Sahîh*'i ilk defa ihtisâr etmiştir. Ayrıca bu eser, günümüze ulaştığı tespit edilen ilk *Sahîhu'l-Buhârî* muhtasarı³¹⁶ olma özelliğini de taşımaktadır. Bunun yanında Mühelleb b. Ebî Sufra'dan önce hocaları Asîlî'nin ve el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ini ihtisâr ettiklerine dair bilgiler de bulunmaktadır³¹⁷.

Telifinden hicri onuncu asra kadar Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ine yönelik on beşten fazla muhtasar eser telif edilmiştir. Bu muhtasarlar arasında en fazla ilgi ve

³¹⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 243.

³¹¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 243.

³¹² Kuşmîhenî, İslam dünyasında Ferebrî'den yapmış olduğu *Sahîhu'l-Buhârî* rivayeti ile tanınmaktadır. Bkz: Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Fenomen Yayınları, Kayseri 2016, 113.

³¹³ Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, 110-115.

³¹⁴ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 50.

³¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 545.

³¹⁶ Ancak Mühelleb b. Ebî Sufre ve ihtisârı hakkında yapılan çalışmada bu önemli ayrıntıya işaret edilmediği görülmüştür. Bkz: İbrahim Tozlu, "Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (1), 2015, 65-96; İbrahim Tozlu, "Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebî Sufre'nin Buhârî Rivayeti", *Bilimname: Düşünce Platformu* 30 (1), 2016, 343-390.

³¹⁷ Mühelleb b. Ebî Sufra, *el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitâbi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Dâru't-Tevhîd-Dâru'l-Ehli's-Sünne, Riyâd 2009, I, 8 (muhakkikin mukaddimesi).

teveccühü Zebîdî'nin (ö. 893/1488) telif ettiği *et-Tecrîdü's-Sarîh (li ehâdîsi'l-Câmi'i's-Sahîh)*³¹⁸ adlı eseri görmüştür³¹⁹.

Zebîdî'nin telif ettiği bu muhtasar üzerine birçok şerh yazılmıştır. Ahmed Naim tarafından eserin Türkçe çevirisi yapılmaya başlanmış ancak çeviri yarım kalmıştır. Yarım kalan Türkçe çevirisi Kamil Miras tarafından tamamlanmıştır³²⁰.

İslam ilim dünyasında Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inden sonra en çok ilgi gören hadis eseri hiç şüphesiz Müslim'in telif ettiği *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-sünen bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adli 'an Rasûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem* adlı değerli eseridir.

Müslim'in *Sahîh*'ini konu edinen muhtasarlara *Muvatta'* ve Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine oranla daha geç bir dönem olan hicri altıncı asırda karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Endülüs ve Mağrib'te dinî ilimlerdeki bilginliğinin yanında siyasi alandaki liderliği ile de tanınan³²¹ İbn Tûmert el-Berberî'nin (ö. 524/1130), telif ettiği *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı eser, Müslim'in *Sahîh*'inin tespit edilen ilk muhtasarıdır. İnceleme şansına sahip olmadığımız bu muhtasarın Chester Beatty kütüphanesinde (nr. 4146, 65 varak) bulunduğu bilgisi kaydedilmiştir³²².

Müslim'in *Sahîh*'ini en meşhur muhtasarlara arasında Kurtubî'nin (ö. 656/1258) *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*³²³, Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*³²⁴ ve Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*³²⁵ adlı eserleri zikredilebilir.

Kütüb-i Sitte'den sayılan dört *Sünen*'in Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*leri kadar muhtasarlara konu olamadığı görülmektedir. Buradan hareketle Müslümanların muhtasar

³¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 554; bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, 2 (çevirmenin ilavesi).

³¹⁹ Detaylı bilgi için bkz: Hüseyin Hansu, "et-Tecrîdü's-Sarîh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 251-252.

³²⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 176; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 151; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 247.

³²¹ Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, 425.

³²² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 271.

³²³ Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, thk. Ahmed Mahmûd el-Hülî - Rif'at Fevzî, Dâru's-Selâm, Kâhire 1993.

³²⁴ Zekiyyüddîn Abdülazîm ed-Dîmaşkî el-Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1987.

³²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, thk. Abdulhamîd Muhammed ed-Dervîş - Abdulalîm Muhammed ed-Dervîş, Daru'n-Nevâdir, Beyrut 2010.

eser konusunda *Sahîhayn*'a daha çok yöneldikleri ve onlarla daha çok ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

Ebû Dâvûd'un *Sünen* muhtasarlarının hicri yedinci asırda telif edildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu esere yönelik şerhler daha erken bir dönemde telif edilmiştir. Hattâbî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen* şerhi *Me'âlimu's-Sünen*³²⁶ adlı eseri, hadis rivayet eserlerine yönelik ilk şerh türünden eserlerden kabul edilmektedir³²⁷. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin ilk ve meşhur muhtasarı Münzîrî'nin telif ettiği *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd* adlı eserdir³²⁸. Bu eser kaynaklarda *el-Müctebâ*³²⁹, *el-Müctebâ mine's-Sünen*³³⁰, *Telhisu Süneni Ebî Dâvûd*³³¹ gibi çeşitli adlarla da anılmaktadır. Kâtip Çelebi, Süyûtî'nin bu muhtsar üzerine *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli bir şerh çalışması kaleme aldığını ifade etmektedir³³². Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Süyûtî'nin *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli eserinin Nesâî'nin *Sünen*'ine yapılmış bir çalışma olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla ile Kâtip Çelebi'nin bu eseri *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*'la ilişkilendirmesi doğru olmasa gerektir.

Her ne kadar İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) tarafından telif edilen *Tehzîbü Süneni Ebî Dâvûd* adlı eser, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin muhtasarı³³³ olarak ifade edilse de aslında eser, Münzîrî'nin muhtasarını *tehzîb* etmek amacı ile yazılmıştır³³⁴. Zira müellif, mukaddimesinde Münzîrî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini güzel bir şekilde ihtisâr edip tehzîp ettiğini ifade etmektedir. Kendisinin ise Münzîrî'nin açıklamalarda bulunmadığı illetli hadisler, tashihle bulunmadığı hadislerin tashihleri ve metinleri problemli görünen hadislerin açıklanması gibi bazı konulara temas edeceğini ifade etmektedir³³⁵. Eser 1891'de Delhî'de tahkik edilmeden neşredilmiş, daha sonra Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Hâmid el-Fıkhî tarafından 1948 yılında tahkik

³²⁶ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, nşr. el-Matba'atu'l-İlmiyye Haleb, 1932.

³²⁷ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 45.

³²⁸ Zekiyyüddîn Abdülazîm ed-Dımaşkî el-Münzîrî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 2010.

³²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V, 264.

³³⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 258; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 294.

³³¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 188.

³³² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004.

³³³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX, 107.

³³⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1005.

³³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzîbü's-Sünen*, thk. İsmâîl b. Ğazî Merhabâ, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 2007, I, 95.

edilmiştir³³⁶. Eserin tek başına baskısı yapıldığı gibi Münzirî'nin *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*'u ve Hattâbî'nin *Me 'âlimü's-Sünen*'i ile birlikte de basılmıştır.

Tirmizî'nin *Sünen* ihtisârları Ebû Dâvûd'un *Sünen* muhtasarlara gibi geç bir dönem olan hicri yedinci asırda karşımıza çıkmaktadır. Muhyiddîn İbn Arâbî'nin telif ettiği (ö. 638/1240) *İhtisâru't-Tirmizî*³³⁷ adlı eser, Tirmizî'nin *Sünen*'inin ilk muhtasarı olarak kabul edilmiştir. Ancak eser günümüze ulaşmadığından dolayı³³⁸ hakkında herhangi bir değerlendirme yapma imkânı bulunmamaktadır.

Tirmizî'nin *Sünen* muhtasarlara arasında İbn 'Akîl el-Bâlisî'nin (ö. 729/1329) telif ettiği *Muhtasar*³³⁹, *Muhtasaru'l- Cami 'i's-Sahîh li't-Tirmizî*³⁴⁰ adlı eser zikredilebilecek diğer bir eserdir.

Carl Brockelman, bu eserin İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) tarafından Tirmizî'nin *Cami 'i*'ne yapılan şerhin muhtasarı olduğunu ifade etmektedir³⁴¹. Ancak yapılan incelemeler neticesinde İbn 'Akîl'in, İbn Seyyidünnâs'ın şerhini değil bizzat Tirmizî'nin *Cami 'i*'ni ihtisâr ettiği anlaşılmaktadır³⁴². Esere ait yazma nüsha iki cilt hâlinde Paris Kütüphanesi'nde (no: 710-711) bulunmaktadır³⁴³.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Nesâî'nin *el-Müctebâ*³⁴⁴ adlı eseri muhtasar telif türü örneklerinden biridir. Bu bilginin kabul edilmesi halinde Nesâî'nin *el-Müctebâ*'sı, *Sünen* türü eserler bir tarafa hadis edebiyatı alanında ilk ihtisâr çalışması olarak sayılabilir.

Kütüb-i Sitte'den sayılan *Sünen* türü eserler arasında İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin hicri onuncu asır itibarı ile muhtasar telif türünden eserlere konu olmadığı görülmektedir. Bu durum İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin ilim ehline kabul görülememesi veya bir başka

³³⁶ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 295.

³³⁷ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdillâh el-Ğibrînî, *'Unvânu'd-dirâye fîmen 'urife mine'l-ulemâi fî'l-mietî's-sâbi'ati bi Becâye*, thk. Adil Nuveyhid, Menşûrâtü Dâri'l-Afâkî'l-Cedîde, Beyrut 1979, 164.

³³⁸ Ali Vasfi Kurt, *Endülü's'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, 393.

³³⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 559; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 303.

³⁴⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, X, 296; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, II, 907.

³⁴¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 191.

³⁴² Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tenâh-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kâhire 1991, IX, 252; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 559.

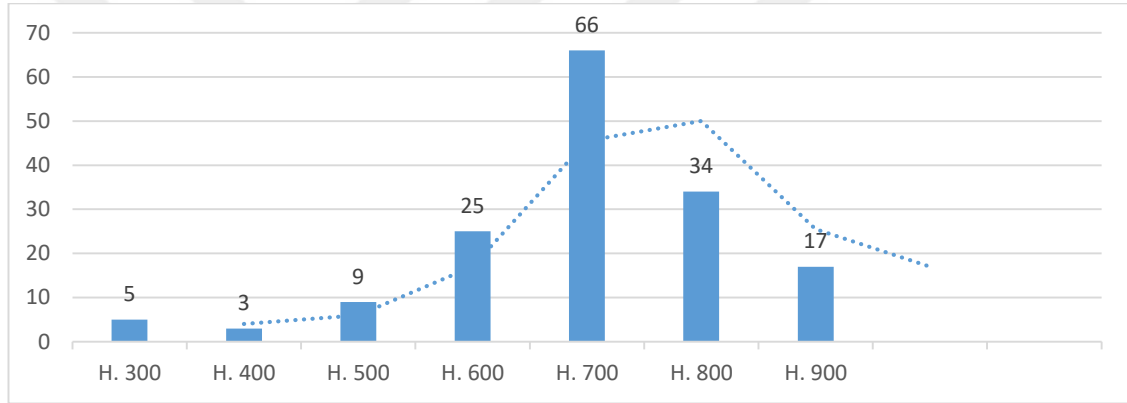
³⁴³ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 303.

³⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1006; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 197; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 328.

ifade ile otorite kazanamaması ile açıklanabilir. Bilindiği gibi İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i temel hadis rivayet kitaplarının telif edildiği bir dönemde yazılmış olmasına karşın *Kütüb-i Sitte*'den sayılması daha geç bir dönem olan hicri yedinci asırda olmuştur. Bunun yanında hadis ilmi ile ilgilenen önde gelen âlimler arasında onun *Kütüb-i Sitte*'den sayılmasına oldukça yüksek sesle karşı çıkanlar olmuştur³⁴⁵.

1.2.2.2. Dirâyetü'l-Hadis Edebiyatında Muhtasarlar

Hicri dördüncü asırda telifine başlanan dirâyetü'l-hadis alanındaki muhtasarların hicri yedinci asra kadar herhangi bir bölgede yoğunlaştığı görülmemektedir. Zira söz konusu tarihler arasında İslam devletlerinin hüküm sürdüğü geniş coğrafyanın farklı bölgelerinde dirâyetü'l-hadis edebiyatı çerçevesinde birçok muhtasar telif edilmiştir.

Tablo 3. Dirâyetü'l-hadis muhtasar müelliflerinin yüz yıllara göre vefat dağılımı

Hicri yedinci asır itibarı ile rivâyetü'l-hadis alanında olduğu gibi dirâyetü'l-hadis alanında da muhtasar telif türünde eserlerin telifinde ciddi manada bir artışın olduğu görülmektedir (Tablo 3). Yukarıdaki tablo incelendiğinde hicri sekizinci asrın dirâyetü'l-hadis edebiyatı ile alakalı ihtisar çalışmalarının altın çağı olduğu görülmektedir. Hicri onuncu asır ile birlikte dirâyetü'l-hadis alanındaki muhtasar telifinin giderek düşüşe geçmiştir.

³⁴⁵ Jonathan AC Brown, "İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci: Kütüb-i sitte'nin Teşekkül Sürecinde Güvenilirlik ya da Kullanışlılık", çev. Elif Beyza Demirtaş, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11 (1), 2013, 141-154.

Hicri yedinci asırdan sonra muhtasarların belli bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna göre söz konusu zaman diliminde muhtasarların genelinin Kahire-Dımaşk bölgesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi dirâyetü'l-hadis alanı kapsamına hadis usulüne dair telif edilen literatür gibi terâcim ve tabakât literatürü de girmektedir. Dirâyetü'l-hadise dair tespit edilen bütün muhtasar literatürünün gelişimi hakkında değerlendirme yapmak yerine, rivâyetü'l-hadis muhtasarlarında olduğu gibi, Müslümanlar tarafından teveccüh gösterilen, alanda otorite hâline gelen eserlerin muhtasarları özelinde bir değerlendirme yapmanın daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Dirâyetü'l-hadis alanındaki muhtasar eserlerin tarihi seyrini incelemeye, hadis ilimlerine dair yazılan muhtasarlarla başlamak daha uygun olacaktır. Literatür verilerine göre, hadis ilimleri çerçevesinde yazılan ilk muhtasarlar *Garîbü'l-hadîs*, *Esmâ' ve'l-Künâ*, *Nâsih ve'l-Mensûh* gibi ilim dallarını konu almaktadır.

Bu çerçevede Garîbü'l-hadis ilmiyle ilgili bazı eserlerin çokça ihtisâr edildiği görülmüştür. Garîbü'l-hadis ilmine dair ilk eserlerden biri olan Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-hadîs*'i üzerine, ilk olarak et-Tâlekânî (ö. 326/940), *Muhtasaru Garîbi'l-hadîs* ismi ile bir muhtasar hazırlamıştır³⁴⁶. Görüldüğü üzere Garîbü'l-hadis ilminin henüz tartışıldığı, olduğu ve temel kaynaklarının yazılmaya devam ettiği bir dönemde Kasım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs*'i ihtisâr edilmiştir³⁴⁷. Kasım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs*'i üzerine yapılan bu ihtisâr çalışmaları, hadis ilimlerine dair muhtasarların erken dönemlerden itibaren telif edildiğini ifade etmesi açısından önemlidir.

Bu bağlamda hadis ilimlerine dair muhtasar edebiyatını, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin muhtasarlarıyla başlatmak eksik ve hatalı bir değerlendirme olacaktır³⁴⁸. Garîbü'l-hadîs ilmine dair en çok ihtisâr edilen bir başka eser, Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* isimli eseridir.

³⁴⁶ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 147; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1281.

³⁴⁷ Bkz: Bayram Kanarya, "Garîbü'l-Hadîs İlmi Bağlamında Ebû Ali El-Kâlî'nin El-Bâri' Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 18 (2), 2018, 390-393; Remzi Yürek - Sait Uylaş, "İbn Kuteybe ve Garîbü'l-Hadîs Alanındaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (4), 2021, 1664-1667.

³⁴⁸ Bkz: Elif Şenol, *İbnü'n-Nefs'in el-Muhtasar fî İlmi Usûli'l-hadisi'n-Nebevî adlı eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019, 26.

Hicri yedinci asra kadar Garîbü'l-hadîs ilminin yanında *Nasih-Mensuh*, *Esmâ ve'l-Künâ*, *el-Müttefik* ve *l-Müfterik* ve *el-Mü'telif* ve *l-Muhtelif* ve *İhtilafü'l-hadis* gibi ilimlere dair telif edilen önemli eserlerin ihtisârları da yapılmıştır.

Hadis usulüne dair muhtasarları el-Meyyânîşî'nin (ö. 581/1185) *Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* adlı eseri ile başlatmak mümkündür. Herhangi bir kitabın ihtisârı olmayan bu eserin, ilk hadis usulü muhtasarı olduğu söylenebilir³⁴⁹. Bununla beraber hadis usulünde daha önce telif edilmiş bir kitabı konu eden ilk muhtasarı, İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (ö. 582/1186) telif ettiğini ifade etmek mümkündür. İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin Hatîb el-Bağdâdî'ye ait *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* adlı eseri *Muhtasaru'l-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* adı ile ihtisâr ettiği belirtilmektedir. İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'ye ait eserin Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sinin ihtisârı olup olmadığı hakkında kesin bir kanaat bulunmamaktadır³⁵⁰. Ancak İbnü'l-Harrât'ın vefat tarihinden hareketle hadis usulünde ilk muhtasarların hicri altıncı yüzyılın son çeyreğinde kaleme alındığı söylenebilir.

İbnü'l-Harrât'ın bu çalışmasından sonra, hadis usulünde telif edilen muhtasarlar, genellikle İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisar eden eserlerdir. Nitekim hicri onuncu asra kadar İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine yirmi beş ihtisâr çalışması tespit edilmiştir.

'Ulûmu'l-hadîs'in yirmi beş muhtasarından dört tanesi, İbnü's-Salâh'ın vefatının üzerinden çok geçmeden telif edilmiştir. Bu ilk muhtasarları İmam Nevevî (ö. 676/1277), Kutbüddin el-Kastallânî (ö. 686/1287) ve İbnü'n-Nefîs ed-Dımaşkî (ö. 687/1288) gibi âlimler kaleme almışlardır. *'Ulûmu'l-hadîs*'in ihtisârlarından on beş tanesi, hicri sekizinci; geriye kalanlar ise hicri dokuzuncu asırda telif edilmiştir. Buradan hareketle hadis usulüne dair muhtasar çalışmalarının hicri sekiz ve dokuzuncu asırda yoğunlaştığı ifade edilebilir.

³⁴⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1575; Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd el-Meyyânîşî, "Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh", *Hamsu resâil fî 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde-Selmân Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2010, 243; Geniş bilgi için bkz: Abdulvahap Özsoy, "Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd Meyyânîşî ve Mâ Lâ Yese'u'l-Muhaddise Cehlüh Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12 (2), 2014, 27-63.

³⁵⁰ Burhânüddîn İbrahim b. Alî İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire 1972, II, 61; Ebû'l-Fazl Abdullah b. Muhammed İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *Tevcihu'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadis rivâyeten ve dirâyeten*, Mektebetü Kâhire, Kâhire 2008, 24.

Bu bilgilerin yanında hadis usulü literatürü verilerinden de anlaşılacağı üzere hicri yedinci yüzyıldan sonra İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'i, hadis usulüne dair bir otorite eser hâline gelmiştir. Bu itibarla kendisinden sonra telif edilen hadis usulü eserlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir³⁵¹.

Bunun yanında telif edilen *'Ulûmu'l-hadîs* muhtasarlarının hadis usulüne yön veren nitelikli eserler oldukları görülmektedir. Zira İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'inin muhtasarlarından Nevevî'nin *et-Takrîb* 'i üzerine şerh, haşiye, ta'lik gibi farklı türlerden birçok kitap yazılmıştır. Ayrıca bu kitaplar üzerine de birçok yeni çalışmalar kaleme alınmıştır. Aynı şekilde İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'inin muhtasarlarından olduğu iddia edilen İbn Hacer'in *Nuhbe* 'si de başlı başına bir literatür oluşturacak kadar şerh, haşiye ve nazm gibi çalışmalara konu edinmiştir.

Hadis usulüne dair İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'inden başka bazı eserlerin de muhtasarları yapılmıştır. İbn Hacer'in *Nuhbe* 'si buna örnek verilebilir. Ancak *Nuhbe* üzerine yapılan muhtasarlar, bir elin parmaklarını geçmemektedir. Muhtemelen İbn Hacer'in *Nuhbe* 'sinin başlı başına bir muhtasar eser olmasından dolayı tekrardan ihtisâr edilmeye ihtiyaç duyulmamıştır. Fakat biraz önce de belirtildiği gibi *Nuhbe* üzerine hatırı sayılır derecede şerh, haşiye türü eserler telif edilmiştir. Hatta *Nuhbe*, hadis usulüne dair telif edilen eserler arasında İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* 'inden sonra en çok rağbet gören ve üzerine birçok şerh, haşiye türü kitap yazılmıştır³⁵².

Hadis usulüne dair herhangi bir kitabın ihtisârı olmayıp fakat muhtasar tarzı ile telif edilen bazı eserler de mevcuttur. el-Meyyânîşî, el-Kureşî ve İbnü'l-Cezerî gibi muhaddislerin hadis usulüne dair telif ettikleri muhtasarlar, buna örnek olarak verilebilir. Ancak bu kategoride telif edilen muhtasarların tekrardan yeni çalışmalara konu edinecek kadar rağbet gördükleri söylenemez. Nitekim el-Meyyânîşî'nin eseri kadar meşhur olamayan muhtasarlar, ya günümüze ulaşmamış ya da kütüphanelerin tozlu raflarında makûs kaderlerine terk edilmiş hâldedir.

³⁵¹ Şerîf Hâtim b. Ârif el-'Avnî, *el-Menhecu'l-mukterah li fehmi'l-mustalah*, Dâru'l-Hicre, Riyâd 1996, 211-214.

³⁵² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 205-208; Ayrıca bkz: Sezai Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies* 1/1 (2015), 76-98.

İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr eden müelliflerin neredeyse tamamının dârülhadis, medrese gibi kurumsal müesseselerde veya cami, kütüphane vb. yerlerde yaygın eğitim faaliyetinde bulunan hocalardan müteşekkil olduğu görülmektedir. Ayrıca bu müelliflerden İbn Türkmânî ve Kâfiyecî'nin Hanefî; Şihâbuddîn el-Endulûsî'nin de Hanbelî; geriye kalan ise Şafiî mezhebine müntesip oldukları tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere *'Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr eden müelliflerin kahir ekseriyeti Şafiî mezhebine mensuptur. Hadis ilmi ile meşgul olan âlimlerin çoğunun Şafiî mezhebine mensup olduğu gerçeğinden hareket edilirse bu durumun doğal olduğu söylenebilir.

Hicri yedi ile dokuzuncu asır arasında telif edilen *'Ulûmu'l-hadîs*'in muhtasar müelliflerinin genellikle Kahire-Dımaşk merkezlerinde yaşadıkları gözlemlenmiştir. Buradan hareketle İbnü's-Salâh sonrası dönemde, hadis usulünün gelişmesinde bu bölgelerin önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Kahire-Dımaşk bölgesinde muhtasar telif türünün gelişmesinin elbette sosyal, siyasi ve diğer bazı sebepleri vardır. İlerleyen bölümlerde bu husus ele alınmaya çalışılacaktır.

Dirâyetü'l-hadîsin diğer bir önemli alanı olan terâcim-tabakât edebiyatını merkeze alan birçok muhtasar eser telif edilmiştir. Terâcim-tabakât kitaplarının muhtasarlarını tespit etmeye yönelik yapılan taramada yüz otuzdan fazla eser bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca tespit edilen terâcim-tabakât muhtasar literatürünün neredeyse yarısının hicri sekizinci asırda telif edildiği görülmüştür. Bu verilere göre hicri sekizinci asır, terâcim-tabakât muhtasarlarının en yoğun telif edildiği zirve bir dönemdir. Daha sonraki asırlarda ise terâcim-tabakât muhtasarlarının yavaş yavaş azaldığı görülmektedir³⁵³.

Terâcim-tabakât kitapları arasında sahabe biyografisini konu alan İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ı, İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*'si ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserleri, birçok kez ihtisâr edilmiştir.

Aynı şekilde zayıf ravilerin biyografilerini inceleyen çeşitli eserlerin muhtasarlari da yapılmıştır. Bu alanda en çok muhtasari yapılan eser, İbn Adî el-Cürcânî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*'idir.

³⁵³ Detaylı bilgi için bkz: Üçüncü Bölüm: "Terâcim-Tabakât Muhtasarlari".

Zayıf ve sıkâ ravileri bir arada veren memzuc biyografi eserleri arasında en çok muhtasarlara konu olan eser, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı çalışmasıdır. *Tehzîbü'l-Kemâl*'in muhtasarlara olduğu tespit edilen on sekiz eserden on üç tanesi, bizzat Mizzî'nin talebeleri tarafından yapılmıştır. Zehebî ve İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb* adı ile telif ettikleri muhtasarlara, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ine yapılan en meşhur muhtasarlardır. Bu iki eser bizzat müellifleri tarafından tekrardan ihtisâr edilmiştir.

Bölge merkezli tabakat kitapları arasında en çok muhtasara yapılan eser, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dımaşk*'idir. Dönem merkezli telif edilen eserler arasında İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân* ile Zehebî'nin *Târîhi'l-İslam* adlı eserleri en çok ihtisârı yapılan eserlerdir.

Rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis edebiyatında ilk örneklerine hicri üçüncü asrın sonlarına doğru rastlanan muhtasar eserlerin telifinde, hicri dördüncü asrın ilk yarısından itibaren bir hızlanmanın yaşandığı söylenebilir. Ancak muhtasarlara müstakil bir telif türü mahiyetini kazanacak kadar geniş literatüre sahip olması ise hicri altıncı asır ve sonrasına tekabül etmektedir.

Tablo 1'de görüleceği üzere hicri yedi ile onuncu asır, muhtasar edebiyatının nerede ise tamamının telif edildiği dönem aralığı olmuştur. Ayrıca hicri sekizinci asır hadis edebiyatında muhtasar telif türü için bir zirve dönemi oluştururken, dokuzuncu asırdan sonra muhtasar türü eserlerin telifinde gözle görülür bir düşüş söz konusudur. Böyle bir tablonun oluşmasında sosyal, siyasi ve kültürel birçok farklı parametrenin etkili olduğu muhakkaktır.

1.3. MUHTASARLARIN YOĞUNLUK KAZANDIĞI BÖLGELER

Hicri onuncu asra kadar telif edilen muhtasarlara bakıldığında bunların iki bölgede yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölgeler Endülüs ile Kahire-Dımaşk bölgesidir. Endülüs bölgesinde hicri dört, beş ve altıncı asırlarda bir yoğunluk görülürken Kahire-Dımaşk bölgesindeki yoğunlaşma hicri yedi ve onuncu asırlarda gerçekleşmiştir.

1.3.1. Endülüs Bölgesi

Muhtasarların hicri altıncı asrın sonlarına kadar Endülüs bölgesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bölgede kaleme alınan ilk muhtasarlar İmam Mâlik'in *Muvatta* 'ı ve *Sahîhayn* üzerine yapılan çalışmalardır. Bu çalışmalar aynı zamanda genel olarak *Muvatta* ' ve *Sahîhayn* üzerine yapılan ilk muhtasarlardır. Ancak dikkat çeken asıl husus, *Muvatta* ' ve şerhleri üzerine yapılan muhtasarların neredeyse tamamının bu bölgede telif edilmiş olmasıdır. Endülüs bölgesinin Mâlikîlik ve bu mezhebin literatürüne yoğunlaşmasının arka planında farklı etmenlerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Endülüs bölgesinin siyasi tarihine kısaca değinerek, muhtasar edebiyatının özellikle de Mâlikî literatürünün bu bölgede yoğunlaşmasındaki etmenleri araştırmak yerinde olacaktır.

1.3.1.1. Bölgenin Siyasi Yapısı

Bilindiği gibi Endülüs'ün fethinden sonra bölgede Emevi Devleti'ne bağlı valiler dönemi başlamıştır. Bu dönemde genel anlamda bölgedeki varlığı sağlamlaştırma ve sınırların genişletilmesi ile ilgilenilmekte idi. Ancak valiler dönemi Araplarla Berberîler ve daha sonra da Belediyûn-Şâmiyyûn aralarında olmak üzere ciddi manada iç karışıklıklara sahne oldu³⁵⁴. Öte taraftan fetih hareketi sırasında İspanya'nın kuzeyine kaçan Hristiyanlar, Müslümanlar arasındaki iç çekişmelerden istifade ederek Endülüs topraklarına saldırarak kadar güçleniyorlardı³⁵⁵.

Endülüs bölgesinde gelişmeler bu şekilde ilerlerken Abbâsîler, Emevi hanedanına son vermiş ve Emevi hanedan mensuplarını tek tek ortadan kaldırıyorlardı. Abbâsîlerden kurtulmayı başaran Emevi hanedanına mensup Abdurrahman b. Muâviye (ö. 172/788)

³⁵⁴ Geniş bilgi için bkz: Yaşar Emre Koşdaş - İhsan Arslan, "Endülüs Valiler Dönemi'nde Berberî İsyanları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (20), 2021, 192-217.

³⁵⁵ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısri el-Kureşî İbn Abdülhakem, *Futûhu İfrîkiyâ ve'l-Endelüs*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ', Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, Beyrut 1963, 72-107; Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Endelüsî el-Kurtubî İbnü'l-Kûtıyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire 1989, 37-44; Ebû Cafer b. Yahya b. Ahmed el-Endelüsî Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî tarihi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kütübî'l-Mısri, Kâhire 1989, 28-31; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslami hattâ Sûkûti Gırnâta*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1981, 43-213; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 211-212; Ebuzer Sarp, *Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020, 11.

büyük gayretler sonucunda 756 yılında Kurtuba'ya girerek kendisini bağımsız emir ilân etti. Böylece Endülüs Emevi devleti kurulmuş oldu. Endülüs Emevi devleti emirlik ve halifelik dönemi şeklinde iki döneme ayrılmaktadır³⁵⁶.

Abdurrahman b. Muâviye dönemi, daha çok isyanların bastırılması, iç karışıklıkların düzeltilmesi ve Hristiyanlardan gelen saldırıların geri püskürtülmesi gibi olaylara sahne olmuştur. Ayrıca bu dönemde Gâzî b. Kays (ö. 199/814) tarafından Endülüs'e ilk defa *Muvatta* 'nın getirildiği belirtilmiştir³⁵⁷.

Abdurrahman'dan sonra I. Hişâm (ö. 180/796) ve I. Hakem (ö. 206/822) dönemleri, genel anlamda Hristiyanlara karşı cihatların yapıldığı ve ortaya çıkan iç ayaklanmaların bastırılmasıyla uğraşılan dönemler olmuştur³⁵⁸. Evzâîliğin hâkim olduğu Endülüs'te I. Hişâm döneminde Mâlikîlik mezhebinin resmî mezheb haline getirilmesi, dikkat çekilmesi gereken önemli gelişmelerdendir³⁵⁹.

I. Hişâm'ın fıkhi meselelere yaklaşımı ve İslami yaşantısından haberdar olan İmam Mâlik'in onun için, “*Keşke Allah çağımızı bu gibi kişilerle süslese*” şeklinde temennide bulunduğu belirtilmektedir³⁶⁰. Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan *Muvatta* ' râvisi Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 234/849), I. Hişâm'ın verdiği kararlarda oldukça etkili bir hâle geldiği ifade edilmektedir. Hatta Yahyâ el-Leysî'nin fikri alınmadan hiçbir tarafa kadı tayin edilmediği belirtilmektedir³⁶¹.

I. Hakem'in yerine saltanata geçen oğlu II. Abdurrahman'ın (ö. 238/852) dönemi, emirliğin en parlak dönemi (822-852) olmuştur. Ülkede tesis edilen siyasi kararlılığın neticesinde iktisadi, mali ve ilmi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlmî faaliyetlere önem veren II. Abdurrahman, doğuda bulunan eski nadir kitapları elde etmek

³⁵⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*, 46-55; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 31-32; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs (el-Feth ve 'asrû'l-vülât)*, Menşûrâtü Câmî'ati Karyunus, Bingâzi 1980, 11-41; Özdemir, “Endülüs”, XI, 212.

³⁵⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 56; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 31; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Abdülmecîd Terhîni Beyrut 2004, XXIII, 195-205; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs*, 43-91; Özdemir, “Endülüs”, XI, 212.

³⁵⁸ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 64-67; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 205-219; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs*, 110-120, 132-164.

³⁵⁹ Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdiratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, Müessesütü Şebâbi'l-Câmî'a, İskenderiye 1997, I, 54; Özdemir, “Endülüs”, XI, 213.

³⁶⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*, 62.

³⁶¹ Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs*, 110; Özdemir, “Endülüs”, XI, 213.

için bazı kimseleri görevlendirmiştir. Ayrıca II. Abdurrahman'ın Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'inin bölgeye getirttiği, halkın itirazlarına rağmen bu kitabın istinsah edilerek kendilerinde bulunmasını istediği nakledilmiştir³⁶².

II. Abdurrahman'ın döneminden sonra Endülüs Emevi Devleti'nin siyasi otoritesi tekrardan bozulmaya başlamış, ülke hem siyasi hem de sosyal parçalanmanın eşiğine gelmiştir³⁶³. III. Abdurrahman (ö. 350/961) dönemine kadar (852-912) birçok siyasi çekişmeye sahne olan ülkenin birlik ve huzuru III. Abdurrahman'ın kararlı bir şekilde yürüttüğü mücadeleler sonucunda yeniden tesis edilmiştir³⁶⁴.

III. Abdurrahman'ın ölümünden sonra âlim kimliği ile de tanınan II. Hakem (ö. 366/976) saltanatı devralmıştır. II. Hakem'in döneminin (m. 961-976) asıl gelişmeleri ilim ve sanat alanında olduğu ifade edilmektedir. Zira bu dönemde Endülüs, İslam medeniyetinin en faal merkezi hâline gelmiştir. İlim ve medeniyetin gelişmesi için büyük çaba sarf eden II. Hakem'in Kurtuba'da 400.000'e yakın kitabın bulunduğu kütüphane tesis ettiği; Kahire, Dımaşk, Bağdat, Mekke, Medine, Kayrevan gibi ilim merkezlerinde kitap toplamak için temsilciler görevlendirdiği belirtilmektedir. Böylelikle Doğu'da telif edilen kitaplar henüz orada tanınmadan önce II. Hakem'in haberdar olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda II. Hakem'in Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî* adıyla telif ettiği ama henüz Bağdat'ta piyasaya çıkartmadığı eserinin bir nüshasını 1000 dinar karşılığında aldığı belirtilmektedir. Ayrıca sarayında birçok ilim insanını himaye ettiği söylenen II. Hakem'in Kurtuba Medresesi'ni devrin en meşhur ilim merkezi hâline getirdiği nakledilmektedir³⁶⁵.

³⁶² İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*, 75-85; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 220-226; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 36; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs*, 169-173, 215-229; Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdîratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, I, 58; Özdemir, "Endülüs", XI, 213.

³⁶³ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*, 86-125; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 37, 38; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 230-232; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi'l-Endelüs*, 233-333; Özdemir, "Endülüs", XI, 213.

³⁶⁴ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 39; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 232-234; Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fi Esbanyâ (Nihâyetü'l-Hilâfeti'l-Emevi)*, Mektebetü Dâru's-Şark, Halep ts, 49-55; Özdemir, "Endülüs", XI, 213.

³⁶⁵ Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Hayyân, *el-Muktebes fi ahhâri beledi'l-Endelüs*, thk. Salâhuddîn el-Havvârî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2006, 13-186; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 40-42; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 235-236; Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdîratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, I, 59, 61-62; Özdemir, "Endülüs", XI, 213.

II. Hakem'in ölümünden sonra ülkede siyasi kargaşa baş göstermiştir. Netice itibarıyla bölgede iki yüz elli yıl varlığını sürdüren Endülüs Emevi Devleti hicri 422'de (m.1031) yıkılmış oldu³⁶⁶.

Endülüs'te Emevi hanedanının yıkılması ile irili ufaklı birçok devlet kuruldu. Böylece Endülüs tarihinde "mülûkü't-tavâif" (h. 422-483/ m. 1031-1090) adıyla bilinen yeni bir döneme geçilmiş oldu³⁶⁷. Hristiyanlar bu dönemde saldırılarını oldukça çoğaltmış, aldıkları sonuçlarla "reconquista" (Endülüs'teki Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırma amaç ve ideali) hedeflerine adım adım yaklaşmışlardı. Bu tehlike karşısında bazı emîrler, Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbitlardan yardım istemişler; böylece bölgede Murâbitlar (h. 483-541 m. 1090-1147) dönemi başlamıştır³⁶⁸.

Endülüs'teki hâkimiyetleri yaklaşık altmış yıl süren Murâbitların ilk yirmi beş yılında içeride istikrar sağlanmış, dışarıda ise kazanılan önemli başarılar sayesinde Hristiyanların büyük "reconquista" hedefleri bir süreliğine durdurulmuştur. Ancak daha sonraki yıllarda bölgede iç karışıklıklar yeniden başlamış; Murâbitların yıkılması ile Endülüs'ün siyasi birliği tekrar bozulmuştur. Bunun neticesinde Hristiyanlar vakit kaybetmeden bölgedeki saldırılarına başlayınca bu sefer Endülüs'ün imdadına Muvahhidler (h.530- 667/ m. 1130-1269) yetişmiştir³⁶⁹.

Kısa sürede Endülüs'teki önemli şehirleri tekrar kontrol altına alan Muvahhid ordusunun özellikle Kastilya ordusuna karşı kazandığı Erek Zaferi, Hristiyanların Müslümanların bölgede inisiyatifi tekrar ele geçirdiğine dair diğer devletleri ikna etmesi üzerine yeni bir haçlı seferinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Haçlı orduları karşısında

³⁶⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 43-58; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 236-257; Hâlid es-Sûfî, *Târihü'l-'Arab fî Esbanyâ*, 61-332; Özdemir, "Endülüs", XI, 213-214.

³⁶⁷ Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fî'l-Endelüs*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîde, Beyrut 2000, 215-250; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 321-417; Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, 12.

³⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 257-275; Özdemir, "Endülüs", XI, 214; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fî'l-Endelüs*, 251-263; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 417; Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, 13-17.

³⁶⁹ Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 443-445-457; Özdemir, "Endülüs", XI 215; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fî'l-Endelüs*, 263-267; Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, 17-20.

ağır darbeler alan Muvahhidlerin hem Endülüs'te hem de Kuzey Afrika'daki hâkimiyeti giderek zayıfladı³⁷⁰.

Muvahhidlerin Endülüs ve Kuzey Afrika'da zayıflayan kontrolünü fırsat bilen Hristiyanlar, Müslümanların elinde bulundurduğu yerlere hızlı istila saldırıları gerçekleştirmişlerdir. Bunun neticesinde Endülüs'te Müslümanların elinde sadece Gırnata Benî Ahmer Emirliğinin (h. 635-897/m. 1238-1492) bulundurduğu Gırnata ve çevresindeki sahil koridoru kalabilmiştir³⁷¹.

Benî Ahmer Devleti'nin hüküm sürdüğü son döneme gelindiğinde dışarıdan gelen tehditler bir yana ülkede ardı kesilmeyen iç savaşlar boy göstermiştir. "Reconquista" hareketinin tamamlanması açısından bu fırsatı değerlendiren Aragon Kralı Ferdinand ve Kastilya-Léon Kraliçesi Isabella, başlatmış oldukları saldırılar sonucunda 897/1492'de Gırnata'yı ele geçirmişlerdir. Böylece Müslümanların Endülüs'teki yaklaşık sekiz asırlık hâkimiyeti nihayete ermiştir. Gırnata teslim edilmeden önce bölgedeki Müslümanların korunması için yapılan antlaşmalara uyulmamıştır. Bölgede kalan Müslümanlara yönelik zulümler artmış, zorla Hristiyanlaştırma faaliyetine başvurulmuştur³⁷².

1.3.1.2. Bölgenin İlmî Yapısı, Hadis İlmi ve Muhtasarlar

Endülüs'ün ilk dönemlerinde siyasi otoriteler, henüz yeterli alt yapıya sahip olmadığını düşündükleri insanların felsefe, kelam gibi tartışma gerektiren ilimlerle uğraşmalarını uygun görmemişlerdir³⁷³. Aslında siyasi otoritelerin böylesi bir tavırla merkezi idareyi güçlü tutma hedefinde oldukları belirtilmektedir. Bundan dolayı olsa gerek ki Endülüs'ün ilk dönemlerinde felsefe, kelam, mantık gibi ilimlere dair kaleme alınan çalışmalara pek rastlanılmamaktadır. Bunun yerine genellikle Doğu İslam

³⁷⁰ Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 455-483; Özdemir, "Endülüs", XI, 215; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fi'l-Endelüs*, 267-287; Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, 19.

³⁷¹ Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 515; Özdemir, "Endülüs", XI, 215; Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 411; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fi'l-Endelüs*, 287-290.

³⁷² Muhammed Abdullah 'Annân, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs: Nihâyetü'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1997, 38-54, 74, 191-269; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî vd., *Târihü'l-'Arab ve Hadâretühüm fi'l-Endelüs*, 292-310; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihü'l-Endelüsî*, 529-573; Özdemir, "Endülüs", XI, 216; İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 422.

³⁷³ George F. Hourani, "Endülüste Akli Bilimlerin İlk Gelişimi", çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar*, 2 (6), 2000, 200.

dünyasında İslami ilimlere dair telif edilmiş temel/kurucu eserler üzerine farklı türlerden kitapların yazıldığı görülmektedir³⁷⁴.

Bu çerçevede Endülüs bölgesinde hadis edebiyatını konu edinen muhtasarlar da temel eserler üzerine yoğunlaşmıştır. *Sahîhayn*’ın yanında Mâliki mezhebi literatürü özellikle de *Muvatta*’ ve *Muvatta*’nın şerhlerinin çokça ihtisâr edilmiştir³⁷⁵. Endülüs’te muhtasar literatürünün sözü edilen şekilde gelişim göstermesinin sebeplerini genel olarak irdelemek konunun anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

Endülüs Emevi Devleti yöneticileri, oluşturdukları rejimin istikrarını, daha önce Emevi saltanatı sırasında tecrübe ettikleri muhafakar çizgiye bağlı bir tebaa oluşturmakla mümkün görmüşlerdir. Bundan dolayı yöneticiler yeni fikirlere ihtiyatla yaklaşma gereği duymuşlardır. Bu gereğin bir tezahürü olsa gerek ki Endülüs Emevi Devleti döneminde genel anlamda İslami ilimlerle uğraşılması istenilmiş, kelam, felsefe gibi tartışma gerektiren ilimlerle uzak durulması tavsiye edilmiştir³⁷⁶.

Ancak ülkede siyasi birliğin sağlandığı III. Abdurahman (ö. 350/961) ve onun oğlu II. Hakem (ö. 366/976) dönemlerinde, İslami ilimlerin yanında felsefe, mantık, tıp gibi ilimlere dair büyük kütüphaneler kurulmuştur. Bu sayede ilgili dönemlerde söz konusu akli ilimlerin kısmen de olsa gelişme gösterdiği ifade edilmektedir³⁷⁷.

Endülüs Emevilerin siyasi birliğin temini amacıyla uygulamaya koydukları eğitim modeli, genellikle fıkıh ağırlıklı olmuştur. Önceleri Evzâilik daha sonra ise Mâlikîlik bölgenin hâkim fıkıh ekolü hâline getirilmiştir. Bölgede hâkim olan Mâlikîğe göre ilgilenilmesi gereken ilim, fıkıhtır. Bu kabul³⁷⁸ bölgedeki ilmî faaliyetlerin, Murâbıtlar (h. 483-541 m. 1090-1147) dönemine kadar fıkıh ilmi çerçevesinde şekillenmesine sebep olmuştur.

Siyasi otoritenin Endülüs’te Mâlikîliği desteklemesinin arka planında Emevi-Abbasi çekişmesinin olabileceği de ifade edilmektedir. Buna göre Emevi hanedanı,

³⁷⁴ Bkz; Muhammed b. Abdullah et-Talîdî, *Türâsü'l-Mağâribe fî'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmuh*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 1995, 247.

³⁷⁵ Ali Vasfî Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, 152-160.

³⁷⁶ Fatma Bayraktar Karahan, “Endülüs Emevileri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri”, *Bilimname* 37, 2019, 144, 147.

³⁷⁷ Hourani, “Endülüste Akli Bilimlerin İlk Gelişimi”, 205-211.

³⁷⁸ Hourani, “Endülüste Akli Bilimlerin İlk Gelişimi”, 201.

Abbasi siyasetini beğenmediği ifade edilen İmam Mâlik'in kurucusu olduğu Mâlikîliğin, halk tarafından benimsenmesi için büyük bir çaba sarf etmiştir³⁷⁹.

Endülüs Emevi devleti yöneticilerinin bu tutumunun daha sonraki dönemlerde de hem yöneticiler hem de halk tarafında karşılık bulduğu ve kabul gördüğü anlaşılmaktadır³⁸⁰. Nitekim Arap İspanya tarihçisi el-Makkarî'nin (ö. 1041/1631) “...Felsefe, İspanya’da nefret edilen, sadece saklı, gizli çalışabilen ve kitapları gizli muhafaza edilebilen bir ilimdir. Sevillalı yetkin biri hali hazırda böyle çalışmalarla meşgul olduğu için yurttaşları onu kâfirlikle suçluyorlar. Bu yüzden o da yazdığı eserleri kimseye göstermeye cesaret edemiyor...” şeklindeki sözlerinin söz konusu dönemin ilim algısını genel olarak ortaya çıkarttığını ifade etmek mümkündür³⁸¹.

Endülüs’te siyasi otoritenin desteğini alan ve bölgede hâkim fıkıh ekolü hâline gelen Mâlikî mezhebinin literatürü oldukça gelişmiştir. Bu durum hadis ilmi için de söz konusudur. Örneğin Endülüs’ün düşüşüne kadar *Muvatta*’ ve *Muvatta*’nın üzerine telif edilen *el-İstizkâr* adlı şerh üzerine birçok muhtasar eser telif edilmiştir.

Endülüs’te hem siyasi otorite hem de halkın Malikî mezhebi ve *Muvatta*’yı oldukça benimsedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim II. Abdurrahman döneminde Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe’nin *Müsned*’i istinsah edilip getirilince halk büyük itirazlarda bulunmuştur. Aynı şekilde Endülüs’te diğer fıkhi öğretilere mensup insanlar azda olsa bulunmuştur. Ancak Endülüs birçok farklı fıkhi öğretinin barındığı bir bölge olmamıştır³⁸².

Yukarıdaki bilgilerle beraber Endülüs’te hadis ilminin serüvenini genel olarak üç dönemde incelemenin mümkün olduğu belirtilmektedir. Buna göre birinci dönem, Endülüs’ün fethi ile başlayıp İmam Mâlik’in *Muvatta*’ının meşhur olması ile Mâlikî fakihlerin etkin olduğu ve halkın *Muvatta*’ özelinde fıkıh ile ilgilendiği hicri 90-220 (m.

³⁷⁹ İbnü’l-Kûtiyye, *Târîhü iftitâhi l-Endelüs*, 62; Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdiratü l-hilâfe fi l-Endelüs*, I, 55.

³⁸⁰ Bayraktar Karahan, “Endülüs Emevileri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri”, 148.

³⁸¹ Ignaz Goldziher, “İspanya Arapları ve İslam: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak, İspanya Araplarının İslam’ın Tekâmülündeki Yeri”, çev. İsmail Hakkı Ünal, *İslami Araştırmalar*, 1 (2), 1986, 56. (al-Maqqarî, *Kitabu Nefhi’t-Tib min Ğusni l-Endülüsi’r-Ratib*, I-IV. Bulaq 1279 h. (Analectes sur l’Histoire et la Litterature des Arabes d’Espagne-I-V. Leyden 1855-1861), II, 125’ten naklen); Ayrıca geniş bilgi için bkz: Muhammed Yusuf Musa, *Beyne d-dîn ve l-felsefe*, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 1968, 15-26.

³⁸² Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs’te İlmî Hayat* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, 120-137.

710-835) yılları kapsayan dönemdir. Bu dönemi hadis ilminin Endülüs'e giriş dönemi olarak da görmek mümkündür³⁸³.

İkinci dönem; hadis ilminin Endülüs'te gelişim gösterdiği ve hadis ilminde tanınan meşhur âlimlerin yaşadığı hicri 220-627 (m. 835–1229) yıllarını kapsayan dönemdir. Bu dönemde Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900) gibi isimlerin göstermiş oldukları çabalar neticesinde hadis eğitimi, halk nazarında yaygınlık kazanmış ve oldukça gelişim göstermiştir³⁸⁴. Hatta bu dönem Endülüs'te hadis ilminin en parlak dönemini yaşadığı ifade edilebilir. Hadis ilminde derinleşmek isteyenler Doğu İslam ülkelerine sıklıkla seyahatlere çıkıp oradan edinilen bilgileri Endülüs'te yaymaya çalışmışlardır. Bunun yanında bu dönem İslami ilimlerin farklı ilim dallarında çeşitli tarzlarda eserlerin yazıldığı dönem olmuştur³⁸⁵.

Üçüncü dönem ise (h. 607-897/m. 1211-1492) Endülüs'te hadis ilminin giderek gerilemeye başladığı bir dönem olmuştur. Muvahhitlerin Hristiyanlarla yaptığı İkâb Savaşı'nda (607/1211) aldıkları ağır yenilgi artık Müslümanların Endülüs'te tutunamayacakları anlamına geliyordu. Bu dönemden sonra Hristiyanlar tarafından Müslümanların elinden alınan topraklarda yaşayan pek çok Müslüman katledilmiştir. Bu saldırılar karşısında Müslümanlar yavaş yavaş Kuzey Afrika ve doğudaki İslam ülkelerine göç etmek zorunda kalmışlardır³⁸⁶.

Bu dönemden sonra Müslümanların aldığı siyasi sonuçların etkisi ile altıncı hicri asrın sonundan itibaren Endülüs'ten Doğu İslam Dünyası'na ilmî seyahatlerin azaldığı ve mevcut ilim insanların Kuzey Afrika'ya geçtikleri belirtilmektedir. Hicri yedinci asırdan sonra Kuzey Afrika'da ön plana çıkan bazı hadis âlimlerin nisbelerinde hem Endülüs hem de Mağrib bölgesine işaret edildiği görülmektedir.

³⁸³ Mustafa Öztoprak, *İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (v. 582/1186) hadis ilmindeki yeri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, 11-16.

³⁸⁴ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 270-277.

³⁸⁵ Ebû Naim Muhammed Reisuddin, "Bakî İbn Mahled El-Kurtubî (201-276/816-889) ve Müslüman İspanya'daki Hadis Edebiyatı Çalışmalarına Katkısı", çev. Ahmet Uyar, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (11), 2001, 409-417; Öztoprak, *İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (v. 582/1186) hadis ilmindeki yeri*, 16-23.

³⁸⁶ Öztoprak, *İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (v. 582/1186) hadis ilmindeki yeri*, 24-34.

Üçüncü dönem itibarı ile Endülüs'te İslam ilimlerinin genelinde olduğu gibi hadis ilminde de duraklama, daha doğrusu gerileme söz konusu olmuştur. Bunda biraz önce belirtildiği üzere alınan siyasi sonuçlar son derece önemlidir.

Başlangıcından hicri onuncu asra kadar telif edilen muhtasarların tespitine yönelik yapılan araştırmada hicri yedinci asrın ortalarına kadar rivâyetü'l-hadis muhtasarlari alanında Endülüslü müelliflerin telif ettikleri muhtasarlari göze çarpmaktadır.

Özellikle *Muvatta'* ve *Sahîhayn* özelinde belirtmek gerekirse, rivâyetü'l-hadis muhtasarlariinin ilk örneklerini Endülüs'te görmek mümkündür. Bu bağlamda onuncu hicri asra kadar *Muvatta'* üzerine telif edilen on bir muhtasari dokuz tanesi, Endülüs'te telif edilmiştir.

Endülüs'te ilk *Muvatta'* muhtasari Ebü'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) telif ettiği ve *el-Mûlahhas*³⁸⁷/*Mûlahhis limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Hadîsi'l-müsned*³⁸⁸/*el-Mûlahhas fi'l-hadîs*³⁸⁹ gibi çeşitli adlarla anılan eser olduğu belirtilmektedir.

Müellifin rivayetleri isnadlı olarak vermesinden hareketle muhtasar eser anlayışında henüz isnadların hazfinin söz konusu olmadığı çıkarımı yapılabilir. Bununla beraber muhtasarlardaki isnadların hazfı ameliyesini bir asır sonraya götürmek mümkündür. Nitekim el-Kâbisî'den bir asır sonra yaşayan ve Muvahhidlerin kurucusu olan İbn Tûmert'in telif ettiği (ö. 524/1130) *Muhâzzi'l-Muvatta'* adlı muhtasarda senetlerin hazfedildiği görülmektedir³⁹⁰.

Endülüs'te rivâyetü'l-hadis eserleri arasında en çok muhtasari yapılan eserler arasında *Sahîhayn* başta gelmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki İslam ülkelerinde hüsnü kabul görmüş bu iki esere yönelik ilk muhtasarlari da Endülüs bölgesinde telif edilmiştir.

Hicri onuncu asra kadar Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'i üzerine on yedi muhtasar eser telif edilmiştir. Bunlardan hicri yedinci asrın sonlarına kadar telif edilen sekiz tanesinden yedisi Endülüslü müelliflerce kaleme alınmıştır.

³⁸⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 39.

³⁸⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 217; III, 278.

³⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1908; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 92.

³⁹⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 279.

Hicri beşinci asırdan itibaren Endülüs'te okunan hadis kitaplarının başında Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'i gelmektedir. Bu durum Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'inin bölgede artık otoritesini kazandığını göstermektedir³⁹¹. Endülüs'teki bu teveccüh ve hüsnü kabulün sonucu olarak hicri beşinci asrın ortalarından itibaren *Câmiu's-Sahîh*'le ilgili farklı telif türlerinden birçok eserin kaleme alındığını söylemek mümkündür.

Bu bağlamda Mühelleb b. Ebî Sufre'nin (ö. 435/1044) *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı eserinin Endülüs'te telif edilen ilk *Câmiu's-Sahîh* muhtasarı olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Endülüs'te İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) kaleme aldığı şerh çalışması, *Câmiu's-Sahîh*'in ilk şerhlerinden olmasının yanında, telifinden sonra Buhârî şârihlerinin sıkça başvurdukları temel kaynak konumunda olan bir çalışmadır³⁹².

Endülüs'te rivâyetü'l-hadis eserleri arasında en çok muhtasarı yapılan eserlerden biri de şüphesiz Müslim'in *es-Sahîh*'idir. Hicri onuncu asra kadar tespit edilen on *es-Sahîh* muhtasarından ilk beş tanesi yedinci hicri asrın ortalarına kadar Endülüs-Mağrib bölgesinde yaşamış müellifler tarafından telif edilmiştir. Ayrıca Müslim'in *es-Sahîh*'ine dair telif edilen ilk muhtasar eser de bu bölgede telif edilmiştir.

Endülüs'te Müslim'in *es-Sahîh*'inin de ihtisâr edilmesi, bu kitabın Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'i gibi bölgede otoritesini kazandığını göstermektedir. Zira beşinci hicri asırdan itibaren Endülüs'te Müslim'in *es-Sahîh*'inin yaygın olarak okutulduğu görülmektedir³⁹³. Hatta Ahmed b. Ömer el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258) *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî* adlı muhtasarının mukaddimesinde Buhârî ve Müslim'in eserlerinin İslam dünyasında ön plana çıktığını ifade etmektedir. Ancak bu eserlerden hangisinin daha güvenilir olduğu konusunda ilim insanlarının farklı görüşleri tercih ettiği; bu çerçevede Maşrik bölgesinin Buhârî'yi, Mağrib bölgesinin ise Müslim'i öncelediklerini belirtmektedir³⁹⁴. Bu durum Mağrib'te Buhârî ve Müslim muhtasarlarının yoğunlaşmasının sebebini izah etmektedir.

³⁹¹ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 161-162; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 140.

³⁹² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 141.

³⁹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi 'ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire 1989, I, 219; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 141-142.

³⁹⁴ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 5-11.

Bilindiği gibi İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) İmam Malik'in *Muvatta*'na yazmış olduğu *et-Temhîd* şerhini daha sonra *el-İstizkâr* adı ile ihtisâr etmiştir. Bu iki eserin Endülüs bölgesinde oldukça teveccüh gördüğünü, sadece muhtasarlarına bakarak söylemek de mümkündür. Zira hicri yedinci asrın ortalarına kadar bu iki eseri konu alan on yedi muhtasar eserin neredeyse tamamı, Endülüslü müelliflerce telif edilmiştir. Ayrıca İbn Abdülber henüz hayattayken *et-Temhîd* adlı eserinin Endülüs'te büyük ilgi gördüğü ve şerh edildiği belirtilmektedir³⁹⁵.

et-Temhîd ve bunun muhtasarı *el-İstizkâr* üzerine hicri yedinci asrın ortalarına kadar on yedi muhtasar telif edilmiştir. Buna karşın hicri yedinci asırdan sonra bu eser üzerine telif edilen herhangi bir muhtasar bilgisine ulaşamamıştır. Aynı tespit, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerine yönelik telif edilen muhtasarlar için de geçerlidir³⁹⁶.

Bununla beraber Endülüs bölgesindeki muhtasarlar incelendiğinde genellikle rivâyetü'l-hadis edebiyatına yönelik bir yoğunlaşmanın söz konusu olduğu görülmektedir. Kahire-Dımaşk bölgesinde ise hem rivâyetü'l-hadis hem de dirâyetü'l-hadis edebiyatına dair muhtasarların var olduğu görülmektedir. Bunun nedeni Müslümanların Endülüs bölgesinde hâkimiyeti kaybettikleri tarihlerde, Doğu İslam dünyasında dirâyetü'l-hadiste muhtasarlara konu olan eserlerin henüz telif ediliyor olmasıdır. Bu bağlamda Endülüs bölgesinde alınan kötü siyasi sonuçlardan dolayı hicri yedinci asırdan sonra ilmi faaliyetler ve canlılık Kahire-Dımaşk bölgesine kaymıştır.

1.3.2. Kahire-Dımaşk Bölgesi

Hicri onuncu asra kadar telif edilen muhtasarların büyük çoğunluğu, hicri yedi ve onuncu asır arasında telif edilmiştir. Hicri yedi ile onuncu asır arasında muhtasarların kahir ekseriyeti ise Memlûklerin hâkimiyeti altında bulunan Kahire-Dımaşk bölgesinde kaleme alınmıştır. Esasen bu dönemlerde Kahire-Dımaşk bölgesi sadece muhtasarların değil; hadis edebiyatındaki şerh, cem', haşiye gibi türlerden telifatın en çok yapıldığı ilim merkezi haline gelmiştir.

Söz konusu tarihler arasında Kahire-Dımaşk bölgesinin ilim merkezi haline gelmesinin sebeplerine bakıldığında, İslam ülkelerinde baş gösteren Haçlı ve Moğol

³⁹⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 125.

³⁹⁶ Bkz: Üçüncü Bölüm, "Rivâyetü'l-Hadis Şerhlerinin Muhtasarlari".

saldırılarından dolayı bölgeye yapılan göçler, Kahire-Dımaşk bölgesinin ilim insanlarını kendisine çekecek fırsatlar sunması gibi birçok önemli faktörden bahsedilenilir. Dolayısıyla ile Doğu İslam dünyasının Moğol istilasına, Endülüs'ün ise Haçlı savaşlarına ve tecridine sahne olduğu dönemde Mısır-Suriye topraklarında kurulan Memlûkler Devleti, ilim insanlarının iltica edebileceği güvenli bir liman hâline gelmiştir.

Aşağıda detaylı şekilde değinileceği üzere, Memlûk topraklarından özellikle Kahire-Dımaşk bölgesi Endülüs, Maveraünnehir, Horosan ve Bağdat'tan gerek ilmi gerekse siyasi sebeplerle göç edilebilecek merkezlerden biri hâline gelmiştir. Ayrıca Anadolu tarafından da aynı saikler ile göçlerin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Anadolu'dan Kahire bölgesine göç edenler arasında birçok ilim erbabına da rastlamak mümkündür.

Anadolu tarafından Kahire'ye göç eden âlimler arasında hadis ilmine dair bilgisi ve yetkinliği ile tanınan İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349) ve el-Kâfiyeci (ö. 879/ 1474) gibi isimleri saymak mümkündür. Bu iki âlimin ortak noktası İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine muhtasar eser telif etmeleridir. Dipnot kübra yl

1.3.2.1. Endülüs'ten Gelen Göçler

Hristiyanların "reconquista" hareketi sonucunda Müslüman yönetiminin elinden aldıkları şehirlerde önceleri halka iyi davranmaya çalıştıkları, ancak özellikle Zellâka Savaşı'ndan (479/1086) sonra bu tutumun değiştiği ifade edilmektedir³⁹⁷. Söz konusu tarihten sonra bölgede yaşayan Müslüman ve Yahudiler üzerinde baskıların arttığı, hatta onların zorla Hristiyanlaştırılmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bu durum karşısında Müslümanların daha güvenli İslam ülkelerine hicret etmeye başladıkları görülmektedir³⁹⁸.

Gırnata'nın teslimi (897/1491) ile beraber Endülüs'teki Müslümanlar ya Hristiyanlaşmak ya ülkeyi terk etmek ya da kalıp Engizisyon işkencesi altında ölmek

³⁹⁷ Mehmet Özdemir, "Zellâka Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 223.

³⁹⁸ Henry Charles Lea, *el-'Arab ve'l-Müslimûn fi'l-Endelüs ba'de sukûti Ğırnâta*, çev. Hasan Saîd el-Kermî, Dâru Lübnan, Beyrut 1988, 39-40; Lütfi Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", *Jass Studies The Journal of Academic Social Science Studies*, 81, 2020, 399.

seçenekleriyle karşı karşıya bırakılmıştır. Bu zor şartlar altında kalan Müslümanların Endülüs'ten İslam ülkelerine göçleri oldukça hızlanmıştır³⁹⁹.

Hristiyanlar, Müslümanları Endülüs'ten atmak için Hristiyanlaştırma, engizisyon takibi, işkence, katliam ve dinî etnik temizlik gibi bir 'soykırım' sürecini yürütmüşlerdir. Bu da Modern Avrupa tarihinin ilk sistemli devlet soykırımı olarak kayıtlara geçtiği belirtilmektedir⁴⁰⁰.

Müslümanların Endülüs'ten özellikle Kuzey Afrika bölgesine, oradan da Doğu İslam ülkelerine göç dalgalarının genel olarak dört aşama değerlendirilebileceği ifade edilmektedir. Buna göre ilk göç dalgasının oldukça erken bir zamanda, 478/1085 yılında Tuleytula'nın (Toledo) düşmesi ile başlayıp Sarakusta (Zaragoza) gibi kuzeydeki şehirlerin de düşmesiyle (512/1118) devam eden küçük çaplı bir dalga olduğu belirtilmektedir⁴⁰¹.

İkinci dalganın Muvahhid ordusunun İkâb Savaşı'nda (608/1212) aldığı ağır yenilgi sonrasında yaşandığı belirtilmektedir. İkâb Savaşı'nın Müslümanların artık Endülüs'te eskisi gibi hüküm sahibi olmayacakları anlamı taşıması bakımından önemlidir. Buna bağlı olarak 478/1085 ve 608/1212 tarihleri arasında yaşanan göçlerin iki ana sebebinin olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeplerden birincisi dışardan gelen Hristiyan saldırılarının artık karşı konulamaz olduğunun anlaşılmasıdır. İkincisi ise dış tehditlerin yanında bir de ülke içerisinde yaşanan siyasi istikrarsızlık, iç çekişmelerin meydana getirdiği toplumsal iç rahatsızlıktır. İkinci göç dalgası Gırnata'nın (897/1492) düşmesine kadar devam ettiği söylenebilir⁴⁰².

Bu tarih aralığında yapılan göçlerin genellikle ülkede bulunan ilim erbabı tarafından yapılmış olması konumuz açısından son derece önemlidir⁴⁰³. Zira hadis ilmi özelinde bakıldığında söz konusu tarihlerden hemen sonra Endülüs'te hadis

³⁹⁹ Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 400.

⁴⁰⁰ Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 400.

⁴⁰¹ Muhammed Razûk, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l Mağrib hilâle'l karneyn 16-17*, İfrîkiya eş-Şark, Rabat 1998, 159; Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 402.

⁴⁰² Muhammed Razûk, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l Mağrib hilâle'l karneyn 16-17*, 51-58; Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 402.

⁴⁰³ Feridun Bilgin, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, 61; Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 402.

çalışmalarının ciddi manada azaldığı, Endülüslü ilim insanlarının Kuzey Afrika veya Doğu İslam ülkelerine göç ettikleri görülmektedir. Hadis ilmi alanında kıymetli muhtasarlar telif ettikleri tespit edilen Ahmed b. Ömer el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258)⁴⁰⁴, İbn Ebû Cemre, (ö. 699?/ 1300?)⁴⁰⁵, Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî (ö. 638/1240)⁴⁰⁶ gibi isimler Doğu İslam ülkelerine özellikle bugünkü Mısır topraklarına göç eden önemli ilim adamları arasında yer almaktadırlar.

Üçüncü göç dalgasının Endülüs'te Müslümanların elinde bulunan Gırnata merkezli son bölgenin kaybindan (897/1492) sonra yaşandığı, bu dalgada göç edenlerin çoğunluğunu halk tabakasının oluşturduğu ifade edilmektedir. En kalabalık olan dördüncü dalga, Hristiyanların benimsedikleri engizisyon takibi, işkence, katliam ve dinî etnik temizlik sürecini ifade eden 'Büyük Sürgün' yıllarında (1017-1023/1609-1614) gerçekleşmiştir⁴⁰⁷.

Muhtasar eserlerin hicri yedinci asırdan sonra Kahire-Dımaşk bölgesinde toplanmasının sebeplerinden bir tanesi, Endülüs-Mağrib bölgesinden ilim insanlarının hicret etmeyi tercih etmeleri olduğu söylenebilir. Zira hicri yedinci asır itibarıyla İslam dünyasında Kahire-Dımaşk bölgesi kadar güvenli ve ilmî faaliyetlere önem verilen yer bulunmamaktadır.

1.3.2.2. Doğu İslam Dünyasından Gelen Göçler

İslam dünyasının batısında bu gelişmeler yaşanırken doğuda Moğol imparatorluğunun kurucusu Cengiz Han (ö. 624/1227), ülkesindeki birliği tesis etmeyi başarmıştır. Bu başarısından sonra Cengiz Han, hicri 616 (m. 1220) yılında Buhara'yı tahrip edip istila etmiştir. Böylece o, dünya tarihine damga vuracak Moğol saldırılarını başlatmış oldu. Moğollar, bu istilalarla başta İslam ülkeleri olmak üzere önlerine çıkan birçok ülkeyi yakıp, yıkıp ve yağmalamışlardır. Moğol istilalarının batıya doğru ilerleyişi,

⁴⁰⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü 'l-müzheb*, I, 241.

⁴⁰⁵ Abdullah b. Sa'd el-Endelüsî İbn Ebû Cemre, *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*, thk. Ebu'l-Heysem eş-Şahbâî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007, 9.

⁴⁰⁶ Muhammed b. Abdullah et-Talidî, *Türâsü'l-Mağâribe fî'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmuh*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 1995, 247; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 425.

⁴⁰⁷ Şeyban, "Endülüslülerin Fas'a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri", 402-403.

hicri 658 (m. 1260) yılında Memlûkler ile yaptıkları Aynicâlût Savaşı ile son bulmuştur⁴⁰⁸.

Dünya tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan Moğol saldırıları, İslam dünyasını birçok açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Zira Moğol istilasası ile Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde maddi-manevi değerler altüst edilmiştir. Bu istilalar sırasında sayısız insan katledilmiştir. Canlarını kurtarabilen başta ilim, sanat ve zanaat erbabı birçok insan ise vatanlarını terk ederek Batı’da bulunan İslam ülkelerine göç etmek zorunda kalmışlardır⁴⁰⁹.

Hicri 656 (m. 1258) yılına gelindiğinde ise Bağdat’ın istilasası vuku bulmuştur. Bu istila sırasında öldürülen insan sayısının yüzbinleri bulduğu nakledilmektedir. Ayrıca ilim ehlinen katledilen insan sayısı da binli rakamlarla ifade edilmektedir⁴¹⁰. Moğolların Bağdat’ı istila edip harap hâle getirmelerinin doğal bir sonucu olarak hicri yedinci asır itibarıyla edebî ve ilmî hareketler Şam ve Mısır’a yönelmiştir. Özellikle Kahire-Dımaşk beldeleri birçok ilim insanının hicret ettiği merkezler olmuştur⁴¹¹.

Moğol istilasası sonucunda Bağdat’ın yakılıp yıkılmasına ve sayısız insanın katledilmesine karşı duyulan üzüntü, birçok tarih kitabında yer almıştır. Bu üzüntü, Arap şiirinde de görmezden gelinemeyecek şekilde yankı bulmuştur. Nitekim Bağdat hakkında

⁴⁰⁸ Ebü'l-Hasen İzzeddin Alî b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1997, X, 335-360; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 2003, XIV, 678; Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1997, XVII, 399-405; Yunus Akyürek, “Moğol Baskısı Sebebiyle Batıya Göç Eden Bir Şâfi’î Fakîhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (H. 616-688/1219-1289)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, 2017, 126; Harun Yılmaz, “Dımaşk’ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 37, 2017, 79-81.

⁴⁰⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, 153-154; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, 9-27; Akyürek, “Moğol Baskısı Sebebiyle Batıya Göç Eden Bir Şâfi’î Fakîhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (H. 616-688/1219-1289)”, 126; Gonca Sutay, “Moğol İstilasının Zorunlu Göçü ile Anadolu’da Yükselen Değer: Sultan’ul Ulema Bahaeddin Veled ve Ailesi”, *International Journal of Social And Humanities Sciences* 2 (1), 2018, 47-50.

⁴¹⁰ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Receb el-Hanbelî, *Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-‘Useymîn, Mektebetü'l-‘Ubeykân, Riyâd 2005, IV, 190; Abdurrahman Caner, “Moğol İstilâsında Fukahanın Tavrı -Bağdat ve Şam Özelinde-”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 2021, 116.

⁴¹¹ Muhammed b. Abdirrezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, Mektebetü'n-Nûrî, Dımaşk 1983, IV, 37-38.

başta Sa‘dî Şîrâzî (ö. 691/1292) olmak üzere birçok ilim ve fikir adamı tarafından mahzun mersiyeler kaleme alınmıştır⁴¹².

Moğolların yaptıkları tahribat ve katliamlarla büyük korku saldığı; bir İslam beldesine doğru harekete geçmelerinin haberinin dahi o beldedekilerin bulundukları yerleri boşaltmasına yettiği belirtilmektedir. Nitekim hicri 700 (m. 1300) yılında Moğolların Şam’a yöneldiği haberi duyulunca, insanların Mısır ve Kerek gibi yerlere kaçmaya hazırlandıklarını gören İbn Teymiyye (ö. 728/1328), şehrin terkedilmemesi için ayet ve hadislerle cihadın faziletini anlatarak insanların direnmeleri için nasihatlerde bulunmuştur⁴¹³.

Moğol saldırılarının İslam beldelerinde bıraktığı derin izlerden haberdar olan Memlûk toplumunun, Moğollara karşı olabildiğince menfi bir tutum sergiledikleri aktarılmaktadır. Bu menfi tutumun bir başka sebebi de Moğolların, saldırılarını Şam ve Mısır’a doğru çevirmiş olmalarıdır⁴¹⁴. Bu bağlamda Bağdat ve çevresinin Moğollar tarafından istila edilmesi, Memlûk dönemi tarih yazıcılığını önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim erken dönem Memlûk tarihçileri tarafından telif edilen tarih eserlerinde, Moğollara karşı olabildiğince sert ifadeler yer almaktadır⁴¹⁵.

Moğollar, Bağdat’ı istila ettikten sonra Halep, Hama ve Dımaşk gibi Suriye’nin önemli şehirlerini de ele geçirmişlerdir. Ancak çok geçmeden Memlûk Sultanı Kutuz’un liderliğinde Moğollar ile yapılan Aynicâlût Savaşı’nda (25 Ramazan 658 /3 Eylül 1260) Moğollar ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bunun sonucunda Dımaşk başta olmak üzere Suriye’nin önemli bir bölümü Moğol tahakkümü altından kurtarılmıştır⁴¹⁶.

⁴¹² Küçükşarı Mücahit, “Bağdat’ın Moğollar Tarafından İşgalinin Arap Şiirindeki Yankıları: Bir Şehir Mersiyesi Örneği Olarak Şemseddîn el-Kûfî’nin Kasîde-i Nûniyyesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24 (3), 2020, 1162-1169.

⁴¹³ Alemuddîn el-Kâsım b. Muhammed b. Yusuf el-İşbilî ed-Dımaşkî Birzâlî, *el-Muktefâ ‘alâ kitâbi’l-Ravzateyn el-ma‘rûf bi-Târihi’l-Berzâlî*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut 2006, III, 120-121; Abdurrahman Caner, “Moğol İstilâsında Fukahanın Tavrı -Bağdat ve Şam Özelinde-”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 2021, 105.

⁴¹⁴ Fatih Yahya Ayaz, “Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat’ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, 262-269.

⁴¹⁵ Ayaz, “Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat’ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları”, 262-269.

⁴¹⁶ Reuven Amitai, *Mongols and Mamluks: the Mamluk-İlkhānīd War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge; New York 2004, 28-48; Altay Tayfun Özcan, “Hülegü’nün Ortadoğu Seferinde

Aynicâlût Savaşı ile başlayıp sonraki süreçte Moğollara karşı kazanılan başarılar, Memlükler Devleti'nin siyasi temellerini sağlamlaştırdığı gibi hem tebaasında bulunan Müslümanların hem de çevre bölgelerdeki Müslümanların güven ve takdirini kazanmasına vesile olmuştur⁴¹⁷.

Moğollar az bir süreliğine de olsa Halep, Hama ve Dımaşk gibi Suriye'nin önemli bölgelerini işgal ettiğinde bu bölgedeki insanlar, başta Mısır olmak üzere yakın çevredeki şehir ve beldelere göç etmişlerdir⁴¹⁸. Moğol istilası sebebi ile şehirlerini terk edenler arasında sadece halk tabakası olmamıştır. Bilakis aralarında devlet görevlisi, ilim erbabı, müderris, şair, tabib gibi çeşitli meslek gruplarından insanlar da göç etmek zorunda kalmışlardır⁴¹⁹.

Bununla beraber yukarıdaki bilgiler, Moğolların istila ettikleri şehirlerde herkesi öldürdükleri, ilmi çalışmaları kökten yok ettikleri, hukuk kurallarına riayet etmedikleri ve dinin yaşanmasına müsaade etmedikleri anlamına gelmemektedir. Zira istila edilen şehirlerde katliamlar, yağmalar bittikten sonra Moğolların, geride kalan halkın normal hayatlarını yaşamaya izin verdikleri, hukuki davaları gören kadıları görevlerine atadıkları, Müslümanların dinî vecibelerini yerine getirmelerine müsaade ettikleri, ilmi faaliyetlere izin verdikleri belirtilmektedir⁴²⁰. Burada dikkat çekmek istenilen husus, İslam topraklarında Moğol istilaları devam ettiği süre içerisinde aralarında ilim erbabından olan Müslümanların güvenli görüp göç ettikleri bölgelerde ilmî canlılığın artmasına sebep olduklarını belirtmektir. Bu bağlamda zorunlu göçler sırasında

Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri", *FAD: Filistin Araştırmaları Dergisi*, 9, 2021), 6-13.

⁴¹⁷ Cengiz Tomar, *Memlük Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesi (1240-1260)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, 107-108; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü'l-Memâlik fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1997, 81-82; Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", 265.

⁴¹⁸ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 509-510; Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", 79.

⁴¹⁹ Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dımaşkî en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 369,392; Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", 89-92.

⁴²⁰ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 141, 369, 392; Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", 92-95.

Müslümanların en güvenilir yer olarak gördükleri şehir kuşkusuz Memlûkler Devleti'nin başkenti olan Kahire'dir⁴²¹.

1.3.2.3. İlmî Seyahatler

Kahire-Dımaşk bölgesinin ilmî faaliyetlerin yapıldığı merkez haline gelmesinde bölgeye göç eden ilim erbabının etkisi yok sayılamaz. Bunun yanında Kahire-Dımaşk bölgesinin ilim merkezi haline gelmesindeki bir başka faktör ise Mısır'ın coğrafi konumudur. Bu bağlamda Mısır'ın, Endülüs ve Mağrib gibi çeşitli bölgelerden hac ibadeti ve ilim tahsili için yola çıkan Müslümanların önemli duraklarından biri olduğu ifade edilmektedir. Bu yolculuk sırasında ilim tahsili için gelenlerden bazılarının kısa ya da uzun sayılabilecek süre Mısır-Şam bölgesindeki şehirlerde kaldıkları ifade edilmektedir. Bunun yanında yolculuk sırasında bazılarının ise Endülüs veya Mağrib'e dönmeyerek buraya yerleşmeyi tercih ettikleri belirtilmektedir⁴²².

Bu bilgiler, Kahire-Dımaşk bölgesine olan rağbetin sadece güvenlik nedeni ile yapılan zorunlu bir göç olmadığını göstermektedir. Bilakis Kahire-Dımaşk bölgesinin ilim tahsili için uygun bir merkez haline geldiğini de göstermektedir. Özellikle Memlûkler döneminde idarecilerin ilme ve ilim adamlarına verdiği destekten dolayı eğitim kurumları çoğalmış, artan ilmi faaliyetler neticesinde ise İslami ilimlerde olgunlaşma dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler *şerh, muhtasar, cem', tehzîb, haşiye, ikmal, nüket, ta'lik* vb. türü eserlerin büyük çoğunluğunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur⁴²³.

Muhtasar türü eserlerin yoğunlaştığı bölgeler dair verilen bu bilgilerden sonra muhtasar edebiyatının ortaya çıkmasında ve büyük bir gelişme göstermesinde etkili olduğu düşünülen sebepler üzerinde durmak yerinde olacaktır.

⁴²¹ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10 (1), 2020, 392.

⁴²² Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 396.

⁴²³ Tahsin Kazan, "Memlûkler'in Hadis İlmine Katkıları", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 2019, 148.

1.4. MUHTASARLARIN ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİNDE ETKİLİ OLAN SEBEPLER

Gerek muhtasar eser literatürü gerekse muhtasar eserlerin yoğun olarak telif edildiği dönemler yakından incelendiğinde, muhtasar telif türünün kendiliğinden, gelişigüzel ve herhangi bir sebebe bağlı olmadan ortaya çıkan bir telif türü olmadığı görülecektir. Bilakis muhtasarlar Müslümanların sosyo-kültürel hayatlarında ihtiyaç duydukları bazı gereksinimlerden ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaçların üç başlık altında mütalaa edilmesi mümkündür.

1.4.1. Dönemin İlim Algısı

İslam düşünce geleneğinde ilim tahsilini ve ilmi öven risalelerin yanında, ilim talep edecek kişiler arasında doğru bir değer anlayışı geliştirmeyi hedefleyen eğitici hikâyeler hep var olagelmıştır⁴²⁴.

İslam'ın ilme verdiği yüksek değer, zamanla eğitime geniş tabanlı sosyal ve kültürel desteğe dönüşmüştür. Böylece Müslümanlar arasında eğitim faaliyeti geniş bir tabana yayılmıştır. Bu faaliyette etkin olarak rol alan ilim erbabı halk ve yöneticiler nezdinde büyük bir değer kazanmıştır⁴²⁵.

İlmin ve âlimlerin halk ve idareciler nezdinde kıymetli olması ilmi eserlerin ortaya çıkmasında en önemli saiklerden biridir. Ancak ortaya çıkan eserlerin tür ve mahiyetlerinin ilgili dönemdeki ilim algısı çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Bu çerçevede

⁴²⁴ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, 13.

⁴²⁵ Bu olumlu girişi yapan Berkey, ilim sahibi kişilerin menfaatlerini gözetmeleri için “âlimin abide üstünlüğü benim sizin aranızdaki üstünlüğüm gibidir” minvalindeki ilmi ve ulemayı öven rivayetler uydurduklarını ifade etmektedir. Ancak Berkey, bu şartlanmış ifadesini temellendirecek herhangi ilmi bir argüman sunamamaktadır. Öte taraftan hadis rivayet kitaplarının çoğunda ilmin önemine dair ayrı bir bölüm tahsis edilmiştir. Burada bulunan rivayetler de hadis ilminin prensipleri doğrultusunda güvenilirlik dereceleri belirtilmiştir. Büyük bir yekûn oluşturan bu rivayetlerin uydurulduğunu savunmak İslamiyet'in ilme verdiği önem ve değeri kabullenememekten öteye gidememektedir. Nitekim Berkey, İslam'ın ilme ve öğrenmeye yaptığı vurgu ile tedris ve kitaplarla meşgul olmaya teşvikin Yahudilikle bağlantılı olabileceğini belirtmektedir. Bir başka ifade ile Berkey'e göre İslam'ın ilme ve öğrenmeye verdiği önem olsa olsa Yahudilikten alınmış olmalıdır. Berkey, bu düşünceleri ile aslında ilmi tarafsızlığını izhar etmiş bulunmaktadır. Bkz: Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 15-16.

muhtasarların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkili olan bu ilmi saikleri tespit oldukça önemlidir.

1.4.1.1. Hadis İlimine Verilen Önem

Öteden beri Müslümanlar, hadis ilmi ile uğraşmayı şerefli ve faziletli bir iş olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Enes b. Mâlik'in naklettiği rivayete göre Rasûlullâh'ın (s.a.s) *"ilim öğrenmek her Müslümana farzdır"* ifadesi⁴²⁶ hatırlanabilir. Hadis ilminin uğraşılması gereken en kıymetli ilim olduğu algısı, temel hadis kitaplarının oluşmasında etkili bir saik olduğu gibi bu eserler üzerine muhtasar, şerh, haşiye gibi çeşitli telif türlerinden kitapların yazılmasında da etkili olmuştur.

Muhtasar eserlerin yaygınlaşmasından önceki dönemde yaşayan İbnü'l-Esîr el-Cezerî (ö. 606/1210), ilimlerin kıymetinin konu edindikleri hususların değerine göre belirlendiğini söylemektedir. Ona göre ahkâmın üzerine bina edildiği ikinci kaynak olan hadislerin ilmi, şer 'i ilimlerden olup öğrenilmesi farzı kifaye mesabesinde⁴²⁷.

İbnü's-Salâh'ın hadis usulüne dair telif ettiği *'Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr eden Nevevî (ö. 676/1277) eserinin mukaddimesinde, hadis ilminin en faziletli ilim olduğunu belirttiikten sonra hadis ilmine önceden çok değer verildiğini, ancak içinde yaşadığı dönemde bu anlayışın değiştiğini ifade ederek hayıflanmaktadır⁴²⁸. İlmî mesaisinin çoğunu hadis ilmine harcayan Nevevî'nin düşünce dünyasında hadis ilminin kıymetli ilim olduğu söylenebilir.

Tâcuddîn et-Tebrîzî (ö. 746/1346) *el-Kâfî* adlı muhtasarının mukaddimesinde sünneti koruma ve sahihini sakiminden ayırt edebilmek için birçok âlimin kitap telif ettiğini; kendisinin de *'Ulûmu'l-hadîs* üzerine kaleme aldığı bu eseri ile selefi olan alimlerin yollarına uymayı amaçladığını belirtmektedir⁴²⁹.

⁴²⁶ İbn Abdülberr en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fadlih*, I, 25.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fi ehâdisi'r-Rasûl*, I, 35.

⁴²⁸ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*, thk. Abdulbârî Fethullâh es-Selefi, Mektebetü'l-Îmân, Medine 1987, I, 107.

⁴²⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Erdebîlî Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ebu 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân, ed-Daru'l-Eseriyye, Ammân 2008, 106.

İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ise İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine telif ettiği *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs* adlı muhtasar eserinin girişinde dinin ikinci kaynağı olması hasebi ile hadis rivayetinin ve ilminin en önemli ilim olduğunu ifade etmektedir⁴³⁰.

Muhtasar eserlerin mukaddimelerine bakıldığında hadis ilminin diğer ilimler arasında en şerefli ilim olarak görüldüğü, bu ilim dalı ile uğraşıp eser telif etmenin kişinin amel defterine artılar kazandıracağı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu telakkiden olsa gerek farklı ilim dallarında temayüz etmiş şahısların bile hadis rivayeti veya dirayeti konusunda bir esere sahip olma isteğinde oldukları görülmektedir.

Hadis ilmine verilen bu değerin idareciler tarafından da paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Zira muhtasar eserlerin yoğunlaştığı hicri yedi ile onuncu asırlar arasında idarede bulunan Memlûk sultan ve emirleri özellikle hadis ilmiyle meşgul olan ulemaya ayrı bir ehemmiyet göstermişlerdir. Bu meyanda sultan ve emirlerin başta *Sahih-i Buhârî* olmak üzere hadis kitaplarının okunmasına teşvik ettikleri, hadis tedrisatı yapılan yerlerdeki açılış derslerine katılmaya özen gösterdikleri ayrıca Saraylarında hadis okunmasına önem verdikleri belirtilmektedir. Dolayısıyla sultan ve emirlerin bu tutumları söz konusu dönemlerde hadis ilminin en yaygın ilmi faaliyet hâline gelmesini sağlayan ve toplumda hadis ilmine olan ilgiyi daha da artıran faktörler arasında zikredilebilir⁴³¹. Bu durum hadis ilmiyle alakalı eserlerin de çoğalma ve çeşitlenmesine zemin hazırlamış; muhtasar eserler de bu durumdan paylarını almıştır.

1.4.1.2. Ezber Merkezli Eğitim Anlayışı

Tarih boyunca İslam eğitiminin değişmez metotlarından biri ezber faaliyeti olmuştur. Ezber, İslamiyet'ten önce önemli bir öğrenme metodu olduğu gibi İslamiyet'ten sonra da bu özelliğini devam etmiştir. Yazı ve yazı malzemesinin henüz tam kullanışlı olmadığı dönemlerde şifahi anlatım tarzının, dolayısıyla ezber faaliyetinin eğitim-öğretimin temel enstrümanı olduğunu ifade etmek mümkündür⁴³².

⁴³⁰ İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I, 37.

⁴³¹ Nagihan Emiroğlu, "Memlûklerde Hadis ve Ulema", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10 (1), 2020, 372, 373.

⁴³² Ayrıntılı bilgi için bkz: Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 30-42; Yücel, *Hadis Usûlü*, 57.

Kaynaklarda ezber kabiliyeti kuvvetli olan hoca ve talebelere gıpta edildiğine dair birçok anlatım mevcuttur. Bunun yanında fazla ezber yapmamış olanlara dikkat çekilerek, onların eleştirildiği de görülmektedir⁴³³. Ayrıca kaynaklarda farklı dönemlerde idarecilerin muhtelif metinleri ezberleyenlere ödüller verdikleri bilgisi de paylaşılmaktadır⁴³⁴.

Dönemin önemli şairlerinden İbn Neccâr'a (ö. 643/1245) ait olduğu söylenen aşağıdaki beyitler hafızaya verilen önemin büyüklüğünü tasvir etmektedir:

*“Eğer bilinçli, müdrik bir ezbere sahip değilsen kitaplar biriktirmen beyhudedir. Sahip olduğun ilmin evde duruyorken bir mecliste bilgisiz bir şekilde konuşabilir misin?”*⁴³⁵.

Bu dönemde ezber, ilmin iki kanadından biri olarak tasvir edilmiş diğer kanadının ise müzakere olduğu belirtilmiştir. Bu itibarla ilim talebeleri rivayet hakkını aldıkları kitapları ezberlemişlerdir. Tabakât kitaplarında yangınlarda kaybolan metinlerin hafızalarda muhafaza edildiğine dair anlatıların⁴³⁶ sebebinin işte bu ezbere dayalı eğitim anlayışının olduğu ifade edilebilir.

Muhtasar türü eserlerin telifinin zirve noktası olduğu anlaşılan hicri yedi ve sekizinci asırlarda eğitim-öğretim faaliyeti, genel olarak medrese ve dârülhadis gibi kurumsal mekânlarda yapılmaktadır. Ezber merkezli eğitim anlayışının hâkim olduğu bu mekânlarda başarı ölçütünün en önemli kıstaslarının başında ders kitaplarının ezberlenmiş olmasının geldiği belirtilmektedir⁴³⁷.

Bu bağlamda İbn Hacer ve onun talebesi Sehâvî'nin hicri sekiz ve dokuzuncu asırlarda yaşayan kişilerin biyografisine dair telif etkileri *ed-Dürerü'l-kâmine* ve *ed-Dav'ü'l-lâmi* adlı eserlerinde, basit olarak ezber (حفظ) kelimesine dair tarama

⁴³³ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 166.

⁴³⁴ Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam 1190-1350*, çev. Büşra Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, 175.

⁴³⁵ Ebû Abdillâh Şihabüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1993, VI, 2645.

⁴³⁶ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 185.

⁴³⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, 510.

yapıldığında, kitapların ezberlenmesi konusunda olabildiğince tarihi biyografik veri ile karşılaşılabacaktır⁴³⁸.

Ezber merkezli eğitim anlayışı İslami eğitimin başlangıcından itibaren takip edilen önemli bir eğitim-öğretim esasıdır. Konumuz itibarı ile muhtasar telif türünün yoğun olarak görüldüğü hicri altı, yedi ve sekizinci asırlarda, ezberletildiği ifade edilen kitaplar arasında çokça muhtasar eser bulunmaktadır. Bundan dolayı muhtasarların yaygınlaşmasında eğitim-öğretim faaliyetinde benimsenen ezber metodun önemli bir yerinin olduğu söylenebilir⁴³⁹. Özellikle hadis usulüne dait telif edilen muhtasarların mukaddimelerinde telif sebebi olarak, ezberi kolaylaştırma hedefi zikredilmektedir. Bu bağlamda birçok medrese ve dârülhadiste dersler veren İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401), İbnü's-Salâh'ın eserini hadis ilmi ile uğraşan talebeye yönelik ezber ve anlamayı kolaylaştırmak amacıyla ihtisâr ettiği yönündeki vurgusu gösterilebilir⁴⁴⁰.

Bu çerçevede muhtasarların yoğunlaştığı zaman dilimine yakından bakıldığında, aynı zamanda medrese, dârülhadis gibi kurumsal eğitim faaliyeti yürüten mekânların tesisinde de zirve bir dönemin yaşandığı görülmektedir. Muhtasar eser müelliflerinin, özellikle hadis usulü muhtasarlarının müelliflerinin de yoğunlukla bu eğitim kurumlarında ders veren kişilerden oluştuğu müşahade edilmektedir. Buradan hareketle ezberle önem veren eğitim anlayışının, muhtasar telif türünün yaygınlık kazanmasında önemli role sahip olduğu söylenebilir.

1.4.1.3. Muhtasarlara Gösterilen Rağbet

İslam düşünce geleneğinde ilim ve bilgi, sürekli artarak kümülatif bir şekilde gelişmektedir. Aynı şekilde İslam telif geleneği de ihtiyaç duyulan gereksinimlere bağlı olarak gelişimini sürdürmüştür. Ancak her dönemin gereksinimi ve bunlara göre şekillenen tasnif faaliyeti de farklılık göstermiştir⁴⁴¹. İslam ilim geleneğinde yazılı

⁴³⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Dân, Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Hindistan 1972, I, 8-VI, 252; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, 1992, I, 9-II, 294.

⁴³⁹ Örnek için bkz: İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 314, III, 101, IV, 247; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi'*, VII, 67, 149, 262, VIII, 67, IX, 117.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I, 39-40.

⁴⁴¹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 55.

metinlerin yeni oluştuğu ilk dönemlerde tedvin edilen eserler, daha çok özel koleksiyon olarak nitelendirilecek bir yapıya sahiptir. Hicri ikinci ve üçüncü asırlarda kaleme alınan eserler ise sosyal ve beşerî hayatta beliren yeni ihtiyaçlar çerçevesinde, bilgilerin belli yöntemlerle sistematik bir şekilde tasnif edildiği çalışmalardan oluşmaktadır.

İlk dört döneme ait eserlerde bilgiler, isnadlı verilirken daha sonraki dönemlerde gereksinim ve şartlara bağlı olarak isnad kullanımı giderek azalmış ve nihayetinde eserlerde isnad kullanımı terk edilmiştir. Bu çerçevede hicri altıncı asırdan itibaren ilim anlayışında konuları uzun uzadıya izah eden *mabsût* eserlerin ihtisâr edilmesi yönünde bir eğilimin geliştiği de ifade edilebilir⁴⁴². Esasen her dönemde bilgiye ayrıntılı ve uzun bir şekilde değil de muhtasar olarak ulaşma isteği, birçok insanın rağbet ettiği bir yönelim olmuřtur⁴⁴³.

Bu bağlamda birçok muhtasarın telif edilmesinde insanların bu yönelim ve isteklerinin dikkate alınmasının etkili olduğu söylenebilir. İslam ilim geleneğinin ilk muhtasarlarından kabul edilen *Muhtasarü'l-Müzenî* isimli eserde de bu gayenin güdüldüğu görölmektedir⁴⁴⁴.

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Zâhirî bakış açısını yansıttığı fıkıh kitabı *el-Muhallâ*'nın mukaddimesinde eserini yazmasının sebepleri arasında bu hususa da dikkat çektiği görölmektedir. Buna göre etrafındaki insanlar, daha önce telif ettiği *el-Mücellâ* adlı eserindeki meseleleri muhtasar bir şekilde derlemesi yönünde isteklerde bulunmuşlardır. İbn Hazm, bu isteklere karşılık *el-Muhallâ*'ı telif ettiğini belirtmektedir. Ayrıca İbn Hazm, talebelerin *el-Mücellâ*'daki bilgi ve kaynaklara telif ettiği bu muhtasar sayesinde kolayca ulaşabileceklerini de ifade etmektedir⁴⁴⁵.

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) de fıkıh usulüne dair telif ettiği muhtasarının girişinde yaşadığı dönemdeki insanların ihtisâra olan yönelimlerinden bahsetmektedir. Ona göre insanlar, hacmi büyük olan kitaplara az önem verip ihtisâr-îcâz yöntemi ile telif edilenlere

⁴⁴² Nevevî, *et-Telhîs*, 187.

⁴⁴³ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 54.

⁴⁴⁴ Müzenî, *Muhtasaru'l-Müzenî*, 7.

⁴⁴⁵ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endülûsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-asâr*, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bündârî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 21.

daha çok yönelmişlerdir. Bundan dolayı kendisinin de fıkıh usulüne dair sağlam ve güzel bir yöntemle bir muhtasar eser tasnif ettiğini ifade etmiştir⁴⁴⁶.

Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258) *Telhîsü Sahîhi Müslim*⁴⁴⁷ adlı eserinde kendi döneminde bazı önemli isimlerin, isnad ve rivayet tekrarlarının yer aldığı bir kısım kitaplarının, ilim talipleri için ezberlemeyi kolaylaştırmak için ihtisâr edilmesi yönünde tavsiyelerde bulunduklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda Kurtubî, *Telhîsü Sahîhi Müslim* adlı eserinin telif gerekçesini Müslim'deki tekrar eden rivayetlerin ve isnadları ihtisâr etmek şeklinde belirtmektedir⁴⁴⁸.

Nevevî, *Telhîs* ismini verdiği Buhârî şerhinde metodunu açıklarken döneminin ilim geleneği hakkında önemli ipuçları vermektedir. O, *Sahîhayn*'ın telif edilen kitapların en sahihleri olduklarını belirttikten sonra benzeri bulunmayan bu iki kitabın şerh edilmesinin önemine değinmektedir⁴⁴⁹. Bu bağlamda kendisinin Buhârî'yi manayı bozmayacak tarzda ihtisâr ettiğini; onun üzerine bıktırarak kadar da uzun olmayan bir şerh yazmaya başladığını ifade etmektedir. Şerhinin metodunu ise şu şekilde açıklamaktadır: “*Büyük hacimli kitaplara rağbet edenlerin azlığı ve gayretlerin/şevklerin gevşekliği olmasaydı, Sahîh-i Buhârî'nin ihtiva ettiği gizli-açık faydalardan ötürü, tekrar ve gereksiz ziyadeler yapmadan bunu yüzden fazla cilde ulaştırırdım. Ancak ben orta yolu seçip uzun ifadelerin terki için çabalayacağım. Hatta çoğu yerde ihtisârı tercih edeceğim*”⁴⁵⁰.

Nevevî'nin bu ifadeleri, yaşadığı dönemde büyük hacimli kitapların gerektiği kadar ilgi görmediği anlamı çıkmaktadır⁴⁵¹. Ayrıca bu ifadelerden bazı kitapların bıktırarak kadar uzun; bazı muhtasarların da asıl eserdeki manayı bozacak şekilde kısa olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁶ Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali Tacüddîn es-Sübkî, *Refu'l-hâcib 'an Muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk. Ali Muhammed Muavvız - Adil Ahmed Abdulmevcûd, 'Alemlü'l-Kütüb, Beyrut 1999, I, 229.

⁴⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 558; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 271.

⁴⁴⁸ Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *Telhîsü Sahîhi Müslim*, thk. Ahmed Mahmûd el-Hûlî - Rıf'at Fevzî, Dâru's-Selâm, Kâhire 1993, I, 34.

⁴⁴⁹ Nevevî, *et-Telhîs*, 186.

⁴⁵⁰ Nevevî, *et-Telhîs*, 187; Detaylı bilgi için bkz: Ekinci, *Nevevî'nin (ö. 676/1277) et-Telhîs'deki Hadisçiliği*, 55.

⁴⁵¹ Nevevî, *et-Telhîs*, 187; Detaylı bilgi için bkz: Ekinci, *Nevevî'nin (ö. 676/1277) et-Telhîs'deki Hadisçiliği*, 55.

İslam ilim geleneğinde muhtasar bilgiye gösterilen rağbet sadece hadis ilmi ile sınırlı değildir. Zira Süyûtî'nin bir rivayet tefsiri mahiyetinde olan *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı eserini muhtasar tarzında telif etmesindeki temel sebeplerden birisi de dönemindeki ilim talebelerinin muhtasarlara olan rağbetidir⁴⁵².

Hadis, fıkıh ve kelam gibi İslami ilimlerde derin bilgiye sahip olduğu, aynı zamanda tasnif ettiği kitaplardaki dakikliği ile de bilinen⁴⁵³ Kâbisî (ö. 403/1012), *el-Mûlahhas*⁴⁵⁴ adı ile meşhur eserini çevresindekilerin *Muvatta*'daki muttasıl olan rivayetleri kendilerine bir araya getirmesi taleplerine karşılık kaleme aldığını belirtmektedir⁴⁵⁵.

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre insanlar, ilim tahsil konusunda sade ve öz olan muhtasar anlatımlara rağbet etmişlerdir. İnsanların bu tarzla kaleme alınan eserlere rağbet etmeleri, doğal olarak muhtasar literatürünün gelişmesine zemin hazırlayan sebeplerden biri olmuştur.

1.4.1.4. Bazı İsimlerin Muhtasar Telif Etmede Öne Çıkması

Genel olarak İslam telif geleneğinde, hususen de hadis ilminde bazı âlimler eserlerini kaleme alırken muhtasar tarzını tercih etmiş ve bu tarzda birçok eser kaleme alarak bu türün yaygınlaşmasına katkı sağlamışlardır. Bu âlimlerin yazdıkları eserlerin çokluğu sebebiyle genel olarak ilim dünyasında da ön plana çıkan isimler olmaları tercih ettikleri telif yönteminin yaygınlaşmasını da temin etmiştir.

Bu çerçevede çokça muhtasar yazarlar arasında dil âlimi, edip ve fakih kimlikleri ile tanınan İbn Manzûr (ö. 711/1311) bulunmaktadır. İbn Hacer, İbn Manzûr'un hacimli kitaplara yönelik muhtasar eser telif etmeye oldukça istekli olduğunu, *el-Eğânî*, *Târîhu Dimaşk*, *Târîhu Bağdâd*, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, *el-İkdü'l-ferîd*, *ez-Zahîre* gibi sayılamayacak kadar birçok eseri ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Safedî, İbn Manzûr'un ihtisâr etmediği hemen hiçbir hacimli kitap bulunmadığını zikretmektedir. Ayrıca İbn

⁴⁵² Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut 2011, I, 9.

⁴⁵³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî, *Muhtasaru Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik: el-Müsemmâ el-Mûlahhas li-Müsnedi'l-Muvatta'*, thk. Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, 12 (muhakkikin mukaddimesi).

⁴⁵⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 39.

⁴⁵⁵ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 27.

Manzûr'un oğlu Kutbüddîn'in ise babasının vefat ettiğinde kendi hattıyla beş yüz cilt ihtisâr edilmiş kitap bıraktığını söylediğini belirtmektedir⁴⁵⁶.

Yukarıda da değinildiği gibi hicri yedinci asra kadar muhtasar telifinin yoğunluk kazandığı Endülüs bölgesinde daha çok *Muvatta'* ve *Sahîhayn* gibi temel hadis eserlerinin muhtasarlari yapılmıştır. Bu çerçevede Endülüs bölgesinde kaleme aldıkları muhtasarlara ön plana çıkanlar arasında İbn Tûmert (ö. 524/1130) ve İbnü'l-Harrât el-İşbîlî (ö. 582/1286) gibi isimlerin bulunduğu görülmektedir.

Hicri yedinci asra gelindiğinde Endülüs-Mağrib bölgesinin yanında, Kahire-Dımaşk bölgesinde de muhtasar telifinin hızlandığı görülmektedir. Hicri yedinci asırda telif ettikleri muhtasarlara ön plana çıkanlar arasında Muhyiddîn İbnü'l-'Arâbî (ö. 638/1240), Münzirî (ö. 656/1258) Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi isimler bulunmaktadır.

Hicri sekizinci asırda ise muhtasarlara artık ağırlıklı olarak Kahire-Dımaşk bölgesinde yaygınlık kazanmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere, bu durumun ortaya çıkmasında siyasi ve sosyal gelişmelerin etkili olduğu düşünülmektedir.

Hicri sekizinci asırda muhtasar eser telif edenler arasında yukarıda değinilen İbn Manzûr (ö. 711/1311) dışında Bedrüddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333) ve Zehebî (ö. 748/1348) gibi isimler ön plana çıkmıştır. Hicri dokuzuncu asırda İbn Hacer (ö. 852/1449); onuncu asırda ise Süyûtî (ö. 911/1505) bu hususta isimlerine değinilmesi gereken âlimlerin başında gelmektedirler.

Sekizinci asır müelliflerinden Zehebî'nin sadece hadis ilmine dair telif ettiği muhtasar eser sayısı yirmi beşten fazladır. Onun farklı ilim dallarına dair telif ettiği muhtasarlara sayısının ise elliye aştığı ifade edilmektedir⁴⁵⁷. Hicri onuncu asra kadar bu sayıda muhtasar eser telif eden başka bir isme rastlamak mümkün değildir. Zehebî'nin telif ettiği muhtasarlara çoğunun, İslam düşünce tarihinde önemli yer işgal eden hacimli kitaplar üzerine yapıldığı görülmektedir⁴⁵⁸.

⁴⁵⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, VI, 15.

⁴⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, I, 46 (muhakkikin mukaddimesi).

⁴⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, I, 46 (muhakkikin mukaddimesi).

Zehebî'nin yaşamış olduğu asırda telif edilen kitaplar bağlamında ilmî canlılığın istenilen seviyede olmamasından hayıflanıldığı görülmektedir. Ancak Zehebî'nin muhtasar eserleri ilmi canlılığı devam ettiren kıymetli eserler olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Zehebî'nin öğrencisi Safedî (ö. 764/1363), dönemin muhaddislerinde görülen ilmi donuklaşma ve cansızlığın hocasında olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Safedî, hocasının geçmiş âlimlerin birikimlerinden istifade ederek yeni bakış açıları geliştirdiğini de ifade etmektedir⁴⁵⁹.

Zehebî'nin muhtasarlari içerik ve üslup açısından tetkik edildiğinde, bunların asıl kitaplara yönelik tashihler, eleştiriler, ilaveler ve özgün yorumlar gibi ilme katkı sunan eserler oldukları görülecektir⁴⁶⁰. Bu duruma Zehebî'nin, *Tehzîbü'l-Kemâl*'i onda bir hacminde kısaltarak ihtisâr ettiği *el-Kâşif fî ma'rifeti esmâ'i'r-ricâl* adlı eserinde *Tehzîbü'l-Kemâl*'in insicamını muhafaza ederek yaptığı yorum ve ilaveler örnek olarak gösterilebilir. Zehebî'nin yaptığı bu ilaveler sayesinde *el-Kâşif* adlı muhtasarı, zaman içinde meşhur olmuş ve neredeyse muhtasar olduğu unutulmuştur. Hatta bu muhtasar Zehebî'nin müstakil bir eseri sanılmıştır⁴⁶¹.

Zehebî'nin muhtasar eserlerinde asıl kitaba yaptığı bazı ilavelere bakıldığında bu ilavelerin ihtisâr ettiği asıl kitaplardaki bazı eksiklikleri gidermek amacıyla eklendiği anlaşılmaktadır. Örneğin O, *et-Tecrîd fî esmâ'i's-sahâbe* adı ile İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*'sini ihtisâr⁴⁶² ettiğinde *Üsdü'l-ğâbe*'de eksik olan bazı sahabe biyografilerini ilave etmiştir⁴⁶³.

Ayrıca Zehebî'nin tenkit ve tahkik konularındaki yetenek ve beceresini muhtasarlara yansıttığı da görülmektedir. Bu meyanda O, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *el-*

⁴⁵⁹ Salâhuddîn Halil b. Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), II, 115.

⁴⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, I, 46, 48 (muhakkikin mukaddimesi); Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Güneym Abbâs Güneym-Mecdî Seyyid Emîn (Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 2004), I, 47; Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-'Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), II, 323; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1007; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XLIV/185.

⁴⁶¹ Zehebî, *Siyer*, I, 47 (muhakkikin mukaddimesi); Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 490.

⁴⁶² Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II, 323; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 82, I, 351; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 187.

⁴⁶³ Zehebî, *Siyer*, I, 47 (muhakkikin mukaddimesi).

Müstedrek 'ala's-Sahîhayn'ı üzerine *Muhtasarü'l-Müstedrek*⁴⁶⁴ ismiyle bir kitap kaleme almıştır. Bilindiği üzere Hâkim, *el-Müstedrek*'te Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *es-Sahih*'lerinde tahrir etmedikleri sahîh hadisleri toplamayı amaçlamıştır. Ancak bu muhtasar eserinde Zehebî, yaptığı değerlendirmeler ve tenkitler sonucunda Hâkim'in *Müstedrek*'ine sahîh diye aldığı hadislerin yarısının sahîh olmadığı sonucuna varmıştır. Bununla beraber geriye kalan hadislerden yarısının illetli olmasına rağmen sahîh; diğer yarısının ise zayıf, münker ve uydurma olduğu değerlendirmesini yapmıştır⁴⁶⁵.

Muhtasarü'l-Müstedrek'teki bu faaliyetlerinden anlaşılacağı üzere Zehebî, *el-Müstedrek*'in bütününe tekrardan gözden geçirmiş, incelemiş ve yeri geldiğinde eleştirilerde bulunmuştur. Nitekim Zehebî, *el-Müstedrek*'e yaptığı mütalaalarının sonucunda “...keşke Hâkim *el-Müstedrek*'i tasnif etmeseydi, çünkü o kötü tasarrufu ile faziletini gölgelemiştir”⁴⁶⁶ şeklinde eserle ilgili genel kanaatini ortaya koymuştur.

Zehebî'nin bu muhtasarı âlimler nazarında teveccüh kazanarak İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*⁴⁶⁷ adlı eseri gibi muhtasar ve şerhlere konu olmuştur. İbnü'l-Mülakkın, Zehebî'nin *Telhîsü'l-Müstedrek*'ini ihtisâr ettiği bu eserinde⁴⁶⁸ hem Zehebî'nin hem de Hâkim'in bazı hatalarına dikkat çekmiştir⁴⁶⁹. Ayrıca Zehebî'nin *Müstedrek*'teki hadislerin sıhhatine dair yaptığı değerlendirmelerin daha sonraki muhaddisler için bir ölçü haline geldiği de ifade edilmektedir⁴⁷⁰.

Zehebî, İbn Hacer, Süyûtî gibi âlimlerin telif etmiş oldukları muhtasar eserlerden anlaşıldığı kadarıyla hadis edebiyatında muhtasar telifinin yaygınlaşmasında bazı isimlerin önemli katkıları olmuştur. Esasen söz konusu isimler, yaşadıkları dönemde

⁴⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

⁴⁶⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 14; Geniş bilgi için bkz: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû fî kitâbihî Târîhi'l-İslam*, Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1976, 248.

⁴⁶⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut ts., III, 166; ayrıca bkz: Cemal Ural, “Hâkim'in Müstedrek'i Müsvedde mi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 2020, 65-92.

⁴⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

⁴⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

⁴⁶⁹ İbrahim Hatiboğlu, “el-Müstedrek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 135; M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nisâbü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XV, 191.

⁴⁷⁰ Mehmet Bağcı, *Zehebî'nin Telhîsü'l-Müstedrek'inin Değerlendirilmesi (Kitâbü Ma'Rifeti's-Sahâbe Örneği)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 12.

sadece muhtasar türünden eserlerle değil; şerh, haşiye, nüket gibi birçok telif türünden yüzlerce eser kaleme almalarıyla da ön plana çıkan isimlerdir. Buradan hareketle ilmî alanlarda kendini iyice yetiştirip muhatapları tarafından yetkinliği kabul edilmiş isimlerin İslam telif geleneğinin gelişmesinde ve yönlendirilmesinde pay sahibi oldukları ifade edilebilir.

1.4.1.5. Fikri Cereyanlar

Mezhepsel saikler, selefi görüşün hâkimiyeti, felsefe ve mantık ilimlerine karşı olma durumları, insanları dolaylı olarak ikincil tür eserler olarak ifade edilen şerh, muhtasar, hâşiye vb. telif türlerinden eserler kaleme almaya yönlendirmiştir⁴⁷¹. Hadis edebiyatında muhtasar telif türünün gelişmesinde de bu etkinin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim hicri yedinci asra kadar felsefî fikirlerin hoş karşılanmadığı ve Malikilik mezhebinin yaygın olduğu Endülüs bölgesinde *Muvatta'* ve İbn Abdülber'in *Temhîd* ve *İstizkâr* adlı şerhlerinin etrafında yoğunlaşan muhtasarlar bu konuda somut bir örnek olarak verilebilir. Ayrıca İmam Ebû Hanife ve İmam Şafî'ye nispet edilen *Müsned* adlı eserlerin dikkat çekecek kadar muhtasar eserlere konu olması da bu bakış açısıyla ele alınması gereken bir durumdur⁴⁷².

Muhtasarların telifinde yoğunluk yaşanan hicri yedi ile onuncu asır Kahire-Dımaşk ilim merkezine yakından bakıldığında, fikrî cereyanların oldukça etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Zehebî'nin de yaşamış olduğu yedinci ve sekizinci hicri asır Dımaşk'taki ilmî ortamı resmeden Beşşar Avvâd Ma'rûf'a göre; bu dönem birçok mezhebi çekişmelerin yaşanmasına sahne olmuş, hatta bazen devlet yetkililerinin de bu çekişmelerde taraf tuttıkları vaki olmuştur. Ayrıca Ma'rûf, bu dönemde özellikle Şafiilik ve Eşariliğin ön planda tutulduğunu ve bu mezheplerin metodolojilerini esas alan eğitim kurumların yoğunlukta olduğunu ifade etmektedir⁴⁷³. Muhtasar telif türüne dair literatürün önemli bir kısmının söz konusu dönem ve bölgede Şafii ve Eş'ari ilim insanlarınınca telif edildiği tespiti Ma'rûf'un belirttiği gibi fikri cereyanların telif türünün oluşmasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

⁴⁷¹ Yücel, *Hadis Tarihi*, 133-138.

⁴⁷² Bkz: Üçüncü Bölüm s. 271-272.

⁴⁷³ Beşşar Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû*, 76-77.

Dolayısı ile söz konusu dönemlerde muhtasar telif türünün yanında şerh, haşiye gibi kendilerinden önceki telifatı konu edinen çalışmaların oluşmasında diğer etkenlerin yanında fikrî çekişmelerin rol oynadığı da ifade edilebilir.

1.4.2. Kurumsallaşan Eğitim Sistemi

İslam telif geleneğinin yanında İslami kültür ve düşüncesinin gelişmesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin büyük rolü bulunmaktadır. Bu bağlamda İslami eğitim-öğretim sisteminin kurumsallaşmaya başladığı ve eğitim kurumların giderek arttığı hicri altıncı asırdan hicri onuncu asra kadarki dönem, İslam telif geleneğinin altın çağlarını yaşadığı dönemler olarak kabul edilmektedir⁴⁷⁴. Bu çerçevede muhtasar telif türünün söz konusu dönemler arasında gelişmesinde ve yaygınlaşmasında, eğitim-öğretim faaliyetlerinin kurumsal mekânlarda yapıyor olması arasında doğrudan bir bağın olduğu söylenebilir. Nitekim hicri onuncu asra kadar telif edilen muhtasarlara bakıldığında hicri yedi ile dokuzuncu asırlarda bir yoğunlaşmanın olduğu görülmektedir.

Burada üzerinde durulacak olan husus, söz konusu dönemlerde medrese, dârülhadis gibi sistematik eğitim-öğretim faaliyeti yürüten kurumların ve cami, mescit gibi yaygın eğitim-öğretim faaliyetinin yapıldığı mekânların tesisindeki artışın hadis ilmine dair telif edilen muhtasar eserlerin çoğalmasına sağladığı katkıdır.

Ancak ilmî faaliyetlerin daha çok kişisel çabalar ile yürütüldüğü cami, mescid ve şahsi evlerden farklı olarak, kurumsal eğitim-öğretim faaliyeti için tesis edilen müesseseler hakkında yapılacak değerlendirmelerde belli bir dönem aralığı referans alındığında daha isabetli sonuçlara ulaşılabilecektir. Zira Zengi, Eyyûbî ya da Memlûkler dönemlerini kapsayan hicri altı ile onuncu asır arasında Kahire-Dımaşk bölgesinde kurulan bütün medreselerin her dönem ayakta kaldıkları söylenemez. Söz gelimi hicri onuncu asırda, daha erken dönemlerde inşa edilmiş bazı medreselerin zaman içerisinde vakıf gelirlerinin azalması, vakıflarının kuruluş amacına uygun çalıştırılmaması ya da siyasi çekişmeler

⁴⁷⁴ Türcan, “Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, 300; Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, 27; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi’nde hadis ilmi (Hicri VII-VIII. asırlar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019, 2, 194, 218; Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, 171; Ferhat Gökçe, “Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review*, 11 (2), 2021, 439.

sebebiyle vakıflarına el konulmuş olması gibi sebeplerle harap olup kullanılamaz hâle geldiği görülmektedir⁴⁷⁵.

İslam eğitim tarihinde camiler başlangıçta dinî vecibelerin yerine getirilmesinin yanında eğitim-öğretim faaliyeti dâhil olmak üzere günlük hayatta karşılaşılan birçok ihtiyacın giderildiği mekânlar olmuştur. İlerleyen zamanlarda camilerde yapılan ilmî faaliyetin yanında eğitim-öğretim faaliyetleri yavaş yavaş mescitlerde de yapılmaya başlandı. Hicri dördüncü asırda eğitim kurumu olarak oldukça yaygın bir alana yayılan mescidlerin yerini medreseler devralmaya başlamış, hicri beşinci asırda bu durum zirveye ulaşmıştır. Hicri beşinci asırda Bağdat ve çevresinde başta Nizâmülmülk'ün gayretleri ile kurulan Nizâmiye medreseleri olmak üzere, birçok medresenin kurulduğuna dair tarihî bilgiler bulunmaktadır⁴⁷⁶.

Bir vakıf olarak kurulan mescidlerin zamanla kurucusunun denetiminden çıkmasına rağmen medreselerin kurucusunun vakfiyesine uygun bir şekilde korunması varisler tarafından temin edilmiştir⁴⁷⁷. Makdisi'ye göre İslam'da en fazla takdir ve hürmet gösterilmesi gereken kurum mescidlerdir. Ancak mescidlerin ilim öğrenen talebenin barınma, maişet gibi eğitim kurumlarının gelişen ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmesi medreselerin doğuşunu gerekli kılmıştır⁴⁷⁸.

Yetkin eğitim kurumu olan medreselerin eğitim müfredatında fıkıh ilmi, en önemli yeri işgal etmekteyken diğer İslami ilimler veya alet ilimleri ise ikincil bir öneme sahip olmuştur⁴⁷⁹. Hemen belirtmek gerekir ki medreselerde merkezi konumda olan fıkıh ilmi, eğitim ve öğretim faaliyetinde hiçbir zaman kendisinin en önemli esasını oluşturan sünnetten dolayısıyla hadis rivayetlerinden bağımsız olmamıştır.

Hadis ilmi, fıkıh merkezli eğitimin yapıldığı medreseler veya daha önceki eğitim kurumlarında yardımcı ilim konumunda iken münhasıran hadis eğitimi için tahsis edilen müesseseler olan dârülhadislerin kurulması ile müstakil bir eğitim kurumuna sahip

⁴⁷⁵ Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 402.

⁴⁷⁶ George Makdisi, *İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, 220-254.

⁴⁷⁷ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 67.

⁴⁷⁸ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 73.

⁴⁷⁹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 77; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İhtikali*, 24.

olmuştur⁴⁸⁰. Medrese ve dârülhadislerin kurulup yaygınlaşması hadis edebiyatının gelişiminde olduğu kadar İslami ilimlerin diğer dallarının literatürlerinin gelişiminde de son derece önemli bir öneme sahiptir.

1.4.2.1. Medrese ve Dârülhadisler Öncesi Eğitim Faaliyetleri

İslam tarihinde camiler, başlangıçta dinî vecibelerin yerine getirilmesinin yanında eğitim-öğretim faaliyeti dâhil olmak üzere günlük hayatta karşılaşılan birçok konunun halledildiği mekân olmuştur. Örneğin camilerde ilmi faaliyetler için halka ve zaviyeler kurulmuştur⁴⁸¹. Medreselerin tesisinden önce eğitim faaliyetinin yapıldığı mekânları araştıran Makdisi'ye göre, İslami ilimlerin gelişim gösterdiği yıllardan itibaren camilerde kurulan halka ve zaviyeler, içerisinde farklı İslami ilimlerin okutulduğu eğitim kurumları konumundadır⁴⁸². Pedersen'e göre ise camiler, İslam topraklarında gelişen edebî faaliyetin başlangıç noktasıdır⁴⁸³. Makdisi, camilerde kurulan halkaların İslami ilimlerin okutulmasının yanında fetva, münazara ve vaaz gibi birçok farklı işlevin yerine getirilmesinde önemli rol aldığını ifade etmektedir⁴⁸⁴.

Camilerde eğitim kurumu olan halkalar, genellikle hadis halkası, dil halkası, fıkıh halkası, fetva halkası gibi eğitim verilen ilim dalı ile anılmaktadır. Halkanın büyüklüğü ise eğitimi verilen ilim dalına ve eğitimi veren hocanın şöhretine göre değişmektedir. Örnek olarak hadis halkaları diğer ilimlerin yapıldığı halkalardan daha kalabalık olduğu, bu hadis halkasını dönemin meşhur bir hocanın yapması durumunda daha da kalabalıklaştığı belirtilmektedir⁴⁸⁵.

Bir belde cuma namazının kılındığı bir cami olmalı, meyânındaki rivayeti İslam şehirlerinde azami derecede uyulmaya çalışılan bir gelenek hâline gelmiştir. Bu geleneğin yansımaları olarak hicri beşinci asırda Abbasîlerin Bağdat'ında sadece altı cami olduğu, Kahire, Şam gibi yerlerde de bu sayının nispeten biraz daha fazla olduğu ifade

⁴⁸⁰ Makdisi, *İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, 78.

⁴⁸¹ George Makdisi, *İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, 220-254.

⁴⁸² George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 47-57.

⁴⁸³ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, 35.

⁴⁸⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 48.

⁴⁸⁵ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 52-54.

edilmektedir. Buna karşılık medreselerin henüz tesis edilmediği tarihlerde yardımcı ilimlerin yanı sıra İslami ilimlerin okutulduğu ve cuma namazının kılınmadığı mescit sayısının fazla olduğu belirtilmektedir. Cuma namazının kılındığı camiler siyasi açıdan kritik bir öneme sahip olduğundan dolayı buralarda ders okutulması isteği iktidardan izin alınması durumunda mümkün olmaktadır⁴⁸⁶. Ancak hicri dokuzuncu asır Kahire'sinde ise yüzden fazla caminin bulunduğu nakledilmektedir⁴⁸⁷.

Hicri dokuzuncu asra gelindiğinde Kahire'de camiler, muhaddislerin medreselerden sonra en fazla kullandıkları mekân olmuştur⁴⁸⁸. Memlükler döneminde Kahire'nin yüzyıllardan beri ayakta kalan önemli camilerinde nerede ise medreseler kadar yoğun bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetinin devam edildiği belirtilmektedir. Nitekim Amr b. As Cami, Ezher Cami, İbn Tolun Cami, Zahir Cami, Zeynî Cami gibi birçok camide çeşitli İslami ilimler okutulduğu gibi özellikle hadis meclislerin akdedildiği bilgisi nakledilmektedir. Bu camilerde hadis dersi veren hocalara bakıldığında telif faaliyetin içinde yer alan hatta aralarında hadis ilminin çeşitli dallarına dair muhtasar eserler yazan isimler olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Tolun Camii'nde hadis dersleri verenler arasında Zeynüddin el-İrâkî ve İbn Hacer gibi önemli isimler bulunmaktadır⁴⁸⁹.

Yaşadıkları dönemin meşhur ilim insanları arasında bulunan Bedreddin İbn Cemâa, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî ve İbn Kesîr gibi isimler medrese ve dârülmeclislerdeki görevlerinin yanı sıra Emeviyye Camii'nde de hadis okuttukları belirtilmektedir. Esasen Emeviyye Camii, pek çok meşhur muhaddisin gençlik yıllarından itibaren ilim hayatlarında önemli bir yer edinmiştir⁴⁹⁰. Bu bağlamda telif ettikleri muhtasarların yanında, hadis edebiyatının farklı türlerinden de eserler vermiş önemli simaların cami, hankah, ribat, zaviye, türbe, kütüphane ve hatta şahsi evlerde hadis dersleri yaptıkları bilinmektedir⁴⁹¹.

⁴⁸⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 47-59.

⁴⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr el-ma'rûf bi'l-hutati'l-Makrîziyye*, haz. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, IV, 3-147.

⁴⁸⁸ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 57.

⁴⁸⁹ Makrîzî, *Hutatü'l-Makrîziyye*, IV, 3-147; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 55-60.

⁴⁹⁰ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Dönemi'nde hadis ilmi*, 39-40; Ayrıca bkz: Abdullah b. Muhammed Kindirî, *Hutûtu'l-'ulemâ' mine'l-karni'l-hâmis ila'l-'âşir hicrî nemâzic ve emsile*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2014, 85.

⁴⁹¹ Geniş bilgi için bkz: Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 61-84.

1.4.2.2. Medrese ve Dârülhadislerin Yaygınlaşması

Hicri dördüncü asırda eğitim kurumu olarak oldukça yaygın bir alana yayılan mescidlerin yerini sonraki dönemlerde medreseler devralmıştır. Hicri beşinci asırda Bağdat ve çevresinde başta Nizâmülmülk'ün gayretleri ile kurulan Nizâmiye medreseleri olmak üzere birçok medresenin kurulduğuna dair tarihî bilgiler bulunmaktadır⁴⁹².

Hicri yedi ile onuncu asırlar arasında Eğitim-öğretim faaliyetlerinin sağlıklı ilerlemesi için uygun ortam ve mekân sağlama amacı taşıyan medrese, dârülhadisler gibi birçok kurumsal tesisler kurulmuştur. Ayrıca bu dönemler ilmi çalışmaların da yapıldığı cami, mescid, kütüphane, hankah gibi müesseselerin en çok tesis edildiği dönem aralığı olmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi rivâyetü'l-hadis alanında olduğu gibi dirâyetü'l-hadis alanında telif edilen muhtasarların büyük çoğunluğu bu dönem arasında telif edilmiştir. Özellikle hicri sekizinci asır, tespit edilen muhtasar eser literatürünün üçte birinin telif edildiği dönem olmuştur.

Bu meyanda dirâyetü'l-hadis edebiyatını konu edinen müelliflerin büyük çoğunluğu dârülhadis, medrese gibi kurumsal mekânlarda veya cami, kütüphane, şahsi ev vb. yerlerde hocalık görevinde bulunmuşlardır. Buradan hareketle muhtasar türü eserlerin ortaya çıkmasında eğitim sisteminin etkili olduğu söylenebilir⁴⁹³.

Örneğin Nevevî, Eşrefiyye Dârülhadis'in hocalığını devraldıktan sonra *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik (sallallahu 'aleyhi ve sellem)* adlı muhtasarını kaleme aldığı ifade edilmektedir⁴⁹⁴. Bu eser İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'inin ilk muhtasarı hatta belki de *'Ulûmu'l-hadîs*'i konu edinen ilk çalışma özelliğini taşımaktadır.

Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyetlerinin sistematik olarak yapıldığı medrese ve dârülhadislerin sayılarındaki artışın muhtasar telif türünün gelişmesine ve yaygınlaşmasına zemin hazırladığı ifade edilebilir. Bu iddiayı temellendirmek için de birçok muhtasar telif eden meşhur isimlerle bağlantısı olması bakımından Bedreddîn İbn

⁴⁹² George Makdisi, *İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, 220-254.

⁴⁹³ Hadis usulüne dair muhtasarlar başlığa bakılabilir.

⁴⁹⁴ Ahmed Cihangîr, *Muhtasarâtı Mukaddimeti İbni's-Salâh fî 'ulumu'l-hadîs (Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü't-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Ürdün 2021, 33.

Cemâ'a (ö. 733/1333) örnek olarak verilebilir. Nitekim o, âdiliyye, salihîyye, nâsiriyye, kâmilîyye gibi birçok medrese ve farklı camilerde dersler vererek hayatı boyunca pek çok talebe yetiştirmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye, Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî, Safedî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Tâceddin es-Sübkî gibi dönemin meşhur simalarının da aralarında bulunduğu birçok kişi kendisine talebelik yapmıştır⁴⁹⁵. *el-Menhelü'r-revî* adlı eseriyle İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ine muhtasar yazarlardan biri olan Bedreddîn İbn Cemâ'a, müderrislik, kadılık gibi vazifelerinin yanında oldukça velut bir âlim profili çizmiştir⁴⁹⁶.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ine muhtasar yazarlardan bir başkası olan İbn Kesîr'in (ö. 774/1373), tarihçi, muhaddis, müfessir, fakih gibi kimlikleriyle çok yönlü ve velut bir ilim insanı olduğu bilinen bir husustur. Hocaları arasında Mizzî, Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî ve İbn Teymiyye gibi dönemin meşhur simaları bulunmaktadır. Necîbiyye, Sâlihîyye, Dârülhadîsi'l-Eşrefiyye gibi çeşitli medreselerde dersler vermiş ve bazılarında yöneticilik görevinde bulunmuştur. Tarih, tabakat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilim dallarında birçok eser telif etmiştir⁴⁹⁷.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ine muhtasar telif edenler arasında bulunan İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ise, kendini birçok ilim dalında yetiştirmiş, Sâlihîyye, Kamiliyye, Berkiyye, Nâsiriyye gibi medreselerde dersler vermiş, hadis ve ilimleri, Kur'an ilimleri, fıkıh, tarih, siyer ve dil gibi birçok ilim dalında farklı telif türlerinden çok sayıda eser telif etmiştir⁴⁹⁸.

Yukarıda örnek olarak verilen birkaç isimden anlaşılacağı üzere medrese ve dârülhadislerin yaygınlaşması, burada verilen eğitim yönteminden dolayı muhtasar

⁴⁹⁵ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, II, 15-17; Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Kinânî Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî fî muhtasari 'Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2000, 8-13 (muhakkikin mukaddimesi); Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 54-55; Fikriye Demir, *Bedrüddîn İbn Cemâa (Ö. 733/1333) ve hadis ilmindeki yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2020, 14, 15, 18.

⁴⁹⁶ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 14-15 (muhakkikin mukaddimesi); Ayrıca bkz: Demir, *Bedrüddîn İbn Cemâa (Ö. 733/1333) ve hadis ilmindeki yeri*, 19-24.

⁴⁹⁷ Kadir Paksoy, *İbn Kesir'in hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999, 34-90; Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşîeş-Şâfiî İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-Mimân, Riyâd 2013, 43-62 (muhakkikin mukaddimesi).

⁴⁹⁸ İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I, 12-21 (muhakkikin mukaddimesi); Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 84-86.

türünün gelişmesi söz konusudur. Bu başlık altında Kahire-Dımaşk bölgesinde tesis edilen ve muhtasar literatürün gelişmesinde etkili olduğu düşünülen eğitim-öğretim faaliyetin yürütüldüğü kurum ve kuruluşlar hakkında bilgiler verilip konunun anlaşılması sağlanmaya çalışılacaktır.

Eyyûbîler (h.567-658/m. 1171-1260) ve Memlûklerin sınırları içerisinde bulunan Kahire-Dımaşk bölgesi, eğitim-öğretim faaliyetleri başta olmak üzere İslami telif geleneğinin yoğun bir şekilde yapıldığı bölge olmuştur. Özellikle de Memlûklerin hâkim olduğu dönemlerde Kahire-Dımaşk bölgesi muhtasar, şerh, haşiye, cem' vb. telif türlerinden çokça teliflerin yapıldığı bölge olmuştur.

Eyyûbî ve Memlûk yöneticilerinin ilim erbabına birçok imkân sağlamaları, siyasi veya başka sebeplerle yapılan göçlerin yönünün bu coğrafyaya çevirilmesinde etkili olmuştur⁴⁹⁹. Özellikle de Memlûk idarecilerinin eğitim-öğretimin yanında ilme ve ilim ehline gerekli değeri vermeleri sayesinde Kahire-Dımaşk bölgesinde İslam telif geleneğinin altın çağı yaşanmıştır⁵⁰⁰.

Hicri VII-X. asırlarda Kahire-Dımaşk bölgesinde hüküm süren Memlûkler, Mısır-Şam coğrafyasını uzun süredir tehdit eden Haçlı varlığına son vermişlerdir. Bunun yanında İslam dünyasının doğusunu tahrir eden Moğolların batıya ilerleyişlerini de durdurmayı başarmışlardır⁵⁰¹.

Böylece ülkeye yönelik gelebilecek dış tehditleri bertaraf eden Memlûkler, Bağdat'ın istilasından sonra Abbâsî hilâfetini Kahire'de yeniden tesis etmişlerdir. Böylece hilâfet makamı haline gelen Kahire'nin İslam dünyasının yeni siyasi ve dinî merkezi olmasını sağlamışlardır. Bu hususu Süyûtî şöyle betimlemektedir: “*Mısır dârülhilâfe olduğunda önemi arttı. Oradaki İslam'ın alametleri de çoğaldı. Sünnetin*

⁴⁹⁹ Akyürek, “Moğol Baskısı Sebebiyle Batıya Göç Eden Bir Şâfi'î Fakîhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (H. 616-688/1219-1289)”, 138.

⁵⁰⁰ Midilli, “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, 393.

⁵⁰¹ Midilli, “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, 397.

değeri arttı. Bid'atler ise ortadan kalktı. Böylece Mısır artık ulemanın meskeni ve faziletli kişilerin uğrak mekânı haline geldi"⁵⁰².

Eyyûbî ve Memlûk devletlerinin hüküm sürdüğü topraklarda sadece Kahire-Dımaşk şehirlerinde eğitim-öğretim faaliyetin yapıldığı iddiası bulunmamaktadır. Zira söz konusu dönemlerde Halep, Hama, Kudüs, Gazze gibi Şam'ın başka önemli şehirlerinde de eğitim-öğretimin yapıldığı onlarca medreseden bahsedilmektedir⁵⁰³. Esasen Kahire-Dımaşk bölgesi tabiri ile Mısır ve Şam coğrafyasında eğitim-öğretim faaliyetinin sürdürüldüğü bölgeleri de kapsayan kuşatıcı bir tabir olarak kullanma amacı taşımaktayız.

Bu konuda araştırma yapan batılı bilim insanlarından Berkey, Şam, Halep, Kudüs gibi Suriye'nin önemli şehirlerinde de birçok medresenin tesis edildiği ve dönemin meşhur ilim insanlarına ev sahipliği yaptığını belirtmektedir. Ayrıca bu bölgelerin diğer bölgelerdeki ilim taliplerini kendisine çekmeyi başaracak kadar önemli bir konuma geldiğini de ifade etmektedir. Ona göre geç dönem Orta Çağ'da (Memlûkler dönemini kastettiği düşünülmektedir) geleneksel İslami eğitimin yapıldığı en önemli merkez Kahire şehri olmuştur. Özellikle Bağdat'ın Moğol istilası sonucunda tahrip edilmesi ve Suriye'nin de zaman zaman bu yıkıcı işgallere maruz kalması neticesinde Kahire şehri, başta ilim insanları olmak üzere diğer mülteciler için sığınacak güvenli yer hâline gelmiştir⁵⁰⁴.

Memlûkler döneminde Kahire'deki eğitim-öğretim kurumları hakkında önemli bilgiler veren Makrîzî (ö. 845/1442), hicri dokuzuncu asrın Kahire'sinde seksenden fazla medrese ve dârülhadîsten bahsetmektedir. Bununla birlikte Makrîzî'nin *Hıtat*'ına yapılan yeni baskılarda ise yüze yakın medreseden bahsedilmektedir⁵⁰⁵.

⁵⁰² Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arâbiyye, Kâhire 1967, II, 94; Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 398.

⁵⁰³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmâil Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, I, 45; Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, 122-180; Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 400-401.

⁵⁰⁴ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 19-20.

⁵⁰⁵ Makrîzî, *Hıtatü'l-Makrîziyye*, IV, 199-266; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 43-55; Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 401-402.

Muhtasar eserlerin çokça telif edildiği bölgelerden olan Dımaşk bölgesinde Zengi, Eyyûbî ve Memlûkler döneminde eğitim-öğretim faaliyetinin yapıldığı sistematik eğitim kurumların sayısı olabildiğince çoktur. Zira Nûreddin Zengî tarafından muhaddis ve tarihçi İbn Asâkir (ö. 571/1175) adına inşa ettirilen Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye, İslam tarihinde kurulan ilk dârülhadis olma özelliğini taşımaktadır⁵⁰⁶. Ayrıca Nu'aymî (ö. 927/1521), Dımaşk şehrinde yüz elliye yakın tesis edilmiş olan medrese, dârülhadîs, dârülkur'an gibi yapılardan bahsetmektedir⁵⁰⁷.

Kahire ve Dımaşk şehirleri birbirleriyle karşılaştırıldığında Kahire'de fıkıh ağırlıklı dersler verilen medreseler göze çarparken Dımaşk şehrinde ise dârülhadislerin yoğunluğu öne çıkmaktadır⁵⁰⁸. Ancak bu, Kahire'de hadis eğitiminin yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Zira Kahire'de özellikle hadis müderrisliği için tahsis edilmiş mansıpların bulunduğu birçok medrese saymak mümkündür⁵⁰⁹.

Hicri altıncı asırdan onuncu asra kadar Zengi, Eyyûbî ve Memlûkler devletlerinin hüküm sürdüğü Kahire-Dımaşk bölgesinde, medrese, dârülhadis, hankah, ribat vb. paydaş eğitim kurumlarının en çok tesis edildiği dönemin Memlûklerin hüküm sürdüğü yıllar olduğu söylenilebilir. Sistematik eğitim kurumu tabirinden kasıt işleyişi, gelir ve giderleri vakıf sistemiyle kontrol altına alınan müesseselerdir. Bunlar arasında medrese, dârülhadis, dârülkur'an, hankah, zaviye, kütüphane vb. kurumlar bulunmaktadır. Bunun yanında söz konusu dönemlerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin cami, medrese, şahsi evler gibi mekânlarda da yaygın olarak yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda başlangıçta Eyyûbî daha sonraları ise Memlûklerin hâkim olduğu Kahire-Dımaşk bölgesinde eğitim-öğretim için vakıf sistemine bağlı yüzlerce medrese, dârülhadis, dârülkur'an vb. yerlerin tesis edilmiştir⁵¹⁰.

⁵⁰⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 47; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 23.

⁵⁰⁷ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 7-II, 94; Geniş bilgi için bkz: Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, 73-114.

⁵⁰⁸ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dâru'l-hadisi's-şerîf bi-Dımaşk*, Dâru'l-Mektebî, Dımaşk 2010, 9-240.

⁵⁰⁹ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 40-55.

⁵¹⁰ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 35-83; Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, 115-134; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 9-53; Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 399-400.

Medrese ile paydaş olan dârülhadis, dârülkur'ânların yanında hankah, ribat, zaviye gibi eğitim kurumlarının tesisi hicri altıncı yüzyılda ciddi bir şekilde artmıştır⁵¹¹. Medreselerin ve paydaş eğitim kurumlarının tesisinde zirve noktaları görülen Memlûkler Devleti'nin son dönemi olan hicri dokuzuncu asırda, kötüleşen ekonomik şartlar yeni vakıfların kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu durum eğitim-öğretim için olumsuz sonuçlar doğurmuştur⁵¹². Bu tarihlerden sonra muhtasar eser telifinde gözle görülür ciddi oranda azalma söz konusudur. Böyle bir gelişmenin iktisadi ve ekonomik şartlar ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Zira Osmanlıların Mısır'da yönetimi devralmasından sonra medrese ve dârülhadislerin iktisadi olarak devam etmesini sağlayan vakıf sisteminin bozulduğu belirtilmektedir. Bu gelişmenin ardından da ilmî canlılığın Mısır'dan İstanbul'a geçtiği ve dolayısıyla artık ilim için yapılan seferlerin İstanbul'a yöneldiği ifade edilmektedir⁵¹³.

Sonuç itibariyle hicri yedi ile onuncu asır arasında medrese ve dârülhadislerin yaygınlaşması sonucunda sistematik bir şekilde yürütülmeye başlanılan eğitim-öğretim faaliyetiyle muhtasar türü literatürünün bu tarihlerde gelişip yaygınlaşması arasında anlamlı bir ilişki olduğunu düşünmekteyiz. Burada sorulacak temel soru söz konusu dönem arasında muhtasar literatürünün gelişmesinde direkt etkisi bulunan medrese ve dârülhadis gibi yapıların tesisindeki temel muharrik sebep ilmî faaliyet mi idi?

1.4.2.2.1 Medrese ve Dârülhadislerin Yaygınlaşma Sebepleri

Vakıf sisteminin ürünleri olan medrese, dârülhadis veya diğer kurumsal tesislerin yaygınlaşma sebeplerini araştırmak, dönemin ilim geleneği veya sosyo-kültürel yapısı hakkında doğru ve isabetli sonuçlara varmayı sağlayacaktır.

Bu bağlamda Makdisi, vakıf sisteminin tezahürü olan medrese ve paydaş kurumların tesisinde, *kurbet* (Allah rızası) arzusu söz konusu olabileceğini belirtilmektedir. Buna göre vâkıfı iten temel saik, salih amel niyetiyle kendisinden sonra insanların yararlanacağı bir vakıf miras etmenin günahların kefareline vasıta olunacağı düşüncesidir. Ayrıca vergiden kurtulmak, çocuğunun israfa bulunmasını önlemek,

⁵¹¹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 74.

⁵¹² Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 30.

⁵¹³ Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, Mektebetü'n-Nürî, Dimaşk 1983, IV, 51-52.

yaptıracağı vakıf ile dinî ve siyasi otoritenin desteği ile halk üzerinde nüfuz sahip olma isteği gibi açıklanmayan birçok sebebin söz konusu olabileceği belirtmektedir⁵¹⁴.

Medrese ve dârülhadislerin Kahire, Şam ve özellikle Bağdat gibi bölgelerde yaygınlaşmasının sebepleri arsında ideolojik Şiiliğe karşı Eş'ari Sünniliğinin yetkin hale getirme arzusunun bulunduğu ifade edilmektedir⁵¹⁵. Buna göre başlangıçta medreselerin ve özellikle dârülhadislerin yaygınlaşmasının sebepleri başında Zengî, Eyyubî ve Memlük idarecilerinin Mısır ve Suriye'de Fâtımîler'in (267-567/909-1171) yaymaya çalıştıkları Şî inancına karşı Sünnî akidenin yaygınlaşmasını sağlamak bulunduğu ifade edilmektedir⁵¹⁶.

Bu bağlamda medreselerin hayır amacı güden vakıf kurumu olmasının yanında pek çok sosyal, ideolojik ve siyasi işleve sahip olduğunu düşünen Michael Chamberlain, medreselerin ve dârülhadislerin bu fonksiyonlarına değinmeyen Makdisi gibi araştırmacıları eleştirmektedir⁵¹⁷.

Ayrıca muhtasarların çokça telif edildiği hicri VII-IX. asırlar arasında Kahire-Dımaşk gibi bölgelerde medrese ve dârülhadis gibi kurumların tesisinin yoğunluk kazanmasında, siyasi faktörlerden de bahsetmek mümkündür. Zira söz konusu dönemlerde, siyasi olarak yönetimde bulunan ve bölgenin yerlisi olmayan hükümdar, emir ve asker aileleri, bölgedeki sosyal desteği almak için vakıf sistemi aracılığı ile medrese ve paydaş kurumlar tesis etmişlerdir⁵¹⁸.

Bölgenin yerlisi olmayan hükümdar, asker ve emirlerin hâlihazırda sahip oldukları mülkleri elde tutmak, yakınlarına aktarabilmenin yolu bu malları medrese gibi müessesler kurup vakfetmek ile mümkün olması, onları medrese veya dârülhadis gibi tesisleri kurmalarına iten faktörlerden olduğu ifade edilmektedir⁵¹⁹.

Michael Chamberlain'in tespitine göre güçlü aileler, medrese kurmakla şehrin siyasi-sosyal hayatına müdahale ederek ilişkileri kendi lehine göre çevirme şansına sahip

⁵¹⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 82-83.

⁵¹⁵ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 73.

⁵¹⁶ Zehebî, *Siyer*, I, 13 (muhaqqikin mukaddimesi); Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", 98-101; Emiroğlu, "Memlüklerde Hadis ve Ulema", 370.

⁵¹⁷ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 74.

⁵¹⁸ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 76.

⁵¹⁹ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 77.

olabiliyordu. Zira Chamberlain'in verdiği tarihlerde Şam'da kurulan medreselerin nerede ise hepsi hükümdar aileleri ve asker-idareci aileleri tarafından kurulmuştur⁵²⁰.

Esasen Chamberlain'in bu ifadelerini İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime*'de 'ilimlerin ancak umranın, uygarlık ve medeniyetin yaygınlaştığı şehirlerde gelişebileceğini' vurguladığı başlıkta açıkça dile getirmiştir. İbn Haldûn, yaşamış olduğu çağda ilmin, eğitim-öğretim merkezinin Kâhire olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebini de Memlûk idarecilerin kendilerinden sonra mallarına el konulacağı endişesi ile daha sonraları kendilerinin ve akrabalarının faydalanabileceklerini umut ettikleri birçok medrese, zâviye ve ribât inşa ettirip onlara gelir getirecek vakıflar tahsis ettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla İbn Haldûn, Kahire'de medeniyetin gelişmesini kurumsal yapıların artması ile şehirleşmenin yaygınlaşması arasında bağ olduğunu düşünmektedir⁵²¹.

1.4.2.2.2. Ders Müfredatlarının Muhtasarların Gelişmesine Etkisi

Eğitim kurumlarında okutulan ortak ve zorunlu bir ders programından, müfredatından bahsetmek mümkün değildir. Eğitim kurumunu tesis eden vâkıfın burada okutulacak dersler hakkında söz sahibi olması, kısmen de olsa bu durumun nedeni olarak görülmektedir⁵²². Dolayısıyla her eğitim kurumu kendine özgü kurucusu tarafından belirlenmiş bir müfredata tabi olduğu söylenebilir⁵²³. Ayrıca okutulan derslerde takip edilecek kitapların seçiminde hocaların da bir tasarrufu söz konusu olmaktadır. Eğitim-öğretimin yapıldığı kurumlarda genel olarak Kur'ân ve ilimleri, hadis ve ilimleri, fıkıh, cedel gibi belli başlı dersler okutulmaktadır⁵²⁴.

Elde edilen bilgilere göre eğitim-öğretim faaliyetinin sistematik olarak yürütüldüğü müesseseler olan medrese ve dârülhadislerde öğrenim, tahsil süresi gibi konular, günümüzdeki eğitim anlayışından farklılık arz etmektedir. Zira medrese ve dârülhadislerdeki öğrenim veya tahsil süresi genellikle öğrencinin okumakta olduğu kitapları başarıyla bitirmek olurken, bugünün eğitim modelinde ise sınıf geçme sistemi

⁵²⁰ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 74-75.

⁵²¹ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rub, Dımaşk 2004, II, 170.

⁵²² Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 139.

⁵²³ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 144.

⁵²⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 139.

işlemektedir⁵²⁵. Medreselerde derslerin çoğunlukla ezberleme, tekrar, tefakkuh, müzakere ve imla gibi metotlar ile öğretilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir⁵²⁶.

Dolayısıyla öğrenci, ezberlediği kitaptan sorulan sorulara doğru cevap vermesi halinde sınavı geçmekte ve hocasından icazet almaya hak kazanmaktadır. Böylece eğitimini tamamlayan öğrenci medrese idaresinden değil, dersin hocasından icazet almaktadır⁵²⁷.

Bu bağlamda Memlûkler döneminde eğitim-öğretim faaliyetlerinde ezber yöntemi, en çok başvurulan yöntemlerden olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde her ilim dalında yazılmış en meşhur eserler talebelere okutulurken genellikle ezberletilerek öğretildiği ifade edilmektedir⁵²⁸. Nitekim hicri onuncu asra kadar tespit edilen muhtasar eserlerin mukaddimelerinde genellikle ezberlemeyi kolaylaştırmak amacı ile telif edildiği bilgisi bu hususu desteklemektedir.

Müzenî'nin (ö. 264/878) İmam Şâfî'nin kitaplarına dayanarak telif ettiği *el-Muhtasar*'ı medreselerin fıkıh derslerinde vazgeçilmez kitaplarından biri hâline gelmiştir. Hatta genç kızların çeyizine Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ının bir nüshasının konulduğuna dair ifadeler, bu eserin ne derece yaygın hâle geldiğini göstermektedir. Ayrıca Müzenî'nin bu eseri Cüveynî (ö. 438/1047) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler tarafından tekrardan ihtisâr edildiği bilgisi paylaşılmaktadır⁵²⁹.

Hemen belirtmek gerekir ki medreselerde her ne kadar öncelik fıkıh eğitimi olsa da başta hadis olmak üzere diğer İslami ilimlere dair derslerin de yapıldığı bilgileri mevcuttur. Özellikle Sultan Rükneddin Baybars (658-676/1260-1277) döneminden itibaren hemen her medresede birer hadis kürsüsü (tedrîsü'l-hadîs) kurulmuştur. Ancak zamanla hadis eğitimi veren medreselerin sayıları da artmıştır⁵³⁰.

⁵²⁵ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 14.

⁵²⁶ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 326.

⁵²⁷ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 20.

⁵²⁸ Esra Atmaca, *Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, 121.

⁵²⁹ Şükrü Özen, "Müzenî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 248, 249; Atmaca, *Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*, 121.

⁵³⁰ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 40; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 17.

Özel olarak hadis ilmi açısından bakıldığında medrese, dârülhadis veya eğitim-öğretim faaliyetinin yapıldığı diğer mekânlarda okutulan kitaplar arasında başta *Sahihayn* olmak üzere *Kütüb-i Sitte* kitapları bulunmaktadır. Bunun yanında *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi Müslümanlar tarafından çokça takdir edilen kitaplar sadece ilmi tahsil için değil, belirli gün ve gecelerde ya da herhangi bir olayın ardından şükür vesilesi olarak teberrüken de okutulduğu ifade edilmektedir⁵³¹.

Hicri yedinci asrın ortalarından onuncu asra kadar medreselerde özellikle de dârülhadislerde hadis usulüne dair okutulan ve takip edilen eserlerin başında İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) '*Ulûmu'l-hadîs*' adlı eseri gelmektedir⁵³². Hadis usulüne yön veren bu eser üzerine telif edildiği hicri yedinci asrın ortalarından hicri onuncu asra kadar yirmiden fazla sadece muhtasar eser telif edilmiştir. Bu eser müelliflerinin nerede ise hepsi medrese veya dârülhadislerde çeşitli pozisyonlarda hadis dersi veren isimlerden oluşmaktadır⁵³³.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*' adlı eserinin muhtasarı olup olmaması tartışması bir tarafa muhtasar telif türünün önemli örneklerinden biri olan İbn Hacer'in *Nuhbe*'sinin özellikle Osmanlı döneminde büyük rağbet gördüğü ve ders kitabı olarak okutulduğu beyan edilmektedir⁵³⁴. Dolayısıyla edinilen bilgilere göre medrese, dârülhadis gibi eğitim-öğretimin yapıldığı kurumlarda takip edilen müfredat ve eğitim yöntemlerinin muhtasar telif türü eserlerin gelişmesinde, hızlanmasında kilit rol oynadığı söylenilebilir.

1.4.2.3. Hoca-Talebe İlişkisinin Yansıması

Muhtasarların ortaya çıkmasında veya gelişmesinde ihtisâr edilecek kitabın müellifine beslenen muhabbet veya ihtisâr edilecek kitaptan umulan bereket ve fayda gibi etkenler de bulunmaktadır⁵³⁵. Esasen umulan bu bereket, fayda ve muhabbet sadece muhtasar türünün gelişmesinde değil, diğer türlerin yaygınlaşmasında da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim tarihte bazı kişilerin, kıymet verdikleri bir kitabı istinsah ederek

⁵³¹ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 86, 88.

⁵³² Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler", 79.

⁵³³ Bkz: Üçüncü Bölüm s. 321-344 .

⁵³⁴ Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 128; Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler", 80.

⁵³⁵ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 184.

hayatta veya vefat eden müellifiyle bir bağ kurmak arzusunda oldukları aktarılmaktadır. Bu meyanda aralarında bağ oluşması için İbn Arabî'nin eserlerinin istinsahı faaliyetine kendilerini adayan kişilerin tarihte yer aldığı görülmektedir⁵³⁶.

Daha önce telif edilmiş bir kitabı istinsah ederek veya mütalaa ederek kitabın müellifiyle bir bağ oluşturma gayretinin hadis ilminde telif edilen muhtasarların ortaya çıkmasında da etkili olduğu söylenebilir. Zira hadis ilminde otorite olan eserler üzerine çalışma yaparak Allah katında bu eserlerin yazarları ile birlikte anılmayı uman kişilere dair tarihi kayıtlar bulunmaktadır⁵³⁷.

Bu bağlamda İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasar müelliflerine bakıldığında birçoğunun arasında hoca-talebelik ve arkadaşlık ilişkisinin olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Mizzî'nin hem tabeleri hem de arkadaşları arasında bulunan Zehebî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl* üzerine dört ihtisâr çalışması yapmıştır. Dolayısı ile bu ilim insanlarının saygı veya muhabbet göstergesi olarak birbirlerinin eserleriyle vakit geçirip hem katkı hem de yeni bilgilerin ilave edildiği yeni eserler vücut bulmuş denilebilir. Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyeti içerisinde görülen hoca-talebelik ilişkilerinin ve karşılıklı muhabbetin diğer türlerde olduğu gibi muhtasar türünden eserlerin ortaya çıkmasının arka planında söz konusu olduğu düşünülmektedir.

1.4.2.4. Telif Faaliyetine Başlama

İslam telif geleneğinde meşhur olan birçok kişi, belli aşamadan sonra kitap tasnif etme merhalesine geçtiklerinde öncelikle tehzîb, muhtasar gibi telif türünden eserler kaleme alarak işe başladıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca bazı hocaların öğrencilerinden bu yönde bir beklenti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Tîbî'nin öğrencilerine kendisinin daha önce telif ettiği bazı eserlerini ihtisâr etmelerini tavsiyesi⁵³⁸, Zehebî'nin *Telhîsu'l-Müstedrek* adlı muhtasar eserini henüz yeni ilimle iştilal olurken telif ettiğine dair ifadesi⁵³⁹ bu duruma verilecek örnekler olduğu ifade edilebilir.

⁵³⁶ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 184-185.

⁵³⁷ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 106.

⁵³⁸ Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah Tîbî, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Kâhire 2009, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

⁵³⁹ Yâsir eş-Şimâlî, "Menhecü'z-Zehebî fî Telhîsi'l-Müstedrek li'l-Hâkim", *Mecelletü Dirâsâti'l-'Ulûmi's-Şer'iyye*, 26 (1), 1999, 5.

Ayrıca Nevevî'nin telif hayatına muhtemelen İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarı olarak telif ettiği *İrşâdü tullâbi'l-hakâik* adlı eseri ile başladığı ya da bu eserin telif ettiği ilk eserleri arasında oluşu belirtilmektedir⁵⁴⁰.

Nevevî'nin *İrşâd*'ı ilim hayatının ilk yıllarında telif ettiğini ifade eden muhakkik Abdalbârî es-Selefi'ye göre Nevevî, *İrşâd*'ı hayatının sonlarına doğru yazmış olsa tekrardan gözden geçirip *et-Takrîb ve't-teysîr* adlı ikinci bir muhtasar eseri yazmasına gerek kalmayacaktı. Ayrıca Abdalbârî es-Selefi'ye göre Nevevî, telif hayatının ilk ürünlerinden olan *İrşâd*'da İbnü's-Salâh'ın ibarelerine mümkün olduğunca bağlı kalırken *et-Takrîb*'de ise bazen *İrşâd*'ın ibarelerine bağlı kalmakta bazen de tasarrufta bulunarak *İrşâd*'ın ibarelerini sağlamlaştırma adına büyük bir çaba sarf etmiştir⁵⁴¹.

Hemen belirtmek gerekir ki bütün muhtasar literatürünün bu saikle oluştuğu iddia edilemez. Ancak bazı muhtasar eserlerin bu anlayış çerçevesinde telif edildiğine dair tespitler, bu hususu muhtasarların ortaya çıkış ve gelişim sebepleri arasında zikredilmeyi gerekli kılmıştır.

Bu bilgiler bağlamında eser tasnif etmede ilk olarak muhtasar, tehzîb gibi eser telifi ile başlama geleneğinin muhtasar telif türünün yaygınlaşmasında kilit rol alması da bu literatürün gelişmesinde önemli bir katkı verdiği söylenebilir.

1.4.3. İhtisâr Edilen Kitabın Mahiyeti

Hadis edebiyatında muhtasar telif türünün gelişmesinde etkili olduğuna dair yukarıda ele alınan hususlara bakıldığında, bunların genelde ihtisâr edilen kitapların dışında gerçekleşen etkenler olduğu görülmektedir. Muhtasar telif türünün yaygınlaşmasında etkili olan bir başka sebep ise ihtisâr edilen eserlerin mahiyetleridir.

1.4.3.1. Bazı Kitapların Otorite Kabul Edilmesi

Bir eserin, telifinden sonra uzun bir zaman geçmesine rağmen ilgi görüp her tabakadan insan tarafından çokça okunup mütalaa ediliyor olması, bu eserin artık otorite hâline geldiğini göstermektedir. Bu çerçevede kendisinden sonra telif edilen eserlerin

⁵⁴⁰ Nevevî, *İrşâd*, I, 66-70 (muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁴¹ Nevevî, *İrşâd*, I, 66 (muhakkikin mukaddimesi).

kaynağı hâline gelmesi ve birçok telif türünden eserlere konu olması da söz konusu eserin otorite haline geldiğini gösteren parametrelerdendir⁵⁴².

Hadis edebiyatı tarandığında *muhtasar*, *cem*‘, *ta’lik*, *şerh*, *nüket*, *haşiye* vb. ikincil telif türlerinin genellikle Müslümanlar tarafından otorite olarak kabul edilen *asıl* eserler etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Buradan hareketle *muhtasar*, *cem*‘, *ta’lik*, *şerh*, *nüket*, *haşiye* gibi birçok telif türünün ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Müslümanlar tarafından otorite kabul edilen eserlerin etkili olduğu söylenebilir. Rivâyetü’l-hadis ve dirâyetü’l-hadis alanlarında birçok muhtasar esere konu olmaları hasebiyle Müslümanlar tarafından otorite kabul edildikleri anlaşılan eserlerin literatür bilgisi ilgili bölümde verilecektir⁵⁴³. Ancak burada otorite olan eserlerlerden neyin kast edildiğine dair bir fikir vermesi için birkaç örnek üzerinde durmak uygun olacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi hadis ilminin âdeta omurgası görevini gören rivâyetü’l-hadis alanına dair telif temel edilen eserler, genel olarak hicri üçüncü asra kadar kaleme alınmıştır. Bu anlamda hicri üçüncü asır, rivâyetü’l-hadis alanında temel eserlerin telif edildiği altın çağ olarak görülmektedir. Bu dönemde telif edilen ve gönümüze kadar Müslümanlar tarafından teveccüh gören eserler arasında *Kütüb-i Sitte*, veya *Kütüb-i Tis’a* diye meşhur olmuş eserler bulunmaktadır.

Rivâyetü’l-hadis alanında hicri üçüncü ve dördüncü asırdan sonra ortaya çıkan telif türleri ve literatürü de bu çerçevede genel olarak altın çağ olarak ifade edilen hicri üçüncü asrın ürünlerini konu edinmiştir. Bu bağlamda hicri onuncu asra kadar rivâyetü’l-hadis alanına dair telif edilen muhtasarlar, genellikle İmam Mâlik’in *Muvatta*’ı, Buhârî ve Müslim’in *es-Sahîh*’lerini konu edinmiştir⁵⁴⁴.

Bilindiği gibi hicri altı yüzlü yıllara kadar hadis usulüne dair telif edilen eserler arasında er-Râmihürmüzî’nin *el-Muhaddisü’l-fâsıl*’ı, Hâkim en-Neysâbûrî’nin *Ma’rife*’si, Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye*’si, Kâdî İyâz’ın *el-İlmâ*’ı gibi eserler bulunmaktadır. Ancak bu eserler, her ne kadar ilmi çevrelerce okutulmuş, tetkik edilmiş ve kendilerinden

⁵⁴² Örnek olarak bkz: Kamil Çakın, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1-2-3, 1997, 100-109.

⁵⁴³ Çalışmanın Üçüncü Bölümünde “Ale’l-Ebvâb Tasnif Edilen Hadis Edebiyatı Muhtasarları” başlığına bakılabilir.

⁵⁴⁴ Çalışmanın Üçüncü Bölümünde “Ale’l-Ebvâb Tasnif Edilen Hadis Edebiyatı Muhtasarları” başlığına bakılabilir.

sonraki dönem hadis usulü çalışmalarında istifade edilmiş kaynaklar olsalar da hadis usulü literatürünü direkt olarak yönlendirecek şekilde bir etkiye sahip olamamışlardır.

Buna karşın hicri yedinci asrın önde gelen hadis âlimlerinden İbnü's-Salâh'ın telif etmiş olduğu '*Ulûmu'l-hadîs*'inin hadis usulü edebiyatında tam bir otorite eser haline geldiği ifade edilebilir. Zira İbnü's-Salâh'ın telif ettiği bu eseri, vefatından hemen sonra hadis usulüne dair telif edilen eserlerin görmezden gelemeyecekleri bir kitap hâline gelmiştir⁵⁴⁵.

Hicri yedinci asır sonrası hadis literatürü incelendiğinde bu eserlerin genellikle İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini merkeze alan muhtasar, nüket, nazm, tehzîb, şerh vb. telif türlerinden eserler olduğu müşahede edilmektedir. Bununla birlikte '*Ulûmu'l-hadîs*' üzerine telif edilen sadece muhtasarların oranı bile bu eserin otorite bir eser olduğunu göstermeye yetmektedir⁵⁴⁶.

Dirâyetü'l-hadiste çerçevesinde değerlendirilen terâcim-tabakât literatüründen bazı eserlerin de yazıldıktan sonra yoğun bir ilgi gördüğü ve âdeta otorite haline geldiği anlaşılmaktadır. İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı eseri bu eserlere örnek verilebilir⁵⁴⁷.

Ricâl ilmiyle alakalı olarak kalem alınan üzerine yazılan şerh, haşiye ve muhtasar eserler ile âdeta Müslümanlar tarafından otorite olarak kabul edildiğini hissettiren eser ise hiç şüphesiz Mizzî'nin (ö. 742/1341) *el-Kemâl* adlı eser üzerine telif ettiği *Tehzîbü'l-Kemâl*⁵⁴⁸ adlı çalışmasıdır⁵⁴⁹.

Burada otorite olan eserlere dair birkaç örnek üzerinde durulmuştur. Bunların dışında ilgili ilim dalında kendinden sonraki eserlerin merkeze aldığı birçok karizmatik eser bulunmaktadır. İlgili ilim dalında otorite olan bu eserlerin karizmaları sebebiyle

⁵⁴⁵ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 106-107.

⁵⁴⁶ Çalışmanın Üçüncü Bölümünde "Hadis Usulüne Dair Muhtasarlar" başlığına bakılabilir.

⁵⁴⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992, I, 1 (muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1509.

⁵⁴⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâyetun fî'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed en-Nemr, Dâru'l-Kible, Cidde 1992, I, 187.

kendinden sonra yazılan muhtasarlara kaynaklık ettikleri ve bu durumun muhtasarlara gelişimini olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

1.4.3.2. Bazı Asılların Gereksiz Ayrıntı, Tekrar ve Problemlili İçermesi

Muhtasar eserlerin telif edilmesinde belki de en çok rastlanılan sebep, ihtisâr edilen kitabın tahsilinin mümkün olmayacak derecede uzun olmasıdır. Bu sebeple asıl eserde yer alan tekrarlar ve konu dışı bilgiler, ihtisâr edilerek muhtasarın kolay bir şekilde okunması sağlanmaktadır⁵⁵⁰. Özellikle hadis rivayet kitapları ve bazı rivayet tefsirleri kitaplarında olduğu gibi isnadların uzunluğu ve tekrar eden rivayetlerden dolayı anlatılmak istenene ulaşmanın oldukça güçleştiği belirtilmektedir. Bu durum ise asıl kitabın ya müellifi ya da başkası tarafından muhtasarının telif edilmesi yolunu açmaktadır⁵⁵¹.

Bu duruma dair en somut örnek olarak Süyûtî gösterilebilir. Nitekim bu konudaki aktarımına göre kendisi muttasıl isnadlarla Rasûlullâh'a (s.a.s) ulaşan rivayetleri birçok ciltten meydana gelen *Tercümânü'l-Kur'ân* adı ile tefsirinde bir araya getirmiştir. Ancak uzunluğundan dolayı bu kitabın okunmasının mümkün olamayacağı ifade edilince bizzat Süyûtî, *Tercümânü'l-Kur'ân'ı ed-Dürrü'l-mensûr* adıyla ihtisâr etmiştir⁵⁵².

Muhtasar müelliflerinin büyük çoğunluğu mukaddimelerinde gerek isnad gerekse anlatım uzunluklarından dolayı hacmi kabarmış kitapların varlığına işaret etmişlerdir. Bu durum ilim taliplerinin ilgili kitaplardan istifade etmesini imkânsız kılmıştır. Bu bağlamda sözlerine itibar edilen bazı kişilerin hacimli kitapların muhtevâsından istifadeyi mümkün hâle getirmek için ilimde yetkin olanlar tarafından bu eserlerin ihtisâr edilmesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine telif ettiği muhtasarının mukaddimesinde bu duruma değinen Kurtubî (ö. 656/1258), yaşadığı dönemdeki talebelerin çok uzun olması itibariyle kitabın tümünü ezberleyemeyeceklerini ifade etmektedir. Bu itibarla O, *Sahîh*'i ezberleyecek ve ondaki hadislerden hüküm çıkartacak kişiler için kitabın ihtisâr edilmesinin, kitabın içerdiği hadislere başlıklar ekleyip açık hâle getirilerek talebenin

⁵⁵⁰ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 55.

⁵⁵¹ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 57.

⁵⁵² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, I, 9.

kitabtaki muhteva ve içeriğe vakıf olmasının kolaylaştırılmasının gerekliliği hususunda, kendisine kesinlikle uyulması gereken bir kişinin tavsiyede bulunduğunu ifade etmektedir⁵⁵³.

Bu tarihi anekdottan anlaşılacağı üzere Kurtubî, içinde yaşadığı dönemde insanların rivayet ve isnadlardan oluşan *el-Câmiu's-Sahîh*'i ezberlemekten ve mütalaa etmekte zorlanmaktadırlar.

Bu minvalde İbn Ebî Cemre (ö. 695/1296?) de *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*⁵⁵⁴ adlı eserinin mukaddimesinde hadis kitaplarının çoğalmasına rağmen hadislerin ezberlenmesi konusunda (ilim ile uğraşan kişilerde) gayret, çaba ve azmin yetersiz kaldığını bildirmektedir. Bunun için ezberlemesi ve mütalaa kolay olmasını hedeflediği, sahabe râvîsi dışında isnadın geri kalanını ihtisâr edeceği bir eser telif etmek istediğini ifade etmektedir. İhtisâr etmek istediği kitaplar arasında en sahih olduğu kabul edilen ve birçok berekete haiz olduğu sayısız kişi tarafından dile getirilen Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'inden ihtiyaç duyduğu üç yüze yakın hadisi seçerek muhtasar eserini telif ettiğini belirtmektedir⁵⁵⁵.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbn Ebî Cemre'nin rivayet kitaplarının çoğalmasına rağmen barındırdıkları isnadlar sebebiyle ezberlenmeleri ve mütalaa edilmelerinin mümkün olmadığını ifade etmesidir. Bunun doğal bir sonucu olarak da muhtasar telif türü eserlerin eğitim-öğretim faaliyetinde daha kullanışlı eserler olarak görüldüğü ve giderek yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir.

Bu konuya dair verilecek birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri olan İbnü'd-Deyba (ö. 944/1537), hocaları arasında saydığı Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsıdu'l-hasene* adlı eserine ulaştığında bu kitabın güzel ve faydalı bir kitap olarak gördüğünü ancak tahsil etmeyi güçleştirecek kadar detaylı bir kitap olduğunu ifade

⁵⁵³ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyânî ġarîbihi*, I, 11.

⁵⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599; Ayrıca bkz: Yusuf Özbek eserin ismini '*Cem'u'n-nihâye bi bedi'l-hayr ve'l-inâye*' olarak vermiştir. Ayrıca İbn Cemre'nin ölüm tarihini h. 695 olarak ifade etmiştir. Kanaatimizce iki bilgide de hatalar bulunmaktadır. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 2 (çevirmenin ilavesi).

⁵⁵⁵ Abdullah b. Sa'd el-Endelüsî İbn Ebî Cemre, *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*, thk. Ebu'l-Heysem eş-Şahbâî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007, 9. Aslında bu eser her ne kadar muhtasar olarak anılsa da incelenen muhtasar telif türünün yapısını yansıtmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bu eser, müellifin ihtiyaç duyduğu bir kısım rivayetten meydana gelen bir seçki çalışması olduğundan derleme türü eserlere dâhil edilebilir. Zira müellifin eserini bu amaçla *Cem'u'n-nihâye* olarak isimlendirmesi de varılan kanaati desteklemektedir.

etmektedir. Hâlbuki yaşadığı zamanda kısa anlatımların tercih edilip rağbet edildiğini ilave etmektedir⁵⁵⁶. Bundan dolayı o da hocasının eserini ihtisar etmiştir.

el-Makâsîdû'l-hasene'nin bütünlüğünü bozan muhtasarlarının da bulunduğunu ifade eden İbnü'd-Deyba', uzun anlatımdan doğacak rahatsızlık ve bıkkınlığın önüne geçmek için müellifin kitabındaki ilave sayılabilecek açıklamaları kendi eserinde ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Böyle bir muhtasar yazmadaki amacının ise asıl kitabı okumayı isteyenler için sadeleştirme ve kolaylaştırma yapmak olduğunu belirtmektedir⁵⁵⁷.

Bu tarihi bilgilerden anlaşıldığı üzere bazı eserlere yönelik ihtisâr faaliyetiyle yapılan sadeleştirme, tahsil hususunda olabildiğince kolaylık sağladığı düşünülmüştür. İbnü'd-Deyba', bu kanıyı telif etmiş olduğu bir başka muhtasar eserinde en açık şekilde dile getirmektedir. Zira o, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi'i'l-usûl*'undaki uzunca anlatıma sahip olan içeriğini sade ve güzel bir şekilde kısaltıp üçte bir hacmi kadar ihtisâr ederek *Teyisîrû'l-vusûl*'u oluşturduğunu belirtmektedir⁵⁵⁸.

Ayrıca bazı kitapların bozuk itikadi bilgiler, İsrailiyât, zayıf ve mevzu gibi rivayetleri barındırmasından dolayı onları bu olumsuz niteliklerden arındırmak için ihtisâr edildiği de belirtilmektedir. Bu vasıftaki kitaplar müellifleri, muhtasar eser telif etmeye sevk eden önemli husus olmuştur. Hadis alanında saygın bir yeri olan Beğâvî (ö. 516/1122), Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı tefsirinde büyük yekûn tutan israiliyat, zayıf ve mevzu rivayetleri hafzederek bu eseri *Me'âlimü't-tenzîl* adı ile ihtisâr etmiştir⁵⁵⁹.

Bu örneklerde görüldüğü üzere bazı eserlerin mahiyetinden kaynaklanan; gereksiz ayrıntı, tekrar ve problemlı bilgiler içermesi gibi sebepler, muhtasar telif türünden eserlerin vücut bulmasında etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁵⁶ Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî İbnü'd-Deyba', *Temyîzü't-tayyib mine'l-habîs fî mâ yedûru 'alâ elsineti'n-nâs mine'l-hadîs*, nşr. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, 5.

⁵⁵⁷ İbnü'd-Deyba', *Temyîzü't-tayyib*, 6.

⁵⁵⁸ Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî İbnü'd-Deyba', *Teyisîrû'l-vusûl ilâ Câmi'i'l-usûl min hadîsi'r-Rasûl*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, el-Matba'atu's-Selefiyye, Kâhire 1927, I, 1.

⁵⁵⁹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 57.

1.4.3.3. Muhtasarlara Yeniden İhtisâr Edilmesinin Gerekmesi

Muhtasar eserlerin yaygınlık kazanmasının bir başka sebebinin ise asıl kitap üzerine yapılan muhtasarlara tekrardan ihtisâr edilmesi olduğu söylenebilir. Bu durumun sebeplerinden biri yapılan ihtisârın asıl kitabın maksadını tam yansıtmadığı düşüncesidir⁵⁶⁰. Örneğin Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfi'nin *Şerhu'l-Kebîr* adlı eserindeki hadislerin tahricine dair İbnü'l-Mülakkîn *el-Bedru'l-münîr* isminde bir eser telif etmiştir. Bu eser üzerine İbnü'l-Mülakkîn'in bizzat kendisi *Muhtasarü'l-Bedri'l-münîr* adlı bir çalışma kaleme almıştır. Aynı zamanda İbnü'l-Mülakkîn'in talebesi İbn Hacer tarafından da aynı eser *Telhîsu'l-habîr fî Tahrici ehâdisi'r-râfi'iyi'l-Kebîr* adıyla tekrardan ihtisâr edilmiştir⁵⁶¹.

İbn Hacer, er-Râfi'nin *Şerhu'l-Kebîr* adlı eserindeki hadislerin tahricine yönelik birçok kişinin kitap telif ettiğini, bunlar arasında ise hocası İbnü'l-Mülakkîn'in telif ettiği *el-Bedru'l-münîr*'i beğendiğini söylemektedir. İbn Hacer, *el-Bedru'l-münîr*'de yapmış olduğu tekrar ile eserin yedi cilde kadar çıktığını gören İbnü'l-Mülakkîn'in bu eserini tekrardan bir ciltte ihtisâr ettiğini belirtmektedir. Ancak İbn Hacer, bu ihtisârın asıl kitabın maksadını bozduğunu gördüğünü bundan dolayı *el-Bedru'l-münîr*'deki gözetilen maksatlara uyarak üçte bir hacminde ihtisâr ettiği *Telhîsu'l-habîr*'i telif ettiğini açıklamaktadır⁵⁶².

Bu hususa dair verilecek diğer bir örnek ise Nevevî'ye aittir. O, İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini önce *İrşâdu Tullâbi'l-hakâik ilâ Ma'rifeti Süneni Hayri'l-Halâik* adıyla ihtisâr etmiş, ancak daha sonraları bu çalışmasının tekrardan ihtisâr edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* adıyla muhtasarı üzerine tekrardan bir muhtasar kaleme almıştır⁵⁶³.

Esasen Dirayetü'l-hadis ilminde çokça örneklerine rastlayacağımız bu duruma bir başka örnek ise İbn Kurkûl el-Hamzî'nin (569/1174), hocası Kâdî İyâz'ın Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Mâlik'in *el-Muvatta*'nda geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek maksadıyla telif ettiği *Meşâriku'l-envâr*

⁵⁶⁰ el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 59.

⁵⁶¹ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, I, 7.

⁵⁶² İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, I, 7.

⁵⁶³ Nevevî, *et-Takrîb*, 23.

'*alâ sıhâhi'l-âsâr*' adlı eserini⁵⁶⁴, *el-Metâli'u'l-Envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*⁵⁶⁵ adı ile ihtisâr ettiği çalışmadır. İbn Kurkûl'un bu muhtasarı birçok kez tekrardan ihtisâr edilmiştir. Bunlar arasında İbn Hatîb ed-Dehş (ö. 834/1431) ilk önce *Tehzîbu'l-Metâli' li tergîbi'l-Metâli'* adı ile ihtisâr etmiş, bilahare bu eserini *et-Takrîb fî 'ilmi'l-ğarîb* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir⁵⁶⁶.

1.4.3.4. Başlangıç Seviyesindeki Talebeleri Hesaba Katmama

Birçok muhtasar eserin mukaddimesinde müelliflerin telif sebebi olarak kaydettikleri husus şudur: ilme yeni başlayanlar için bir giriş; ileri seviyede olanlar için ise hatırlatıcı mahiyette bir kitap telif etme ihtiyacı. Özellikle hadis usulü muhtasarlarında söz konusu amacı yaygın olarak görmek mümkündür.

Bu çerçevede İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisar edenler arasında bulunan İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302), *el-İktirâh fî beyâni'l-istulâh* adıyla telif ettiği muhtasarındaki amacının hadis ilimlerine dair giriş mahiyetinde bir eser kaleme almak olduğunu dile getirmektedir⁵⁶⁷.

İbnü'l-Mülakkın *el-Mukni'* adlı muhtasar eserini telif ettikten sonra bu eserini de *et-Tezkire fî 'Ulûmi'l-hadîs* ismiyle bir daha özetlemiştir⁵⁶⁸. Müellif mukaddimesinde ilim tahsilinde yeni olanlara farkındalık oluşturmak; son seviyede olanların da göz gezdirebileceği, hatırlatıcı kabilinden bir kitap oluşturmak için *el-Mukni'* adlı muhtasarını tekrardan ihtisâr ettiğini ifade etmektedir⁵⁶⁹.

Bu konuya dair birçok örnek verilebilir. Ancak son olarak Ebû Muhammed el-Kâyinî el-Herevî'nin (ö. 838/1435) hadis usulüne dair herhangi bir eserin ihtisârı olmadığını belirttiği *İşrâkâtü'l-usûl fî 'ilmi hadîsi'r-Rasûl* adlı muhtasar eserini zikretmek istiyoruz. Ebû Muhammed el-Kâyinî, muhtasarının girişinde bu çalışmasının

⁵⁶⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 334; M. Yaşar Kandemir, "Kâdî İyâz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 116.

⁵⁶⁵ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 265.

⁵⁶⁶ Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, X, 130.

⁵⁶⁷ İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyâni'l-istulâh*, 213-478.

⁵⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 392.

⁵⁶⁹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tezkire fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ali Hasaan Ali Abdulhamid, Dâru 'Ammâr, Ammân 1988, 13.

hadis talebesi veya şer‘i ilimler ile uğraşan bütün talebelerin hadis ilimlerine dair bilmesi gerekenleri özet mahiyetinde ihtiva eden bir giriş kitap olduğunu ifade etmektedir⁵⁷⁰.

Bu verilerden anlaşılacağı üzere muhtasar eserlerin gelişmesinde tahsil hayatına yeni başlamış mübtedî kişilere giriş; tahsil hayatını bitirmek üzere olan müntehîlere ise öğrenmiş olduğu bilgileri hatırlatıcı mahiyetinde bir muhtasar kitap yazma isteği etkin bir rol oynamıştır. Telif edilen muhtasar eserlerin mukaddimelerinde bu minvalde birçok örneğe rastlamak mümkündür. Ancak burada dikkat çekilmek istenilen hususun anlaşılması olduğu düşüncesi ile mutavvel olarak zikretmeye gerek duyulmamaktadır.

Buraya kadar ortaya konulan bilgiler çerçevesinde muhtasar türü eserlerin ortaya çıkmasında birçok parametrenin etkisinden bahsetmenin mümkün olduğu görülmüştür. Bu noktada yukarda ele alındığı üzere, dönemin ilim algısının da etkisiyle kurumsal eğitim sistemi ve kitapların mahiyetinden kaynaklanan birtakım sebeplerle ortaya çıkan muhtasarların yazılış gayeleri üzerinde durmak uygun olacaktır.

1.5. MUHTASARLARIN YAZILIŞ GAYELERİ

Şüphesiz edebî değer taşıyan her eserin aynı zamanda bir amacının bulunduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerekir. Nitekim sanatkarların çoğunun kaleme aldıkları eserleriyle toplumun ihtiyaçlarına, isteklerine, arzularına cevap olacak gayeler edindikleri belirtilmiştir. Bu durum aynı şekilde İslam telif geleneğinde de görülmektedir⁵⁷¹. Zira aralarında muhtasarların da bulunduğu farklı türlerden kaleme alınan eserlerin çeşitli amaç ve gayeler barındıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede muhtasarların telifinde gözetilen birtakım gayelere değinmenin yerinde olacağı düşünülmektedir.

Bazı eserlerin mufassal oluşu beraberinde telif edilmesindeki asıl gayesi olan kendisinden faydalanma durumunu zorlaştırmaktadır. Aynı zamanda bazı eserler de neredeyse bulmaca hâlini alacak şekilde ihtisâr edilmesi, amaçlanan gayeye ulaşamama sonucunu doğurabilir. Nitekim telif edilen bazı muhtasarların mukaddimelerinde bu

⁵⁷⁰ Ebû Muhammed Celâl b. Muhammed el-Kâynî el-Herevî, “İşrâkâtü’l-usûl fî ‘ilmi hadîsi’r-Rasûl”, thk. Amr Abdulazim el-Hüveynî, *Mecelletü’t-Türâsi’n-Nebevî*, 1 (3), 2018, 228-229.

⁵⁷¹ Nazlı Rânâ Güler, “Edebiyatın Gayesi Üzerine”, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5 (1), 1990, 79-91.

duruma işaret edildiği görülmektedir. Bu hâliyle ilim insanları, aşırı mufassal eserler gibi aşırı ihtisâr eserlerin telifine de hoş bakmamıştır⁵⁷².

Bunun yanında hadis ilminde pek ifade edilmese de tefsir alanında bazı kitaplarda İsrailiyat, mevzu rivayetlerin yanında ehlisünnet çizgisi dışında batıl ve bozuk itikadi görüşlere dair rivayetlerin varlığı söz konusudur. İşte tüm bu olumsuz ve eksik tarafların muhtasar eserler ile bertaraf edilebilmesi, muhtasarların önemli gayelerinden ve faydalarından sayılabilir⁵⁷³.

Uzun ve hacimli eserlerin incelenmesi ve müzakeresi olabildiğince vakit aldığı muhakkaktır. Günümüz şartları da göz önüne alındığında muhtasar eserlere olan ihtiyacın önemi biraz daha ortaya çıkmaktadır. Bu hali ile muhtasarlar, ana konuya değinerek bıkkınlık yaratacak, yoracak, geniş ve uzun okumalardan okuyucuyu kurtarmaktadır denilebilir⁵⁷⁴. Ayrıca muhtasarlar, barındırdığı önemli gayeleriyle ilmî faaliyetin devamlılığının bir göstergesi olmaktadır.

1.5.1. Bilgiye Ulaşmada Kolaylık Sağlama

Teknolojide bugün geline nokta, bilimsel araştırmalarda olduğu gibi İslami ilimlerin araştırılmasında ve incelenmesinde de son derece kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak kitap ve yazı malzemesinin pek de yaygın olmadığı önceki dönemlerde, kendisine problem olarak seçtiği konuyu, rivayetler bağlamında incelemek isteyen bir kişi, rivayetleri kaynaklardaki yerlerinden tespit edip toplaması ve bu rivayetlerin sıhhat durumları hakkında kendisinden önce yapılan değerlendirmelere ulaşması için belki de günlerce mesai harcaması gerekmiştir. Ancak bugün hadis araştırmaları için teknolojik gelişmelerden faydalanılarak hazırlanan yazılım programları sayesinde ilgili rivayetler hakkında istenilen verilere ulaşmak dakikalar içerisinde mümkün olmaktadır⁵⁷⁵.

Bu bağlamda günümüz teknolojik gelişmelerinden çok uzakta olan dönemlerde muhtasar telif türü, hadis araştırmaları konusunda hacimli ve girift yapıya sahip *asıl* eserlerden daha kolay ve daha hızlı sonuçlara varmayı sağlayan önemli bir telif türü

⁵⁷² el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi’t-tefsîr*, 71.

⁵⁷³ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi’t-tefsîr*, 71.

⁵⁷⁴ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi’t-tefsîr*, 71.

⁵⁷⁵ Bkz: Abdulvahap Özsoy, “Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri ve Kullanımı Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2005, 183-218.

olarak görev yüklenmiştir. Örneğin muhtasarlara en çok konu olan Buhârî'nin (ö. 256/870), *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inde bir rivayetin farklı yerlerde değişik isnâdlarla tekrar etmesinden dolayı, eserdeki rivayetlerin yerlerinin tam tespitinin oldukça güç olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde mükerrerlerle birlikte 9082 rivayetin ve 25.000'den fazla isnâd zincirinin bulunmasının *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ten yararlanmayı güçleştirdiği ifade edilen bir başka husustur⁵⁷⁶. İlim tahsilinde karşılaşılabilecek bu ve benzeri zorluklar *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in muhtasarlara mukaddimelerinde çokça yer verilen hususlardandır.

el-Câmi 'u's-Sahîh'i ilk ihtisâr edenlerden biri olan Mühelleb b. Ebî Sufre (ö. 435/1044), çevresindeki birçok kişinin kendisinden ezber ve araştırma yapacak ilim talipleri için *el-Câmi 'u's-Sahîh*'i ihtisâr etmesini ve rivayetlerini inceleyip araştırmasını yoğun bir şekilde istedikleri için bu eseri yazdığını belirtmektedir⁵⁷⁷.

Belki de *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in en çok teveccüh gören muhtasar eserini telif eden Zebîdî'ye (ö. 893/1488) göre ise *el-Câmi 'u's-Sahîh*, tasnif edilen en iyi ve en faydalı kitaplardandır. Bununla birlikte *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te farklı bablar altında tekrar eden hadisler bulunmaktadır. Bu durumda *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki bir konudaki hadise ulaşmak büyük bir çaba ve araştırma gerektirmektedir⁵⁷⁸.

Bundan dolayı Zebîdî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki hadislere kolayca ulaşmayı sağlamak için mükerrer hadisleri ve isnadları hazfetmek istediğini belirtmektedir. Bu çerçevede o, eserine hadisin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te ilk geçtiği yerdeki halini aldığını ancak tekrar ettiğinde eğer ziyade varsa bu duruma işaret ettiğini ifade etmektedir⁵⁷⁹.

Telif ettiği önemli muhtasar eserler ile tanınan Münzirî (ö. 656/1258) *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı eserinin mukaddimesinde Müslim'in *Sahîh*'ini ezberlemek ve tetkik etmek isteyenler için kolaylık sağlama amacıyla bu eseri ihtisâr ettiğini zikretmektedir. Muhtasarının hacminin az olmasına karşı *asıl* eserin vermek istediği içeriğe sahip

⁵⁷⁶ Hüseyin Çınar, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2015, 69.

⁵⁷⁷ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru 'n-nasîh*, I, 147.

⁵⁷⁸ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi 'l-Buhârî el-müsemma et-Tecdîd 's-sarîh li ehâdîsi 'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Salâhüddîn el-Hımsî, Muhammed Şâdî 'Arbaş, Darü'l-Minhâc, Beyrut 2011, 49.

⁵⁷⁹ Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi 'l-Buhârî*, 50.

olduğunu belirten Münzirî, kitabını aranan ulaşmak istenilen rivayetleri kolayca bulmayı sağlayacak şekilde tertip ettiğini de ilave etmektedir⁵⁸⁰.

Kaleme alındığı dönem itibariyle temel hadis kaynaklarından biri olarak kabul edilen Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kebîr*'i fıkıh bablarına göre tertip edilmiş olup ahkâm konularına dair merfu hadislerin yanında mevkuf ve maktu haberleri de barındırmaktadır. İbnü's-Salâh, Zehebî ve İbn Hacer gibi hadis otoriteleri tarafından iltifatlara mazhar olan bu eser üzerine birçok şerh, nüket, ihtisâr ve tehzîb türünde eserler yazılmıştır⁵⁸¹. Bu eser üzerine muhtasar eser yazarlar arasında bulunan Zehebî, *el-Mühezzeb* adlı ihtisârının mukaddimesinde *asıl* kitaptaki rivayetlerin metinlerini değil sadece isnadları ihtisâr edeceğini söylemektedir⁵⁸². *Sünenü'l-Kübrâ*'da 30000 isnadın varlığı göz önünde bulundurulduğunda, eğitim-öğretim faaliyetlerinde artık isnadlara ihtiyaç duyulmayan bir dönemde Zehebî'nin yapmış olduğu bu faaliyetin kıymeti daha çok anlaşılabacaktır.

Bilindiği gibi müşkilü'l-hadis konusuna dair Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) *Müşkilü'l-asâr* adlı bir telif etmiştir. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) de bu eseri *Muhtasaru Müşkili'l-âsâr* adı ile ihtisâr etmiştir⁵⁸³. Daha sonraki dönemlerde Cemâluddîn el-Malatî (ö. 803/1400) ise Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin muhtasarını birtakım ihtiyaçlardan dolayı *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir.

el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr adlı eserinin mukaddimesinde *Müşkilü'l-âsâr*'daki bir hadise bakmak isteyen kişinin bu hadisi bulmak için neredeyse bütün kitabı incelemesi gerekliliğine değinen Cemâluddîn el-Malatî, *Müşkilü'l-âsâr*'ın kullanımındaki zorluğa ve kullanışsızlığına dikkat çekmektedir. Ebü'l-Velîd el-Bâcî tarafından telif edilen *Müşkili'l-âsâr* muhtasarına ulaştığında ise onun *Müşkili'l-âsâr*'ın muhtesasına zarar vermeksizin başarılı şekilde ihtisâr ettiğini ifade

⁵⁸⁰ Zekiyyüddîn Abdülazîm ed-Dîmaşkî el-Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1987, I, 5.

⁵⁸¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Mühezzeb fi'htisâri's-Süneni'l-Kebîr li'l-Beyhakî*, thk. Dâru'l-Mişkât li'l-Bahsi'l-İlmî, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 2001, I, ج-أ, (muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁸² Zehebî, *el-Mühezzeb*, I, 5.

⁵⁸³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 336 (çevirmenin ilavesi).

etmektedir. Böylece Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin muhtasarı sayesinde *Müşkili'l-âsâr*'ın ezberlenmesi veya incelenmesi olabildiğince kolaylaşmıştır⁵⁸⁴.

Şuayb el-Arnaût tarafından tahkik edilip neşri yapılan *Şerhu Müşkili'l-Âsar*'ın içeriğine bakıldığında Cemâluddîn el-Malatî'nin bahsettiği karışıklığı görmek mümkündür. Zira asıl eserin, muhtasarlarında bulunan ve eseri daha kullanışlı hale getiren kitab bölümlerine sahip olmadığı, sadece bab başlıkları verilerek hadislerin sıralandığı görülmektedir⁵⁸⁵.

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığına göre günümüzün teknolojik imkânlarından fersah fersah uzakta olan hicri beşinci veya dokuzuncu asırda yaşamış bir kişinin istediği hadise ulaşması oldukça güç olmaktadır. İşte bu noktada daha sonraki dönem alimlerinin muhtasarlar kaleme alarak temel hadis kaynaklarında araştırma yapmak isteyen kişilere kolaylık sağlamak istedikleri görülmektedir.

1.5.2. Eseri Ezberlenebilecek ve Mütâlaa Edilebilecek Bir Formata Sokma

Daha önce değinildiği üzere muhtasar eserlerin ortaya çıkmasına etki eden faktörler arasında dönemin ezber merkezli ilim anlayışı da bulunmaktadır. Telif edilen muhtasar eserlerin büyük çoğunluğunda ihtisâr edilen eserin ezberlenebilmesi ve böylelikle mütalaanın mümkün hâle getirilebilmesi hedeflendiği görülmektedir. İslami ilimlerin birçok alanındaki çalışmaları ve özellikle de hadis alanında telif ettiği önemli eserler ile tanınan İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre ilim öğrenmek, devamlı çalışma ve mütâlaa etmek ile mümkündür⁵⁸⁶.

Tahsil konusunda insan bünyesinin sınırlarına da dikkat çeken İbnü'l-Cevzî, kişinin bütün vaktini ilim öğrenmeye ayırmaması gerektiğini, aksi takdirde zaman içerisinde ilme karşı isteksizlik veya bedende hastalıklar belirebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca ilim adına gereksiz birçok şey ezberlemeyi de yapılan hatalardan saymaktadır. Nihayetinde aklın da bir organ olduğunu belirten İbnü'l-Cevzî, bazı

⁵⁸⁴ Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Musa el-Hanefî Cemâluddîn el-Malatî, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr*, nşr. 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts, I, 3.

⁵⁸⁵ Bkz: Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994, 15, 482.

⁵⁸⁶ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtır*, thk. Ebû Muâz Târik b. İvadullah, Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 2016, 248.

insanların yüz kilo taşıyabileceğini, bazılarının ise yirmi kilo taşımaktan aciz kalabileceğini örnek vererek, insanların sahip oldukları kapasitelerinin farklılığına dikkat çekmektedir⁵⁸⁷.

Sonuç itibarı ile İbnü'l-Cevzî'ye göre ilim tahsil konusunda doğru olan tutum, kişinin güç getirebileceği kadar ezber yapmasıdır. Bununla birlikte ilmin oldukça geniş, insan hayatının ise sınırlı olmasından dolayı yapılması en doğru şey ilimlerden mühim olanların seçilip ezberlenmesi gerektiğini tavsiye etmektedir⁵⁸⁸.

İbnü'l-Cevzî'nin dikkat çektiği bu hususa paralel olarak ilim tahsilinde çoğu kişinin uzun ve hacimli eserleri ezberleyip zihinde hazır bulundurma konusunda yetersiz kaldıklarına işaret edilmiştir. Bu itibarla muhtasar eserler, öğrenilecek konuların yalın hâle getirilmesiyle ezberlemeyi kolaylaştırmak gibi bir işleve sahip görünmektedir⁵⁸⁹. Muhtasarların bu özelliğine hemen hemen bütün muhtasar yazarları tarafından doğrudan veya dolaylı olarak değinildiği görülmektedir. Bu bağlamda Kâbisî (ö. 403/1012), İmam Mâlik'in *Muvatta*'sını *el-Mûlahhas* adı ile ihtisâr ettiği eserini *Muvatta*'nın meşhur muttasıl hadislerini ezberlemek isteyenler için kolaylık sağlama gayesiyle yazdığını mukaddimede açıkça beyan ederek bu hususu değinmiştir⁵⁹⁰.

Münzirî (ö. 656/1258) ise *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı eserinin mukaddimesinde kitabını mütalaa edenler için yalınlaştırmak ve ezberleyecek kişiler için de kolaylaştırmak amacıyla telif ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca muhtasarında istenilen konuya hemencecik ulaşılması için asıl eserin tertibini yeniden dizayn ettiğini de beyan etmektedir⁵⁹¹. Böylece muhtasar yazmadaki gayelerden biri olan eserin ezbelenecek ve mütâlâa edilecek forma sokulduğu görülmektedir. Çünkü bir eser mütâlâa edilirken ilgili yerlere tekrar tekrar müracaat gerekmektedir. Sistematik itibarıyla aranılan bir konu veya hadisi kolayca bulmanın mümkün olmadığı eserlerin mütalaası da zor olmaktadır.

Şâfiî fakihi Abdülkerîm er-Râfiî (ö. 623/1226) tarafından telif edilen *el-Vecîz* adlı eseri Gazzâlî, ihtisâr mahiyetinde *el-Muharrer* adında bir eser kaleme almıştır. Daha sonra Nevevî, Gazzâlî'nin bu kitabını *Minhâcû't-tâlibîn* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, 249.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, 249, 350.

⁵⁸⁹ Müzhir, "Kavâidü'l-İhtisâr", 368; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 71.

⁵⁹⁰ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 27.

⁵⁹¹ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, 5.

Eserinin mukaddimesinde arkadaşlarından birçok kişinin muhtasar veya mebsût türünden eserler telif ettiklerini belirten Nevevî, el-*Muharrer*’in geniş hacimli olmasından dolayı yaşadığı çağda çok az insanın ezberlemeye güç getirebileceğini belirtmektedir. Bunun için el-*Muharrer*’in uzunluğunu ezberlemeye uygun hâle getirmek gayesiyle ihtisâr ettiğini ifade etmektedir⁵⁹².

Muhtasarların özellikle de hadis usulü alanına dair olanlarının telifinde ana gayelerden birinin ezber ve mütalaayı mümkün hâle getirme olduğu söylenebilir. Bu hususa hadis usulüne dair telif edilen muhtasarların çoğunun mukaddimesinde değinilmiştir. Bu meyanda örnek olarak verilebileceklerden biri olan İbnü’n-Nefis (ö. 687/1288), İbnü’s-Salâh’ın ‘*Ulûmu’l-hadîs*’ini “el-Muhtasar fî ‘ilmi usûli’l-hadîs” adı ile ihtisâr ettiği belirtilmektedir. Müellif, hadis ilminin önemli konularını ihtiva ettiği bu kitabını müntehîler için hatırlatıcı, mübtedîler için ise (ilme) hızlıca intikal etmelerini sağlayacak bir giriş kitabı oluşturma gayesiyle telif ettiğini zikretmektedir⁵⁹³.

1.5.3. Asıl Eserleri Gözden Geçirme

Asıl eserde ilim tahsili açısından gereksiz birtakım bilgi ve teveccüh edilmeyen görüşlerin ayıklama işini yapan muhtasarlar, *asıl* eserdeki maksadın daha kolay anlaşılmasını amaçlayarak da kaleme alınmışlardır⁵⁹⁴. Ayrıca bazı eserlerde yer alan bilgilerin tashihi ve redaksiyonu gibi faaliyetler muhtasar eserlerin önemli hedeflerindendir⁵⁹⁵. Konuya dair Zehebî’nin bazı muhtasarlarında asıl kitaplara yönelik yaptığı tashihleri, kıymetli eleştirileri, ilaveleri ve özgün yorumları gibi birçok çabaları örnek gösterilebilir⁵⁹⁶. Bu yönleri ile muhtasar telif türünde, açıkça belirtilmese de asıl eserdeki metni dil ve ifade açısından daha kusursuz hâle getirme çabası görülmektedir⁵⁹⁷.

Bu konuya İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) *Tehzîbü Sünen* adlı eserinin mukaddimesinde kullandığı ifadeler somut bir örnek teşkil etmektedir. Bilindiği gibi

⁵⁹² Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Minhâcu’t-tâlibîn ve ‘umdetu’l-müftîn*, thk. Muhammed Tâhir Şaban, Darü’l-Minhâc, Beyrut 2005, 64-66.

⁵⁹³ Ebu’l-Hasan Alâüddin Ali b. Ebi’l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî İbnü’n-Nefis, “el-Muhtasar fî ‘ilmi usûli’l-hadîs”, nşr. Ammâr et-Tâlibî, *Mecelletü Merkezi Buhûsi’s-Sünne ve’s-Sîre*, 11, 2004, 575.

⁵⁹⁴ Müzhir, “Kavâidü’l-ihstisâr”, 369.

⁵⁹⁵ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fî’t-tefsîr*, 73.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, I, 46 (muhakkikin mukaddimesi).

⁵⁹⁷ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, 35.

Tehzîbü Sünen, Münzirî'nin *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, *Telhîsu Süneni Ebî Dâvûd*⁵⁹⁸, *el-Müctebâ*⁵⁹⁹ gibi çeşitli adlarla anılan muhtasar eserinin tekrardan yapılmış bir ihtisârdır⁶⁰⁰. İbn Kayyım el-Cevziyye, eserin mukaddimesinde Münzirî'nin nerede ise başkasına yapacağı bir iyileştirme bırakmayacak şekilde *Süneni Ebî Dâvûd*'un muhtasarını ve tehzibini başarılı bir şekilde yaptığını, hadislerin *Kütüb-i Sitte*'de bulunduğu yerlere işaret ettiğini, hadislerdeki illetleri de güzel bir şekilde açıkladığını belirtmektedir⁶⁰¹.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Zehebî'nin telif ettiği muhtasar eserleri incelendiğinde bu kitapların alelade telif edilen eserler olmadığı görülecektir. Nitekim Zehebî'nin muhtasar telif etmedeki yetenek ve becerisi ihtisâr ettiği eserlerin çoğunluğunda asıl esere yönelik yaptığı tetkik, tahkik, tenkit, düzeltme vb. birçok ilmî çabalarda kendini göstermektedir⁶⁰². Bu bağlamda Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*'ı üzerine yapılan en önemli çalışma Zehebî'nin *Muhtasaru'l-Müstedrek* adlı muhtasarı gelmektedir⁶⁰³. Zehebî'nin bu eserinde *el-Müstedrek*'te bulunan rivayetlerin nerede ise tamamını tekrardan gözden geçirip incelemeler ve değerlendirmelerde bulunduğu belirtilmektedir⁶⁰⁴. Dolayısıyla ile bütünü olmasa da bazı muhtasar eserlerde ihtisâr edilen asıl eserlerin içeriğini tetkik etme gibi bir gayenin görüldüğü ifade edilebilir.

1.5.4. Asıl Eseri Daha Anlaşılır Hale Getirme

Bazı mutavvel eserler muhtevalarındaki önemli konuların anlaşılmasını engelleyecek şekilde çok ayrıntı ve tekrar barındırmalarından dolayı okuyucuya verilmek istenilen mesajın anlaşılması imkânsız hâle gelebilmektedir. Bu gibi durumlarda muhtasarlar, asıl kitapta okuyucuya verilmek istenilen maksadı en kısa yolla ulaştırmayı amaçlamışlardır⁶⁰⁵.

⁵⁹⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 188.

⁵⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V, 264.

⁶⁰⁰ Eserin Ebû Davûd'un *Sünen*'in muhtasarı olarak ifade edilmesi yanlış bir değerlendirmedir: bkz: Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX, 107.

⁶⁰¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzîbü's-Sünen*, I, 95.

⁶⁰² Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû*, 248.

⁶⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

⁶⁰⁴ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû*, 248.

⁶⁰⁵ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 368; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 73.

İbn Hacer'in *Nühbe* isimli eserinin şerhi olan *Nüzhetu'n-nazar*'ı tekrardan şerh eden Ali el-Kârî, musannifin kitabındaki bilgilerin kolay anlaşılması için ihtisâr ettiğine dair ifadesini şöyle açıklamaktadır: “İhtisâr ezberlemeyi kolaylaştıran sebeptir. Bu da çoğu zaman anlaşılır olmasını beraberinde getirmektedir. Çünkü uzun ifade düşüncüyü dağıtmakta ve murat edilen anlamayı zorlaştırmaktadır”⁶⁰⁶.

Ayrıca Ali el-Kârî, İbn Kutluboğa'nın hocası İbn Hacer'e ihtisârın anlamayı değil ezberi kolaylaştırdığına dair hususu dile getirdiğini belirtmektedir. Bunun üzerine İbn Hacer'in de talebesine metin (zor) kelamın kolay anlaşılması mümkün olmadığında ihtisâr edildiği takdirde ezber ve anlamanın kolaylaşacağını ifade ettiğini aktarmaktadır⁶⁰⁷. İbn Hacer'in bu ifadelerine göre asıl eser ihtisâr edildiğinde ezberlenmesi kolaylaşmakta ve bu da metnin anlaşılmasını sağlamaktadır. Yani İbn Hacer'e göre eserin ihtisâr edilmesi ezberlemeyi kolaylaştırmakta, ezber de anlamayı ve kavramayı mümkün hale getirmektedir.

1.5.5. İstenilen Bilgiye Hızlı Ulaşımı Sağlama

Muhtasar eserlerden elde edilen veriler değerlendirilip karşılaştırıldığında bu türün, ilmî faaliyetleri direkt olumlu manada etkilediği görülmektedir. Önceden üzerinde durulduğu üzere bazı eserlerin, ihtiva ettikleri tekrarlar ve ilgili konuyla alakası olmayan gereksiz ayrıntılar ve çetrefilli ifadeleri sebebiyle okunması ve mütalaası aylar sürebilmektedir. Buna karşın bu eserlerin ihtiva ettiği bilgiler, muhtasarlara sayesinde birkaç günde öğrenilebilmektedir. Böylece çok vakit kaybetmeden istenilen bilgiler kısa sürede tahsil edilebilmektedir⁶⁰⁸.

Gazzâlî'ye göre bütün ilimlerin tahsili konusunda İktisar (ihtisâr), İktisad (orta yolu tutmak) ve İstiksa (ilgili ilmi en geniş manada öğrenmeye çalışmak) olmak üzere üç derece bulunmaktadır⁶⁰⁹.

⁶⁰⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 143.

⁶⁰⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 144.

⁶⁰⁸ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 368; el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 73.

⁶⁰⁹ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn: şerh u terceme-i Kitab-i İhyâ ulûmi'd-dîn = İhyâ Tercüme ve Şerhi*, haz. Eyyüp Tanrıverdi ve Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, I, 325.

Bu ilim tahsil yöntemlerini ele alan Gazzâlî, ilim öğrenmeye dair verdiği tavsiyelerde kişinin ömrünün sonuna kadar sadece bir ilim ile meşgul olmasını tasvip etmediği görülmektedir. Ona göre ilim çok geniş olup hayat ise kısadır. Mesela bunun için Arapça dil bilgisi kurallarını öğrenirken kitap ve sünnet ile müteallik kaide kuralları bilmek ile iktisar etmeli, dilin ayrıntılı tartışmalarını öğrenme ile ömrünü heba etmemelidir⁶¹⁰.

Bu çerçevede tefsir ilminde Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vecîz* adlı muhtasar eserinin mütalaasının yeterli olduğunu belirten Gazzâlî, hadis ilminde ise Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden birer nüshayı, hadis metinleri ilmine vakıf bir kişiden tahsil etmek yeterli olacaktır. Ona göre Buhârî ve Müslim'in bütün hadislerini ezberlemek de gerekli değildir. Ancak gerektiğinde hadislerin yerlerini bilmenin yeterli olduğunu ifade etmektedir⁶¹¹.

Gazzâlî'nin bu değerlendirmesinden hareketle İslam ilim geleneğinin farklı alanlarında temayüz eden kişilerce iktisar (ihtisâr) derecesinde olsa bile hadis ilmini bilmesinin arzu edilen bir durum olduğu ifade edilebilir. Nitekim Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf ve İslam düşünürü gibi kimlikleri ile tanınan Gazzâlî, *Hulâsatü'l-muhtasar* ve *nukâvetü'l-mu'tasar* adı ile Şâfiî fikhının önde gelen âlimlerinden Müzenî'nin *Muhtasar* adlı eserini tekrardan ihtisâr etmiştir⁶¹². Yine aynı şekilde kelim ve fıkıh alanlarında temayüz etmiş Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) hadis usulü konularını "maksat"lara ayırarak ele aldığı ve çoğu bilgileri de et-Tîbî'nin *Hülâsa* 'sından naklettiği ifade edilen *Muhtasaru Câmi li ma'rîfeti 'ulûmi'l-hadîs*⁶¹³ adlı eserinin böyle bir anlayışın sonucu ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Yakın dönemde yaşamış Mısırlı ilim adamı Abdüsselâm Hârûn (1909-1988) İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'sini *Tehzîbü Sîreti İbn Hişâm* adlı ile tehzîb etmiştir. Eserinin mukaddimesinde *es-Sîre*'yi özetleyerek okuyucuların hoşuna gideceği yeni bir şekilde

⁶¹⁰ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn*, I, 325.

⁶¹¹ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn*, I, 326.

⁶¹² Ebu Hâmid Hüccetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar*, thk. Ebced Reşid Muhammed Ali, Darü'l-Minhâc, Cidde 2007, 55.

⁶¹³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 435.

sunmayı hedeflediğini, bir harfini dahi değiştirmeyip *es-Sîre*'nin bütünlüğünü koruduğunu, bunun yanında açıklanması gereken yerleri açıkladığını ifade etmektedir⁶¹⁴.

Abdüsselâm Hârûn'a göre (muhtasar telif türü ile yakın ilişkisi bulunan) *tehzîb* çalışmaları asıl kitapları okuma fırsatı olmayanlar için kolaylaştırılmış bir yöntemdir. Ayrıca günümüz genç nesilleri kadim kültürel miraslarıyla buluşturan sağlıklı bir ulaşım aracıdır. Bu sayede telif etmiş olduğu *Tehzîb* eseriyle asıl kitabın aylarca okunarak elde edilecek bilgilere birkaç gün içerisinde ulaşmanın mümkün olduğunu belirtmektedir⁶¹⁵.

Bunun yanında muhtasar eserler bazen de bir ilme dair öğrenilen ilk seviyedeki bilgileri ihtiva etmektedir. İhtiva ettiği ilim dalına dair okuyucuda genel bir farkındalık oluşturmaya gereken bu ilk seviye kitaplarının genellikle muhtasarlardan seçilmesi bu açıdan önemlidir. Eğitim-öğretim faaliyetinde bir ilme dair muhtasar eser okuyan kişi daha sonra kendi başına ilgili ilim dalında daha geniş kitapları okuyabilecek bilgi ve beceriyi kazanmış olmaktadır⁶¹⁶.

Şevkânî (ö. 1250/1834), müçtehit seviyesine çıkmak isteyen bir kişinin dil, mantık gibi tali ilim dallarında maksadı veren muhtasar eserlerden tahsil yapabileceğini zikretmektedir. Bunun yanında en faydalı en şerefli, en yüksek mertebeli ilim olarak tanıttığı hadis ilminde içtiha seviyesinin ise muhtasar eserlerden değil, *Kütübü Sitte* başta olmak üzere birçok rivayet kitabını, cerh-tadil ve hadis usulü dallarında birçok eser sıralayıp bunlara hâkim olmak ile mümkün olabileceğini belirtmektedir. Özellikle cerh-tadil ile ilgili tahsil yapılırken muhtasar eserler ile iktifa edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Çünkü muhtasar eserde sadece cerh-tadil âlimlerinden birinin değerlendirmesi bulunurken Zehebî'nin *Siyer, Tarîhu'l-İslam* gibi eserlerde daha çok ve daha faydalı değerlendirmeler bulunmaktadır. Ayrıca o, mezheplere dair muhtasar seviyesinde de olsa bilgi sahibi olunması gerektiğini ilave etmektedir. Şevkânî'nin bu değerlendirmelerinden hareketle muhtasar eserlerin ilim tahsilini daha hızlı hale getirerek özellikle tali ilimler konusunda bilgiye hızlı bir şekilde ulaşmayı temin ettiği anlaşılmaktadır⁶¹⁷.

⁶¹⁴ Abdüsselâm Hârûn, *Tehzîbu Sîreti İbn Hişâm*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, 13.

⁶¹⁵ Abdüsselâm Hârûn, *Tehzîbu Sîreti İbn Hişâm*, 13.

⁶¹⁶ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 73.

⁶¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî eş-Şevkânî, *Edebü't-taleb ve müntehe'l-ereb*, thk. Abdullah b. Yahya es-Süreyhî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998, 190-204.

Muhtasar eserlerin az yer kaplamaları, muhafaza ve taşınmalarının kolay olması gibi hususiyetleri onları oldukça kullanışlı eserler haline getirmiştir. Bu durumun da ilim tahsilinin hızlanmasına katkı sağlayan diğer bir husus olduğunun altı çizilebilir. Zira bir konuya dair yazılmış mutavvel kitapların, dönemin yazı malzemesi de göz önünde bulundurulduğunda, oldukça fazla yer kapladıkları ve derslere getirilip götürülmesinin oldukça zahmetli olduğu belirtilmektedir⁶¹⁸.

1.5.6. Asıl Eserdeki Bilgileri Sonraki Dönemlere Aktarma İsteği

Muhtasar eserlerin bazen asıl eserdeki bilgileri yok olma tehlikesinden koruma gibi önemli görevleri bulunmaktadır⁶¹⁹. Bilindiği gibi bir alimlerin telif ettiği eserlerin sonraki dönemlere intikal etmesindeki en büyük faktör, ilim taliplerinin hocalarının eserlerine sahip çıkması, bunu sonraki dönemlere aktarılmasını sağlayacak birtakım çalışmalar yapmalarındır⁶²⁰.

Bu bağlamda İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs* adlı eseri üzerine iki farklı ihtisâr telif eden Nevevî'nin ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Nevevî, İbnü's-Salâh'ın eserine dair ilk kaleme aldığı *İrşâd* adlı muhtasarın mukaddimesinde kendi dönemi hakkında bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Nevevî'ye göre her ne kadar '*Ulûmu'l-hadîs* belîğ ve muhtasar bir eser olsa da tembellik ve ihmalkârlıkta temayüz etmiş olan dönemin insanların ezberlenmesi zor görülmüştür. Hatta neredeyse '*Ulûmu'l-hadîs* unutulmuş ve terk edilmiş bir eser haline gelmiştir⁶²¹. Bu ve başka sebeplerden dolayı '*Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr etmek istediğini ifade eden Nevevî, telif edeceği muhtasarla '*Ulûmu'l-hadîs*'in anlatımını yenileyerek ondaki bilgileri daha çok faydalı hale getirmeyi amaçladığını belirtmektedir⁶²².

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), vefat ettiğinde Nevevî on iki yaşındadır. Nevevî'nin hicri 665 yılında Eşrefiyye Dâruhadîs'inde hocalığa başladığı ve vefat edinceye kadar

⁶¹⁸ Müzhir, "Kavâidü'l-ihtisâr", 368; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 73.

⁶¹⁹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 73.

⁶²⁰ Süleyman Doğanay, "Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamında Sened Mukayesesi ve Sorunları", *Bilimname*, 1 (12), 2007, 166-167; Harun Yılmaz, "Bir 7./13. Yüzyıl Âliminin Gözünden Eğitim: Nevevî'nin Hoca ve Talebe Âdâbına Dair Görüşleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58 (58), 2020, 6, 21.

⁶²¹ Nevevî, *İrşâd*, I, 108.

⁶²² Nevevî, *İrşâd*, I, 108-109.

burada bu vazifeyi yürüttüğü belirtilmektedir. Yani Nevevî Eşrefiyye Dârulhadîs’inde hocalık görevine başladığında İbnü’s-Salâh’ın vefatı üzerine henüz yirmi iki yıl gibi bir süre geçmiş bulunmaktadır. Ayrıca Nevevî’nin hicri 660 yılında yirmi dokuz yaşında iken telif hayatına başladığı ifade edilmektedir⁶²³. Telif hayatına da muhtemelen İbnü’s-Salâh’ın ‘*Ulûmu’l-hadîs*’inin muhtasarı olarak telif ettiği *İrşâdü tullâbi’l-hakâik* adlı eseriyle başladığı ya da bu eserin telif ettiği ilk eserleri arasında oluşu zikredilmektedir⁶²⁴.

Bu bilgiler ışığında Nevevî’nin *İrşâd* adlı muhtasar eserini yazarken İbnü’s-Salâh’ın vefatından yaklaşık olarak on altı veya on yedi yıl gibi bir zaman geçmiştir. Esasen eldeki mevcut bilgiler ışığında, *İrşâd* adlı muhtasarın İbnü’s-Salâh’ın ‘*Ulûmu’l-hadîs*’i üzerine telif edilen ilk eser de olduğu da söylenebilir.

İrşâd’ın mukaddimesinde kendi dönemi hakkında yaptığı değerlendirmeleri kabul edildiği takdirde Nevevî’nin, *Mukaddime*’yi ilim dünyasının dikkatlerine tekrardan sunan kişi olduğu ifade edilebilir. Zira Nevevî’nin ifadesine göre İbnü’s-Salâh’ın vefatının üzerinden henüz on altı veya on yedi yıl gibi bir zaman geçmeden ‘*Ulûmu’l-hadîs*, zor görülüp terk edilen ve neredeyse unutilan bir eser hâline gelmiştir. Sadece bu örnek bile ilmi birikimin sonraki dönemlere aktarılmasında muhtasar edebiyatının üstlendiği görevi ve etkilerini görmek açısından önemlidir.

Bu bağlamda İslami ilim ve düşünce tarihine bakıldığında talebelerin hocalarının eseri üzerine birçok yazım türünde eserler telif ettiklerine dair birçok örneklere rastlamaktayız. Konumuz itibarı ile bakıldığında ise muhtasar telif etmenin önemli sebeplerinden birinin de hoca-talebe ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu sebep hem ilim faaliyetlerinin sekteye uğramasını hem de bir kitabın kaybolup yok olmasını engellemeye yönelik bir faaliyet olmuştur. Zira talebenin hocasının eserleri ile uğraşmaması, gereken önemi vermemesi bu çalışmaların yok olmasının önünde duran engellerin zayıflaması anlamına gelmektedir. Talebenin hocasının çalışmalarına karşı göstermesi gereken önem ve uğraş arasında bu çalışmaları okutması ve üzerlerine *ihtisâr*, *şerh*, *haşiye*, *istidrak* gibi telifler yapması olduğu söylenebilir.

⁶²³ Ekinci, *Nevevi’nin (ö. 676/1277) et-Telhis’deki Hadisçiliği*, 6, 13.

⁶²⁴ Nevevî, *İrşâd*, I, 66-70 (muhakkikin mukaddimesi).

İmam Malik *Muvatta'* isimli eserini telif ettiğinde Medine'de birçok *Muvatta'* isimli eser telif edilmiştir. Ancak sadece İmam Malik'in *Muvatta'* 'ı günümüze gelmiştir. *Muvatta'* ve İmam Mâlik'in bu şekilde bir şöhret kazanmalarında talebelerinin gerek *Muvatta'* 'ı istinsah edip yaygınlaştırması gerekse İmam Malik'in fikirlerine, görüşlerine sahip çıkmasının payı büyüktür⁶²⁵.

Bu yönleri ile muhtasar eserlerin sadece bir ihtisâr faaliyetini temsil etmediğini tekrar etmek gerekmektedir. Çünkü muhtasarlar, asıl esere dair geliştirme, düzeltme, yenileme, tenkid etme gibi ilmi canlılığı ve hareketliliği ifade eden birçok önemli ilmî görevi üstlenmiş eserler olarak karşımıza çıkmaktadırlar⁶²⁶. Bu özellikleri ile kendinden önceki ilmi birikime hem katkı sağlamış hem de bu eserlerde var olan önemli bilgilerin kaybolmasını önlemişlerdir.

⁶²⁵ Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 138, 147; Geniş bilgi için bkz: Ebubekir Sifil, *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi*, Rihle Kitap, İstanbul 2017, 52-73.

⁶²⁶ Kemâl 'Arafât Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-Arabî 'alâkatu'n-nusûsi ve'l-ittisâlü'l-ilmî*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 2015, 223.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHTASARLARIN MAHİYETİ

İhtisâr, telif faaliyetinde kâğıt, kalem vb. yazım malzemesinin yanında harcanan vakitten de önemli ölçüde tasarruf sağlayan özellikler barındırmaktadır. Bu yönüyle ihtisâr faaliyetinin, bütün dillerde talep edilen müşterek bir olgu olduğu belirtilmektedir. Ancak söz konusu Arap dili olduğunda ihtisâr olgusunun kendini diğer dillere nazaran daha çok gösterdiği ifade edilmektedir. Çünkü Arap dilinin ihtisâr ve îcâza daha meyilli bir dil olduğu aktarılmaktadır⁶²⁷.

İslam telif geleneğinde muhtasarların bir telif türü olup olmadığı konusuna girmeden önce öncelikle teliften ne kastedildiğinin kısaca belirtilmesinin yerinde olacaktır. Arap dilinde fikri ve sanatsal üretimi, yeni bir icat faaliyetini ifade etmek için en çok kullanılan kelimelerden biri telif kelimesidir. İslam düşüncesinde telif kelimesinin barındırdığı anlamlara kısmen müteradif olan tasnif kelimesi ise sınıflandırma, derecelendirme gibi anlamları ile farklı kullanım alanlarına sahiptir⁶²⁸.

Daha önceleri ağırlıklı olarak şifahi bir dil anlayışı içinde olan Araplar, İslamiyetle birlikte hem şifahi hem de yazılı bir dil kültürünü benimsemeye başlamışlardır. Bu durumu Araplardaki telif alışkanlıklarında görmek mümkündür. Nitekim İslamiyet öncesi telifat oldukça sınırlı iken İslamiyetle birlikte gerek dinî gerekse sosyo-kültürel bilgilerin kayıt altına alınması için telif faaliyeti vazgeçilmez bir enstrüman olmuştur⁶²⁹.

Telif türleri konusuna geçmeden önce belirtilmesi gereken hususlardan bir tanesi de müelliflerin telif faaliyetinde kullandıkları anlatım yöntemlerin varlığıdır. İslam telif geleneğine bakılarak müelliflerin kitaplarında farklı anlatım yöntemi benimsediklerini söylemek mümkündür.

İslam telif geleneğinde bibliyografya konusunda tanınan meşhur isimlerden Kâtip Çelebi, musanniflerin kitap telifindeki benimsedikleri yöntem konusunu eserinde müstakil bir başlık açacak kadar önemseyişi görülmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre musannifler kitap telifinde gözettikleri amaç ve gayeler farklılık göstermektedir. Bundan

⁶²⁷ Süleyman b. Abdullah es-Su'ûd, "Eseru ihtisâri metni'l-hadîsi fi'l-istinbâd", 80.

⁶²⁸ Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîf, 33.

⁶²⁹ Nebhân, 'Abkariyyetü't-te'lîf, 37.

dolayı eserlerin hacimleri de farklılık göstermektedir⁶³⁰. Bunun yanında son dönem Osmanlı ilim adamlarından Serkiz Orpilyan ve Seyyid Abdülzâde Mehmet Tâhir'in ilimler tasnifine dair telif ettikleri *Mahzenü'l-'Ulûm* adlı eserlerinde Kâtip Çelebi'nin konuyla ilgili değerlendirmelerine katıldıkları görülmektedir⁶³¹.

Bu çerçevede İslami ilim dallarının tümünde *mebsut*, *mutavvel* gibi isimlerle tarif edilen anlatım yöntemiyle onlarca ciltten meydana gelen hacimli kitaplar telif edilmiştir. Bunun yanında *mutavassıt* olarak ifade edilen bir anlatım yöntemiyle eserler telif edilmiştir. Bu eserler genellikle hacimli kitaplara oranla en fazla birkaç ciltlik olacak şekilde kaleme alınmıştır. Bir diğer anlatım yöntemi ise ilk iki telif yöntemine göre hacmi oldukça az olan *ihtisâr* anlatım yöntemine göre eserler telif edilmiştir⁶³². Bazı müellifler, kaleme aldıkları eserlerinin uygun yerlerinde bu üç anlatım yönteminden hangisini takip ettiklerini dile getirmişlerdir.

Bu bağlamda Nevevî, daha önce telif edilmiş bazı kitaplarda geçen isimleri, nâdir kullanılan kelimeleri, ıstılah ve fikhî lafızları açıklamak üzere telif ettiği *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l luğât* isimli eserinde ihtisâr anlatım yöntemini takip ettiğini ifade etmektedir. Bu meyanda kitabının başında İmam Şafî'nin hayatını verirken onun hakkında uzunca kitapların yazıldığını belirtmektedir. Nevevî, daha sonra bu kitabında ihtisâr anlatım yöntemini benimsediği için İmam Şafî'nin hayatını uzunca anlatmanın uygun olmayacağı için ihtisâr halinde anlatacağını ifade etmektedir⁶³³.

Bu bölümde genel olarak muhtasarların bir telif türü sayılıp sayılmayacağı, telif türü ise bir özgünlüğü söz konusu mu? İddia edildiği gibi muhtasarlar sadece bir özetleme faaliyetinden mi ibaret? Muhtasarlarda izlenen bir yöntem, kaide-kural var mıdır? gibi birçok soru üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2.1. İSLAMİ LİTERATÜRDE YAZIN TÜRLERİ

Tarih boyunca İslami ilim ve düşünce, sürekli gelişim içerisinde olmuştur. Bu gelişmeye bağlı olarak zaman içerisinde İslam telif geleneğinde farklı tür ve hacimlerde

⁶³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 35.

⁶³¹ Serkiz Orpilyan - Seyyid Abdülzâde Mehmet Tâhir, *Mahzenü'l-'Ulûm (Kısm-ı Evvel)*, A. Asaduryan Matbaas, İstanbul 1891, 58.

⁶³² Müzhir, “Kavâidü'l-ihisâr”, 337.

⁶³³ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l luğât*, I, 44.

birçok telif türü vücut bulmuştur. Dolayısıyla İslam telif geleneğinde çeşitlenip zenginleşen telif türlerinin bir tekâmül süreci içerisinde ilerlediğini söylemek mümkündür⁶³⁴.

Bu hususun farkında olan İslam bilginleri, erken dönemlerden itibaren kaleme alınan eserleri, müşterek maksat ve amaçları göz önünde bulundurarak telif türlerine göre farklı kategorilere ayırmışlardır.

Bu meyanda gaye ve maksatlarına göre telif türleri hakkında değerlendirme yapmayı gerekli görenlerin ilklerinden olan İbn Hazm (ö. 456/1064), akıllı bir kişi ancak yedi telif maksadından birinde eser yazabileceğini ifade etmektedir⁶³⁵. Bu yedi telif maksadından **birincisi**: Daha önce yazılmamış olan bir şeyi özgün olarak ortaya koyup eser telif edilmesidir. **İkincisi**: Daha önce yazılmış bir eserden eksik olan hususu tamamlamak için eser telif edilmesidir. **Üçüncüsü**: Daha önce yazılmış bir eserde kapalı, anlaşılması zor olan hususları açıklamak için şerh edilmesidir. **Dördüncüsü**: Daha önce yazılmış hacimli bir eserin maksadını bozmayarak ihtisâr edilmesidir. **Beşincisi**: Dağınık olan, ayrı ayrı duran bilgileri bir araya getirerek cem‘ edilmesidir. **Altıncısı**: Karışık olan bilgileri düzenleyerek eser telif edilmesidir. **Yedincisi** ise: Daha önce telif edilen eserde müellifin hata ettiği hususları düzeltmek, tashih etmek için kitap telif etmesidir⁶³⁶.

Bu konuya İbn Hazm’dan biraz daha detaylı olarak *Mukaddime* isimli meşhur eserinde değinen İbn Haldun (ö. 808/1406), ilim insanlarının eser yazımında gözetilmesi gereken maksat ve hedefleri yedi başlıkta tayin ettiklerini ve bu başlıkların dışında kalan telifata itibar edilmemesi gerekliliğini belirttiklerini ifade etmektedir. İbn Haldun’un telif türlerine dair ele aldığı yedili taksimi genel olarak onun cümlelerinden vermeyi uygun bulmaktayız.

Buna göre maksatlardan “**Birincisi**: Bir ilmin konularını tetkik edip bablarını ve bölümlerini tertip ederek problemlerini incelemek veya birtakım mesele ve bahisleri incelemek sureti ile ortaya koymaktır. Muhakkik âlim ele aldığı konuyu başkalarına ulaştırmayı arzuladığında bu bilgileri bir kitapla ortaya koyar...”⁶³⁷.

⁶³⁴ Mustafa Talha Akkiraz, *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 33.

⁶³⁵ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi’t-tefsîr*, 17.

⁶³⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, “Risâle fî fadli’l-Endülüs ve zikri ricâlihâ”, *Resâilü İbn Hazm el-Endülüsî*, thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü’l-‘Arabiyye li’d-Dirâsâti ve’n-Neşr, Beyrut 1987, II, 186.

⁶³⁷ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Ateş, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, 973.

İkincisi: Önceki âlimlerin cümlelerini ve telifatını anlaşılma muğlak bulan ve bunları anlama hususunda Allah'ın kendisine bir zihin açıklığı verildiğini düşünen muhakkik âlim, bu hususların başkaları için de muğlak ve anlaşılma olur düşüncesiyle eseri açıklamayı arzu eder. Bu aklî ve naklî ilimlerin kitapların açıklandığı (şerh edildiği, tefsir edildiği) kıymetli bir türdür⁶³⁸.

Üçüncüsü: Müetahhir bir âlim, tanınan mütekaddim âlimlerden birinin bir kitabındaki bazı cümlelerinin hata ve yanlış olduğunu tevsik ve ispat eder. Sonra bu hususu kendinden sonrakilere de ulaştırmak arzusunda bulunduğu için bir kitap kaleme alır. (bu maksat ile istidrak, tenkit, tashih gibi eserler telif edilir)⁶³⁹

Dördüncüsü: Bir fennin birtakım meseleleri ve bölümleri eksik olabilir. Buna muttali olan âlim, sözü edilen fende herhangi bir eksiklik kalmaması için eksik bölümleri ekleyerek bu fenni tamamlamak ister. (Tekmile, haşiye, ta'lik, zeyller tasnif edilir)⁶⁴⁰

Besincisi: Bir kitaptaki meselelerin bulunduğu bölümlerin tertipsiz ve düzensiz bir halde bulunduğunu gören âlim, meseleleri olması gereken bölümlere yerleştirerek (daha önce telif edilen eseri) tertip eder ve düzenler...⁶⁴¹ İbn Haldûn bu hususa dair Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sını tehzîb ettiği ifade ettiği İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) yaptığı çalışmayı örnek göstermektedir. Ancak İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *el-Müdevvene*'ye yaptığı herhangi bir tehzîb çalışmasından söz edilmemek ile birlikte *el-Müdevvene* üzerine *Muhtasarü'l-Müdevvene (İhtisârü'l-Müdevvene)* adı ile meşhur bir ihtisârından bahsedilmektedir⁶⁴².

Altıncısı: Bir ilme ait meselelerin başka ilimlerin (kitaplarının) bölümlerinde dağınık bir hâlde bulunması durumunda kabiliyetli âlimlerden biri, sözü edilen fennin dağınık halde bulunan meselelerini cem' eder. Bu sayede âlimin ilgili düzenlemesi insanların üzerinde düşündükleri ve uğraştıkları yeni bir ilim türü ortaya çıkmış olur⁶⁴³.

Yedincisi: Bir ilmin temel kaynaklarından olan bir eserin fazla uzun ve usandırarak kadar geniş olmasından dolayı âlim, asıl eserdeki maksada hâlel getirmeden gerekenleri hazfederek, ihtisâr ve veciz bir şekilde muhtasar telif eder⁶⁴⁴.

⁶³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶⁴² H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 452.

⁶⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

İbn Haldûn, bir eser telifinde dikkate alınması ve uyulması gereken maksatlarının tamamının bu yedi husus olduğunu ifade etmektedir. Bu maksatlar dışında eser telif etmeye gerek olmadığını, bu yönde bir eser telif etmeye kalkışmanın ise mütefekkir âlimlerin takip ettikleri metotlarından sapılmış bir hata olduğunu belirtmektedir. Bu duruma bir kişinin daha önce telif edilen bir eserdeki lafızları değiştirerek birtakım takdim-tehirler yapmak veya eserde gerekli olan hususları silip gereksiz, faydasız bazı şeyler eklemesi veya doğru bilgileri yanlış bilgilerle değiştirmesi suretiyle asıl eseri kendisine nispet ederek intihalde bulunmasını örnek olarak getirmektedir. İbn Haldûn, öyle bir yol izlemenin ise cehaletin ve arsızlığın eseri olduğunu dile getirmektedir⁶⁴⁵.

Kâtip Çelebi de İbn Hazm ve İbn Haldûn gibi akıl sahibi bir kişinin ancak yedi türden birinde eser telif edebileceğini ifade etmektedir. Daha sonra bu yedi türü önceki âlimlere göre daha sade sayılacak bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre eser telif edecek kişi 1. daha önce yapılmayan bir hususu ortaya koyar (telif eder.) 2. (daha önce telif edilen eserden) eksik olanı tamamlar. 3. (daha önce telif edilen eserin) anlaşılması kapalı olan (hususları) şerh eder, açıklar. 4. (daha önce telif edilen) uzun (asıl eserin) manasını bozacak herhangi bir şey yapmadan ihtisâr eder. 5. (ilmin) ayrı ayrı yerlerde dağınık olan konuları cem' eder. 6. Karışık, düzensiz olan eserleri yeniden tertip eder. 7. Asıl eserde müellifin hata yaptığı hususları tashih etmek için telif eder⁶⁴⁶.

Bu husus ilim insanları tarafından asırlar boyunca kabul görmüş olmalıdır ki on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde de Osmanlı ilim erbabından Serkiz Orpilyan ve Seyyid Abdülzâde Mehmet Tâhir'in ilimler tasnifine dair yazmış oldukları *Mahzenü'l-'Ulûm* adlı eserlerinde tasnif türlerini selefleri gibi yedi kısma ayırmışlardır. Aşağıda konu hakkındaki ifadeleri sadeleştirilmeden aslına göre verilecektir.

*"Emr-i telifat yedi kısma inkısam eder: Kısım-ı evvel: Sabıkan telif olunmamış olan mesâilin birinci defa olarak cem' ve telif olunmasıdır. Kısım-ı sâni: Nâkıs olan bir kitabın itmam ve ikmal edilmesidir. Kısım-ı sâlis: İbarât ve mesâili muğlak ve mübhem olan bir kitap için şerh yazılmasıdır. Kısım-ı râbi': Bir büyük kitabın me'ânisi ihlâl edilmeksizin ihtisâr haline konulmasıdır. Kısım-ı hâmis: Mesâil-i müteferrikanın cem' ve zaptıdır. Kısım-ı sâdis: Mesâil-i muhtelifenin tertip ve tehzîbidir. Kısım-ı sâbi': Sehvü hatası görülen bir kitabın ıslahıdır"*⁶⁴⁷.

⁶⁴⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 343.

⁶⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 35.

⁶⁴⁷ Orpilyan - Mehmet Tâhir, *Mahzenü'l-'Ulûm*, 58-59.

Görüldüğü üzere İslam bilginleri, telif türlerini tanıtırken tercihlerine göre değişen bir sıralama takip etmişlerdir. Ancak bu sıralama bir telif türünü diğerine tercih etme veya bir telif türünü diğerinden daha üstün görme anlamında bir hiyerarşi söz konusu değildir⁶⁴⁸. Şimdi İbn Haldûn'un takip etmiş olduğu hiyerarşi referans alınarak İslam bilginlerin bahsetmiş olduğu bu telif türlerine çok veciz de olsa yakından bakılacaktır.

2.1.1. Asıl-Telif

Telif türleri hakkında değerlendirme yapan İbn Hazm, İbn Haldûn ve sonrası âlimlerin ilk sırada zikrettikleri yazım türünü kurucu/asıl/birincil/temel telif türü olarak ifade etmek mümkündür. Kurucu/asıl/birincil/temel gibi isimler ile tanımlanabilecek bu telif türü, İslam ilim ve telif geleneğinin başlaması ile ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde bu yazım türüyle sayısız eser insanlığın istifadesine sunulmuştur. Özellikle hadis ilminde icra edilen tedvin ve tasnif faaliyetleri sonucunda İslam telif geleneğinin birçok alanında sayısız kurucu/asıl/birincil/temel eser ortaya çıkmıştır.

İslam ilim geleneğinde telif edilen kurucu/asıl/birincil/temel eserler, zaman ilerledikçe anlaşılmalari, anlatılmalari ve tatbik etmeleri Müslümanlarca bir ihtiyaç hâline gelmiş ve bu ihtiyacı karşılamak için ise bu eserlere dair biraz sonra bahsedilecek telif türlerinden birçok eser vücut bulmuştur.

İslam ilim geleneğinde bir ilme dair daha önce telif edilmeyen bir eseri ortaya koyma işi bazen metin kelimesi ile de ifade edilmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki metin tabiri kurucu/klasik/asıl/birincil eserler anlamında kullanıldığı gibi muhtasar eserler için de kullanılmaktadır.

Metin kelimesi bir şeyin sağlam, pek olması, yazının aslı gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır⁶⁴⁹. *Hadislerin isnadlardan sonraki kısmı* olarak tanımlanmış bir hadis terimi olarak da karşımıza çıkan metin kelimesi, kitap yazım konusunda asıl olarak da ifade edilen, şerh, haşiye gibi eserlere konu olan kitaplar için kullanılmıştır⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 27.

⁶⁴⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, XIV, 217; Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2200; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 398-399.

⁶⁵⁰ Müzhir, "Kavâidü'l-ihhtisâr", 340; Şemrani, *el-Medhal ila ilmi'l-muhtasarat*, 27-36.

Metin eser genellikle müellifin kendi çabası ile ortaya koyduğu bir eseri temsil ederken, muhtasarlar ise metin eserde olduğu gibi müellifin kendi çabası ile ortaya koyduğu bir eser olmak ile birlikte genellikle daha önce telif edilmiş bir eserin ihtisâr olmaktadır⁶⁵¹. Bundan dolayıdır ki metin eserler, muhtasar eserler olmaksızın hacimleri az, kolay, anlaşılır başlangıç eserleri olduğunu düşünenler bulunmaktadır⁶⁵².

Herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ancak ilgili ilim dalının esas konularını kısa ve öz biçimde ele alan kitapların *metin* olarak isimlendirilmelere daha çok İslam hukuku/fıkıh alanında karşılaşılmaktadır. Hadis usulünde bu manada eserler bulunmak ile birlikte isimlendirmelerinde *metin* kelimesi değil, muhtasar kelimesi veya muhtasar telif türünü anımsatan kelimelerden biri kullanılmıştır.

Bunun yanında metin kelimesinin geniş kullanımına göre, üzerine şerh, haşiye gibi eserler telif edilen her eserin metin olarak kabul edilebileceği ifade edilmiştir. Buna göre muhtasar ile metin arasında bir umum-husus ilişkisi olduğunu da söylemek mümkündür. Mesela her muhtasar eser metin eser olabilirken, her metin eser ise muhtasar eser olmayabilir⁶⁵³.

2.1.2. Şerh

İbn Hazm ve Kâtip Çelebi'nin üçüncü sırada İbn Haldûn'un ise ikinci sırada zikrettiği telif türlerinden olan daha önce telif edilmiş bir eserdeki gizli, anlaşılmayan ve açıklanması gereken hususları açıklama faaliyeti şerh türü eserlerde görülmektedir.

Şerh kelimesi açmak, açıklamak, bir şeyden gizliliği kaldırmak gibi anlamlara gelmektedir⁶⁵⁴. Bir terim olarak şerh ise “*bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek*” anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir⁶⁵⁵. Hadis ilminde şerh faaliyetinin sadece anlama ve yorumlama faaliyetine indirgenemeyecek kadar geniş bir kullanım alanına sahip olduğu belirtilmektedir. Zira

⁶⁵¹ Müzhir, “Kavâidü'l-ihisâr”, 352.

⁶⁵² Şemrani, *el-Medhal ila ilmi'l-muhtasarat*, 34.

⁶⁵³ Şemrani, *el-Medhal ila ilmi'l-muhtasarat*, 34-36.

⁶⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, IV, 107; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 378; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 497.

⁶⁵⁵ Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 559.

şerh, sadece ilgili metni anlamak ve yorumlamak değil bilakis ilgili konuyu ele almak, yeri geldiğinde hüküm çıkarmak, farklı görüşlerin tartışılması ve önceki ilmî mirasın aktarılması gibi birçok ilmî faaliyetin yapıldığı ortak bir zemin olarak görülmesi gerektiği söylenilmektedir⁶⁵⁶.

Şerh türü, daha önce yazılmış kurucu/birincil/asıl kitaplar üzerine telif edildiği vurgulansa da İslam telif literatürüne bakıldığında muhtasar eserler üzerine çok sayıda şerhin yapıldığı görülmektedir. Hatta muhtasar eser yazmanın sonucu olarak şerh türünün ortaya çıktığına dair iddialı görüş sahipleri de bulunmaktadır⁶⁵⁷. Zira hadis ilminde muhtasar eserler üzerine sayılamayacak derecede şerh yazıldığı vakidir.

Bu bağlamda İbn Ebî Cemre'nin Buhârî'nin *Câmi 'u's-Sahîh*'i üzerine telif ettiği *Cem 'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*⁶⁵⁸ adlı eser, Müslümanlar arasında çok teveccüh görmüş, başta müellifin kendi şerhi olmak üzere birçok şerh yazılmıştır⁶⁵⁹.

Yine Abdülganî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) kaynaklarda '*Umdetü'l-Ahkâm*⁶⁶⁰/el- '*Umdetü'l-ahkâm mimma ittafake 'aleyhi'l-İmam Buhârî ve Müslim*⁶⁶¹ gibi adlarla anılan muhtasar eseri, ahkâm hadisleri konusunda ilk telif edilen kitapların başında sayılmaktadır. Abdülganî el-Makdisî'nin bu muhtasarı, Müslümanlar arasında çok ilgi görmüş, üzerine birçok şerh, haşiye ve ta'lik türü eserler yazılmıştır⁶⁶².

Hadis usulü açısından bu durumun değişmediği görülmektedir. Zira İbn Hacer'in hadis usulüne dair önce muhtasar olarak telif ettiği *Nuhbetü'l-fiker*'i daha sonra *Nüzhetü'n-nazar* adı ile şerh etmiştir⁶⁶³. Birçok yazma nüshası bulunan bu iki eser, hadis usulü telif geleneğinde başlı başına bir literatür oluşturacak kadar şerh, haşiye ve nazm gibi eserlere konu olmuşlardır⁶⁶⁴.

⁶⁵⁶ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 15.

⁶⁵⁷ Muhammed Bedreddin el-Halebî, *et-Ta'lim ve'l-irşâd*, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır 1906, 152-153.

⁶⁵⁸ Abdullah b. Sa'd el-Endelüsî İbn Ebî Cemre, *Cem 'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*, thk. Ebu'l-Heysem eş-Şahbâî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007, 9.

⁶⁵⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 175; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244-246.

⁶⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1164.

⁶⁶¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 256.

⁶⁶² Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Efendioğlu, "Umdetü'l-ahkâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 147-148.

⁶⁶³ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 236-240.

⁶⁶⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 205-208; Ayrıca bkz: Engin, "Hadis Litaratüründe Hâsiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası", 76-98.

Hadis ilminde bu durumun yanında şerh olarak telif edilen birçok eserin de muhtasar edildiği görülmektedir. İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) İmam Malik'in *Muvatta*'ına yazmış olduğu *et-Temhîd* şerhini daha sonra ihtisâr ederek *el-İstizkâr* adlı şerhini telif etmiştir⁶⁶⁵. Ayrıca İbn Abdülber'in bu iki eseri şerh ihtisârı konusunda oldukça ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Zira bu iki eser üzerine on beş eserden fazla muhtasar eser tespit edilmiştir⁶⁶⁶.

2.1.3. Tashih-Nüket-İstidrak

İbn Hazm ve Kâtib Çelebi'nin yedinci, İbn Haldûn'un ise üçüncü sırada zikrettiği telif türlerinden daha önce telif edilmiş bir eserde var olan hataların, yanlışların tashih edilmesi için yazılan eserlerdir.

Bu kategorideki eserler, genellikle daha önce telif edilmiş bir asıl/temel/kurucu kitapta müellifin düştüğü hatalara işaret etmek, bu hataların tashihini yapmak ve yeri geldiğinde de eseri eleştirme amacıyla telif edilen bir yazım türüdür. İslam ilim ve düşünce kültüründe bu telif türünden eserlere oldukça önem atfedilmiştir. Özel olarak hadis ilmi açısından bakıldığında hem dirâyet hem de rivâyet eserlerine yönelik bu türden eserlerin kaleme alındığı görülmektedir.

Bu başlık altında böylesi önemli bir telif türünün bütün hususlarını incelemek, literatür hakkında kusursuz değerlendirmeler yapmak elbette muhaldir. Zira bu telif türünün olabildiğince geniş çalışmalara ihtiyaç duyduğunu ifade etmek ilmin hakkını teslim etmek manasında görmekteyiz. Ancak konunun biraz daha zihinlerde anlaşılır olması için hadis ilim dalında muhtasar eserler ile de irtibatı olan bazı eserlere işaret edilecektir.

Hadis rivayet ilminde bu kategoride belki de en tanınmış eser Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek 'ala's-Sahihayn* adlı eseridir. Bilindiği üzere Hâkim *el-Müstedrek*'te Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyup ancak *es-Sahih*'lerinde tahrir etmedikleri sahîh hadisleri toplamayı amaçlamıştır. *el-Müstedrek* üzerine yapılan en önemli çalışma ise *Muhtasaru'l-Müstedrek*⁶⁶⁷ ismi ile Zehebî tarafından yapılmıştır.

⁶⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1907.

⁶⁶⁶ Bkz: Üçüncü Bölüm "Rivâyetü'l-Hadis Şerhlerinin Muhtasarlari".

⁶⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

Zehebî *Müstedrek*'teki hadislerle ilgili yanlış hükümleri tashih ettiği bu muhtasar eserinde yaptığı değerlendirmeler ve tenkitler oldukça kıymetli çabalar olarak görülmüştür⁶⁶⁸.

Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) Rasûlullâh'ın (s.a.s) siyerine dair Süheylî'nin *er-Ravzû'l-ünûf* eserini tenkit ve tashih amacıyla *ez-Zehrû'l-bâsim fî sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim*⁶⁶⁹ adlı eserini telif etmiştir. *ez-Zehrû'l-bâsim* Müslümanlar arasında büyük ilgi görmüş üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır⁶⁷⁰. Moğultay b. Kılıç'ın çağdaşlarından Ebu'l-Berakât Kemâlüddîn Muhammed Abdurrahîm es-Sübkî (ö. 776/1374) *ez-Zehrû'l-bâsim*'i Süheylî'ye yapılan itirazları bir araya getirmek suretiyle *Muhtasarû'l-Zehrû'l-bâsim li Muğoltây* adı ile ihtisâr etmiştir⁶⁷¹.

Fuat Sezgin'in tespitine göre İbn Hacer (ö. 852/1448) *Fethû'l-bârî* isimli şerhini yazdıktan sonra *en-Nüket 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* ismi ile telhis etmiştir⁶⁷². Ancak İbn Hacer *en-Nüket*'i Zerkeşî'nin *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi'i's-sahîh*⁶⁷³ adlı eserini tenkit etmek maksadıyla yazmaya başladığı ancak tamamlayamadığı ifade edilmektedir⁶⁷⁴.

Hadis usulü açısından bakıldığında ise birçok nüket tarzı eserlerin telif edildiği görülmektedir. Bu nüketlerin neredeyse hepsi İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine telif edilmiştir. İbnü's-Salâh'ın vefatından bir asır sonra bu türden eserlerin yazılmaya başladığı görülmektedir. Nüket telif eden isimlere bakıldığında büyük çoğunluğun aynı zamanda İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine ihtisâr, şerh-haşiye gibi eserler yazan kişilerden oluştuğu görülmektedir⁶⁷⁵.

⁶⁶⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 14; Geniş bilgi için bkz: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû*, 248.

⁶⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 317.

⁶⁷⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 958.

⁶⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 958; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 161.

⁶⁷² Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 236; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1703.

⁶⁷³ Bedreddin ez-Zerkeşî, *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi'i's-Sahîh*.

⁶⁷⁴ Kandemir, "İbn Hacer, el-Askalânî", XIX, 518.

⁶⁷⁵ Geniş bilgi için bkz: Yahya Maabdeh, "el-Müsennefât fi'n-nüketi'l-hadisiyye "Avâmilü neş'etihâ ve mecâlâtihâ", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21 (1), 2021, 451-484. Nüket tarzı eserlere dair kayda değer bir çalışma olarak karşılaştığımız bu çalışmada müellifin bazı iddialı ve hatalı değerlendirmelerinin bulunduğu düşünmekteyiz. Mesela İbnü's-Salâh'ın eserini "Nüket" eserler arasında sayması iddialı bir değerlendirme olduğunu, ayrıca muhtasar eser olarak tespit ettiğimiz el-Ebnâsî'nin (ö.802/1400), *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi ibni's-Salâh* adlı eseri İbnü's-Salâh'ın eserine yapılmış bir nüket olarak tanıtmamasını yanlış bir değerlendirme olarak görmekteyiz bkz: 479-480.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine telif edilen en tanınmış nüketler Moğoltay b. Kılıç'ın *Islâhu kitâbi İbnü's-Salâh*⁶⁷⁶, Zerkeşî'nin *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*⁶⁷⁷ ve İbn Hacer'in *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh* adlı eserler olduğu söylenebilir⁶⁷⁸.

2.1.4. İkmal-Tekmile-Haşiye-Ta'lik-Zeyl-Zevâid

Yazın türleri arasında İbn Haldûn'un dört, İbn Hazm ve Kâtip Çelebi'nin ise ikinci sırada zikrettiği bu kategorideki eserler, daha önce telif edilmiş telif/asıl veya şerh, muhtasar gibi eserlerde eksik kalan hususları veya bu eserlere eklenilmesi düşünülen birtakım bilgilerin ilavesi maksadıyla telif edilmiştir. *Mukaddime*'yi tercüme edenlerden Uludağ, İbn Haldûn'un telif türlerine dair dördüncü sırada zikrettiği bu türün İkmal/Tekmile, Haşiye, Ta'lik, Zeyl, Zevâid gibi eserler olduğuna yönelik bir kanaat taşımaktadır⁶⁷⁹. Aynı şekilde hadis edebiyatında geniş yer tutan *Avâlî*, *Etrâf*, *Fevâid*, *Tahrîc* gibi daha önce yazılmış bir esere yönelik yapılan çalışmaları bu telif türü başlığı altında saymanın mümkün olduğunu düşünülmektedir.

Şerh ve haşiye bir arada tanımlayan Kara'ya göre bu iki tür "*ilmin kaynaklarından biri olarak 'metin' ve 'kitap' üzerine yapılmış, doğru ve yerinde anlamaya, ilmi muhafazaya, devamlılığı sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabaların ürünlerindendir*"⁶⁸⁰. Ta'lika ise kitabın kenarlarına gerekli görülen hususları açıklamak için düşünülen notlar şeklinde tarif edilmektedir. Haşiye ve ta'lika türü eserlerin genellikle ihtisâr edilmiş bir metne yazılan şerhlerin ifadelerindeki bazı terkip, kelime, ayet ve hadisler ile ilgili açıklama yapmak şeklinde olduğu ifade edilmektedir⁶⁸¹.

İzah, ta'lil, muhakeme ve mukayese etme gibi ortak amaçlar ile şerh türüne benzeyen haşiye ve ta'lika türü, hadis edebiyatında literatür oluşturacak şekilde bir

⁶⁷⁶ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğoltay b. Kılıç, *Islâhu kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Nâsır Abdülaziz Ferec Ahmed, Dâru Edvâü's-Selef, Riyâd 2007.

⁶⁷⁷ Muhammed b. Bahâdır Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bilâferîc, Edvâu's-Selef, Riyâd 1998, I, 10.

⁶⁷⁸ İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*.

⁶⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

⁶⁸⁰ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 19.

⁶⁸¹ Sezai Engin, *Hadis Şerh Gelenğinde Hâşiye ve Ta'likalar* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 9-10.

gelenek hâline gelmiştir⁶⁸². Daha önce telif edilmiş bir eserin tashih görevini üstlenen nüket tarzı eserlerin haşiye türü olarak telif edilen eserler olduğuna yönelik değerlendirmelerin geçerli ve doğru değerlendirmeler olmadığı söylenebilir⁶⁸³.

Genellikle ikmal/tekmile türü eserler haşiye, ta'lika ve zeyl türü eserlerden daha hacimli eserler olabilmektedir. Hatta bazen ikmal eserler üzerine de haşiye, ta'lika ve zeyl türü eserler telif edilmektedir. Bunun yanında ikmal, haşiye, ta'lika ve zeyl türü, asıl/metin eserler olarak ifade ettiğimiz eserler üzerine telif edildiği gibi ihtisâr eserler üzerine de kaleme alındığı bazen de muhtasar eserlerin bizzat kendileri ikmal, zeyl, ta'lik gibi özellikleri barındırdığı söylenilebilir.

Hadis ilminde bu tür eserler başlı başına bir edebiyat oluşturacak kadar gelişmiştir. İbn Hacer, Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidal* adlı eserini *Lisânü'l-Mîzân* adı ile ihtisâr etmiştir. Bu ihtisâr hem zeyl hem de ikmalleri barındırmaktadır⁶⁸⁴. Bu muhtasarı Muhammed Abdür-rauf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Müntekâ min Lisâni'l-Mîzân* adı ile intika etmiştir. Eserdeki mevzû, münker ve metrûk rivayetleri alfabetik olarak bir araya getirmiştir⁶⁸⁵.

İbn Mülakkîn'in (804/1401), *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*⁶⁸⁶ adlı eseri *Tehzîbu'l-Kemâl*'i ihtisâr etmesinin yanında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'i, İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i, Hâkîm en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek*'i, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i ve Beyhâkî'nin *es-Sünen*'i olmak üzere altı kitabın ricâlini ekleyerek *Tehzîbu'l-Kemâl*'e zeyl hazırlamıştır.

2.1.5. Tehzîb-Tertib

İbn Haldûn'un beş, İbn Hazm ve Kâtip Çelebi'nin ise altıncı sırada zikrettiği bir diğer telif türü ise *asıl* veya bunun üzerine kaleme alınan şerh, ihtisâr gibi eserlerdeki

⁶⁸² Hadis edebiyatında Haşiye ve Ta'lika türü literatür tespiti için bkz: Engin, *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*, 30-91.

⁶⁸³ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 342; Engin, *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*, 79-80.

⁶⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1917.

⁶⁸⁵ Muhammed Emin b. Fadlillah b. Muhibbiddin b. Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsetu'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdi 'aşar*, nşr: el-Matba'atu'l-Vehbiyye, Mısır 1867, II, 414.

⁶⁸⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 190.

bilgilerin dağınık, hâllerinden kurtarmak için tehzîb, tertib şeklinde kaleme alınan eser tarzıdır.

Gözden geçirip düzeltme, ayıklama, redakte etme ve kısaltma anlamları ile tehzîb ve tenkîh kelimelerinin çoğunlukla aynı anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir⁶⁸⁷. Literatüre bakıldığında daha önce telif edilmiş düzensiz ve redakte edilmeye ihtiyaç duyan bir eser üzerine telif türü olarak tehzîb ve tenkîh türü eser yapılırken öncelikle sözü edilen eserin ihtisâr edildiği veya ihtisâr yöntemi kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda tehzîb, tenkîh türü eserlerin muhtasar türü eserler ile yakın bağlantısının bulunduğunu tekrarlamakta fayda vardır.

Daha önce değinildiği gibi Ziyâurrahmân el-A'zamî, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'in bir muhtasar çalışması olduğuna dair yaygın kanaatin aksine Mizzî'nin yapmış olduğu eklemeler ve eseri yeniden tertip etmesi gibi faaliyetlerden dolayı bir muhtasar eser olduğunu kabul etmemekte ve *el-Kemâl*'in ikmalî olduğunu ifade etmektedir⁶⁸⁸.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Münzirî'nin *Terğîb ve't-terhîb* adlı eserindeki 855 sahih rivayeti bir araya getirip râvileri hakkındaki görüşlerini kısaca belirttiği *Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münzirî*⁶⁸⁹ adlı eseri telif etmiştir. Bu eserin ayrıca *Tehzîbü't-Terğîb ve't-terhîb*⁶⁹⁰ adı ile de anılması yukarıda muhtasar türü ile tehzîb ve tenkîh türü arasında bahsedilen ortak noktaya örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde el-Alâî'nin (ö. 761/1361) İbnu'l-Esîr'in, *Câmiu'l-usûl li-ahâdîsi'r-Rasûl* adlı eserini *Tehzîbü'l-usûl fî ahadîsi'r-Rasûl /Tehzîbu'l-vusûl ilâ muhtasari Câmi'i'l-Usûl*⁶⁹¹ adlı ile ihtisâr etmesinde muhtasar faaliyetinde mahza bir kısaltma işi yapmadığı bunun yanında gerekli düzenlemeler yaptığı izlenimi uyandırmaktadır.

Câmiu'l-usûl li-ahâdîsi'r-Rasûl adlı eserin İbnü'd-Deyba'ez-Zebîdî (ö. 944/1537) tarafından *Teysîrü'l-vusûl ilâ Câmi'i'l-usûl min hadîsi'r-Resûl*⁶⁹² adı ile telif edilen bir başka muhtasarda İbnü'd-Deyba', ebced harflerine göre eseri tertib etmiş ayrıca kişisel birtakım değişiklikler de yaparak İbn Esîr'in eserini ihtisâr etmiştir. Eserin birçok

⁶⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, III, 50; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, IV, 42; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 413; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 624-625; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, 245.

⁶⁸⁸ Ziyâurrahmân el-A'zamî, *Mu'cem*, 31.

⁶⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 400.

⁶⁹⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

⁶⁹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 536-537; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 123.

⁶⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 537.

yazması mevcut olup çeşitli baskıları yapılmıştır⁶⁹³. Bu eser, *Câmi 'i'l-usûl*'un en çok teveccüh gören muhtasarlarından olup birçok şerh, haşiye gibi konu olmuştur⁶⁹⁴.

2.1.6. Cem'-Derleme

İbn Haldûn'un altı, İbn Hazm ve Kâtib Çelebi'nin ise beşinci sırada zikrettiği bir başka telif türü ise ayrı ayrı yerlerde veya çeşitli musannefatın içinde dağınık bir hâlde olduğu düşünülen bir ilme ait bilgileri bir araya getirerek cem eden, derleyen eserler telif edilmiştir.

Cem'/derleme faaliyeti, bilindiği üzere daha önce telif edilmiş en az iki eserin bulunmasına gerek duymaktadır. Dağınık hâlde olduğu düşünülen ilmin bilgileri cem' edilirken ihtisâr telif yöntemi kullanılmaktadır.

Bu çerçevede cem'/derleme türü, tehzîb/tenkîh/tertib türüyle beraber muhtasar telif türüne en çok benzeyen türlerdendir. Cem'/derleme türünü muhtasar telif türünden ayıran en önemli husus, muhtasarlar genellikle bir eserin ihtisârı iken cem'/derleme türü eserler en az iki eserdeki bilgilerin derlenmesi söz konusudur.

Hadis ilminde cem'/derleme türü eserler daha çok rivâyetü'l-hadis kitapları üzerine telif edildiği görülmektedir. Rivâyetü'l-hadis kitaplarına dair cem'/derleme türü eserler tespit edildiği kadarı ile ilk olarak Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*leri üzerine el-Cevzakî (ö. 388/998) tarafından *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*⁶⁹⁵, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn li'l-Buhârî ve Müslim*⁶⁹⁶ adı ile telif edilmiştir. İncelendiği kadarı ile rivâyetü'l-hadis kitaplarına dair telif edilen cem'/derleme türü eserlerin ağırlıklı olarak *kütüb-i sitte* ve bilhassa *Sahîhayn* eserleri üzerine telif ettikleri müşahede edilmektedir.

Bu bağlamda el-Hümejdî'nin (ö. 488/1090) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*⁶⁹⁷/*el-Cem' beyne's-Sahîhayn li'l-Buhârî ve Müslim*⁶⁹⁸ adlı eseri Müslümanlar arasında oldukça teveccüh görmüş ve üzerine birçok şerh, ihtisâr yapılmıştır. Aynı zamanda kendinden sonra başta Buhârî ve Müslim'in *sahîh* 'leri ile ilgili olmak üzere hadis konusunda yazılan

⁶⁹³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 195.

⁶⁹⁴ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 712.

⁶⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 255, I, 430.

⁶⁹⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 240.

⁶⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 255.

⁶⁹⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 122.

birçok esere kaynaklık etmiştir. Bunlardan İbnu'l-Esîr *Camîu'l-Usul*'ünde Hümejdî'den bolca istifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî, en-Nevevî, Mizzî, İbn Hacer gibi âlimler de eserlerinde kendisinden istifade edenler arasındadır⁶⁹⁹.

Hadis cem'/'derleme eserinin neden ortaya çıktığı sorusuna cevap Ebû Hafs el-Mevsîlî'nin (ö. 622/1225) *el-Cem' beyne's-sahîhayn*⁷⁰⁰ *el-Cem' beyne's-Sahîhayn ma'a hazfî's-senedi ve'l-mükerrer mine'l-beyn* adı ile telif ettiği eserinin mukaddimesindeki yaşadığı dönemin insanların tutumlarında bulunduğunu görebiliriz.

Eserin mukaddimesinde kendisinden önce Hümejdî ve el-Cevzâkî'nin *Cem'* çalışmalarının eksik taraflarına işaret eden Mevsîlî, yaşadığı dönemde insanların kitaplardaki uzun senedler ve tekrarlanan metinler sebebi ile hadis ilmine gereğince ilgi göstermedikleri için bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir⁷⁰¹.

Mevsîlî, hadis ilmine karşı halktaki isteksizliğe çözüm olarak kaleme aldığı bu eserinde, Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'lerinde bulunan rivayetleri bir araya getirmiştir. Sahâbî râvileri hariç isnadları hazf etmiş, aynı konuda muhtelif sahâbîler tarafından rivayet edilen hadislerin sadece birini almış, tekrarlanan uzun rivayetleri ihtisâr etmiş, ayrıca Hz. Peygamber'e ait olmayan ifadeleri de ihtisâr etmiş ve son olarak hadisleri konularına göre alfabetik olarak tebvib etmiştir. Böylece eserinin mütalaası kolay ve erişilebilir olmasını hedeflemiştir⁷⁰².

Tespit edilebildiği kadarı ile Rezîn b. Muavye es-Sarekustî'ye (ö.535/1140) kadar sadece Sahîhayn'ın hadislerin cem' edildiği gözlemlenmiştir. Rezîn b. Muaviye ise *Tecrîdu's-Sihâhü'l-Sitte fi'l-hadis*⁷⁰³ *Kitâbü't-tecrîd fi'l-cem' beyne'l-Muvattâ' ve's-Sihâhi'l-hamse*⁷⁰⁴ *et-Tecrîd fi'l-cem' beyne's-Sihâhi'l-Sitte*⁷⁰⁵ gibi çeşitli adlarla anılan telif ettiği eserinde ilk defa *Kütüb-i Sitte* hadislerini cem' etmeyi hedeflemiştir.

⁶⁹⁹ Bkz: Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh Hümejdî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002, I, 23-28 (muhakkikin mukaddimesi).

⁷⁰⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 200; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 256.

⁷⁰¹ Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr el-Mevsîlî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn ma'a hazfî's-senedi ve'l-mükerrer mine'l-beyn*, thk. Salih Ahmed eş-Şâmî, Mektebetu'l-İslami, Beyrut 1995, I, 23-24.

⁷⁰² Mevsîlî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 8-9 (muhakkik mukaddimesi).

⁷⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 345.

⁷⁰⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 266.

⁷⁰⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IV, 155.

Kütüb-i Sitte hadislerini cem' eden eserler arasında en fazla ilgiyi gören ve üzerine en fazla ihtisâr, şerh ve haşiye türünden teliflerin yapıldığı eserin İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl* adlı kitabı olduğu söylenilebilir.

Hadis edebiyatında *Sahîhayn* veya *Kütüb-i Sitte* hadislerini cem' etmeyi hedefleyen eserlerin ortaya çıkmasının yanında *Sahîhayn* veya *Kütüb-i Sitte* hadislerini cem' etme faaliyetinden çok daha fazla hadis rivayet kitaplarından hadisleri derleyen eserlerin de telif edildiği müşahade edilmektedir.

Bu konuya dair ilk olarak Begavî'nin (ö. 516/1122 birçok hadis eserinden derlediği hadisleri kitap ve bab esasına göre tasnif ederek *Şerhü's-sünne* adlı eseri zikredilebilir⁷⁰⁶. Begavî, eserinin uzunluğundan çekinerek kitabına aldığı hadislerin zaten bilinen hadisler olduğunu belirterek derlediği hadisi hangi kitaptan aldıysa onun isnadlarını vermektedir. Yani hadis aldığı kitaptaki hadislerin isnadını zikretmektedir ki buna kitabın rivayeti adı verilmektedir⁷⁰⁷. *Şerhü's-sünne*, Radiyuddîn İbrâhim et-Taberî'nin (ö. 722/1322) *el-Cünne fî muhtasarı Şerhi's-sünne li'l-Begâvî*⁷⁰⁸ adlı kitabı başta olmak üzere birçok kez ihtisâr edilmiştir.

Begavî'nin Müslümanlar tarafından itimat edilen meşhur hadis eserlerinden derleme yaptığı bir başka eseri *Mesâbîhu's-Sünne* adlı eseri de bu konuya dair zikredilmesi gereken bir derleme türü eserdir⁷⁰⁹. *Mesâbîhu's-Sünne* İslam âleminde büyük teveccüh kazanmış ve üzerine kırktan fazla şerh, haşiye, ikmal türü eser telif edilmiştir⁷¹⁰. Ayrıca İbnü'l-Bâzîrî'nin (ö. 738/1338) *el-Misbâh*⁷¹¹ adlı eseri gibi bazı muhtasarlara da yapılmıştır.

Hadis ilminde sahâbî veya nâdiren tâbiî râvisi dışında senedlerin ilk defa terk edilen eserin *Mesâbîhu's-sünne* olduğu yönündeki peşin değerlendirmelerin yanlış

⁷⁰⁶ İbrahim Hatiboğlu, “Şerhü's-sünne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 569.

⁷⁰⁷ Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1983, I, 2.

⁷⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 607.

⁷⁰⁹ Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

⁷¹⁰ İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbîhu's-Sünne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 258.

⁷¹¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1507.

olduğunu belirtmekte fayda vardır⁷¹². Zira Cevzakî, *Sahîhayn*'a dair ettiği *es-Sahîh mine'l-ahbâri fî zikri ehâdîsi'n-nebiyyi'l-muhtâr* isimli cem' türü eserin mukaddimesinde, hadislerin metinlerini zikredeceğini, senetlerini ise ihtisâr edeceğini açıkça vurgulamaktadır. Cevzakî, hadisleri ezberlemek isteyenlere kolaylık sağlamak, hadislerin yazımında karşılaşılan zorlukları azaltmak, yolculuk zamanında ve yolculuk yapılmayan zamanda taşınması kolay olması gibi maksatlar ile isnadları hazfettiğini ifade etmektedir. (Fas Krallığı Milli Kütüphanesi no: 118 ve Zahirîye Kütüphanesi no: 203).

Bu bağlamda Beğavî'nin ilk defa isnadları hazfettiği genel kabulü hadis edebiyat tarihini yanlış okuma ve yanlış değerlendirmelere sevk ettiği düşünülmektedir. Buradan hareketle hadis ilminde isnadların hazfedilmesi meselesinin tekrardan tetkik edilmesi gerekmektedir. Biraz önce verilen bilgilere dayanarak isnadların hazfedilmesini Cevzakî ile başlatmak da yanlış olacaktır. Çünkü Cevzakî'den önce İbnu's-Seken'in (ö. 353/964) telif ettiği *es-Sahîhü'l-müntekâ* adlı eserinde isnadları hazfetme yoluna gidildiği belirtilmektedir⁷¹³. Tüm bu bilgiler göstermektedir ki hadis ilminde isnadların hazfedilmesi meselesi dikkatli ve ince araştırmalara ihtiyaç duymaktadır.

Hadis ilminde derleme türü eserlere Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb* adlı eseri de örnek verilebilir. Münzirî eserine almak istediği terğîb ve terhîb hadislerini genellikle *Kütub-i Sitte*, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı, İbn Hibbân ve İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'leri, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *el-Müsned*'leri, Taberânî'nin üç *Mu'cem*'i ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *el-Müstedrek*'i gibi yaklaşık on beş hadis eserinden seçmiştir. Bunun yanında sened kısmı hazfedilmiş sadece sahâbî ravisi verilmiştir⁷¹⁴. Münzirî'nin bu eserine dair birçok şerh ihtisâr türünden eserler telif edilmiştir. Aralarında İbn Hacer el-Askalânî'nin de bulunduğu birçok müellif tarafından muhtasar eser telif edilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *et-Terğîb ve't-terhîb*'teki 855 sahîh rivayeti bir araya getirip râvileri hakkındaki görüşlerini kısaca belirttiği *Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münzirî*⁷¹⁵ adı ile bir muhtasar telif etmiştir. Eser ayrıca *Tehzîbü't-Terğîb ve't-terhîb* adı ile de basılmıştır⁷¹⁶.

⁷¹² Bkz: Hatiboğlu, "Mesâbîhu's-Sünne", XXIX, 258.

⁷¹³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 18.

⁷¹⁴ Zekiyyüddîn Abdülazîm ed-Dımaşkî el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, thk. Muhyiddin Dîb Mistû vd. Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2014, I, 54-59.

⁷¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 400.

⁷¹⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

Bu kategorideki derleme türü eserlere son olarak Süyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr min hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr* adlı eserini zikretmekte fayda görmekteyiz. Bu eser Süyûtî'nin daha önce telif etmeye başladığı ve yetmiş bir hadis kitabını *Cem 'u'l-Cevâmî*, adı ile bir araya getirmeye çalıştığı ancak tamamlayamadığı büyük eserinin bir çeşit muhtasarıdır⁷¹⁷. Eser üzerine pek çok şerh, haşiye yazılmıştır. Ayrıca başta müellifin kendi ihtisârı olmak üzere *el-Câmi 'u's-sağîr* üzerine pek çok muhtasar eser yazılmıştır⁷¹⁸.

2.1.7. İhtisâr-Telhîs

İbn Haldûn'un yedi, İbn Hazm ve Kâtib Çelebi'nin ise dördüncü sırada zikrettiği telif türlerinden biri, daha önce telif edilmiş eserleri çeşitli faydalar gözetilerek ihtisâr edilmesidir.

İslam ilim ve telif geleneğinin başından beri var olagelmiş bu telif türünün hadis edebiyatında çok önemli roller üstlendiği ifade edilebilir. Muhtasar telif türünden vücut bulmuş eserlere bakılarak bunları kendi aralarında belli kısımlara ayırmak mümkündür. Mesela muhtasar telif türünde herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ilgili bir ilim dalındaki önemli, başlıca konuları kısa ve öz bir şekilde eserler ortaya konulduğu gibi herhangi bir ilim dalında daha önce telif edilmiş bir eseri belli prensipler gözetilerek ihtisâr türü eserler de telif edilmiştir. İhtisâr edilen eser daha önce telif edilmiş metin/kurucu bir eser olacağı gibi metin/kurucu esere dair telif edilen bir şerh türü eser de olabilir. Özellikle hadis rivayet kitaplarına dair telif edilen şerhlerin çokça muhtasarlara telif edildiği görülmektedir.

Daha önce telif edilmiş asıl eser üzerine muhtasar telif türünden telif edilen eserlerin içeriğinde genel olarak sadece bilgilerin ihtisârı değil, yukarıda bahsedilen telif türlerinin amaçlarını da kapsadığı müşahede edilmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse bazı muhtasar eserler; bilgileri ihtisâr etmenin yanında ikmal, açıklama, değerlendirme, tehzîb etme gibi birçok özellikleri de barındırmaktadır.

İhtisâr faaliyeti doğru ve başarılı bir şekilde yapılması durumunda ilim hayatına oldukça fayda ve katkı verdiği; yanlış ve başarısız bir şekilde yapıldığında ise birçok kusuru kendisinde barındırmak ile birlikte ilmi hayatı olumsuz manada etkileyeceği

⁷¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, I, 560.

⁷¹⁸ Bkz: Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve 'l-havâşî*, I, 714-724.

söylenilmektedir⁷¹⁹. Muhtasar telif türünden bazı eserlerde bilgiler, salt olarak ve aşırı bir şekilde ihtisâr edildiğinden dolayı bilgiler nerede ise bir bilmece kisvesine büründürülmüştür ki ilim insanların geneli bu tarz bir faaliyetten hoşnut olmamışlardır.

İlimlerin tasnifi, telif türlerin belirlenmesi konusunda görüş belirten İbn Hazm, İbn Haldun, Kâtip Çelebi gibi isimler, ilmî çalışmalarda her zaman referans verilen isimler olmuşlardır. Bu isimlerden edinilen bilgilere göre muhtasalar, göz ardı edilmeyen özgün bir telif türüdür.

Bununla birlikte tarih boyunca cem‘, haşiye, ta‘lik vb. gibi hadis edebiyatında etkinliği ve kullanımı muhtasarlara göre düşük olan teliflerin bir edebiyat türü olarak kabul edildiği günümüzde muhtasarın bir telif türü olarak yüksek sesle dillendirilip kabul görülmemiş olması, dikkatlerden kaçan önemli bir husus olduğu düşünülmektedir.

2.2. HADİS EDEBİYATINDA İHTİSAR ÇEŞİTLERİ

Hadis edebiyatında müellifin düşünce ve gayesine göre ihtisâr faaliyeti çeşitlilik kazanabilmektedir. Genel anlamda muhtasar denilince daha önce telif edilmiş bir eserin ihtisârı veya herhangi bir eserin ihtisârı olmaksızın ilgili ilim dalında geniş olan bilgilerin kısa ve öz biçimde ele alan eserler anlaşılmaktadır. Ancak hadis ilmi açısından bakıldığında sözü edilen bu iki ihtisâr türü eserler mevcut olmak ile birlikte daha özel bir alan olan nakledilen rivayetlerin de ihtisârı yapıldığı görülmektedir. Rivayetlerin yani hadisin ihtisârı konusu başlangıçtan itibaren üzerinde konuşulmuş ve farklı zaviyelerden değerlendirilmiştir.

2.2.1. Rivayetlerin İhtisârı

İslam ilim ve telif geleneği içerisinde ihtisâr yönteminin en çok kullanıldığı alanın hadis rivayeti alanı olduğu söylenilebilir. Hadis ilminde nakledilen rivayetin bir kısmının hazfedilerek ihtisâr edilmesi durumu genel olarak hadis rivayetinde ihtisâr başlığı altında değerlendirilmektedir⁷²⁰. *Metnin mana bütünlüğünü bozmama, nebevi mesajın eksik*

⁷¹⁹ Müzhir, “Kavâidü’l-iẖtisâr”, 337.

⁷²⁰ Müzhir, “Kavâidü’l-iẖtisâr”, 346.

aktarılmasına veya yanlış anlaşılmasına yol açmama ilkesinin hadis rivayetinde yapılacak ihtisâr faaliyetinde uyulması gereken temel prensip olduğu belirtilmektedir⁷²¹.

Rivayetlerin ihtisârı faaliyeti genellikle *metin, lafız, bağlam* ve *sened* gibi rivayetin unsurların birinde veya daha çoğunda ihtisâr edilmesi şeklinde olmaktadır⁷²². Dolayısıyla ile aktarımında ihtisâr yapılan rivayetler değerlendirirken bu hususların göz önünde bulundurulması gerekliliğine değinilmektedir⁷²³.

Hadis edebiyatında rivayetlerdeki ihtisâr faaliyetinin ortaya çıkmasındaki temel sebeplerden bir tanesinin kuşkusuz rivayetin mükerrer olarak nakledilmesi olduğu ifade edilmektedir. Mükerrer olarak nakledilen rivayet ile de bazen farklı tariklerine dikkat çekmek, bazen lafız farklılıklarını belirtmek gibi farklı amaçlarının oldabileceği belirtilmektedir⁷²⁴.

Hadis âlimleri, bu faaliyetin geçerliliği hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Nakledilen rivayeti senet ve metin olarak bir bütün olarak düşünüldüğünde İslam ilim insanlarının hadis ihtisâr meselesinde genel olarak metin kısmında ihtisâr gibi yapılacak herhangi bir tasarrufun geçerliliği hakkında farklı görüşlere sahip oldukları anlaşılmaktadır⁷²⁵. Bundan dolayı hadis usulünde hadisi ihtisâr etme işi genellikle hadisi mana ile rivayet etme konusu ile aynı kategoride değerlendirildiği görülmektedir⁷²⁶.

Mâlik b. Enes'in talebesi Eşheb el-Kaysî'nin (ö. 204/820) hocasına mana aynı olmak kaydı ile hadiste taktim ve te'hir gibi yapılacak herhangi bir tasarrufa dair görüşünü sorduğunu Mâlik b. Enes'in ise Rasûlullâh'a (s.a.s) nisbet edilen rivayetler dışında mana

⁷²¹ Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", 54-67; Ürkmez, "Ebû Dâvûd Süneni'nde Tekrar ve İhtisar", 58-60.

⁷²² Ürkmez, "Ebû Dâvûd Süneni'nde Tekrar ve İhtisar", 61.

⁷²³ Fuat İstemi, "Hadislerin Bağlamının Tespitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (31), 2017, 315-316.

⁷²⁴ Ürkmez, "Ebû Dâvûd Süneni'nde Tekrar ve İhtisar", 58-59.

⁷²⁵ Muhammed Abdülkerîm Muhammed Sâbir el-Hinbarî, *İhtisârü'l-metn ve menhecu'l-İmam el-Buhârî fihî min hilâli kitâbihi'l-Câmi'i's-Sahîh*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü't-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Ammân 2010, 69.

⁷²⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 496; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Selman Başaran, "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1991, 55-64; Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Manayla Rivayeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1996, 281-307; Veysel Özdemir, "Hadislerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Sayısı İle İlgili Değerlendirmeler", *Turkish Studies = Comparative Religious Studies*, 13 (25), 2018, 362-369.

aynı olmak şartı ile bunu uygun gördüğü nakledilmektedir⁷²⁷. Sehâvî'nin bu bilgiyi hadiste ihtisâr başlığı altında incelemesi hadisteki ihtisâr konusunun hadisin mana ile rivayet edilmesi konusu ile yakın ilişkili olduğunu göstermektedir.

İbnü's-Salah, hadisleri ihtisâr etmenin cevazına dair âlimlerin ihtilaf içinde olduğunu söylemektedir. Buna göre bazıları mana ile rivayet etme meselesine binaen mutlak olarak hadisleri ihtisâr etmeyi caiz görmemektedir. Bazıları ise ravinin söz konusu hadisi daha sonra tam olarak rivayet etmesi mümkün değilse ve bu hadisin de başkası tarafından tam olarak rivayet edilip edilmediği bilinmiyorsa bu durumda mana ile rivayet etme şartıyla hadisi ihtisâr etmeyi uygun görmektedir. Bazıları da mutlak manada hadisi ihtisâr etmenin caiz olduğu görüşünü benimsediğini belirtmektedir⁷²⁸.

Hatîb el-Bağdâdî, hadisi daha önce tam olarak rivayet eden birinin daha sonra hadisi ihtisâr ettiği zaman ilk rivayetinde işitmediklerini hadise ziyadede bulunduğuna dair itham edileceğinden çekinen kişinin bu faaliyetten uzak durması gerektiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde ihtisâr ettiği ikinci rivayetinde *zabtının* azlığından dolayı hadisin geri kalanını unuttu şeklinde itham edileceğinden endişe eden birinin ihtisâr işine girişmemesinin kendisi için en uygun yol olduğunu söylemektedir⁷²⁹.

İbnü's-Salâh, hadis ihtisâr etmek isteyenin kendisine bu ithamlar yöneltilemeyecek kadar yüksek mertebeli biri olması durumunda ister hadisi önce tam verir, sonra ihtisâr eder, isterse hadisi önce ihtisâr rivayet eder, sonra tam şeklini rivayet etmesinde bir sakınca olmayacağını söylemektedir⁷³⁰.

İbnü's-Salâh hadis ihtisârının, rivayet ettiği hadisten hükme taalluk etmeyecek şekilde neyi terk ettiğini (ihtisâr ettiğini) ayırt edecek âlim ve arif kişiler tarafından yapılması şartı ile caiz olabileceğini ifade etmektedir⁷³¹.

İbn Dakîku'l-İd, hadisi ihtisâr etmek hadisin manasını değiştiriyor ise bunun caiz olmayacağını belirtmektedir. Ancak iki farklı anlamdaki lafzın tek lafızda ifade edilmesi örneği gibi hadisin ihtisârında mana değişmiyor ise caizdir. Çünkü rivayetin geçerliliği

⁷²⁷ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *Fethu'l-muğis bi şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır 2003, III, 151.

⁷²⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 215.

⁷²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 215.

⁷³⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 216.

⁷³¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 216.

konusunda odak noktası doğru olmasıdır. Aynı şekilde rivayeti reddetmenin odak noktası rivayetin yalan olmasıdır. Ancak hadis ihtisâr işinde haberin doğru olması hâsıl olabileceğinden bu işlemi men etmek gerekemeyeceği görüşünü benimsemektedir⁷³².

İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr eden müelliflerin bu konuyu nerede ise İbnü's-Salâh ile aynı şekilde ele aldıkları söylenilebilmektedir. Örneğin Tîbî⁷³³, el-Enbâsî⁷³⁴, İbn Mulakkîn⁷³⁵, Bulkînî⁷³⁶ gibi isimlerin aynı değerlendirmeleri yaptıkları görülmektedir. İbnü's-Salâh'tan iki asır sonra Sehâvî, hadisi ihtisâr etmenin caiz olup olmadığı hakkındaki bu üç görüşün delillerine uzunca yer vermektedir⁷³⁷.

İbn Receb'in eserini neşre hazırlayan Hemmâm Abdurrahim Sa'îd'e göre, İbn Recebhadisi ihtisâr olarak rivayet etmenin caiz olduğuna dair sahabeden, tabîinden ve mütekaddimün dönemi hadis âlimlerinden bu konuya dair görüşleri ile delil getirmektedir. Ancak verilen örneklerle bakıldığında İbn Receb'in hadis ihtisâr etmeyi, hadisi manayla rivayet etmek ile aynı gördüğünü söylemek mümkündür⁷³⁸.

İbn Hacer, âlimlerin çoğunluğunun hadisi ihtisâr eden kişinin âlim olması şartı ile cevazından yana olduklarını ifade etmektedir. Zira âlim, hadiste kalmasını gerekli gördüğü kısım ile ilgisi olmayan tarafı çıkartır. (Âlimin bu işlemi ile) hadisin anlamındaki delalet karışmayacağı gibi beyanında da bozulma olmaz... (âlim kişinin hadisteki) hazfettiği kısım zikrettiği kısımda kendini gösterir. Ancak âlim olmayan ise bunun tam tersi hadisteki manaya taalluk eden tarafı çıkartabilir⁷³⁹.

Genel olarak bir hadisi ihtisâr etme faaliyetinin bu işi yapacak kişinin manayı bozacak lafızların delaletini iyi bilen bir âlim olması durumunda ancak geçerli olabileceği bildirilmiştir. Zira bu yeterlikte olmayan cahil kimsenin hadis ihtisâr etmesi âlimlerin

⁷³² Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî el-Kuşeyrî İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyânî'l-İstılâh: ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîsî'l-ma'dûdeti mine's-sihâh*, thk. Kahtân Abdurrahmân ed-Dûrî, Dâru'l-'Ulûm, Ammân 2007, 31.

⁷³³ Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah Tîbî, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Kâhire 2009, 142.

⁷³⁴ Burhâneddin İbrahim b. Mûsâ Enbâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi ibni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Halal, Mektebetü'r-Rüşd/Şeriketü'r-Riyâd, Riyâd 1998, I, 364.

⁷³⁵ İbnü'l-Mülakkîn, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I, 375-376.

⁷³⁶ Sirâcuddîn Ömer b. Raslân Bulkînî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstılâh*, thk. Aîşe Abdurrahman, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1989, 397.

⁷³⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, III, 150-156.

⁷³⁸ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987, I, 427.

⁷³⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 204.

ittifakla kabul etmediği bir durum olduğu ifade edilmiştir⁷⁴⁰. Bunun yanında*Altın altın ile misli misline ve peşin olarak...*⁷⁴¹ rivayetinde olduğu gibi istisna içeren hadislerin ihtisâr edilemeyeceği hakkında herhangi bir görüş ayrılığı olmadığı da ifade edilmiştir⁷⁴².

Bunun yanında hadisin mana ile rivayeti sonucu ortaya çıkan hadisteki bir başka ihtisâr şekli ise aynı konu ile alakalı olan rivayet edilen bir hadisin farklı isnad ile nakledilen tariki de rivayet edilmek istendiğinde hadisin metni tekrar edilmeyip “mislehû” veya “nahvehû” gibi kelimeler kullanılması uygun görülmüştür. Buhârî’nin, *Câmi’u’s-Sahîh*’inde söz edilen yöntemi kullanmaktan geri durmadığı görülmektedir⁷⁴³.

Tirmizî diğer musannifler gibi birleştirdiği hadis senedleri arasına *tahvîl* (ح) işareti koymakta ve farklı mana doğuracak kelimelere işaret etmektedir. Ayrıca hadisin farklı senedlerini verdikten sonra metni tekrar etmeyip bazen ‘*nahvehû*’, ‘*mislehû*’ gibi kelimeler kullanırken, bazen de aynı anlama gelen ‘*nahve hâzâ*’ ifadesini kullanmaktadır⁷⁴⁴.

Hadis rivayet edilirken ihtisâr edilme şekline dair bahsedilmesi gereken bir başka husus bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. Hadis rivayet eserlerinde daha önce geçmiş bir hadisin hatırlanacak kadar kısmı verildiği ve devamı *el-hadîs* şeklinde ifade bırakılarak hadisin geri kalanı ihtisâr edilmektedir. Bu uygulama Kur’an’dan bir ayetin belli bir kısmı okunduktan sonra *ilâ ahîri’l-aye* denmesi gibidir.

Bu durumu örnek ile açıklamak gerekirse “Ameller niyetlere göredir...” (انما الاعمال بالنيات.....الحديث) hadisinin sadece baş kısmı verilip *el-hadîs* kelimesi kullanılarak tamamı kastedilmektedir⁷⁴⁵. Aslında *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere hadis rivayet kaynaklarına bakıldığında bu genel kullanımın yanında, nakledilen rivayetin farklı bir tariki olması durumunda senet zikredilip *el-hadîs* kelimesi veya benzer bir kelime ile

⁷⁴⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, 493.

⁷⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunâsır, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut 2001, "Buyû" 77 .

⁷⁴² Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, 495.

⁷⁴³ Bkz: Buhârî, "İlim" 34, "Et’ime" 56, "Ezan" 7, "Bed’ü’l-halk" 6.

⁷⁴⁴ Bkz: Tirmizî, "Taharet" 4, "Sefer" 395, "Talak" 17, "Edeb" 16.

⁷⁴⁵ Müzhir, “Kavâidü’l-ihisâr”, 349.

kullanılarak nakledilen rivayetin metninin aynı olduğu ve tekrar etmeye gerek duyulmadığına işaret edilmektedir⁷⁴⁶.

Hadis ilminde rivayetin ihtisâr konusu elbette bu anlatılanlardan daha geniş ve teferruatlı bir konu olduğu bilinmektedir. Burada sadece hadislerin rivayet edilirken birtakım tasarruflarda bulunulduğu ve bu tasarruflardan bir tanesi de ihtisâr edilmesi olduğuna işaret etmek amaçlanmıştır. Bu konu hakkında günümüzde bazı değerli araştırmalar yapılmış ve yapılmaya devam edileceği düşünülmektedir.

2.2.2. Daha Önce Telif Edilmiş Eserin İhtisârı

Hadis ilminde hicri üçüncü yüzyılın sonlarına doğru tasnif faaliyetiyle birlikte temel rivayet eserleri vücut bulmuştur. Hicri üçüncü asırdan sonraki dönemlerde her ne kadar özgün eserler telif edilmişse de bu dönemler genellikle kaynak/kurucu/temel eser üzerine anlama, yorumlama ve tatbik etmeye yönelik ikincil eserlerin ortaya çıktığı dönemler olmuştur.

Muhtasar literatürü arasında daha önce telif edilmiş bir eserin ihtisârı çeşidinden eserler yoğunluktadır. İslam telif geleneğinin neredeyse tümünde olduğu görülen bu tür muhtasar eserlerde muhaddis (daha önce telif edilen eser anlamında) *asıl* eserdeki tekrarları, faydalı görmediği hususları ihtisâr etmektedir. Ayrıca bu tasarruflarına ilaveten bazende asıl konularını azaltarak da muhtasar eserini oluşturmaktadır. Bu anlamda muhtasar eserler, çoğu zaman *asıl* eserin sadece özeti olmayıp düzeltilmesi veya değiştirilmesi gereken hususların tashihi yanında tenkid edilmesi gereken yerlerde tenkidlerin yapıldığı eserler olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁴⁷.

Rivâyetü'l-hadîs alanında Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'leri başta olmak üzere temel/klasik eserler olarak kabul edilen *Kütüb-i sitte* ve diğer rivâyetü'l-hadîs kitaplarını konu edinen muhtasarlarda daha çok, tekrar eden rivayetler, isnadlar ve Rasûlullâh'a (s.a.s) nisbet edilmeyen rivayetlerin ihtisârı söz konusudur. Ayrıca rivâyetü'l-hadîs

⁷⁴⁶ Bkz: Buhârî, "Teyemmum" 4, "Zekat" 64, "Hac" 130, "Libâs" 24; Müslim, "Salat" 99, "Zekat" 26; Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Muhammed Kâmil Karabellî, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, "Taharet" 61, "Salat" 29.

⁷⁴⁷ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 43.

alanında temel/klasik eserlerin bazı muhtasarları *asıl* kitabın tertibine uymadığı gibi bazen de *asıl* kitaptaki bazı bölümleri de ihtisâr ettiği bir vakıadır.

Dirâyetü'l-hadis alanında da telif edilmiş birçok eserin ihtisârı yapılmış olmakla birlikte en çok ihtisâr edilen eserlerin başında, İbnü's-Salah'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'i gelmektedir. Nevevî'nin ve İbn Hacer'in muhtasarlari en meşhur muhtasarlari arasında yer almaktadır.

Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'inin muhtasarlari arasında en çok ilgiyi gören, şöhret bulan Zebîdî'nin (ö. 893/1488), *et-Tecrîdü's-Sarîh li ehâdîsi'l-Câmi'i's-Sahîh* adlı muhtasarına bakıldığında hadislerin tekrarlarını ve sahabe ravisi dışında isnadları ihtisâr ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı bab başlıkları ve bunların altında bulunan hadisleri de ihtisâr ettiği görülmektedir. Bununla beraber Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'teki metoduna genel itibarı ile uyduğu görülmektedir⁷⁴⁸.

Muhtasarlari, daha önce telif edilmiş bir eserin ihtisârından oluşabildiği gibi bazen de ilgili ilim dalında kaleme alınmış birçok çalışmanın ihtisârı da olabilmektedir⁷⁴⁹. Buna en iyi örnek Müzenî'nin (ö. 264/878) İmam Şafî'nin kitaplarında fıkha dair görüşlerini ihtisâr ederek derlediği *el-Muhtasar* isimli eseri gösterilebilir⁷⁵⁰.

Bazen de muhtasar eser yazacak kişi asıl eserin bir kısmından seçki yaparak muhtasar eserini oluşturabilir. İbn Ebî Cemre'nin *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye* adlı eseri bu duruma örnek olarak, verilebilir. İbn Ebî Cemre, Buhârî'nin *Câmi'u's-Sahîh*'ine bağlı kalmayıp kendi düşüncesine göre belirlediği bab başlıkları altına birer hadis ilave ettiği yaklaşık üç yüz hadisten oluşan muhtasar eserini telif etmiştir⁷⁵¹.

İbn Hacer'in hem zeyl hem de ikmalleri barındıran *Lisânü'l-Mîzân* adlı eseri, Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidal* adlı eserinin ihtisârı olmasına karşın⁷⁵² *asıl* esere göre oldukça hacimli bir eser olarak göze çarpmaktadır. Bu sonuç muhtasar eserlerin *asıl* eserlerden hacim olarak daha küçük olması gerektiği şeklinde zihinlerde bulunması doğal olan ön kabullere cevap olacak mahiyettedir.

⁷⁴⁸ Zebîdî, *et-Tecrîd*.

⁷⁴⁹ Müzhir, "Kavâidü'l-ih'tisâr", 364.

⁷⁵⁰ Müzenî, *Muhtasaru'l-Müzenî*, 7.

⁷⁵¹ İbn Ebî Cemre, *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*, 9.

⁷⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1917.

2.2.3. Muhtasarın Tekrar İhtisârı

Hadis edebiyatında telif edilen muhtasarların bir başka çeşidi ise telif edilmiş bir muhtasar eserin tekrardan ihtisâr edilmesidir. Hadis edebiyatında daha çok dirâyetü'l-hadis alanında görülen bu tür muhtasarlar, bir önceki başlıkta ele alınan muhtasar çeşidi kadar olmasa da hatırı sayılır derecede bulunmaktadır. Bu çeşit muhtasarları, bazen bizzat sahibi tarafından telif edebilirken bazen de muhtasar müellifinden sonra yaşamış başkaları tarafından ihtisâr edilebilmektedir.

Bilindiği gibi Nevevî, İbnü's-Salah'ın *Ma'rife'sini* ilk olarak *İrşâdü'l-hadîs, İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik (sallallahu 'aleyhi ve sellem)* adı ile ihtisâr etmiştir. Daha sonra bu ihtisâr eserini çeşitli amaçlar doğrultusunda *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir.

Ayrıca İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) telif etmiş olduğu *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim* adlı eseri ile Zehebî'nin *Telhîsü'l-Müstedrek* adını vermiş olduğu muhtasar eserini tekrardan ihtisâr etmiştir⁷⁵³. İbnü'l-Mülakkın eserine yeni bilgiler eklemesinin yanında hem Zehebî'nin hem de Hâkim'in bazı hatalarına dikkat çekmiştir⁷⁵⁴.

2.2.4. Özgün Bir Eser

Muhtasar telif türü içerisinde herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ancak ilgili ilmin temel konularını kısa ve özet bir şekilde sunmayı hedefleyen muhtasar eserler bulunmaktadır. İslam telif geleneğinde muhtasar-metin eserler olarak ifade edilen bu tür eserler yoğun olarak İslam hukuku alanında görülmekle birlikte sayıları az da olsa hadis ilminde de görülmektedir⁷⁵⁵.

Hadis ilminde muhtasar-metin eserlerin dirâyetü'l-hadis ilminde bir başka ifade ile hadis usulünde görüldüğünü ifade etmek gerekmektedir. Hadis usulünde herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ancak bir muhtasar çalışması olan birçok eser ile karşılaşılmaktadır.

⁷⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

⁷⁵⁴ Hatiboğlu, "el-Müstedrek", XXXII, 135; Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", XV, 191.

⁷⁵⁵ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 366; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 44.

Ebû Hafs el-Meyyânîşî'nin⁷⁵⁶ (ö. 581/1185) *Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* adlı bu eseri hadis ilmine dair muhtasar bir eserdir⁷⁵⁷. Müellif eserini *Îdâhu Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* adı ile ihtisâr ettiği ifade edilmektedir⁷⁵⁸. Ayrıca bu eserin tespit edilebildiği kadarı ile hadis usulüne dair ilk muhtasar çalışması olduğunu belirtmekte fayda görmekteyiz.

Bu hususa dair bir başka eser Şerefüddîn et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs*⁷⁵⁹ adlı eseri sayılabilir. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinin Ms. or. 339 numarasında mevcut olan Şerefüddîn et-Tîbî'nin *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs* isimli eserinin yazma nüshasındaki mukaddimesinde bulunan bilgiye göre müellif, eserini kendisinden önce yazılan İbnü's-Salâh, Nevevî ve İbn Cemâ'a'nın eserlerinden hareketle hadis ilmine dair bilgileri gözden geçirip düzenlediği ve İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'ünden de bazı bilgiler alarak hadis ilmine dair yeni eser ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Brockelmann'ın bu eseri İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelü'r-revî*'sinin bir hülâsası olarak göstermesi doğru bir bilgi olmasa gerektir⁷⁶⁰.

Bu bilgilere ilaveten Şerefüddîn et-Tîbî'nin yazma nüshasındaki mukaddimesinde bulunan bilgilerden hareketle, yaygın kanaatin aksine⁷⁶¹ *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs*'in herhangi bir kitabın (İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'i) ihtisârı olmadığı ancak ihtisâr yazım yöntemi ile telif edilen bir eser olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Zira yakın zamanda bu problemi çeşitli açılardan ele alan bir çalışmanın da bu sonuca varmış olması bizim doğru bir kanaate sahip olduğumuzu desteklemektedir⁷⁶².

Bu grup muhtasarlara verilecek bir başka örnek, İbn Dakîku'l-Îd'in *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh* adlı muhtasarı sayılabilir. İbn Dakîku'l-Îd muhtasarında başta İbnü's-Salah olmak üzere birçok hadis âlimine atıflarda bulunmaktadır. Hatta hadis ıstılahlarına dair bazı tanımları Hatib el-Bağdâdî, İbnü's-Salah gibi âlimlerden bire bir almaktadır.

⁷⁵⁶ Nisbesinin farklı okunuşları için bkz: Özsoy, "Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd Meyyânîşî ve Mâ Lâ Yese'u'l-Muhaddise Cehlüh Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri", 28-35.

⁷⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1575.

⁷⁵⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 269.

⁷⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 720.

⁷⁶⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

⁷⁶¹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 238.

⁷⁶² Bkz: Selim Demirci, "Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı: el-Hulâsa fî ma'rifeti'l (usûli'l)-hadîs", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 15 (2), 2017, 67-84.

Ancak ifade edildiği gibi İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine yapılmış bir ihtisâr olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır⁷⁶³.

İbn Dakîku'l-Îd'in *el-İktirâh* 'ı herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp kendi başına bir ihtisâr eser olduğu izlenimi vermektedir. Zira *el-İktirâh* 'a genel olarak bir göz gezdirildiğinde İbn Dakîku'l-Îd'in başta İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i olmak üzere hadis ilimlerine dair kendisinden önce yazılmış kitaplardaki konuları işleme metodundan farklı bir yöntem izlediği görülmektedir. İbn Dakîku'l-Îd eserini dokuz bölüme ayırmış ve bu bölümlerin altındaki her bir konuyu *mes'ele* adı altında işlemektedir. Bu hali ile eserinin yöntem olarak bir özgünlük barındırdığı ifade edilebilir. Bunun yanında İbn Dakîku'l-Îd, (muhtasar eserlerin içerik özelliklerinden olan) kendilerinden iktibas ettiği isimlerin görüşlerini peşinen kabul etmemekte bazen bu görüşleri tartışıp değerlendirmeler yapmakta bazen de ilgili konu hakkında kendi görüşünü dile getirmekten geri durmamaktadır⁷⁶⁴.

Hadis usulüne dair İbn Hacer'in (ö. 852/1449) telif ettiği *Nuhbetü'l-fiker fî Mustalahi'l-eser*'i bu grupta olan muhtasarlara dair bir başka örnek olarak gösterilebilir. Ancak yaygın kanaate göre İbn Hacer ait *Nuhbetü'l-fiker* adlı eser İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olduğudur⁷⁶⁵.

Nühbe'nin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olarak değerlendirmesinin sebebi, İbn Hacer'in mukaddimesinde telif sebebini açıklarken yakın çevresindeki bazı kişilerin *bundan* (من ذلك) önemli olanları kendilerine özetlemesini istediklerine dair açıklamasındaki *bundan* (من ذلك) ifadesinin⁷⁶⁶ yanlış anlaşılması olduğu düşünülmektedir.

Bu yanlış anlaşılmanın sebebi ise İbn Hacer'in *bundan* (من ذلك) kelimesinden hemen önce İbnü's-Salâh'ın eseri hakkında sayılamayacak derecede nazım, ihtisâr, müstedrek gibi eserlerin yanında eleştiren veya eleştirilere karşılık veren eserlerin telif edildiğinden bahsettiği için *Nühbe*'nin İbnü's-Salâh'a ait '*Ulûmu'l-hadîs*'in bir muhtasarı olduğuna dair yanlış bir algı oluşmuştur. Hâlbuki İbn Hacer'in *bundan* (من ذلك) kelimesi

⁷⁶³ Ali Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (5), 2017, 2465.

⁷⁶⁴ İbn Dakîku'l-Îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh*, 213-478; Ayrıca bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtü Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 43.

⁷⁶⁵ Kandemir, "İbn Hacer, el-Askalânî", XIX, 523.

⁷⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 64.

daha derin tetkik edildiğinde onun kastının hadis ilmi veya hadis ehlinin ıstılahı olduğu düşüncesi kuvvetlenecektir.

İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*'i telif ettikten sonra eserini *Nüzhetü'n-nazar* adı ile şerh etmiştir. İbn Hacer *Nüzhe* 'de bu ifadeleri açıklarken kendisinin (önemli görülen bu hususları) az sayfalarda özetlediğini ve bunun için de eserini *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle İbn Hacer'in almış olduğu bu önemli bilgileri *hadis ehlinin mustalaha dair fikirlerinin seçkisi* olarak ifade etmesi⁷⁶⁷, *Nühbe* 'nin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olduğuna dair yaygın kanaati oldukça zayıflattığı düşünülmektedir.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr edenleri sıralayan Süyûtî'nin, İbn Hacer'in bu eserini ihtisârlar arasında saymaması, *Nühbe* 'nin herhangi bir kitabın muhtasarı olmayıp ihtisâr telif türünden kaleme alınan bir eser olduğu fikrini ayrıca kuvvetlendirmektedir⁷⁶⁸. Ayrıca Kâtib Çelebi'nin *Nuhbetü'l-fiker*'i tanıtırken İbnü's-Salâh'ın muhtasarı olduğuna dair herhangi bir şey söylememesi bunun yanında bu eserin "Metîn" bir eser olduğunu ifade etmesi bu sonucu desteklemektedir⁷⁶⁹.

Nühbe 'nin '*Ulûmu'l-hadîs*'in ihtisârı olduğuna dair düşüncüyü zayıflatan bir başka açıklama ise İbn Hacer'in *Nüzhe* 'sini tekrardan şerh eden Alî el-Kârî'den gelmektedir.

Bilindiği gibi İbn Hacer, mukaddimesinde eseri yazma gerekçesinden bahsederken yakın çevresindeki bazı kişilerin isteği üzerine hadis usulü ilmini kendilerine kısaca özetlemesini istediklerini belirtirken ihtisâr kelimesi değil (الخص) *ulahhisu* kelimesini kullanmaktadır⁷⁷⁰.

Kavramsal çerçeve başlığında *telhîs* kelimesinin özetleme, kısaltma gibi anlamlarının yanında açıklama, şerh etme gibi anlamlarının bulunduğu işaret edilmişti. Tam bu noktada Alî el-Kârî, İbn Hacer'in yapmayı planladığı özetleme faaliyeti için kullanmış olduğu (الخص) *ulahhisu* kelimesi üzerinde durarak bu kelimenin aslında açıklama, beyan etme gibi anlamlara geldiğinin altını çizmektedir⁷⁷¹.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 64.

⁷⁶⁸ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 236-240.

⁷⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1936.

⁷⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 64.

⁷⁷¹ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, 148.

Bu husus Alî el-Kârî'nin ifadesiyle düşünüldüğünde, İbn Hacer'in yakın çevresindeki bazı kişilerin isteği üzerine hadis usulü ilmini bunlara kısaca açıklama/anlatma çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde bir yorum *Nühbe*'nin *'Ulûmu'l-hadîs*'in muhtasarı sayılamayacağının en önemli argümanlarından biri hâline geleceğini söylemek mümkündür. Yapılan bazı araştırmalarda da İbn Hacer'e ait *Nuhbetü'l-fiker*'in, Şerefüddîn et-Tîbî'nin *el-Hülâsâ*'sı gibi herhangi bir kitabın muhtasarı olmayıp ihtisâr mantığı ile kaleme alınan bir eser olduğu sonucuna varılmıştır⁷⁷².

Bu grupta sayılacak bir başka eser *İşrâkâtü'l-usûl fî 'ilmi hadîsi'r-Rasûl* adlı eserdir. Daha önce de değinildiği gibi herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp kendi başına bir muhtasar eseri Ebû Muhammed el-Kâynî el-Herevî telif etmektedir. Müellif bu eserinde Tirmizî'nin *Cami'* ve *'ilel*'i, Hakîm'in *Ma'rife*'si, Hatîb el-Bağdadî'nin *el-Kifâye*'si, İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* gibi birçok değerli âlimlerin kitaplarından istifade ederek açık, sade ve özet bir şekilde oluşturduğunu ve buradaki amacının bu bilgileri kolaylaştırmak olduğunu tekrarlamaktadır⁷⁷³. Literatür bölümünün ilgili kısımlarında da görüleceği üzere hatırı sayılır derecede muhtasar eser bu grupta bulunmaktadır. Ancak konu anlaşıldığı varsayımından hareketle bütün verileri burada zikretmeyi uygun bulmadık. Hadis edebiyatında görülen ihtisâr faaliyetinin genel olarak bu minval üzere ilerlediğini söylemek mümkündür.

2.3. MUHTASAR ESER YAZARINDA ARANAN ÖZELLİKLER

Muhtasar elif eden yazarda aranan ilmi yeterliklere başlamadan önce tespit edilebildiği kadarıyla bu türden eserleri kaleme alanların kimlerden oluştuklarına değinmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede genelde İslam telif geleneğinde özelde ise hadis ilminde muhtasar eser yazarları üç başlık altında kategorize etmek mümkündür. Esasen bu kategorize asıl eser üzerine şerh, haşiye, ikmal gibi birçok türde telif edilen eserler için de geçerli olabilmektedir.

⁷⁷² Bkz: Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'i", *Turkish Academic Research Review*, 1 (1), 2016, 49-59.

⁷⁷³ Ebû Muhammed Celâl b. Muhammed el-Kâynî el-Herevî, "İşrâkâtü'l-usûl fî 'ilmi hadîsi'r-Rasûl", thk. Amr Abdulazim el- Hüveynî, *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî*, 1 (3), 2018, 228-229.

A. Buna göre asıl eseri ihtisâr eden kişi müellifin kendisi olabilmektedir. Müellif *asıl* olarak telif ettiği eserini çeşitli maksatlar ile bilahare ihtisâr edebilir⁷⁷⁴. Ayrıca *asıl* olarak telif edilen bir eserden muhtasar eseri telif edenlerin bazen muhtasar eserini tekrardan ihtisâr ettiği müşahade edilmektedir. İslam telif kültüründe buna dair birçok örnek vermek mümkündür.

Bu bağlamda hadis rivayet kaynakları arasında oldukça önemli bir yere sahip olan ve Müslümanlar arasında çokça teveccüh gören Nesâî'nin *el-Müctebâ* adlı eseri zikredilebilir. Yukarıda ayrıntıları ile değinildiği gibi Nesâî daha önce telif ettiği *es-Sünenü 'l-kübrâ* 'yı ihtisâr edip *el-Müctebâ* isimli eserini telif etmiştir⁷⁷⁵.

İbnu'l-Esîr, daha önce telif ettiği *Câmi 'i 'l-usûl li-ahâdîsi 'r-Rasûl* kendi eserini bilahare *Muhtasaru Câmi 'i 'l-usûl li-ahâdîsi 'r-Rasûl* adı ile ihtisâr etmiştir⁷⁷⁶.

Süyûtî'nin *el-Câmi 'u 's-sağîr min hadîsi 'l-beşîri 'n-nezîr* adı ile telif ettiği bu eseri daha önce telif etmeye başladığı ve yetmiş bir hadis kitabını *Cem 'u 'l-Cevâmî* ' adı ile bir araya getirmeye çalıştığı ancak tamamlayamadığı büyük eserinin bir çeşit muhtasarıdır⁷⁷⁷. *el-Câmi 'u 's-sağîr* üzerine pek çok şerh haşiye yazılmıştır. Ayrıca müellifin başta *Muhtasaru 'l-Câmi 'i 's-sağîr*⁷⁷⁸ adlı ihtisârı olmak üzere *el-Câmi 'u 's-sağîr* üzerine pek çok muhtasar eserler yazılmıştır⁷⁷⁹.

Süyûtî'nin *Cem 'u 'l-Cevâmî* ' adlı eseri *asıl* olarak alındığında *el-Câmi 'u 's-sağîr* 'i müellifin kendi eserine telif ettiği bir muhtasar eser olarak kabul etmek gerekecektir. Buna göre *el-Câmi 'u 's-sağîr* 'i muhtasar olarak telif eden müellif daha sonra bu eserini *Muhtasaru 'l-Câmi 'i 's-sağîr* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir.

Hadis ilminde Nevevî (ö. 676/1277) İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu 'l-hadîs* 'i üzerin ihtisâr olarak telif ettiği *İrşâdü tullâbi 'l-hakâ'ik ilâ ma 'rifeti süneni hayri 'l-halâ'ik (sallallahu 'aleyhi ve sellem)* adlı eserini⁷⁸⁰ daha sonra tekrardan *et-Takrîb ve 't-teysîr li ma 'rifeti süneni 'l-beşîri 'n-nezîr* ismi ihtisâr etmiştir. Sözü edilen her iki eserin birçok

⁷⁷⁴ Müzhir, "Kavâidü'l-ihtisâr", 366.

⁷⁷⁵ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, 97.

⁷⁷⁶ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-şâmil*, III, 1401.

⁷⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, I, 560.

⁷⁷⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-şâmil*, I, 609.

⁷⁷⁹ Bkz: Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, I, 714-724.

⁷⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, I, 70, I, 465; Brockelmann, *Târihu 'l-edebi 'l-'Arabî*, VI, 203.

yazma nüshası mevcuttur⁷⁸¹. Bu iki eser İslam ilim dünyası tarafından oldukça takdir edilmiş ve üzerlerine birçok şerh türü eser telif edilmiştir. Bunlar arasında Süyûtî'nin *et-Takrîb* üzerine yazdığı *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* şerhi büyük ilgi görmüştür⁷⁸².

Bizzat müellifin kendi *asıl* eserinden telif ettiği muhtasar eserin, *asıl* eseri en iyi yansıtan ve muhtasarlarda en başarılı eserlerden sayılması gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü müellif, ihtisâr edeceği *asıl* eserinin içeriğine en iyi hâkim olduğu için tasarrufta bulunacağı hususlarda *asıl* eserindeki meramını bozmadan en iyi şekilde muhtasar eserini telif edeceği belirtilmektedir⁷⁸³.

B. Muhtasar eser telif eden muhtasirlar, bazen asıl eser sahibi müellifin talebesi veya muasırı olan kişiler olabilmektedir⁷⁸⁴. Talebenin hocasının eserlerine sahip çıkması, onları sonraki dönemlere aktarılmasını sağlayacak birtakım çalışmalar yapması gibi hususlar hocasının eserlerinin sonraki dönemlere intikal etmesindeki en büyük faktörlerden olduğu söylenebilir. Talebenin hocasının eserlerine yönelik ihtisâr, şerh, ikmal gibi telif türlerinden çalışmalar yapması, hocasının eserlerine yönelik onları sonraki dönemlere aktarmayı kolaylaştıran/sağlayan faktörlerden bazıları olduğu ifade edilebilir.

Çalışmanın literatür tespit kısmında İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr eden müelliflere bakıldığında aralarında hoca-talebelik ve arkadaşlık ilişkileri göze çarpmaktadır. Saygı veya muhabbet göstergesi olarak birbirlerinin eserleriyle vakit geçirip hem katkı sağlama hem de yeni bilgilerin ilave edilmesi ile yeni eserler vücut bulmuştur denilebilir⁷⁸⁵.

İslam telif ve ilim geleneğinde talebelerin hocalarının eserlerine dair bu hususları gözettikleri ifade edilebilir. Özel olarak hadis ilmi açısından bakıldığında bu duruma birçok örnek vermenin mümkün olduğu müşahede edilmektedir.

⁷⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 70, I, 465; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

⁷⁸² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 465; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

⁷⁸³ Müzhir, "Kavâidü'l-ihstisâr", 366.

⁷⁸⁴ Müzhir, "Kavâidü'l-ihstisâr", 367.

⁷⁸⁵ Örnek olarak bkz: Üçüncü Bölüm, "Hadis Usulüne Dair Muhtasarlarda".

Nesâî'nin daha önce telif ettiği *Sünen*'indeki zayıf hadisleri çıkartıp *el-Müctebâ* ismi ile bizzat kendisinin yaptığı ihtisârı öğrencisi İbnü's-Sünnî ed-Dîneverî (ö. 364/975) *Muhtasaru Süneni'n-Nesâî* ismi ile ihtisâr etmiştir⁷⁸⁶.

Bir başka örnek ise İbn Dakikü'l-İd'in (ö. 702/1302) senesinde sadece sahâbî râvileri zikrederek ahkâm hadislere dair oluşturduğu *el-İlmâm bi-ehâdisi'l-ahkâm* adlı eseri üzerine talebelerinden Kutbüddîn el-Halebî'nin (ö. 735/1335) eseri *el-İhtimâm bi-telhîsi Kitâbi'l-İlmâm fî ehâdisi'l-ahkâm* adı ile ihtisârı zikredilebilir⁷⁸⁷.

Hadis ilminde öğrencisi veya muasırı/arkadaşı tarafından ihtisâr edilen eserlere en güzel örneği Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair kaleme aldığı *Tehzîbü'l-Kemâl*⁷⁸⁸ adlı eseri gösterilebilir. Telif edildiği andan itibaren çok teveccüh gören *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine aralarında Mizzî'nin talebeleri ve arkadaşlarının da bulunduğu birçok kişi tarafından ihtisâr ve tehzîb eserler telif edilmiştir.

Tehzîbü'l-Kemâl'in telif edildiği andan itibaren müelliflerin dikkatini çektiğine dair Mizzî'nin muasırı olan Râfî' es-Sellâmî'nin (ö. 718/1317) *el-Künâ el-Muhtasar min Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* adı ile telif ettiği eser güzel bir örnek oluşturmaktadır. Müellif *Tehzîbu'l-Kemâl*'in sonunda yer alan künyelere dair kısmı ihtisâr etmiştir. Beşşâr Avvâd'a göre Râfî' es-Sellâmî, eserini *Tehzîbu'l-Kemâl*'in daha son hâline ulaşmadan önceki müsveddelerden oluşturmuştur. Çünkü Mizzî *Tehzîbu'l-Kemâl*'i h. 712'nin sonlarında bitirebilmiştir⁷⁸⁹.

Mizzî'ye hem talebelikte bulunmuş hem de yakın dostu olan meşhur muhaddis Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine dört ihtisâr çalışması yapmıştır. Bunlardan birincisi *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*⁷⁹⁰ adlı eseridir. *Tezhîbü't-Tehzîb* adıyla meşhur olan bu eserinde Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'deki bazı şahıs isimleri ile ölüm tarihlerini tashih edip yeni bilgiler ve biyografiler eklemek suretiyle ikmal ve çok fazla kısaltmadan ihtisâr etmiştir⁷⁹¹.

⁷⁸⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1059.

⁷⁸⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 269.

⁷⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1509.

⁷⁸⁹ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980, I, 52 (muhakkikin mukaddimesi).

⁷⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510.

⁷⁹¹ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, I, 37. (muhakkik'in Mukaddimesi); Kandemir, "el-Kemâl", XXV, 223.

Zehebî ikinci olarak *el-Kâşif fî ma 'rifeti esmâ 'i 'r-ricâl/ el-Kâşif fî ma 'rifeti men lehû rivâye fî 'l-Kutûbi 's-sitte*⁷⁹² adlı eseri telif etmiştir. Zehebî daha önce *Tehzîbü 't-Tehzîb* adı ile çok fazla kısaltmadan ihtisâr ettiği *Tehzîbü 'l-Kemâl* 'i bu sefer onda bir hacminde kısaltarak ihtisâr etmiştir. Zaman içinde meşhur olan *el-Kâşif* neredeyse ihtisâr olduğu unutulmuş ve Zehebî'nin müstakil bir eseri sanılmıştır⁷⁹³. Zehebî'nin *Tehzîbü 'l-Kemâl* üzerine telif ettiği diğer iki ihtisârı ise *el-Mücerred fî esmâ 'i ricâlî 'l-Kutûbi 's-Sitte*⁷⁹⁴ ve *el-Muktedab min Tehzîbi 'l-Kemâl*⁷⁹⁵ isimli eserleridir.

C. Muhtasar eser telif edenlerin arasında sayıları azımsanmayacak derecede eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan hocaların olduğu görülmektedir. Özellikle hadis usulüne dair telif edilmiş muhtasarlara bakıldığında bu kanı oldukça kuvvetlenmektedir.

Araştırmanın diğer ayağı olan literatür kısmında İbnü's-Salâh'ın hadis usulüne dair *'Ulûmu 'l-hadîs* adlı eserinin muhtasarı olduğu ifade edilen yirmi küsur çalışma tespit edilmiştir. İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu 'l-hadîs* 'in ihtisârı olan/olduğu söylenen eserlerin müelliflerinin neredeyse hepsinin darulhadis, medrese gibi kurumsal mekânlarda veya cami vb. halka açık yerlerde hocalık görevinde bulundukları tespit edilmiştir⁷⁹⁶.

D. Muhtasar eser telif edenlere dair yukarıda sayılan üç grup muhtasirlar dışında asıl eser sahibi müelliften daha sonraki dönemlerde yaşamış kişilerce muhtasar eserler telifinde bulunanları dördüncü grupta saymak mümkündür. İslam telif geleneğinde en çok muhtasar eserler bu gruptaki muhtasirlar tarafından telif edilmiştir⁷⁹⁷. Hadis ilminde yüzlerce muhtasar eser telif eden bu gruptaki muhtasirlardan⁷⁹⁸ bazıları özel ilgi duyduğu bir müellifin eserlerini özellikle ihtisâr etmesi dikkat çeken bir ayrıntı olarak görülebilir.

Nitekim Süyûtî'nin telif etmiş olduğu birçok şerh türü eseri, Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî (ö. 1306/1888) tarafından ihtisâr edilmesi bu ayrıntıya örnek olarak gösterilebilir.

⁷⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1368; Taşköprizâde, *Miftâhu 's-Sa 'âde*, II, 323.

⁷⁹³ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 490.

⁷⁹⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu 's-Sa 'âde*, II, 324; Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1593.

⁷⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbu 'l-Kemâl fî esmâ 'i 'r-ricâl*, I, 56 Muhakkikin mukaddimesi; Zehebî, *Tehzîbu Tehzîbi 'l-Kemâl fî Esmâ 'i 'r-Ricâl*, I, 49 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁷⁹⁶ Bkz: Üçüncü Bölüm, 321-344.

⁷⁹⁷ Müzhir, "Kavâidü 'l-ihisâr", 368.

⁷⁹⁸ Çalışmanın kapsamı dışında kalan dönem arasında yaşamış olan Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî (ö. 1306/1888), Süyûtî'nin telif etmiş olduğu birçok eseri ihtisâr ettiği tespit edilmiştir.

Süyûtî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine *et-Tavşîh 'alâ Cami 'i's-Sahîh* ismi ile telif ettiği şerhi Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî *Ravhü't-Tavşîh 'alâ Cami 'i's-Sahîh*⁷⁹⁹/Muhtasaru't-Tavşîh 'alâ Cami 'i's-Sahîh ismi ile ihtisâr etmiştir⁸⁰⁰.

Suyuti'nin *Kûtu'l-Muğtezî 'ala Câmi'u't-Tirmizî* adlı Tirmizî şerhini Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Nef'u Kûtu'l-Muğtezî 'ala Câmi'u't-Tirmizî* ismi ile ihtisâr etmiştir⁸⁰¹.

Aynı şekilde Süyûtî'nin *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd* adlı Ebu Dâvûd şerhini ed-Dimnâtî *Derecâtü Mirkâtî's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd* adıyla ihtisâr etmiştir⁸⁰². Süyûtî'nin *Misbâhu'z-zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce* adı ile telif ettiği İbn Mâce'nin sünen şerhini ed-Dimnâtî, *Nûrû Misbâhi'z-zücâce 'alâ Süneni İbni Mâce* adı ile ihtisâr etmiştir⁸⁰³.

Süyûtî, *Sünenü'n-Nesâî*'yi Zehrû'r-rubâ 'ale'l-Müctebâ ismi ile şerh etmiş, Ali b. Süleymân ed-Dimnâtî, Süyûtî'nin *Zehrû'r-rubâ*'sını 'Arfû Zehri'r-rubâ 'ale'l-Müctebâ adıyla ihtisâr etmiştir⁸⁰⁴.

Bu bilgilerle beraber literatür tespitinde ve incelenmesinde edinilen bilgilere göre bir esere yönelik ihtisâr faaliyetinde bulunacak müelliflerin bu faaliyetlerine gelişi güzel girişmedikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ihtisâr faaliyetinde bulunacak müellifin en başta takdir edilecek ilmî bir seviyeye çıkması beklenmektedir. Gerekli ilmî birikimi elde eden müellifin telif hayatına başladıktan sonra muhtasar eser yazması uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin İbnü's-Salâh'ın 'Ulûmu'l-hadîs'ini *Muhtasar fî 'Ulûmi'l-hadîs*⁸⁰⁵ adı ile ihtisâr eden Şihabuddîn el-Kilvetâtî'nin (ö. 835/1432) çeşitli ilimlere dair dönemin meşhur birçok hocasından dersler aldığı, hadis ilmine de oldukça ilgi gösterdiği, birçok hadis kitabını okuduğu hatta *Sahîh-i Buhârî*'yi altmış defadan fazla okuduğu nakledilmektedir. Ayrıca Irâkî, Irâkî'nin oğlu ve İbn Hacer'den hadis ilimlerine dair İbn Dakîku'l-İd'in *el-İktirâh* ve İbnu't-Türkmânî'nin (*Muhtasaru*)*Ulûmi'l-hadîs li'bni's-*

⁷⁹⁹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 237-238.

⁸⁰⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 411.

⁸⁰¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 191.

⁸⁰² Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1054.

⁸⁰³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 199.

⁸⁰⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 197; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 329.

⁸⁰⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 311.

Salâh gibi kitaplar okuduğu ifade edilmektedir⁸⁰⁶. Şihabuddîn el-Kilvetâtî'nin hadis ilmine dair iktifa edilecek seviyede hadis formasyona sahip olduğunu gösteren bu bilgiler, onun hadis usulüne dair telif ettiği muhtasar eserini daha anlamlı kılmaktadır. İhtisâr faaliyetinde bulunacak müellifte aranan bu hususun yanında başka bazı beklentileri karşılaması istendiği görülmektedir.

2.3.1. Bütünlüğü Koruma ve İlmî Yeterlik

İhtisâr faaliyetinde bulunacak kişinin *asıl* kitabın önemli ve ana konularını oluşturan hususları bilecek kadar kitaba aşina olmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca *asıl* kitapta anlatılmak istenilen hususları korumaya çalışmasının gerekli olduğu da söylenilmektedir. Bu hususların yanında bir kitabı ihtisâr etmek isteyen kişinin ilgili ilim dalına dair yeterli düzeyde bilgi ve yetkinliğe sahip olması gerekliliğinin altı çizilmektedir⁸⁰⁷.

Bu hususlar yerine getirildikten sonra yapılacak ihtisâr faaliyetinde asıl kitapta olması zaruri olan hususların hazfedilmekten kurtulabileceği ifade edilmektedir⁸⁰⁸. Aslında zikredilen bu şart, telif türlerine dair değerlendirmelerde bulunan başta İbn Haldûn ve diğer ilim adamlarının ihtisâr faaliyetinde dikkat çektikleri temel şart olduğu görülmektedir.

Bu gereklilikler bağlamında ihtisâr faaliyetinde bulunan kişinin asıl eser sahibi müellifine ait olmayan bir sözü veya düşüncüyü doğru da olsa ona nispet etmemesi gerektiği zikredilmektedir. Zira bu hususun, ilmi objektifliğin kapsamına giren önemli bir nokta olduğu düşünülmektedir⁸⁰⁹. Zira muhtasar eser yazan müellifin yeteri kadar ilmi becerisi olmaması veya ihtisâr ettiği kitabın prensiplerini bozması hâlinde bu yeni muhtasar eserin *asıl* eserin maksatlarını değiştiren, tahrif eden ve içeriğini çarpıtan bir eserden öteye geçmeyecektir⁸¹⁰. Dolayısıyla ihtisâr faaliyetinde tam ve yetkin olmayan kişilerin böyle bir işe kalkışmaması gerekliliğinin altı çizilmektedir⁸¹¹.

⁸⁰⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, nşr: Dâru'l-Cil, Beyrut ts., I, 378.

⁸⁰⁷ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 357; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸⁰⁸ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 373; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸⁰⁹ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 376.

⁸¹⁰ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 79.

⁸¹¹ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 376.

Bazen ihtisâr edilecek asıl eserin sayflarında beyazlık, eksik ibare ve zikredilemeyen birtakım bilgilerin bulunması muhtemeldir. İhtisâr faaliyeti kapsamında asıl kitapta bulunduğu düşünülen bu eksikliklerin belirtilerek gerekli eklemeler yapıp tamamlanması beklenildiği ifade edilmektedir⁸¹². İlgili ilimde yeterli seviyede yetkinliği olmayan kişilerin bu problemleri gidermesini beklemek zordur.

Bu bağlamda *el-Câmiu's-Sahîh* üzerine tespit edilebildiği kadarı ile ilk ihtisâr eser faaliyetinde bulunmayı amaçlayan Mühelleb b. Ebî Sufre, ihtisâr faaliyetinde bulunacak kişilerin dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir.

el-Câmiu's-Sahîh 'teki tekrarlar dikkat çeken Mühelleb b. Ebî Sufre'ye göre Buhârî'nin rivayetleri mükerrer olarak vermesinde birçok fayda bulunmaktadır. Kendisine *el-Câmiu's-Sahîh* 'in tekrar ve ziyadelerini ihtisâr etmesini isteyenlere şöyle karşılık vermektedir: “Rivayetlerin farklı bablarda tekrar etmesinde, rivayetteki manayı rahatlatarak ziyadelerin bulunması anlamına gelmektedir. Ayrıca farklı lafızları barındıran rivayetin başka bir tarikine işaret gibi amaç ve faydalar bulunmaktadır. Dolayısıyla *el-Câmiu's-Sahîh* 'i ihtisâr edecek kişinin onun ihtişam ve güzelliğini ifade eden bu özelliklerini koruması gerekmektedir”⁸¹³.

Görüldüğü gibi Mühelleb b. Ebî Sufre, muhtasar eserini oluştururken benimsemiş olduğu yönteme göre *el-Câmiu's-Sahîh* 'te tekrar eden rivayetleri kitaptaki bütünlüğün bir parçası olarak görmekte ve genel olarak bu tekrarları ihtisâr etmemektedir. Bilindiği gibi hadis rivayet eserlerine dair telif edilen muhtasarların genelinde tekrar eden rivayetlerin ihtisârı söz konusudur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken asıl nokta, Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Câmiu's-Sahîh* özelinde ihtisâr faaliyetinde bulunacak kişilere bir eserin bütünlüğünü ve güzelliğini yok edecek şekilde ihtisâr faaliyetinde bulunulmamasına dair tavsiye dikkat çekmektedir.

Çeşitli medrese ve diğer kurumlarda dersler verip eğitim-öğretim faaliyeti halkası içerisinde aktif bir isim olan Ebnâsî *eş-Şeze'l-feyyâh* adlı ile el-İrâkî'nin *et-Takyîd ve'l-İdâh* ve *Fethu'l-muğîs* adlı iki eserini ihtisâr ederek cem etmiş ve faydalı gördüğü bazı bilgileri de alarak eserini meydana getirmiştir. Müellif bu iki eseri ihtisâr ederken dikkatli davranacağını ifade etmektedir. Ancak kitabı tahkik edip neşreden Salâh Fethî Halal,

⁸¹² Müzhir, “Kavâidü'l-ihisâr”, 375.

⁸¹³ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 147.

Ebnâsî'nin el-'Irâkî'nin ifadelerinin manalarını bozduğunu ve neredeyse ifadeleri lügaz mahiyetine koyduğunu ifade ederek Ebnâsî'yi eleştirmektedir⁸¹⁴. Bu örnekten de görüleceği üzere ilim insanları başarılı bir şekilde ihtisâr faaliyetini gerçekleştirmeyen müellifleritenkit etmekten sakınmamışlardır.

2.3.2. Asıl Kitabı İyi Tanıma

Sanıldığığın aksine beş ciltlik, on ciltlik veya bu cilt sayılarından daha fazla sayıya sahip bir kitabın muhteva bütünlüğünü ve müellifin telifindeki amacını bozmadan ihtisâr etmek çok da kolay bir faaliyet olmasa gerekir⁸¹⁵. Dolayısıyla ihtisâr faaliyeti, müellifin telif sanatındaki maharetini, bilgisini, yetkinliğini ve ihtisâr ettiği kitaba vukufiyetini gösterdiğinden dolayı oldukça yorucu ilmi bir çabayı gerektirmektedir⁸¹⁶. Müellif söz konusu hususlarda başarılı olması telif ettiği muhtasar eserinin aynı oranda kıymet kazanmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bazı muhtasar eserin çağları aşip günümüze ulaşmasının arka planında müellifin *asıl* kitabı iyi tanınmasına borçlu olduğu söylenilebilir.

Bu bağlamda İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasarındaki çabası örnek olarak verilebilir. İbn Cemâ'a'nın telif ettiği bu muhtasar, kendisinden önceki muhtasarlardan tertip, düzen itibarı ile oldukça farklılık arz ettiği görülmektedir. Böyle farklı ve özgün bir yöntem ile bir muhtasar eser telif etmenin ancak asıl eser ile oldukça fazla vakit geçirmiş olmayı gerektirdiği hissi uyandırmaktadır. Zira İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî* mukaddimesinde eserinin telif sebebini açıklarken uzun zamandan beri İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i ile oldukça vakit geçirdiğini belirten ifadeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Bu husus bile İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasarını telif ederken '*Ulûmu'l-hadîs*'i iyice tanıyıp ve üzerinde çok düşündükten sonra kaleme aldığı hissini uyandırmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi Zehebî'nin telif etmiş olduğu bazı muhtasarlarında oldukça başarılı olmasının nedenleri arasında onun hadis ilmine dair derin vukufiyetinin yanında ihtisâr ettiği kitaba dair hâkimiyeti de bulunmaktadır.

⁸¹⁴ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi ibni's-Salâh*, I, 25.

⁸¹⁵ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 357.

⁸¹⁶ Nebhân, '*Abkariyyetü't-te'lîf*', 206.

Bunun yanında ihtisâr edilecek kitaba iyi hâkim olduğunda muhtemel kapalılık ve başka bazı problemlerin farkında olmayı ve bu noktaların anlaşılması için gerekli adımların atılması mümkün kılmaktadır⁸¹⁷. Bu yönü ile ihtisârın, bir bakıma aykırı ve istisnai görüşleri hazfederek kitabı düzeltme, onarma faaliyeti olduğu söylenilebilir. Bunun için ihtisâr faaliyetinde bulunacak kişinin muhtasar eserinde asıl kitaptaki bulunan tek kalmış aykırı görüşler, yanlışlığı ve tehlikesi açık olan bidat görüşler gibi bozukluklara işaret ederek hazfetmesi gerektiği belirtilmektedir⁸¹⁸.

2.3.3. İhtisâr Metodunu İyi Belirleme

Muhtasar eserler arasında aslını aratmayacak hatta ondan daha güzel ve istifadeli olan eserler olduğu gibi aslına nazaran tenkit edilmiş ve hoş karşılanmamış muhtasarlar da mevcuttur⁸¹⁹. Dolayısıyla ihtisâr faaliyetinin kurallara uygun bir şekilde telif edilmeyen muhtasar eserin ilmi faaliyetlere katkısından ziyade olumsuz manada etkilerinden bahsetmek mümkündür⁸²⁰.

Müellifin ihtisâr faaliyetinde asıl esere zarar vermeyecek sağlam bir metot benimsemeli ve bunu da muhtasar eserin mukaddimesinde belirtilmesinin gerektiği ifade edilmektedir. Aynı şekilde muhtasar hâle getirildiğinde ilmî manada birçok fayda sağlayacak önemli ve isabetli kitap seçimi yapılmasının da altı çizilmektedir. Zira bazı kitapların ihtisâr edilmesine gerek olmayacağı gibi bazı kitaplar da ihtisâra uygun olmayabilir⁸²¹. Bu duruma şiir, kaside kitaplarının veya Kur'an'ın ihtisâr faaliyeti için söz konusu olmaması gerekliliği örnek verilebilir⁸²².

Muhtasar eserler ile ilmî faaliyetlerin olumlu etkilenmesi, ihtisâr faaliyetinde benimsenen metodun başarılı olmasına bağlıdır. Nitekim ilim tahsilinde ihtisâr faaliyetinde metodu iyi belirlenmeyen, aşırıya gitmiş bazı muhtasarlara itimat etmenin birtakım hatalara sevk edeceği ve böylece ilmi faaliyetlerin olumsuz manada etkilenebileceğinden bahsedilmektedir⁸²³. İhtisâr faaliyetinde aşırıya gidilmiş bu tür

⁸¹⁷ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 373; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 69.

⁸¹⁸ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 374; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 69.

⁸¹⁹ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 368.

⁸²⁰ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 369-370.

⁸²¹ Müzhir, “Kavâidü'l-iẖtisâr”, 374; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸²² Nebhân, *'Abkariyyetü't-te'lîf*, 217.

⁸²³ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 78.

muhtasarlar, *asıl* eserin ifadelerinde anlatılmak istenenleri neredeyse bir bulmaca hâline getirerek kapalı bir şekle koyan eserlerdir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinde insanların özellikle de yeni başlamış talebelerin zorlanarak ilim tahsil etmesine sebebiyet veren bu tür muhtasarlarda anlatılmak istenenlerin açıklanması için bazen şerhler yazılmaya ihtiyaç duyulmuştur⁸²⁴. İhtisâr faaliyetinde aşırıya gitmiş bu kategorideki muhtasar eserlerin anlaşılması için fazladan vakit ayrılması gerekmektedir. Ayrıca bu tür muhtasarlara tekrardan açıklanmaya gerek duyulması ve dolayısıyla fazladan yazı malzemesinin harcanması söz konusu olmaktadır. Bu çerçevede bu özelliklere sahip olan muhtasarlara ilmi faaliyetleri olumsuz manada etkilediği ve yavaşlattığı söylenebilir.

İbnü'd-Deyba'ın telif ettiği *Teysîrû'l-vusûl* adlı muhtasarının mukaddimesinde yapmış olduğu bazı değerlendirmeler biraz önce bahsedilen hususa direkt örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda İbnü'd-Deyba', oldukça uzun olan İbnü'l-Esîr'in *Câmi'î'l-usûl*'un içeriği/anlatımı sade ve güzel bir şekilde kısaltıp üçte bir hacmi kadar ihtisâr ederek *Teysîrû'l-vusûl*'u oluşturduğunu belirtmektedir⁸²⁵. Daha önce İbnü'l-Bârizî tarafından alfabetik olarak telif edilen *Câmi'î'l-usûl*'un ihtisârına da değinen İbnü'd-Deyba', bu muhtasar eserin olumlu yanlarının yanında anlatımında kullanılan rumuzlar ve bazı tasarruflardan dolayı iki eserin birbirine karıştığı dolayısıyla ilim ehlinin fayda görmesinin mümkün olmadığı bir eser haline geldiğini ifade etmektedir⁸²⁶.

2.3.4. İhlas ve Doğru Niyet

İbnü'l-Cevzî, görünüş itibarı ile bazı kitapların iyi gibi gözükebileceğini ancak yakından bakılınca bozuk ve kötü amaçla telif edildiği görülebildiğini, buna benzer kitapların ise kıymeti olmayan sahte paralar gibi olduğunu söylemektedir. Bu duruma binaen bazı fakih kimselerin bir konuya dair telif edeceklerken konunun kendilerinde tam anlamı ile açıklığa kavuşup doğru bir yol almadan herhangi bir tasnifte bulunmadığını belirterek ilim insanının ihlas ve doğru niyet ile bir amel veya neşirde bulunması gerektiğini ifade etmektedir⁸²⁷.

⁸²⁴ Müzhir, "Kavâidü'l-ihlisâr", 370; el-'Amrî, *el-İhtisâr fî't-tefsîr*, 73.

⁸²⁵ İbnü'd-Deyba', *Teysîrû'l-vusûl*, I, 1.

⁸²⁶ İbnü'd-Deyba', *Teysîrû'l-vusûl*, I, 2-4.

⁸²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtur*, 485.

İbnü'l-Cevzî'nin uyarılarından hareketle ibir kitabı ihtisâr etmek isteyen kişinin öncelikle iyi niyetli olması, bunun yanında bozuk itikadı düşünceyi yaymak veya başka birini kötülemek gibi iyi niyetli olmayan birtakım amaçlar taşımaması gerektiği söylenilebilir⁸²⁸. Nitekim muhtasarların mukaddimelerinde genel olarak müellifler, iyi niyetle yazdıkları bu eserlerinde Allh (c.c.) yardım dilemektedirler. İbnü'd-Deyba', Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdü'l-hasene* adlı eserini ihtisâr ettiği kitabının mukaddimesinde rızasını gözetdiği Yüce Allah'tan (c.c.) yardım ve destek talep ettiğini belirterek yaptığı ihtisâr faaliyetindeki samimiyet ve ihlasını hissettirmektedir⁸²⁹.

Bunun yanında ilmin bir emanet olduğu vurgusundan hareketle ihtisâr faaliyetinde asıl eser sahibinin söylemediği bir sözü söylemiş gibi gösterilmemesi gerektiği özellikle belirtilmektedir. Ayrıca ihtisâr faaliyetinde bulunacak kişinin asıl kitapta bulunan bazı cümlelere katılmayacağı için asıl kitabın anlamı bozacak şekilde yorumlanıp değişiklikler yapılmaması gerekliliği ifade edilmektedir⁸³⁰.

Telif edilecek muhtasar eserin hangi eserden ihtisâr edildiğinin belirtilmesi aynı şekilde ilmin emaneti kapsamındadır. Bunun için müellif ihtisâr eseri kendisine değil asıl eserin sahibine atfetmelidir. Aslında başkasının kılıcı ile savaşma gibi olan böyle bir çalışmanın muhtasar olarak adlandırılmasının da doğru olmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla ilim adamlarının intihal kapsamına giren çalışmaları reddettikleri belirtilmektedir⁸³¹. Bu bağlamda bazen muhtasar eserde *asıl* eserin müellifinin ismi zikredilmeyerek çabalarının zayi olmasına sebebiyet verebilir. Bu durum ilmî nankörlüğün ifadesi olarak açıklanmıştır. Buna dair Emîr es-San'anî'nin (ö. 1182/1768) İbn Hacer'in ahkâm hadislerini ihtiva eden *Bulûğu'l-merâm* adlı eserine yazdığı *Sübülü's-selâm* şerhi örnek verilmiştir. Emîr es-San'anî'nin *Sübülü's-selâm* adlı şerhi aslında Şerefeddin el-Mağribî'nin (ö. 1119/1707) *el-Bedrü't-tamâm* adlı şerhin ihtisârı olmasına rağmen Emîr es-San'anî'nin bu durumu açıklamadığı ifade edilerek söz konusu ilim emanetine nankörlük hususuna dair örnek olarak verilmiştir⁸³².

⁸²⁸ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 373; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸²⁹ İbnü'd-Deyba', *Temyîzü't-tayyib*, 7.

⁸³⁰ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸³¹ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 373; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 68.

⁸³² el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 80.

Muhtasar eserlerin bazı durumlarda asıl eserinin müellifini belirtmemesi ilim emanetine nankörlük olduğunu tekrar etmekle ile burada verilen örneğin hatalı olduğunu belirtmeyi aynı ilmî emanetin gereklilikleri arasında görmekteyiz. Zira Emîr es-San'anî, *Sübülü's-selâm* şerhinin mukaddimesinde açık ibareler ile bu şerhini Şerefeddin el-Mağribî'nin şerhinden tartışmalar ve bazı söylentiler gibi birtakım hususları ihtisâr ederek talebelerin ve incelemek isteyenlerin istifadesine sunmak için telif ettiğini belirtmektedir⁸³³.

Yapılacak ihtisâr çalışmada asıl eserde karşılaşılabilecek bazı yanlışlardan, hatalardan dolayı asıl kitap ve müellifini küçük düşürecek bir tutum içerisinde olunmaması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bunun yerine kitabın olumlu ve güzel yönlerine dikkat çekilmesi ve müellifinin hayırla yâd edilmesi gerektiği belirtilmektedir⁸³⁴. Bunun yanında ihtisâr yapılan eserin muhtasarın başlığında mümkün olmasa da mukaddimesinde musannıfa açık ibareler ile işaret etmenin gerektiği belirtilmektedir⁸³⁵.

Sağlıklı bir ihtisâr faaliyetinin yürütülmesi için dikkat edilmesi gereken hususların genel olarak bu şekilde ifade edildiği görülmektedir. Bu hususlara işaret edildikten sonra şimdi üzerinde durulması gereken bir başka konu acaba muhtasar eserler asıl eserlerin sadece bir kısaltması mıdır yoksa ilmî yenilikler barındırmakta mıdır? Bu sorunun cevabı bizleri dolaylı olarak muhtasarlara asıl esere yönelik yaptığı ilmî faaliyetlere götürecektir.

2.4. İHTİSAR EDİLEN KİTABA YÖNELİK İLMÎ FAALİYETLER

Asırlar boyunca İslam ilim adamlarının önemsedikleri ve telif etmeye devam ettikleri muhtasar türünü, daha önce telif edilmiş (asıl) kitapların sadece hacimlerini kısaltan eserler olarak değerlendirmek eksik bir çıkarım olacaktır⁸³⁶. Bu çıkarımın geçerli bir iddia olabilmesi için öncelikle muhtasar telif türü literatürünün tam anlamıyla

⁸³³ Muhammed b. İsmail Emîr es-San'anî, *Sübülü's-selâm el-mûsilati ilâ Bülûğî'l-merâm*, thk. Muhammed Sübhi Hasan Hallâk, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 2001, I, 73-74.

⁸³⁴ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 376.

⁸³⁵ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 375.

⁸³⁶ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 51.

araştırılması, incelenmesi ve değerlendirmesi gerekmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu tarz söylemler birer ön kabul ve peşin hükümlerden ileri gitmemektedir.

Bu çalışmada bizim sahip olduğumuz kanaate göre muhtasar telif türü, iddia edildiği gibi ilmî hayatı donuklaştıran mahza bir kısaltma ve ihtisâr faaliyetinden ibaret değildir. Bilakis muhtasarlara asıl eserlere yönelik (ilimlerin oluşumundaki kümülatif yapıyı gösteren) birçok noktada yenilikler, tasarruflar barındıran eserlerdir. Burada sahip olduğumuz iddiayı temellendirmek adına referans verilecek bilgiler, genellikle tespit edilen ve incelenen muhtasar telif türüne dair eserlerin mukaddimelerinden ve genel muhtevalarından alınan verilerden oluşmaktadır. Ancak bu bilgilerin hepsini teker teker vermek bir noktadan sonra tekrar olacağı için maksadın hasıl olmasıyla iktifa edilecektir.

2.4.1. Asıl Eserin Muhteva ve Bütünlüğüne Müdahale

İncelenen muhtasar eserlerin bir kısmında ihtisâr edilen asıl eserin muhtevasına yönelik tasarrufun olduğu görülmektedir. Bir kısmında da asıl eserin bütünlüğüne dair tasarruflar söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte ihtisâr faaliyeti sırasında asıl eserin barındırdığı maksada hâlel getirmemek için olabildiğince dikkat edildiği görülmektedir. Bu bağlamda muhtasar eserlerin (rivayet eser ihtisârları) *asıl* eserlerin içerik bütünlüğüne uymadıklarına dair bir örneğe Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adı ile telif ettiği muhtasar eserinde karşılaşılmaktadır.

Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı eserinin mukaddimesinde kitabını, mütalaa etmek isteyenlere yalınlaştırmak; ezberleyecek kişiler için de ezberlemeyi kolaylaştırmak için telif ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca muhtasarında ilim talebesinin istediği konuya hemen ulaşması için *Sahîhu Müslim*'in tertibini yeniden dizayn ettiğini belirtmektedir. Bunun yanında muhtasarının küçük hacmine rağmen *Sahîhu Müslim*'deki bütün maksatları kapsadığını ifade etmektedir⁸³⁷.

Bu çerçevede Münzirî'nin muhtasarı Müslim'in *Sahîh*'iyle beraber incelendiğinde, O'nun muhtasarında kaydettiği 2179 hadis sayısı ile Müslim'in *Sahîh*'indeki hadislerine yönelik bir tasarrufu söz konusu olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi Müslim'in *Sahîh*'indeki hadis sayısı hakkında çeşitli rakamlar ifade edilmiştir.

⁸³⁷ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, 5.

12.000, 8000, tekrarsız ise 4000 vb. sayılar ifade edildiği gibi 7275, 7581 sayıları bulunmaktadır⁸³⁸. İstifade ettiğimiz Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikli neşrinde ise hadislerin tekrarsız olarak 3033 olarak sayılmıştır⁸³⁹. Bu çerçevede Müslim'in *Sahîh*'indeki hadis sayısı hakkında en düşük sayımı veren Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin neşri esas alınsa bile Münzirî'nin muhtasarında Müslim'in *Sahîh*'ine yönelik tasarrufu anlaşılabacaktır⁸⁴⁰. Bu da bize Münzirî'nin muhtasarında *Sahîh*'te bulunan bir hayli rivayeti ihtisâr ettiğini göstermektedir.

Rivâyetü'l-hadis alanında telif edilen muhtasarların genel olarak *asıl* eserlerin muhtevası üzerine tasarruflarda bulundukları görülmektedir. Örneğin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine yönelik ilk ihtisâr faaliyetinde bulunan Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı muhtasarında takip ettiği yöntemin doğal bir sonucu olarak *el-Câmiu's-Sahîh*'in tertibine uymadığı görülmektedir. *Muhtasaru'n-nasîh*'in ulaştığımız baskısından hareketle, içerdiği yetmiş kitap bölümü ve bab sayılarının oldukça az oluşu *el-Câmiu's-Sahîh*'in tertibine yönelik bir tasarruf söz konusudur⁸⁴¹.

Bununla beraber Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı muhtasarında görüldüğü gibi genel olarak hicri altıncı asra kadar Rivâyetü'l-hadis alanında telif edilen muhtasarlarda isnad hazfî görülmemektedir. Yani ihtisâr faaliyetinde isnad hazfî başvurulmuş bir yöntem değildir.

Daha sonraki dönemlerde ise isnad hazfî muhtasar eserlerin olmazsa olmaz bir işlemi hâline gelmiştir. *el-Câmiu's-Sahîh*'i ihtisâr edenler arasında Kurtubî (ö. 656/1258), isnadları ve mükerrer metinleri herhangi bir ihlal yapmaksızın güzel bir şekilde ihtisâr edeceğini belirtmektedir. Bununla beraber gördüğü ihtiyaçtan dolayı asıl eserden aldığı bazı hadisleri takdim ve tehir ettiğini de ilave etmektedir⁸⁴². Sahabe ravisi dışında isnadları ve mümkün olduğunca tekrar eden hadisleri hazfeden Kurtubî'nin, bazı hadislerde açıklanması gerektiğini düşündüğü kelimeleri de açıkladığı görülmektedir⁸⁴³.

⁸³⁸ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmi'u's-sahîh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 124.

⁸³⁹ Müslim, “Tefsîr”, 34.

⁸⁴⁰ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, II, 582.

⁸⁴¹ Bkz: Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, IV, 404.

⁸⁴² Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 12.

⁸⁴³ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 85, Ayrıca bkz: I, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

Kurtubî'nin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde bulunan hadislere dair bir tasarrufu da söz konusudur. Nitekim Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında yaklaşık yetmiş beş hadis bulunurken Kurtubî'nin muhtasarında bu sayı kırk olarak görülmektedir⁸⁴⁴. İki eser genel olarak karşılaştırıldığında ise Buhârî'nin *Sahîh*'i yaklaşık yedi bin yüz yirmi dört hadis ihtiva ederken Kurtubî'nin muhtasarında bu sayı üç bin yüz kırk altıdır⁸⁴⁵. Bu durum Kurtubî'nin muhtasarının mukaddimesinde mümkün olduğunca tekrar eden hadisleri ihtisâr edeceğine dair ifadesi ile açıklanabilir.

Bu itibarla Kurtubî'nin Buhârî'nin tertibine uyduğunu ifade etmek zordur. Genel olarak Buhârî'deki birçok hadisi ortak bir bab başlığı altında toplamayı tercih etmektedir⁸⁴⁶. Bu işlemi yaparken de çoğu zaman Buhârî'nin bazı bab başlıklarında görülen kapalılığın aksine açık ve daha kolay anlaşılmasını hedeflediği bab başlıkları kullanmayı tercih ettiği belirtilmektedir⁸⁴⁷.

Kurtubî, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ini ihtisâr ettiği gibi Müslim'in *Sahîh*'ini de *Telhîsu Sahîhi'l-İmâm Müslim* adı ile ihtisâr etmiştir. Bu eserin mukaddimesine bakıldığında *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi* adı ile ihtisârında kullanmış olduğu cümlelerin tekrar edildiği görülmektedir⁸⁴⁸.

Kurtubî'nin *Telhîsu Sahîhi'l-İmâm Müslim* adlı bu muhtasar eserine genel olarak bakıldığında, Müslim'in *Sahîh*'inin içerik ve tertibine yönelik müdahale söz konusu olduğu görülmektedir. Zira Müslim'in *Sahîh*'inin Muhammed Fuad Abdulkakî tahkikli neşrinde "kitab" adını taşıyan elli dört bölüm bulunurken⁸⁴⁹ Kurtubî'nin *Telhîsu Sahîhi'l-İmâm Müslim* adlı muhtasarında ise kitap sayısı kırk ikidir⁸⁵⁰. Ayrıca Kurtubî, sahabe râvîsi dışında rivayetlerin isnadlarını ve mükerrer hadisleri ihtisâr etmiştir. Aslında rivayet hadis kitaplarında isnad ve mükerrer hadislerin ihtisâr edilmesi durumu muhtasar eserlerde beklenen bir sonuç olduğu söylenilebilir. Ancak *Sahîh*'teki "kitab" sayısını

⁸⁴⁴ Krş: Buhârî, "İlim" 53; Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 55-82.

⁸⁴⁵ Krş: Buhârî, "Tevhîd" 58; Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, V, 338.

⁸⁴⁶ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 22 (muhakkikin mukaddimesi).

⁸⁴⁷ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 23 (muhakkikin mukaddimesi).

⁸⁴⁸ Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, thk. Ahmed Mahmûd el-Hûlî - Rif'at Fevzî, Dâru's-Selâm, Kâhire 1993, I, 34-35.

⁸⁴⁹ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr" 1.

⁸⁵⁰ Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, II, 1310.

yakalayamaması Kurtubî'nin "kitap" bölümleri konusunda ve doğal olarak muhtevadaki hadislere yönelik tasarrufta bulunduğu söylenebilir.

Müslim'in *Sahîh*'i üzerine kaleme almış olduğu meşhur şerhini bitirip tamamlayan Nevevî, insanların telif etmiş olduğu şerhine oldukça rağbet ettiklerini görmüştür. Ancak Nevevî, şerhinin okunup incelemesinden önce şerh edilen eserin genel yapısının bilinmesinin gerekliliğini düşünerek *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı muhtasar eserini telif etmiştir⁸⁵¹.

Mukaddimesinde Müslim'in *Sahîh*'inin tertibini bozacak müdahalelerde bulunmayacağını özellikle belirten Nevevî'nin kendisi için çizdiği bu yöneme sadık kalmada başarılı olduğunu söylemek biraz zor görünmektedir⁸⁵².

Özellikle Müslim'in *Sahîh*'inde ayrı kitaplarda bulunan rivayetleri tek bir kitap başlığı altında toplaması, Nevevî'nin Müslim'in *es-Sahîh*'inde benimsemiş olduğu tertibe bir müdahale olarak görülebilir. Zira Nevevî'nin muhtasarı, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikli *es-Sahîh* neşri ile karşılaştırıldığında bu durum daha da açıklanmaktadır. Nitekim *es-Sahîh*'te "kitap" adını taşıyan elli dört bölüm bulunurken⁸⁵³ istifade ettiğimiz Nevevî'nin muhtasar neşrinde kitap/bölüm sayısının kırk olduğu görülmektedir⁸⁵⁴.

Bunun sebebi ise Müslim'in *sahîh*'inde farklı kitap bölümlerinde aynı konular ile ilgili bulunan rivayetleri, Nevevî'nin muhtasarında bir kitap bölümünde birleştirmek istemesi olduğu söylenebilir. Nitekim *es-Sahîh*'te namaz konusuna dair rivayetler beş ayrı kitapta bulunurken Nevevî, muhtasarında bu rivayetleri birleştirerek bir kitapta topladığı görülmektedir⁸⁵⁵.

Burada Nevevî'nin muhtasarında *es-Sahîh*'in tertip ettiği kitap bölümlerine yönelik müdahalede bulunmadığı, bilakis görülen farklılığın Nevevî'nin istifade ettiği Müslim'in *Sahîh*'inin farklı nüshasından kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Ancak Nevevî'nin *es-Sahîh* üzerine muhtasar eserinden önce telif ettiği meşhur *el-Minhâc* adlı

⁸⁵¹ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 59-60.

⁸⁵² Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 60.

⁸⁵³ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr" 1.

⁸⁵⁴ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, II, 1435.

⁸⁵⁵ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 277-453.

şerhine bakıldığında, kitap bölümlerinin Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikli *Sahîh* neşri ile nerede ise aynı olduğu görülmektedir⁸⁵⁶.

Bu veri bize herhangi bir nüsha farklılığı ihtimalinin zor olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu veri Nevevî'nin muhtasar eserini telif ederken *es-Sahîh*'in kitap bölümlerine yönelik bir tasarrufta bulunduğunu ifade etmeye imkân vermektedir. Nevevî'nin muhtasar eserini telif ederken *es-Sahîh*'in içeriğine müdahalede bulunduğu dair ısrar edilmesinin sebebi, bu muhtasar eserin Nevevî'nin telifini bitirip ancak gözden geçirmesi için ömrünün yetmediği ve müsvedde halinde kalan son telif çalışması olduğu bilgisidir⁸⁵⁷.

İhtisâr edilen eserlerin muhteva bütünlüğüne yapılan tasarruflara dair bir başka örneği Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîd* ismi ile Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ini ihtisâr faaliyetinde görülmektedir. Zebîdî, sahabe râvisi dışında isnadları hazfettiği eserine sadece *müsned-muttasıl*⁸⁵⁸ hadisleri alacağını, *muallak* ve *maktu* hadislerin yanında Rasûlullâh'ın (s.a.s) zikri geçmeyen sahabe ve tabi'înden gelen haberleri de almayacağını ifade etmektedir⁸⁵⁹. Ancak Zebîdî'nin zikretmiş olduğu bu şartlara bazı yerlerde uymadığı tespit edilmiştir. Söz gelimi eserine bazen *muallak* ve *maktu* hadisleri aldığı gibi bazen de *mufasssal* hadis yerine *muhtasar* olan hadisi tercih etmiştir⁸⁶⁰.

Bu muhtasar eserin ulaşılan iki farklı neşri Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Mustafa Dîb el-Buğâ tahkikli neşri ile karşılaştırıldığında *el-Câmiu's-Sahîh*'e hem şekil hem de muhteva olarak çokça müdahalelerin yapıldığı görülmektedir.

Nitekim Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Mustafa Dîb el-Buğâ tahkikinde kitap (bölüm) sayısı yüz iken⁸⁶¹ Zebîdî'nin muhtasar neşirlerin birinde kitap sayısı doksan dört, bir diğerinde ise doksan beş olarak görülmektedir⁸⁶². Aynı şekilde bab sayılarında da bir

⁸⁵⁶ Bkz: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, thk. Merkezü'r-Risâle li'd-Dirâsât ve Tahkikü't-Türâs, Müessesetü'r-Risâle Naşirûn, Beyrut 2015, VIII, 631.

⁸⁵⁷ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, II, 1488.

⁸⁵⁸ Zebîdî bu kavram ile merfu muttasıl hadisi kastettiği anlaşılmaktadır.

⁸⁵⁹ Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 50.

⁸⁶⁰ Bkz: Babanzâde Ahmed Naim - Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Türkiye Diyanet İşleri Yayınları, Ankara 1976, II, 378; Çinar, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*, 69.

⁸⁶¹ Buhârî, "Tevhid" 1.

⁸⁶² Zebîdî, *et-Tecrîd*, 675; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 580.

tasarrufta bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Örneğin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında elli üç bab bulunurken, Zebîdî'nin muhtasar neşirlerinin birinde 'İlim' kitabında bab sayısı kırk bir iken diğer bir neşrinde ise kırk üç bab bulunmaktadır⁸⁶³.

Zebîdî'nin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde bulunan hadislerle dair bir tasarrufu da söz konusudur. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında yaklaşık yetmiş beş hadis bulunurken Zebîdî'nin muhtasarında bu sayı elli beştir⁸⁶⁴. İki eser genel olarak karşılaştırıldığında ise Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i yaklaşık yedi bin yüz yirmi dört hadis ihtiva ederken Zebîdî'nin muhtasarında bir neşirde iki bin iki yüz beş, diğer neşirde ise iki bin iki yüz yirmi dördür⁸⁶⁵.

Zebîdî'nin muhtasarında izlediği bu yöntem ile eleştirilere maruz kalmıştır. Zira Buhârî'nin fıkhi görüşlerini belirttiği varsayılan bab başlıklarında verdiği ayetlerin, muallak hadislerin, sahabe, tâbi'în ve meşhur imamların sözlerinin hazfedilmesinin hadisler ve ayetler arasındaki ilginin kopmasına sebebiyet verdiği gibi konu bütünlüğünün kaybolmasına yol açtığı düşünülmektedir⁸⁶⁶.

Neşrine ulaşıp ve incelenen muhtasarlardan hareketle muhtasar telif türü eserlerin birçok önemli amaç/gaye için telif edilmeye çalışıldığı açıktır. Ancak bu yapılırken *asıl* eserlerin tertiplerine ve bütünlüklerine genellikle uyulmadığı tespit edilmiştir. Muhtasar eserlerin bu müdahaleleri ile *asıl* eserlerin anlam ve bütünlüklerinin bozulup bozulmadıkları ancak yapılacak detaylı karşılaştırmalar ve araştırmalar sonucunda ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

2.4.2. Asıl Eserin Tertib ve Metoduna Müdahale

Muhtasar eserlerin bazılarında *asıl* eserin tertip ve yöntemine dair müdahalelerin yapıldığı görülmektedir. Muhtasar eserlerdeki bu müdahaleler arasında *asıl* eserin anlatımına takdim-tehirlerin yapılması örnek olarak gösterilebilir.

⁸⁶³ Bkz: Buhârî, "İlim", 53; Zebîdî, *et-Tecrid*, 28-46; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 67-79.

⁸⁶⁴ Bkz: Buhârî, "İlim", 53; Zebîdî, *et-Tecrid*, 28-46; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 67-79.

⁸⁶⁵ Zebîdî, *et-Tecrid*, 675; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 580.

⁸⁶⁶ Saffet Sancaklı, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2019, 25; Hüseyin Hansu, "et-Tecridü's-Sarih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 252.

Bu noktaya dair daha önce de referans verilen Kurtubî'nin *Telhîsu Sahîhi'l-Îmâm Müslim*'deki faaliyetleri tekrardan zikredilebilir. Nitekim Kurtubî, muhtasarında mükerrer olan hadisler arasında tam olarak rivayet edilen hadisi seçtiği ve diğer tariklerde varsa ziyadelere işaret ettiği belirtilmektedir. Bu husus itibariyle muhtasarında *es-Sahîh*'in tertibine uyduğu ifade edilmektedir. Ancak Kurtubî'nin bazı kitap ve hadisleri daha uygun olduğunu düşündüğü farklı bir yere alarak takdim-tehirlerde bulunması onun *es-Sahîh*'in tertibine müdahalesi olarak ifade edilebilir. Kurtubî'nin telif faaliyetinde gözetmiş olduğu bu iki husus, *Telhîsu Sahîhi'l-Îmâm Müslim* adlı muhtasar eserin önemli özelliklerinden olduğu zikredilmektedir. Bununla birlikte muhtasarın telifinde hüküm çıkartmayı ve ezberi kolaylaştırmayı hedefleyen Kurtubî, daha sonra garîp, problemli gördüğü yerleri ve açıklanmasının gerektiğini düşündüğü yerleri izah etmek için *el-Mühfîm limâ eşkele min Telhîsi Kitâbi'l-Müslim* adlı şerhini telif etmiştir⁸⁶⁷.

Muhtasar bazen asıl eserde yer almayan yeni müdahalelere de yer verebilmektedir. Mağrib bölgesinde yaşadığı asrın önde gelen ilim adamlarından olduğu belirtilen Kâbisî'nin (ö. 403/1012)⁸⁶⁸ İmam Mâlik'in *Muvatta*'sını ihtisâr ettiği *el-Mûlahhas* adlı muhtasar eserine, hadis tahammül ve adabı gibi hadis usulü konularına giren bazı hususları ele aldığı bir giriş ile başlamaktadır⁸⁶⁹. Kâbisî'nin bu müdahalesi biraz sonra bahsedileceği gibi asıl esere yönelik ilavelere de örnek olarak gösterilebilir.

Bilindiği gibi Müslim, *es-Sahîh*'ine bab başlıkları koymamıştır. Ancak daha sonra gelen âlimler, bab başlıkları konulması halinde *es-Sahîh*'in daha kullanışlı olacağı kanaatine varmışlardır. Zaman içerisinde *es-Sahîh*'le ilgilenen âlimler tarafından bu amaca uygun olarak bab başlıkları koyulduğu görülmektedir⁸⁷⁰. Bu âlimler arasında bulunan Kurtubî, muhtasar eserinde titiz davranmış ve Müslim'in *Sahîh*'ine uygun bir şekilde bab başlıkları koymuştur⁸⁷¹. Bu veri muhtasarların asıl eserin tertip ve metoduna yönelik müdahaleye dair örnek olarak gösterilebilir.

⁸⁶⁷ Kurtubî, *el-Mühfîm*, I, 14 (muhakkikin mukaddimesi).

⁸⁶⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî, *Muhtasaru Muvatta'ü'l-Îmâm Mâlik: el-Müsemma el-Mûlahhas li-Müsnedi'l-Muvatta'*, thk. Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, 12 (muhakkikin mukaddimesi).

⁸⁶⁹ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 27.

⁸⁷⁰ Dilek Tekin, "Müslim ve el-Camiu's-Sahih'i Üzerine", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 2015, 49-68.

⁸⁷¹ Bkz: el-Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-Îmâm Müslim*, I, 171.

Dirâyetü'l-hadis alanında telif edilen muhtasarlarda da söz konusu müdahale şeklinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasar eserini, İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te hadis ilimlerini altmış beş nev' olarak ele aldığı tertibinin aksine yeni ve özgün sayılacak bir yöntemle telif ettiğini söylemek mümkündür. Zira İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*'yi bir mukaddime ve tabiri caizse dört ana bölüm altında topladığını belirtmektedir⁸⁷².

el-Menhelu'r-revî'nin mukaddime başlığı hadis ilmi ile ilgilenenlerin bilmesi gereken *sened, isnad, hadis, haber*, gibi birtakım ıstılahların kısaca açıklandığı giriş mahiyetindeki kısımdır. Birinci bölüm *sahîh, hasen, zayıf* ve bunların kısımları gibi rivayetin metin kısmı ve çeşitleri hakkındadır. İkinci bölüm rivayetin senet kısmı ile ilgili olan konular hakkındadır. Üçüncü bölüm rivayetin tahammülü, edası, kitabeti, rivayeti ve talebenin adabı gibi konuları içermektedir. Dördüncü bölüm ise rical bilgisi hakkındaki konulardan oluşmaktadır. Her bir başlığın altında da birçok alt başlık bulunmaktadır⁸⁷³.

Aynı yöntemi takip eden et-Tebrîzî, asıl eserin maksadını bozacak herhangi bir işlem yapmayacağını belirttikten sonra, eserinin iki mukaddime dört ana başlık ve bir hatime bölümlerinden oluştuğunu ifade etmektedir⁸⁷⁴.

Bu bilgilerden anlaşılaçağı üzere et-Tebrîzî, muhtasarını oluştururken İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te benimsemiş olduğu yöntemi takip etmeyerek hocası İbn Cema'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasar eserinin yöntemini büyük oranda benimsemiştir. Ayrıca İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'deki anlatımı üzerine tashih, tenkid, ilave gibi eklemeler yapmıştır⁸⁷⁵.

2.4.3. Asıl Eserin Anlatıma Müdahale

Muhtasar eserde uygulanan ihtisâr yöntemi ilmî faaliyetlerin hızlanmasında birtakım olumlu katkılar barındırdığı ifade edilmektedir. Mesela yapılacak bir ihtisâr faaliyeti ile okuyucuya zaman açısından tasarruf sağlanmış kitap yazacak kişi yazma

⁸⁷² Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26.

⁸⁷³ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26-28.

⁸⁷⁴ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'ulûmi'l-hadîs*, 107.

⁸⁷⁵ Bkz: Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi 'ulûmi'l-hadîs*, 17-33 (muhakkikin mukaddimesi).

işinde harcayacağı vakitten tasarruf etmiş ve ayrıca kitap hacminin büyümesi önlenmiş ve ilmi faaliyetlerin olumlu manada hızlandırması sağlanmış olacaktır⁸⁷⁶.

Telif edilen eserlerde kullanılan ihtisâr yöntemi ile ortaya çıkan faydalar sadece Arap diline özgü bir durum olmayıp bütün dünya dilleri için geçerli olduğu söylenilebilir⁸⁷⁷. Hadis ilminde kullanılan ihtisâr faaliyetine bakıldığında, zamandan ve yazım işlerinde kullanılan araç gereçlerden tasarruf ederek ilmi faaliyetleri hızlandırmaya yönelik birtakım amaç ve yöntemin benimsendiği ifade edilebilir⁸⁷⁸.

Genelde İslam telif geleneğinde özelde ise hadis ilmi telif geleneğinde ihtisâr, şerh, haşiye, nüket gibi *asıl* eser üzerine daha sonra yazılan eserlerde *asıl* eserlerin anlatımlarının veya bir konuya dair ele alınacak yeni bir eserde daha önceki telfiattan yapılacak alıntıların ihtisâr edilerek bazı tasarruflarda bulunduğu görülmektedir. Bu tasarrufların ilmî faaliyetlerin canlılığını diri tutmak, hızlandırmak gibi amaçların göz önünde bulundurularak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Daha önce telif edilmiş asıl eserlerde yer alan isimler, tanımlar ve hükümler gibi hususların yukarıda bahsedilen amaçlardan dolayı ihtisâr edilerek tasarrufta bulunulması, asıl eserlerin anlatımında uygulanan ihtisâr faaliyetlerinden bir tanesi olarak zikredilebilir.

Asıl eserden yapılan alıntılar veya asıl eserin anlatımından yapılan ihtisâr faaliyetinin belli kurallar dâhilinde makbul görüldüğü anlaşılmaktadır. Alıntılarda veya anlatımda yapılacak ihtisârın kurallarını İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te hadis yazma adabı konularına ayırdığı yirmi beşinci nev'deki cümlelerin satır aralarında görmek mümkündür. İbnü's-Salâh, hadis yazımında ihtisâr amacı ile kullanılan işaret, rumuzlar hakkında değerlendirme yaparken bir kişinin, kitabında kendisinden başkasının anlamayacağı, kendine has terimler kullanarak okuyucuyu şaşkınlık içerisinde bırakmanın uygun olmayacağını ifade etmektedir. İbnü's-Salâh, bu duruma kitabında muhtelif hadisleri cem etmek isteyen birinin, her ravinin rivayetine isminden bir veya iki harf yazıp bu şekilde işaretlemeler/rumuzlar koymasını örnek olarak göstermektedir.

⁸⁷⁶ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 348.

⁸⁷⁷ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 349.

⁸⁷⁸ Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz 'inde'l-muhaddisîn*, Darü'l-Minhâc, Riyâd 2017, 16.

Bununla beraber kişinin yazacağı kitabının girişinde veya sonunda kullanmış olduğu işaret ve rumuzlar hakkında bilgi vermesi durumunda bir sakınca olmadığını ilave etmektedir⁸⁷⁹.

Bu meyanda İbn Dâkîku'l-Îd, *el-İktirâh* adlı muhtasarında İbnü's-Salâh'ın cümlelerini teyiden kendisinden başkasının bilmediği ıstılahlar türetilip insanlar tarafından benimsenen genel âdetin dışına çıkılmaması gerektiğini ifade etmektedir⁸⁸⁰.

Hadis literatürü kapsamında asıl eserlerin anlatımları üzerine yapılan tasarruflara bakıldığında genel olarak müelliflerin isimlerinde, kitapların isimlerinde, hadis tahammül keyfiyetinin ve hadisin hükmünün ifadelerinde gibi hususlarda ihtisâr faaliyetinin gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Hadis edebiyatında asıl eserlerin anlatımları üzerine ihtisâr amacı ile yapılan tasarruflardan genellikle rumuz kelimesi ile bahsedildiği görülmektedir. İlim adamlarının kullandığı rumuz kelimesinin 'bir veya daha çok kelimeyi olduğu gibi kullanmak yerine ihtisâr amacı ile ilgili kelimelerden birkaç harf veya bazı rakamlar kullanılarak kelimenin tamamına işaret etmek' olarak açıklanabileceği belirtilmektedir⁸⁸¹. Bu işlemdeki nihai hedefin anlatımda çokça tekrarlanan kelimeleri ihtisâr ederek gerek zaman gerekse yazım maliyetinden tasarruf etmek olduğu söylenebilir⁸⁸².

Hadis edebiyatında çeşitli amaçlar gözetilerek eserlerdeki anlatım veya alıntılarının bir miktarının ihtisâr edilip kullanılan rumuz konusunun bütün teferruatını bu başlık altında toplamanın mümkün olmadığı görülmektedir. Burada asıl temas edilmek istenen husus, hadis edebiyatında çeşitli amaçlar güdülerek asıl eserlerin anlatımları üzerine bazı tasarruflarda bulunulduğuna işaret etmektir. Bu işlem yapılırken de ihtisâr yöntemi faaliyetinden yararlanıldığının altını çizmektir. Dolayısıyla bu başlık altında rumuz konusuna maksadın hâsıl olduğu düşünüldüğü miktarda değinilecek konunun ayrıntılı bilgileri ise yapılacak geniş kapsamlı araştırmalara havale edilecektir.

A. Hadis Tahammül Keyfiyetinde İhtisâr

⁸⁷⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 186.

⁸⁸⁰ İbn Dakîku'l-Îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*, 382.

⁸⁸¹ Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 15.

⁸⁸² Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 16.

Hadis okuma esnasında rivayetin alındığı şekli ifade eden tahammül ve eda sigalarının tam telaffuzu yerine tahammül ve eda sigasını temsil edecek ihtisâren birtakım rumuzlar kullanılmıştır⁸⁸³. Bu rumuzların hadisin isnadında çokça tekrar eden kelimelerin yazımı hususunda kolaylık sağlanması için kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kolaylık sayesinde ise hadisi yazan mümlî hızlı bir şekilde hadis yazımını bitirebilmektedir⁸⁸⁴.

Tahammül ve eda sigalarındaki ihtisâren kullanılan rumuzlara hadis usulüne dair telif edilen ilk eserlerden sayılan Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ında rastlanılmaktadır⁸⁸⁵. Ayrıca hadis kitaplarını bir araya getirmeyi hedefleyen cem' türü eserlerin vücut bulması ile bu rumuzlara ihtiyaç duyulduğu ve çokça kullanılmaya başlandığı zikredilmektedir⁸⁸⁶.

Irâkî, İbnü's-Salâh'ın metnine atıfla ehli hadisin senetlerdeki tahammül ve eda sigaları üzerindeki ihtisâr tasarruflarının devam ettiğini ifade etmektedir. Buna göre *haddesena* eda sigası sondaki *senâ* veya *nâ* zamiri, *Ahberana* eda sigası sondaki *enâ*, *eranâ vb.* kısımları kalacak şekilde rumuzlanarak ihtisâr edilmektedir⁸⁸⁷.

Sehâvî, hadis tahammül ve eda sigalarının ihtisâr edilip kullanılacak rumuzlar üzerinde detaylıca durmaktadır. Ayrıca yeni bir rumuz grubu sayılacak müelliflerin isimlerini ihtisâr etme durumundan da bahsetmektedir. Mesela Buhârî'den hadis alan kişinin *haddesenâ Buhârî* demesi yerine *senâ H* (شَا ح), Müslim'den hadis alan kişinin de *senâ M* (شَا م) demesinin uygun olup olmadığı konusunda değerlendirme yapmaktadır⁸⁸⁸.

Anlaşıldığı kadarı ile hadis tahammül ve eda sigaları üzerinde uygulanan ihtisâr yöntemi erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Buna göre isnadta açık olarak yazmak yerine *قال* lafzının yerine *ق* harfi, *حدثنا* lafzı yerine *شَا* veya *دشَا* harfleri, *أخبرنا* lafzı yerine ise *أنا* veya *أرنا* harflerinden oluşan rumuzlar kullanılmaktadır⁸⁸⁹.

⁸⁸³ Müzhir, "Kavâidü'l-ihtisâr", 349.

⁸⁸⁴ Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 21.

⁸⁸⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*.

⁸⁸⁶ Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 22.

⁸⁸⁷ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-Tezkira*, thk. Abdullatif el-Hümîm-Mahîr Yasin Fahl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I, 495.

⁸⁸⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, III, 106-113; Hadis tahammül ve eda sigalarının ihtisâr konusu hakkında bkz: Abdullah b. Yusuf el-Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut 2003, I, 182-183.

⁸⁸⁹ Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 21.

B. Hadisin Hükümünün İfadesinde İhtisâr

İlgili hadisin incelemesi sonucunda sıhhatine dair verilen hükümleri ifade eden kelimelerin de zamanla ihtisâren ifade edildiği görülmektedir. Söz gelimi hadisin sahîh olması durumunda ilgili yere sahîh (صحيح) yazılması gerekirken sadece bu kelimenin baş harfi olan *sad* (ص) harfi yazılmaktadır. Buna göre hadisin hasen (حسن) olması durumunda (ح); zayıf (ضعيف) olması durumunda ise (ض) harfleri ile işaret edilmektedir⁸⁹⁰.

Müelliflerin İsimlerinde İhtisâr

İbn Asâkir (ö. 571/1175), kendilerinden hadis almış olduğu hocalarını konu ettiği *el-Mu‘cemü’l-müştemil* adlı eserinde hadis imamlarından bahsederken onların isimlerine delalet edecek birtakım harfler kullanacağını ifade etmektedir. Bu işlemle kitabını seri bir şekilde yazmak isteyen kâtiplere kolaylık olmasını amaçladığını ilave etmektedir. Buna göre Buhârî için (خ), Müslim için (م), Ebû Davûd için (د) Tirmizî için (ت), Nesâî için (ن), İbn Mâce için ise el-Kazvînî nisbesine atıfla (ق) harflerini kullanacağını ifade etmektedir⁸⁹¹.

İzzeddin İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) ise kendisinden önce sahabenin hayatına dair telif edilen eserlerden istifade ederek telif ettiği *Üsdü’l-ğâbe fî ma‘rifeti’s-sahabe*’sinin mukaddimesinde sahabe biyografisini verirken birtakım rumuzlar kullanacağını belirtmektedir. Örnek olarak biyografisini İbn Mende’nin sabâbeye dair *Ma‘rifeti’s-sahabe* eserinden aldığını belirtmek için (د) harfini kullanacağını; Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin *Ma‘rifeti’s-sahabe* eserinden aldığını belirtmek için (ع); İbn Abdülber’in *el-İstî‘âb* aldığını belirtmek için (ب) harfini; Ebû Mûsâ el-Medîni’nin İbn Mende’ye yazdığı zeyil olan *Tetimmatü Ma‘rifeti’s-sahabe* adlı eserinden aldığında ise (س) harfini kullanacağını ifade etmektedir⁸⁹². Aynı şekilde ez-Zehebî de *et-Tecrîd fî esmâ’i’s-sahabe* adı ile İbnü’l-Esîr’in *Üsdü’l-ğâbe* ihtisârın mukaddimesinde birtakım ilave rumuzlar kullanacağını belirtmektedir⁸⁹³.

⁸⁹⁰ Karnî, *Mu‘cemu’r-rumûz*, 27,123,133.

⁸⁹¹ Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *el-Mu‘cemu’l-müştemil ‘alâ zikri esmâi şuyûhi’l-eimme en-nebl*, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 1981, 36.

⁸⁹² Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî İzzeddin İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma‘rifeti’s-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvız - Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1994, I, 111.

⁸⁹³ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tecrîdü esmâi’s-sahâbe*, nşr. Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut ts, I, b (müellifin mukaddimesi).

Bu anlayışın devamı olarak hadis ilminde tahrir edilen hadisın Buhârî'nin *Sahih*'inde yer alıyor ise (ح), Müslim'in *Sahih*'inde olması durumunda (م), Ebû Davûd'un *Sünen*'inde olması durumunda (س) harfleri ile işaret edilerek müellif ve eserlerinin isimlerinin yazılmasına gerek duyulmamaktadır⁸⁹⁴. Müellif ve eserlerinin isimleri ihtisâr edilerek harfler ile işaret edilmesi nerede ise bütün rivayet hadis eserleri ve müellifleri için kullanılmaktadır. Müellif ve eserlerinin isimlerinin ihtisâr edilmesinin şüphesiz ilmi faaliyetlerde zamandan ve yazım araç-gereçlerinden tasarruf etme fikri ön plana çıktığı söylenebilir.

Kitapların İsimlerinde İhtisâr

Hadis ilmi ile ilgili bazı kitapların isimlerinde ifadeyi kolaylaştırmak için isimlerde tasarruflara gidildiği görülmektedir. Söz gelimi Buhârî'nin kitabının tam ismi olan *el-Câmi 'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* cümlesini ifade etmek yerine ihtisâren *es-Sahîh* ifadesi kullanılmıştır⁸⁹⁵.

Aynı şekilde Müslim'in *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni binakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem* ifadesi yerine *es-Sahîh* ifadesi kullanılmıştır⁸⁹⁶. Tirmîzî'nin *el-Câmi 'u'l-muhtasar mine's-sünen 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve ma'rifetü's-sahîh ve'l-ma'lûl ve mâ 'aleyhi'l-'amel* adlı kitabı ise *Sünenü't-Tirmizî, Câmi 'u't-Tirmizî, Sahîhu't-Tirmizî, el-Câmi 'u's-sahîh* gibi ihtisâr ifadeleri ile meşhur olmuştur⁸⁹⁷.

Hadis yazımında kolaylık sağlanıp hızlı bir şekilde hadis yazımını gerçekleştirmekveya dönemin şartları göz önünde bulundurularak yazı malzemesinden tasarruflarda bulunup ihtisâr etmek gibi amaçlardan dolayı asıl eserin anlatımı üzerine kullanılan rumuzlar yukarıda işaret edilenler ile sınırlı olmadığını özellikle belirtmek gerekmektedir. el-Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz* adını verdiği eserinde ilim adamları tarafından ihtisâr amacı ile kullanılan rumuzları alfabetik olarak bir araya toplamaya

⁸⁹⁴ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 349.

⁸⁹⁵ el-'Avnî, Şerif Hatim b. Arif, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb: ta'rîfuhi ve ehemmiyetühü, vesailü ma'rifetih ve ihkâmih, emsiletun li'l-ahtâi fihi*, Dâru Alemlî'l-Fevaid, Mekke1998, 50-52.

⁸⁹⁶ el-'Avnî, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb*, 52-53.

⁸⁹⁷ el-'Avnî, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb*, 54.

gayret etmiştir. Bu çalışmanın rumuzlar hakkında önemli bilgileri barındırdığı düşünülmektedir⁸⁹⁸.

2.4.4. Asıl Esere İlaveler

Muhtasar eser müellifinin ilmî müktesebat anlamında *asıl* eser sahibinden daha yetkin olması veya telif ettiği muhtasar eserinin asıl esere nazaran daha düzenli ve istifadeli yeni bilgiler içeriyor olması gibi hususların, bazı muhtasar eserleri asıllarından daha kıymetli hâle getirebildiğinin altı çizilmektedir⁸⁹⁹.

Yukarıda da değinildiği gibi Zehebî'nin telif ettiği muhtasarların çoğu, asıl kitaplara yönelik tashihler, önemli eleştiriler, ilaveler ve özgün yorumlar gibi birçok yeni bilgiler içermektedir⁹⁰⁰. Hatta telif ettiği bazı muhtasarlarının bir eserin ihtisârı değil de müstakil bir kitap olduğu izlenimi verecek şekilde başarılı olduğu belirtilmektedir⁹⁰¹. Bu yönleriyle muhtasar eserlerin bir temsilcisi seçilecek olsa kuşkusuz Zehebî telif ettiği birçok muhtasarında göstermiş olduğu ilmî çabalardan dolayı seçilmeyi hak kazanan en önemli adaylardan bir tanesi olacaktır.

Muhtasar literatürü arasında matbu hâline ulaşma imkânı bulduğumuz muhtasarların bazılarında, asıl eserde yer almayan birtakım ilaveler söz konusudur. Özellikle dirâyetü'l-hadis alanındaki çok az muhtasarda söz konusu ilavelerin bulunmadığını ifade etmek mümkündür. Bu meyandaki muhtasarlara dair Arîb b. Sa'd el-Kurtubî'nin (ö. 369/979-80) ilk muhtasar telif türü örneklerinden sayılan *Sılatü Târîhi't-Taberî* adlı eseri zikredilebilir. Zira Arîb b. Sa'd el-Kurtubî'nin muhtasarını oluştururken *Tarihu't-Taberî* adlı eserin ihtisârını bitirdikten sonra Ifrîkiyye ve Endülüs'e dair ilave bilgiler eklediği belirtilmektedir⁹⁰².

Asıl eserde yer almayan ilaveler barındıran muhtasarlara dirâyetü'l-hadis ilmi alanında birçok örnek vermek mümkündür. Bu bağlamda el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Rusûmü't-tahdîs* ismi ile telif ettiği İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı zikredilebilir. el-Ca'berî, eserini oluştururken İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl* adlı eserinin

⁸⁹⁸ Bkz: Karnî, *Mu'cemu'r-rumûz*, 5-208.

⁸⁹⁹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 73.

⁹⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, I, 46 (muhakkikin mukaddimesi).

⁹⁰¹ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 490.

⁹⁰² Ebû Gays Muhammed Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, IV, 227.

mukaddimesi, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve İbn Dakîku'l-İd'in *el-İktirâh* gibi kitaplardan ilave edilmesi gereken hususları aldığını ifade etmektedir. Bunun yanında eserini telif ederken fikhî tenkîhat ve usûlî tercihatlar gibi birtakım ilavelerde bulunacağını da belirtmektedir⁹⁰³.

Aynı şekilde et-Tebrîzî (ö. 746/1346) ise, İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ederek eserini oluştururken *'Ulûmu'l-hadîs*'teki bıkkınlık getiren tekrarları hafife alarak, bununla birlikte talebinin bilmesi gereken bazı ilavelerinin yanında Nevevî ve İbn Dakîku'l-İd'in muhtasarlarındaki ilaveleri de eklediğini zikretmektedir⁹⁰⁴.

Bu meyanda birçok medrese ve dârülhadiste dersler veren İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ise *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs* adlı muhtasarın mukaddimesinde hadis ilmi ile uğraşan talebeye yönelik ezber ve anlamayı kolaylaştırmak için İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Mülakkın eserinde ihtisâr faaliyetinin yanında yer yer tenkîhlerde bulunduğunu, eklediği önemli ilaveleri de kırmızı çizgilerle parantez içerisinde kendisine ait olduğunu gösteren bir ifade ile belirttiğini söylemektedir⁹⁰⁵.

Bu hususa dair son olarak el-Bulkînî'nin (ö. 805/1403) *Mehâsinu'l-istilâh ve tazammînu 'Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh*⁹⁰⁶ adlı eseri örnek gösterilebilir. Süyûtî'nin İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârları arasında saydığı bu eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır⁹⁰⁷.

Aişe Abdurrahman tarafından *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-istilâh* adı ile neşredilen eserin mukaddimesinde müellif, İbnü's-Salâh'ın metodunu takip edeceğini ve önemli ziyadelere işaret ederek *'Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr edeceğini, kapalı ve anlaşılması zor olan yerleri de şerh olacak şekilde açıklayacağını ifade etmektedir⁹⁰⁸.

⁹⁰³ Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer el-Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, thk. İbrahim b. Şerif el-Mîlî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000, 51; Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddîn b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 62-264; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtı Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 50-52.

⁹⁰⁴ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 107.

⁹⁰⁵ İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, I-II, 41-678; Ayrıca bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtı Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 84-86.

⁹⁰⁶ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 239.

⁹⁰⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, VI, 205.

⁹⁰⁸ Sirâcuddîn Ömer b. Raslân el-Bulkînî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-istilâh*, thk. Aişe Abdurrahman, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1989, 146.

Bulkînî'nin ifadelerinden onun İbnü's-Salâh'ın eserini salt manada ihtisâr etmeyeceğini, gerekli gördüğü yerleri ihtisâr ve şerh edeceğini anlamaktayız. Zira İbnü's-Salâh, hadis ilimleri nev'lerini altmış beş olarak verirken⁹⁰⁹ Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstılâh*'ta İbnü's-Salâh'ın bu taksimi üzerine beş nev' daha ekleyerek hadis ilimleri nev'lerini yetmiş çıkartmaktadır⁹¹⁰.

Literatür incelemesinde asıl eserde olmayıp ihtisâr çalışmasında yeni ilave bilgilerin bulunduğu muhtasarlara dair birçok verinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu başlık altında dikkat çekilmek istenilen husus muhtasar eserlerin sadece kısaltma ifade eden eserler olmadığıdır. Buradaki maksat hâsıl olduğu düşüncesi ile konu ile ilgili diğer verileri zikretmeye ihtiyaç kalmadığı düşünülmektedir. Ancak muhtasar eserlerin barındırdıkları yeni ilavelerin asıl eser ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi konusunun daha geniş çalışmalara ihtiyaç duyduğunun altını çizmekte fayda görmektediriz.

2.4.5. Asıl Eserin Anlatımını Açıklama

Telif edilen muhtasar eserlerin önemli bir kısmında ihtisâr edilen esere dair yer yer açıklamalara yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ini ihtisâr eden Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *Muhtasaru'n-nasîh*'teki bütün çabasının ihtisâr faaliyeti olmadığı görülmektedir. Bilakis Mühelleb b. Ebî Sufre, tashih, taz'if, tahrir gibi önemli faaliyetlerde bulunmasının yanında rivayetinde ferd kalan veya ziyade bulunan raviler hakkında açıklamalar yapmaktadır. Bu hususlar *el-Muhtasaru'n-nasîh*'in sadece kısaltma faaliyetinin yapıldığı bir eser olmadığını göstermektedir⁹¹¹.

Aynı şekilde Kurtubî'nin Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* muhtasarındaki ihtisâr faaliyeti örnek verilebilir. Nitekim Kurtubî'nin bazı rivayetlerde garip olarak gördüğü kelimeleri açıklamanın yanında rivayetler hakkında nüshaları karşılaştırmalar yapması, hatalı olarak rivayet edilen hadisleri tashih etmesi ve karşılaştırma yaptığı rivayetlerde en eski nüshaya başvurması gibi hususlar onun muhakkik ve müdakkik yönünü de

⁹⁰⁹ Bkz: İbnü's Salâh, *Ulûmu'l-hadîs li'bni's-Salâh*, 7-11.

⁹¹⁰ Bkz: Bulkînî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstılâh*, 680-741.

⁹¹¹ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 119 (muhakkikin mukaddimesi).

göstermektedir⁹¹². Bu itibar ile Kurtubî'nin bu muhtasarındaki faaliyetinin sadece bir ihtisâr çalışması olduğunu söylemek imkânsızdır.

Biraz önce de belirtildiği üzere Bulkînî, *Mehâsinu'l-istilâh*'taki faaliyetinin sadece İbnü's-Salâh'ın eserini ihtisâr etmek olmadığını bilakis önemli ziyadeler yapacağını, kapalı ve anlaşılması zor olan yerleri de şerh olacak şekilde açıklayacağını ifade etmektedir⁹¹³.

Belirtildiği üzere İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) telif ettiği *el-Muhtasar fî 'ulûmi'l-hadîs* adlı eser İbn Hacer'in *Nuhbe*'sinin muhtasarı mahiyetinde bir eserdir⁹¹⁴. Kitabı beş yazma nüshasına dayanarak tahkik eden Abdullah b. Lamh el-Havlânî'ye göre bu muhtasar salt manada bir ihtisâr değildir. Zira İbnü'l-Vezîr'in yaptığı ziyadeler, açıklamalar, eleştiriler, tercihler vb. hususlardan dolayı eser neredeyse müstakil bir hüviyet kazanmaktadır⁹¹⁵.

Asıl eserin içeriğine dair açıklamaların yapıldığı muhtasarlarda Makrîzî'nin *Muhtasaru kitabi'l-Kâmil li'bni 'Adî* adı ile telif ettiği muhtasar eseri de bulunmaktadır. Makrîzî, *el-Kâmil*'i ihtisâr ederken maksadının sadece kısaltma ve özetleme faaliyeti olmadığı görülmektedir. Bilakis onun *el-Kâmil* üzerine -isabetli veya yanlış da olsa- oldukça fazla müdahale ve eklemelerde bulunduğu ifade edilmektedir. Örneğin muhtasar eserini oluştururken *el-Kâmil*'de açıklanmayı gerektiği düşündüğü veya problemli bulduğu bazı kelimeleri ilgili yerlerde açıklamaya çalıştığı belirtilmektedir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği cümlelerde Hanîfe kelimesini sildiği geri kalan eleştiri ifadelerini yazdığı ayrıca genellikle isnadları ve cerh-ta'dil ile alakalı bulmadığı bazı ifadeleri hazfettiği, tercümelerin altında yer alan hadis rivayetlerin büyük çoğunluğunu da hazfettiği ifade edilmektedir⁹¹⁶.

⁹¹² Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyânî ġarîbihi*, I, 18-21 (muhakkikin mukaddimesi).

⁹¹³ Bulkînî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-istilâh*, 146.

⁹¹⁴ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, III, 1675; el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2021; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 444 (çevirmenin ilavesi).

⁹¹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *el-Muhtasar fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Lamh el-Havlânî, Dâru'l-İmâm Ahmed, Kâhire 2011, 7.

⁹¹⁶ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *Muhtasaru'l-Kâmil fî'd-du'afâ' ve 'ileli'l-hadîs li'bni 'Adî*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî, Mektebetü's-Sünne, Kâhire 1994, 33-34 (muhakkikin mukaddimesi).

2.4.6. Asıl Esere Eleştiri ve Tenkitler

Hadis edebiyatında telif edilen muhtasar türü eserleri önemli kılan bir başka özellik de ihtisâr edilen esere dair gerekli görülen yerlerde eleştiri, tenkid ve tashihler içeriyor olmalarıdır. Muhtasar türü eserlerin bu özelliğine dair olabildiğince fazla veri mevcuttur. Bu özelliklerinin ilk muhtasarlardan itibaren yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *Muhtasaru'n-nasîh*'te Buhârî'nin *Sahîh*'ine yönelik bazı yerlerde yaptığı tenkidler, kendisinden daha önce yapılmamış bir husus olup ihtisâr çalışmasını kıymetli kılan özellikler arasında yer almaktadır⁹¹⁷.

Asıl esere dair yapılan tenkid ve eleştiriler daha çok tasnif devri rivâyetü'l-hadis eserlerine dayalı literatüre dair yapılan muhtasarlarda ve dirâyetü'l-hadis alanında yapılan muhtasarlarda görülmektedir. Belirtildiği gibi İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* adlı çalışması ile Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) kişilerin nisbelerini esas alarak yazdığı biyografik tarzdaki *el-Ensâb* adlı eserini ihtisâr etmiştir. İbnü'l-Esîr muhtasarına Sem'ânî'nin ihmal edip eksik bıraktığını düşündüğü bazı bilgileri eklemesinin yanında Sem'ânî'nin yanlış yaptığını düşündüğü yerlere işarette bulunarak istidraklarda bulunmuştur⁹¹⁸. Be meyanda İbnü'l-Esîr, *el-Ensâb*'ın takip ettiği düzen ve yöntemi ve muhtevastaki bilgileri beğenmesine rağmen kitabın bir ensab kitabını aşacak nerede ise tarih kitabı olacak şekilde uzun ve yorucu olduğunu, ayrıca bazı yerlerde hataların olduğunu açıkça belirterek tenkid etmektedir⁹¹⁹.

Bu bağlamda Süyûtî'nin İbnü'l-Cevzî'ye ait *el-Mevzû'at* adlı meşhur eserini *el-Le'âli'l-masnû'a* adı ile ihtisâr etmesinin amaçları arasında İbnü'l-Cevzî'nin eserine aldığı bazı rivayetlere dair tercihlerini çeşitli açılardan eleştirmek olduğu belirtilmektedir⁹²⁰. Süyûtî'ye göre İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te ve diğer bazı âlimlerin dikkat çektikleri üzere kitapta (*Mevzû'at*) uydurma seviyesine düşmeyip zayıf, hasen ve hatta sahîh seviyesinde olan birçok rivayet bulunmaktadır⁹²¹. Süyûtî'nin

⁹¹⁷ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 119 (muhakkikin mukaddimesi).

⁹¹⁸ Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1978, III, 348.

⁹¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, nşr. Dâru Sadr, Beyrut, ts., I, 8.

⁹²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1534, 1907.

⁹²¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*, nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007, I, 9.

uydurma hükmü verilemeyeceğini savunduğu hadisleri daha sonra en-*Nüketü'l-bedî'ât* adını verdiği müstakil eserde bir araya getirdiği bu eseri de bilahare ihtisâr ederek *et-Ta'akkubât ale'l-Mevzû'ât* adlı eserini telif ettiği ifade edilmektedir⁹²².

İbnü's-Salâh'ın meşhur eserinin ihtisârı olduğu belirtilen muhtasarlarının genelinde ilaveler, eleştiriler, tenkidler, tashihler ve bazen de tekrardan düzenlemeler yer almaktadır. Bu bağlamda İbnü'l-Mülakkın'ın telif ettiği muhtasarın mukaddimesinde asıl eserin içeriğine bazen ilaveler, tenkid ve tenkîh gibi değerlendirmelerde bulunacağını ifade ettiği görülmektedir⁹²³.

Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* adlı eserinin mukaddimesinde insanların dilinde (aslı olmayıp) meşhur olan hadislere dair Zerkeşî'nin güzel bir kitap (*el-Le'âliü'l-mensûre fi'l-ahâdisi'l-meşhûre*) yazdığını ancak kitabın barındırdığı gereksiz bilgilerin ayıklanmasına, kitaba ilavelerde ve çeşitli tenkitlerde bulunulmasına ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı söz konusu kitabı çok sayıda ilaveler yaparak ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Bunun yanında kitabındaki bilgilere kolayca ulaşmayı sağlamak için alfabetik olarak düzenlediğini ilave etmektedir⁹²⁴. Dikkat çekilmesi gereken nokta Süyûtî'nin *asıl* eserde olan anlatıyı direkt aktarmayıp anlaşılması hususunda kendi döneminin şartlarını göz önünde bulundurarak birikimi ile yorumlayarak, değerlendirerek, aktarmasıdır.

Buradan hareketle bütün muhtasar eserler olmasa da büyük çoğunluğunda müellifin kendi bilgi birikimini yansıtmış olduğunu, yapmış oldukları bazı tenkit, tashih faaliyetlerinin yanında konunun anlaşılması adına bazı önemli ve gerekli ilavelerde bulundukları ifade edilebilir. Bu da bizlere muhtasar telif türü eserlerin mahza bir özetleme ve kısaltma faaliyetinde bulunulan telif türü olmadığını tekrardan göstermektedir. Bu meyanda Beşşâr Avvâd Ma'rûf'ın Zehebî'nin telif ettiği

⁹²² Mustafa Avni Gökdoğan, *Süyûtî'nin Uydurma Hadisler Konusunda İbnü'l-Cevzî'ye Yönelttiği Eleştiriler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 39.

⁹²³ İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*, I-II, 41-678; Ayrıca bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtü Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 84-86.

⁹²⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdisi'l-müştehire*, thk. Muhammed b. Lütî es-Sebbâğ, Câmî'atu'l-Melîk Su'ûd, Riyâd ts, 41.

muhtasarların asıl kitaplara yönelik tashihler, eleştirileri ve ilaveler gibi birçok önemli ilmi faaliyette bulunduğuna dair değerlendirmesi tekrardan hatırlanabilir⁹²⁵.

2.5. MUHTASAR TELİF TÜRÜNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

İslam telif geleneğinin hicri dördüncü asra kadar olan süreçte “klasik/kurucu” eserlerin vücut bulduğu bir “oluşum” dönemi içerisinde olduğu belirtilmektedir. İslam telif geleneğinde genel olarak hicri dördüncü asırdan onuncu asra kadarki süreçte “oluşum” döneminde telif edilen eserleri konu edinen şerh, ihtisâr, haşiye vb. telif türlerinden eserlerin yazıldığı adına da “gelişim” ve “olgunluk” gibi isimlerin verildiği dönemler yaşanmıştır.

İslami çevrenin genel olarak “yenilenme”, “olgunluk” ve “gelişim” adını verdiği; Batı dünyası ve onlar gibi düşünen araştırmacıların ise “donuklaşma, tekrar, çöküş, vb.” adını verdiği hicri altı ile onuncu asır arasındaki dönemin genel telif karakteristiği olan muhtasar, şerh, haşiye, tehzîb, cem‘ gibi telif türleri hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmış ve yapılmaya da devam edeceği görülmektedir. İslam dünyasında bu telif türlerine dair yapılan değerlendirmeler, “öz eleştiri” mahiyetinde ilmi faaliyetlerde olumsuz sonuçlar doğuracağı düşünülen bazı kaygılar dile getirildiği düşünülebilir. Ancak Batı ve Batı düşüncesinden etkilenenler, İslam kültür, düşünce ve telif geleneklerinde altın çağlar olarak ifade edilen dönemleri “çöküş, taklit, orijinallikten uzak, gerileme, vb.” şeklinde ön yargılı ve genellemeci üsluplarla tasvir ettikleri görülmektedir.

Burada hicri dördüncü asırdan hicri onuncu asır arasında yaşamış İslam bilginlerin ve çağımızdaki bilim insanların bu telif türlerine yönelik çok veciz de olsa düşüncelerine, değerlendirmelerine, tenkitlerine değinilecektir.

Konuya başlamadan önce bir hususa dikkat çekmenin yerinde olacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede daha önce telif edilmiş bir literatür üzerine, şerh etme, ihtisâr etme, redakte etme, tamamlama, tenkit etme gibi amaçlar ile ortaya çıkan telif türlerinin sadece İslam ilim ve kültür havzasına ait bir kültürel faaliyet olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu hususa özellikle değinen araştırmacılara göre, semavî dinler

⁹²⁵ Zehebî, *Siyer*, I, 46 (muhakkikin mukaddimesi).

başta olmak üzere dinî, felsefî, hikemî, siyasî, hukukî kısacası ilim, kültür ve düşüncenin bulunduğu bütün muhitlerde sahip olunan literatürü konu edinen şerh, ihtisâr, tehzîb, haşiye vb. telif türlerinden eserler yazılmıştır. Nitekim, birçok ilim çevresinin orijinalliği konusunda hayranlık duyduğu Klasik felsefenin Aristo ve Eflatun'un eserlerinin şerhleri üzerinden yürüdüğü, felsefe yapmanın nerede ise şerh yazmak demek olduğunun altı çizilerek dikkat çekilmektedir⁹²⁶. Bu meyanda Aristo hakkında yapılan çalışmalarda onun eserleri/düşüncesi üzerine yapılan şerh, özet (ihtisar), yeniden düzenleme vb. kabilinden Aristo'dan hemen sonra yazılan eserlere dikkat çekilmesi, bu değerlendirmeleri desteklemektedir⁹²⁷.

Dolayısıyla tabiatı gereği kümülatif, teraküm ve devamlılığı önemsemek zorunda olan felsefenin, ilimlerin ve telif türlerinin gelişmeleri, şerh, ihtisâr, haşiye, zeyl, talikat gibi telif türleri ile mümkün olacaktır⁹²⁸.

2.5.1. Klasik Dönem

İslam telif geleneğinde görmezden gelinemeyecek bir telif türü mahiyeti kazanan muhtasarlar hakkında geçmişten günümüze değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. İslam ilim insanları arasında muhtasar telif türünün özellikle ilmî faaliyetlerde oldukça faydalı olduğunu savunanlar olduğu gibi bu türün ilmi çalışma ve birikimi olumsuz manada etkilediği düşüncesinde olanlar da bulunmaktadır⁹²⁹.

İslam telif geleneğinde muhtasar telif türünü savunan âlimlerin çoğunlukta olduğunu, İslam ilim geleneğinin farklı ilim dallarında olduğu gibi hadis ilminde de sayısızca kaleme alınan muhtasar eserlere bakarak söylemek mümkündür⁹³⁰. Dolayısıyla yüzlerce müellifin muhtasar türünü ilmî hareketsizliğin ürünü olarak görmediklerini, ilmî faaliyetlerde faydalı bir telif türü olarak gördüklerini söylemek mümkündür. Zira aralarında başta hadis ilmi olmak üzere birçok İslami ilimde temayüz etmiş isimlerin ilmî faaliyetlerde bir faydası olmadığını düşündükleri bir telif türü ile iştigal etmiş oldukları düşünülemez. Buradan hareketle muhtasar telif türüne karşı olumsuz tavır takınan

⁹²⁶ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 15.

⁹²⁷ Geniş bilgi için bkz: W. D Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, 29, 30, 32, 35, 37, 460.

⁹²⁸ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 15.

⁹²⁹ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 47.

⁹³⁰ Müzhir, "Kavâidü'l-ihhtisâr", 357.

isimlerin sayısının az olması hasebiyle bu grupta olduğu bilgisine ulaşan isimlerin kaygı ve endişelerine yer verilerek muhtasar telif türüne olumsuz tavır takınmalarının sebeplerine değinilecektir.

Muhtasar eser telifinin ilmî faaliyetleri olumsuz manada etkilediğini düşünen Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinin mukaddimesinde talebelerinin kendisinden defalarca/ısrarla bu kitabın bir muhtasarını oluşturmasını istediklerini, ancak kendisinin bu istekleri geri çevirdiğini belirtmektedir. Talebelerinin bu istek ve gayretlerinde, kendisini destekleyecek ne bir dost ne de bir yardımcı bulabildiğini, ayrıca talebelerinin isteklerine cevap vermediği için de pişmanlık duymadığını ifade ederek bu kitabı ile uğraşacak olanlar için ise peşinen şu uyarılarda bulunmaktadır:⁹³¹

*“Bu kitaptan istifade eden ve başkalarına aktaran kişilerden bir isteğim vardır. Bu eserdeki çaba ve gayretimi, topladığım bilgileri dağıtarak, ayırarak, tertip ettiğim şekilden bozarak, kıymetli olan bilgileri kaynağından ve yerinden uzaklaştırarak, değerli ve gizli olan bilgileri duyurmaktan alıkoyarak, boynundaki süs ve ışıltıları kapatarak ve ihtisâr ederek kısaltma/özetleme yolu ile mahvetmemesidir. Belki de kitaptaki değiştirilen bir kelimeye çok ihtiyaç duyacak kişiler olacağı gibi kitapta değiştirilen bir ayrıntıya müstağni kalmayıp onun için yollara düşenler de olabilir. Eğer bu isteğimi yerine getirirsen bana saygılı olmuş olursun ki Allah da seni saygın olanlardan kılsın. Eğer isteğime muhalefet edersen bana karşı gelmiş olursun. Bu durumda da ahiret gününde senden hesap soracak Allah yeter!”*⁹³².

Yâkût el-Hamevî bir kitabı ihtisâr edenin durumunu sağlam, sağlıklı bir insanın ellerini felç edecek, ayaklarını koparacak, sağır ve kör edecek şekilde uzuvlarından parça koparmak gibi olduğunu ifade ederek muhtasar eserleri olabildiğince sert bir şekilde eleştirmektedir⁹³³.

Yâkût el-Hamevî, bu tutumuna dayanak olarak Câhiz'den (ö. 255/869) naklettiği bir haberi göstermektedir. Habere göre Câhiz, güzelce bablandırıldığı bir kitap tasnif eder. Çağdaşlarından bir kişi de Câhiz'in bu eserinden bazı kısımları hazfederek âdeta felçli bir hâle getirir. Daha sonra bu çalışmasını Câhiz'a takdim eder. (Câhiz eseri biraz

⁹³¹ Ebû Abdillâh Şihabüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Abdulaziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts, I, 29.

⁹³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 29.

⁹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 29.

inceledikten sonra şöyle mukabelede bulunur) “*Bu da ne! Bilmez misin ki musannif, musavvir gibidir. Ben bu tasnifimde iki gözü olan bir resim çizdim. Sen ise ikisini de kör etmişsin. Allah da senin iki gözünü kör etsin! Resmin iki kulağı vardı, sen ikisini de sağır etmişsin. Allah da senin kulaklarını sağır etsin! Resmin iki eli vardı sen ikisini de kesmişsin. Allah da senin ellerini kessin.*” Bu şekilde Câhiz, adamın bütün uzuvlarını sayarak beddua eder. Adam ise bu denli cahilliğinden dolayı Câhiz’den özür diler ve böyle bir hatayı tekrarlamayacağına dair söz verir⁹³⁴.

Hicri sekizinci, dokuzuncu asrın ilim algısı ve eğitim şartları göz önüne alındığında Yâkût el-Hamevî’nin kitabının ihtisâr edilmemesine yönelik bu isteğine karşılık bulmamış olmalıdır ki *Mu’cemü’l-büldân* adlı eseri vefatından yaklaşık bir asır sonra İbn Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338) tarafından *Merâsîdü’l-ittılâ’ ‘alâ esmâ’i’l-emkine ve’l-bikâ’* adı ile ihtisâr edilmiştir. Daha sonraki asırlardan Süyûtî de *Muhtasaru Mu’cemi’l-büldân* adı ile bir ihtisâr eser telif etmiştir⁹³⁵.

Bu minvalde İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittılâ’* eserinin mukaddimesinde *Mu’cemi’l-büldân*’ı niçin ihtisâr ettiğini anlatmaktadır. Ona göre bir ilimde kitap telif etmenin amacı o ilme dair bilgileri beyan etmek olmalıdır. Bununla beraber anlamının dağılıp çatalanmaması için diğer ilimler ile karışık olarak bilgilerin işlenmemesi gerekmektedir. Aynı şekilde tahsilinde bıkkınlık verecek derecede uzun olmaması gerekmektedir. Zira tahsilinden aciz bırakacak kadar uzun uzadıya kitap yazmak o ilmi canlandırmamaktadır⁹³⁶.

İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Mu’cemi’l-büldân*’ın durumu tam da bunu gösterdiğini ifade etmektedir. İbn Abdülhak el-Bağdâdî’ye göre müellif, farklı ilim dallarına ait bilgileri *Mu’cemi’l-büldân*’a alarak telifindeki amacının dışına çıkmıştır. Bununla birlikte eserde birçok yanlış ve tashihe muhtaç bilgiler de bulunmaktadır. Bu şekli ile müellif kitabı, tahsili mümkün olmayacak bilakis okuyan kişiye bıkkınlık verecek kadar uzun tutmuştur⁹³⁷.

⁹³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 29.

⁹³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 12 (muhakkikin mukaddimesi).

⁹³⁶ Safiyyüddin Abdülmü’min İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittılâ’ ‘alâ esmâ’i’l-emkine ve’l-bikâ’*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru’l-Cîl, Beyrut 1992, I, ٢ (müellifin mukaddimesi).

⁹³⁷ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittılâ’*, I, ٢ (müellifin mukaddimesi).

Bu sebeplerden dolayı eserdeki yanlış ve tashih gerektiren bilgileri düzelterek bilgilerine ulaşmayı kolaylaştırmak ve ilmin yayılmasına rağbet için ihtiyaç duyulan miktarda ihtisâr ederek *Merâsîdü'l-ittilâ'* adlı muhtasar eserini telif ettiğini ifade etmektedir. Bunu yaparken de müellifin eserin mukaddimesinde ihtisâr ve değiştirilmemesine dair koşmuş olduğu gereksiz şart ve zorunluklara bağlı kalmadığını da vurgulamaktadır⁹³⁸.

İbn Haldûn, müteahhir ilim adamlarından birçoğunun uğraştıkları ilimlerin muhteva ve yöntemlerini ihtisâr etme metodunu benimsediklerini belirtmektedir. Ona göre ilim adamları, müfredat programı kabilinden, kısa açıklamalar ile çok manaları içermeyi hedefleyip ve lafızları da kısaltmak sureti ile her ilmin bütün konularını, delillerini kapsayan muhtasar eserler telif etmişlerdir. Bu şekilde kaleme alınan muhtasar eserler (de bulunması gereken) belagat ihlal edilmiş ve anlama da güçleştirilmiş olur⁹³⁹.

İbn Haldûn'un belirttiğine göre İbn Hâcib fıkıh ve usul-i fıkıhta, İbn Melek Arap dilinde, Hûnecî de mantık ilminde yaptıkları gibi ilim adamları bazen çeşitli ilimlere dair açıklamalar ve yorumlar için yazılmış hacimli/uzun eserleri ezberlemeye uygun hâle getirmek için ihtisâr etmektedirler⁹⁴⁰. Ancak İbn Haldûn'a göre böyle bir uygulama ilim tahsil etmede eğitim-öğretim sisteminin bozulmasına ve işlevsiz hâle gelmesine sebebiyet vermektedir. Çünkü ona göre böyle bir yöntem, henüz ilmin başlangıcında olup daha hazır olmayan öğrenciyi ilmin son merhalesinde verilmesi gereken (karmaşık) bilgiler ile karşı karşıya getirme gibi yanlış bir eğitim sisteminden başka bir şey değildir⁹⁴¹.

Bunun yanında bu sistem, birtakım manaların üst üste yığılmış, karışmış olmaları sebebi ile anlaşılması güç muhtasar lafızları anlamak için incelemek ve bunlar arasında da istenilen meselenin bulup çıkarılma zorluğu talebeyi oldukça uğraştırmaktadır. Bu çeşit (karmaşık ve zor) hususları anlamak için çok fazla vakit ayırmanın sebebi muhtasarlardaki lafızların oldukça zor olmasıdır⁹⁴².

Bütün bu hususlar bir yana muhtasar eserlerin tahsilinde (unutma, karıştırma gibi) herhangi bir problem ile karşılaşmayıp istenilen şekilde elde edilen meleke yine de tam

⁹³⁸ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ'*, I, ح (müellifin mukaddimesi).

⁹³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁴² İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

bir melekeden oluşmasını sağlayacak faydalı tekrar ve mütalaaların bulunduğu basit ve uzun eserlerin tahsilinden oluşan melekeden oldukça eksik kalacaktır⁹⁴³.

İbn Haldûn'a göre (ilim tahsilinde) tekrar ne kadar az olursa oluşacak meleke de o kadar eksik kalmış olur. İlim talep edenler için ezberi kolaylaştırmayı hedefleyen ancak faydalı ve tam yer edinmiş melekelerin elde edilmesini engelleyip zorluklara karşı karşıya bırakan muhtasar eserlerdeki durum bunun gibidir⁹⁴⁴.

İbn Haldûn'un eğitim-öğretim faaliyetinin ilk merhalesinde öğrenciye muhtasar eserler okutup ve onları bu muhtasarlardan sorumlu tutulmasına dair eleştirisinde haklı ve yerinde bir eleştiri olduğu söylenilebilir. Ancak eğitim-öğretim faaliyetinde belli bir yol kat etmiş bir öğrencinin bazı ilimlere dair bilgileri hemen elde edip ezberlemesini kolaylaştıran ve sağlayan muhtasar eserlere duyulan ihtiyacı da unutmamak gerektiği düşünülmektedir⁹⁴⁵.

Bunun yanında eğitim-öğretim faaliyetinde ilk olarak ilmin konularını, kolay ve anlaşılır muhtasar eserler ile öğrencilere ezberletmeyi uygun gören bilginlerin de kendilerince haklılık payı bulunduğu düşünülebilir⁹⁴⁶.

Bu yöntemdeki amaç, eğitim-öğretimin ilk merhalesinde öğrencinin zaten ilmin derinliklerine vakıf olacak alt yapıya sahip olmadığı düşüncesinden hareketle öğrenciyi bu merhaleye hazırlamak için muhtasar eserler, ön hazırlık kapsamında ezberletme tercihinde bulunmaktadır. Medreselerin ilim tedrisatında ve çağlar boyunca henüz Kur'an'ı anlamayan talebeye uygulanan hafızlık programları bu yöntemin tamamen yanlış bir uygulama olmadığını kanıtlar nitelikte örneklerdir. Talebenin Kur'an'ı ezberlemesi daha sonraki merhalelerde elde edilmesi beklenen anlama ve yorumlama kabiliyetlerini tesis edecek/alt yapı oluşturacak önemli bir merhale olmaktadır⁹⁴⁷. Muhtasar eserlerin ön sözleri sayılacak mukaddimelerinde genelde insanların muhtasar türüne eğilim göstermelerinin bu düşüncüyü desteklediği düşünülebilir.

⁹⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁴⁵ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 362.

⁹⁴⁶ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 363.

⁹⁴⁷ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 363.

İbn Haldûn'un bahsettiği muhtasar eserlerin asıl kitabın muhteva ve içeriklerini bozan kitaplar olduğu anlaşılmaktadır. Zira aynı İbn Haldûn çokça kitap telif etmenin ve bu kitaplar üzerine uzun uzun yazılan kitapları eğitim faaliyetinde öğrencilerin okumalarını, ezberlemelerini istemenin son derece yanlış bir uygulama olduğunu vurgulayarak eleştirmektedir.

Buradan hareketle muhtasar telif türüne karşı çıkanlardan bazıları İbn Haldûn'un *Mukaddimes*'inde ilim tahsilinde muhtasarların zararları konusuna dair görüşünü referans almaktadırlar⁹⁴⁸. Ancak İbn Haldûn'un *Mukaddimesinde* işaret ettiği husus incelendiğinde bu referansın isabetli olmadığı görülecektir. Söz konusu pasajda İbn Haldûn ilim tahsilinde aşırı ihtisârlardan şikâyetçi olduğu, mutlak olarak muhtasar eserlere karşı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İbn Haldûn'un ilim tahsil etmeye yeni başlayanların aşırı muhtasar eserler ile karşı karşıya getirmenin yanlışlığına vurgu yapmasının⁹⁴⁹ bu durumu açıklar mahiyette olduğu düşünülmektedir. Zira muhtasar telif türüne karşı çıkan bir kişinin doğal olarak muhtasar eser telif etmemiş olması gerekmektedir. Ancak İbn Haldûn'nun İbnü'r-Rüşd'e ait birçok kitabı ve Fahreddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1210) ait *el-Muhassal* adlı eserleri ihtisâr ettiği aktarılmaktadır⁹⁵⁰.

Bunun yanında İbn Haldûn, mutlak olarak muhtasar telif türüne karşı çıkmış olsa bir kitap telif edecek akıllı kişinin dikkate alması gerektiğini ifade ettiği yedi telif türleri arasında muhtasar telif türünü zikretmemesi gerekirdi⁹⁵¹.

Ulaşılabildiği kadarı ile İslam ilim dünyasında muhtasar telif türünün ilmî faaliyetlerde olumsuz yansımalarının olabileceğini “çekince” ve “öz eleştiri” mahiyetindeki dile getirilen kaygılar genel olarak birkaç paragrafta ele almak mümkün görünmektedir. Bu kaygılara yer verilirken peşi sıra muhtasar telif türüne dair kendi okumalarımız sonucunda ulaştığımız kanaatler ifade edilmeye çalışılacaktır.

a. Genellikle isnad ve mükerrer rivayetler ihtisâr edilerek oluşturulan muhtasar rivayet kitaplarının asıl kitapta olmayan sokuşturmalarla müsait olduğu

⁹⁴⁸ el-‘Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 50.

⁹⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, II, 346.

⁹⁵⁰ Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, III, 387.

⁹⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 973.

belirtilmektedir⁹⁵². Bu durum hadis ilminde yürütülen başta cerh-tadil gibi rivayet ve isnad sağlaması yapılmayan veya hadis ilmi kadar ilgilenmeyen rivayet tefsirleri başta olmak üzere İslam telif geleneğinin diğer ilim dallarında telif edilen muhtasarlar için kısmen veya tamamen geçerli olabilir. Ayrıca kitabın aslının kaybolması ile isnadları ihtisâr edilen muhtasar eserde mevcut olan rivayetlerin derecelerinin bilinemeyeceği eleştirisi de yapılmaktadır⁹⁵³.

Bu zaviyeden bakıldığında kaybolup emarelerinin silinmesi tehlikesinde olan isnad ve tekrarlarının yanında kitabın kendisi de olduğu için en azından metnin korunup isnad ve tekrarların hazfedilmesi ile bir muhtasarın bulunması bulunmamasından daha evla olduğu düşünülebilir.

Hadis rivayeti döneminin bittiği, kitapların rivayet edilmeye başlandığı dönemlerden itibaren isnadların sadece ihtisâr eserlerde değil birçok telif türünde terk edilmeye başlandığı bir vakıdır. Dolayısı ile İslam telif geleneği bütüncül olarak düşünüldüğünde böyle bir eleştirinin kısmen haklılık payı bulunmak ile birlikte hicri beşinci yüzyılın hemen başlarından itibaren gerek yazı malzemesinin temininde yaşanmış olması muhtemel zorluklar gerekse isnadların oldukça uzamasından dolayı ilgili kitaplarda anlatılmak istenen metin kısmına ulaşmanın yorgunluğu ile yeterince dikkat edilmemesi gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda tabii olarak muhtasar eserlerin bir ihtiyaç, olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

c. Muhammed Bedreddin el-Halebî'nin (ö.1362/1943) İslami ilimlerin eğitimini eleştirdiği *et-Ta'lim ve'l-irşâd* adlı eserinde fıkıh ilmine dair eserleri değerlendirirken mütekaddimun dönem eserlerin muhtasar edilmesi ve yine bu muhtasarların da tekrardan ihtisâr edilmesi ile anlatılmak istenen, işlenen bilgiler artık muğlak, kapalı bir hal aldığını söyleyerek muhtasar telif türünü eleştirmektedir. Ona göre bu lügaz anlatımlı eserlerde anlatılmak istenenleri bir nebze de olsa anlaşılır kılmak için daha sonraki âlimler şerhler yazmaya başlamışlardır. Ancak bu anlama işlemi şerhler ile tam başarılı olmadığı için bu sefer kapalı olan hususları açıklamak ve eksik kalan noktaları tamamlamak için şerhler üzerine haşiyeler de yazılmaya başlanmıştır⁹⁵⁴.

⁹⁵² el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 77.

⁹⁵³ Müzhir, "Kavâidü'l-iẖtisâr", 370.

⁹⁵⁴ Halebî, *et-Ta'lim ve'l-irşâd*, 152-153.

Böylece ilim talep edenlerin karşılarında yaygın olarak ilimlerdeki parlaklığın kaybolmasına, ışıltılarının sünmesine ve yok olmasına sebep olan bu tür bayağı, kalitesiz eserleri bulmaları ilim sistemini bozmuştur⁹⁵⁵.

Bunun haksız ve pek isabetli olmayan bir eleştiri olduğunu düşünmekteyiz. Zira asıl eserler üzerine anlama, yorumlama, tatbik etmeye yönelik ihtisâr, şerh ve haşiye türü eserlerin ilmin genişlemesi, çoğalması ve dinamik bir hal tutmasına oldukça katkı verdikleri inkâr edilemez bir gerçektir.

d. Muhtasar telif türünün olumsuzlukları arasından sayılan bir başka husus ise yapılan ihtisâr faaliyeti sonucunda ortaya çıkan muhtasarın *asıl* eser sahibinin ilmi birikimini göstermeyebileceği zikredilmektedir. Bu durumun ihtisâr faaliyeti yapacak kişinin ilmi formasyonu ile alakalı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin *asıl* eseri ihtisâr yapacak kişinin fakih olması durumunda telif edecek muhtasarında sadece fıkıh ile uğraşması mümkündür. Müellif dil âlimi olduğunda ise sadece dil ile ilgili hususlar ile ilgilenmesi mümkündür. Hatta *asıl* eser müellifine ders düşse de kendi itikadi veya fikhî mezhebine göre muhtasar eserini tamamlaması mümkündür. Böylece *asıl*ın içeriğini yansıtmayan bir muhtasarı okuyan kişi *asıl* kitapta da aynı bilgilerin olduğu kanısına kapılmış olacak bunun sonucunda da yanlış yönlendirilmiş, bilgilendirilmiş olacağı eleştirisi yapılmaktadır⁹⁵⁶.

e. Muhtasar eserlerin asıl eserlerde gözetilen okuma, inceleme ve araştırma gibi önemli bir yöntemin ortadan kalkmasına sebebiyet verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca kısa ve hemen mütalaa edilebiliyor olması insanların bütün gayretlerini bu muhtasarlara çevirdiğini, mutavvel olan asıl eserlerin oldukça fazla vakit almaları gibi özelliklerinden dolayı terk edildikleri belirtilmektedir⁹⁵⁷. Sözü edilen iddianın haklı olması hâlinde muhtasar eserler ilim faaliyetlerini sekteye uğratan, bozan bir telif türü olmaktan öteye geçmeyecektir.

Vakıya bakıldığında ise bu iddianın çok da isabetli olmadığı en azından bütün muhtasarlara için geçerli olmayacak genellemeci bir iddia olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Daha önce değinildiği gibi insanların muhtasar eserlere yönelmeleri, istekli

⁹⁵⁵ Halebî, *et-Ta'lim ve'l-irşâd*, 152-153.

⁹⁵⁶ Müzhir, "Kavâidü'l-ihisâr", 370; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 78-79.

⁹⁵⁷ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 76.

olmaları sonucu muhtasar eserlerin telifinde yoğunluk yaşanmıştır. Hatta biraz sonra bahsedileceği üzere talebelerin olanca güçleri ile hocalarından kendilerine muhtasar eser telif etme isteklerini de müşahade etmekteyiz.

f. Öğrencileri eğitim-öğretim faaliyetlerinde sadece muhtasar eserlere alıştırmak ile kendilerinde oluşacak ilmî melekenin asıl eserlerin faydalarından yoksun olarak zayıf kalmasına sebebiyet verecektir. Bu durumda öğrenciler daha önce telif edilmiş eserleri okumaktan, incelemekten ve bu eserlerin içeriklerindeki özel kullanımları anlamaktan aciz kalacaklardır⁹⁵⁸. Dolayısı ile öğrencinin mebsut/hacimli eserler ile arasında olması gerektiği düşünülen bağlantıyı kesmeyecek, zarar vermeyecek şekilde bir yol izlenmesi gerektiği ifade edilmektedir⁹⁵⁹.

Sonuç olarak ilmi hareketsizlik eleştirisi sadece kısaltma, özetleme faaliyeti olan bazı salt ve aşırı muhtasarlara için geçerli olabilir. Ancak bir gereksinim olarak ortaya çıkan, ilmi faaliyetleri hızlandıran, nitelikli muhtasar eserlerden dolayı hicri sekizinci ve dokuzuncu asır İslam ilim dünyasını genel olarak bir donuklaşma, gerilme ve tekrar dönemi olarak resmetmek yanlı ve gerçeği yansıtmayan bir iddiadan öteye geçmemektedir. Ayrıca söz konusu asırlarda İslam dünyasına musallat olan Moğol, Haçlı saldırılarının doğuda ve batıda ilim merkezlerinin talan edilmesine, birçok eserin kaybolmasına ve ilmi faaliyetlerin doğrudan olumsuz manada etkilenmesine sebebiyet verdiği de unutulmamalıdır⁹⁶⁰.

A. İbn Haldûn'un Eleştirisi ve Önerileri

İbn Haldûn'a göre ilim tahsil etmede insanların önüne çıkan zorluklardan bir tanesi çokça telif edilmiş kitapların varlığıdır. İbn Haldûn'un yaşadığı dönemde var olan bu vakıa *Mukaddime*'de müstakil bir başlık açacak kadar dikkatini çekmiştir.

İbn Haldûn'a göre eğitim-öğretimde ıstılahların muhtelif olmasının yanında ilim tahsilinde kitaplarda takip edilen metodun farklı olması, ilim tahsilinin önündeki engellerdendir. Ayrıca ilim tahsil eden öğrenciden bunları (hafızada) hazır bulundurmasının istenmesi ve ancak bu şekilde öğrencinin ilim tahsil ettiğine dair

⁹⁵⁸ Osman Abdulkadir es-Sâfi, *Ahtâru 'ala'l-merâci'i'l- 'ilmiyye li-eimmeti's-selef*, Dâru'l-Fârûk, Kâhire 1990, 83; el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 79.

⁹⁵⁹ Müzhir, "Kavâidü'l-ihhtisâr", 371.

⁹⁶⁰ el-'Amrî, *el-İhtisâr fi't-tefsîr*, 52.

mansıbı/derecesi kabul edilmesi durumu da ilim tahsilinin önündeki engellerdendir. Zira (bu eğitim sisteminden dolayı) ilim tahsil eden öğrenci bu kitapların hepsini veya çoğunu ezberlemesi ve metotlarına da ihtimam göstermesi gerekmektedir. İbn Haldûn, bu şekilde ilim tahsil eden birinin bütün zamanını sadece bir alanda/ilimde yazılmış kitapları bellemeye ayırsa dahi ömrünün bu tahsile yetmeyeceğini, arkada (ilme dair) eksikler kalmak ile birlikte ancak tahsil aşamasını geçebileceğini ifade etmektedir⁹⁶¹.

İbn Haldûn bu durumu kendi döneminde Maliki mezhebinin fıkıh alanında takip ettiği eğitim sistemini eleştirmekle örneklendirmektedir. Buna göre ilim talep eden kişinin fetva makamına/mansıbına ulaşabilmesi için *el-Müdevvene* adlı kitabının yanında bunun üzerine yazılan şerhler, tenbihatlar, mukaddimeler, ihtisârlar gibi birçok kitabı tahsil etmesinin yanında Kurtuba bölgesinden Kayravân, Bağdat, Mısır gibi ekollerin usulleri ile bunlardan daha sonra olanların usullerini birbirinden ayırt edecek şekilde bilmesi gerekmektedir⁹⁶².

Sözü edilen kitapların esas itibarı ile manası bir ve aynı olduğunu düşünen İbn Haldûn, ilim tahsil eden kişiden bu hususların tümünü birbirinden ayırt edecek şekilde hafızasında bulundurmasını gerekliliğine karşı çıkmaktadır. Zira böyle bir yöntem ile ilim tahsil eden kişilerin ömürleri bu hususlardan sadece birini tahsil etme uğrunda heba olup tükeneceğini ifade etmektedir⁹⁶³.

Dolayısıyla ile İbn Haldûn'a göre böyle bir uygulamanın aksine ders veren hoca ilim tahsil edenden sadece mezhebin esas meseleleri bilmek ile iktifa etmiş olsa ilim öğrenme işi yukarıdaki durumdan daha basit olacaktır. Ancak bu (adet, gelenek) tedaviye cevap vermeyen bir hastalık gibi değiştirilmesi veya yenilenmesi mümkün olmayan tabii bir hal almıştır. İbn Haldûn bu cümlelerin devamında Arapça tahsili için de durumun aynı olduğuna dair örnekler vermektedir⁹⁶⁴.

İbn Haldûn yaşadığı çağda eğitim-öğretim metodunu bilmeyen birçok ilim adamı ile karşılaştığını ifade ederek döneminin eğitim-öğretime dair faaliyetlerini eleştirmekte ve sorgulamaktadır. İbn Haldûn, eleştirdiği bu ilim adamlarının henüz eğitimin başında iken hazır olmayan öğrenciyi anlaşılması güç, karmaşık, zor olan hususlar ile karşı karşıya getirmekle başladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bu ilim adamları öğrencinin

⁹⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 344.

⁹⁶² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 344.

⁹⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 344.

⁹⁶⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 344.

başarılı olmasını zor olan bu meseleleri halletmeleri ile mümkün görmektedirler. İbn Haldûn, bu ilim adamlarının böyle bir eğitim yönteminin doğru ve faydalı olduğunu düşündüklerini belirtmektedir⁹⁶⁵.

İbn Haldûn eğitimin ilk merhalesinde henüz ilmin çetrefilli ve anlaşılması zor konularını öğrenme, kavrama gibi kabiliyetleri oluşmayan öğrenciye sunmanın son derece yanlış, faydasız olduğunu belirtmektedir. Öğrencinin aklının allak bullak olmasından başka bir sonuç doğurmayacak olan bu yöntemden dolayı öğrencinin ilme dair bıkkınlık, isteksizlik ve ihmalkârlık gibi olumsuz durumlar sergileyeceğini ifade etmektedir⁹⁶⁶. Bu yönteme karşılık eğitim-öğretimde takip edilmesi gereken yöntemin tedrici bir yöntem olması gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre eğitim-öğretimde öğrencinin kapasitesi göz önünde bulundurularak bilgileri peyderpey, kolaydan zora, basitten karmaşığa doğru öğretilmesi halinde başarılı ve faydalı olacağını belirtmektedir⁹⁶⁷.

İbn Haldûn yaşadığı çağda yanlış yürütüldüğünü düşündüğü eğitim faaliyetleri yerine teklif ettiği eğitim sistemine göre, öncelikle öğrencinin anlama kapasitesini göz önünde bulundurularak öğretilecek ilmin bölümleri genel olarak anlatılıp öğrencinin anlaması sağlanmalıdır. Bu eğitim aşamasında öğrencide ancak okutulan ilmin ayrıntılarını öğrenmeye hazırlayan bir meleke oluşabilecektir. İkinci aşamada ise öğrenciye daha yüksek derecede eğitim verecek şekilde okutulan ilim tekrar ettirilir. Birinci aşamada genel olarak okutulan ilmin meseleleri geniş açıklama ve yorumlar ile tam olarak anlatılır. Ayrıca bu aşamada bir başka merhaleye geçinceye kadar okutulan ilme dair farklı görüşler ve bunların sebepleri açıklanarak öğrencide oluşan meleke güçlendirilir⁹⁶⁸.

En son aşamada ise geride anlaşılması güç, karmaşık ve kapalı olan hiçbir şey bırakılmayacak şekilde ilme dair bilgilerin daha sıkı bir şekilde öğrenciye tekrardan anlatılır. Bu şekilde öğrenci ilme dair eğitimini tamamlamış ve meleke kazanmış olur. İbn Haldûn, genel olarak üç tekrar ile oluştuğunu ifade ettiği faydalı eğitim metodunun bu şekilde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bazı öğrencilerin fitratlarına ve istidatlarına bağlı

⁹⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 347.

⁹⁶⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 347.

⁹⁶⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 347.

⁹⁶⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 347.

olarak bu üç aşamadan daha kısa sürede ilimleri tahsil edebileceğini de ilave etmektedir⁹⁶⁹.

2.5.2. Modern Dönem

İslam kültür-düşüncesinde olduğu gibi İslam telif geleneğinde en parlak dönem Eyyubi ve özellikle Memlûklerin hüküm sürdükleri yıllarda yaşandığı ifade edilmektedir⁹⁷⁰. Önceki bölümlerde Memlûklerin İslam dünyasında aldığı bu önemli sorumluluğun oluşmasındaki iç ve dış etkenlere dikkat çekilmişti.

Memlûkler dönemi, özellikle İslam telif geleneğinde ilmî canlılığın ve ilmin kümülatif yapısını gösteren birçok telif türünden eserlerin ortaya çıktığı bir olgunluk ve tekâmül dönemi olmuştur⁹⁷¹. Bu vakıayı hadis alanı özelinde de görmek mümkündür. Zira Memlûklerin hüküm sürdükleri hicri yedi ile onuncu asır arasında, muhtasar telif türü başta olmak üzere hadis edebiyatı literatüründe bir daha şahit olunmayacak kadar birçok türden sayısız eser yazılmıştır. Bu bağlamda hicri dördüncü asırdan hemen biraz önce telifine başlanan muhtasar edebiyatın gelişim ve olgunluk dönemi, hicri yedi ile onuncu asır ve özellikle hicri sekizinci asır Memlûkler coğrafyasında yaşandığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Hicri dördüncü ve onuncu asır arasındaki İslami telifatın genel karakteristiği, daha önce telif edilmiş eserlerin anlaşılması, ezberlenmesi, yorumlanması ve tatbik edilmesine yönelik tamamlama, açıklama, gerekli görülen tenkidler getirme, yeniden tertip etme özellikle eğitim-öğretimde çok tercih edilen ihtisâr etme gibi farklı telif türleri oluşturmaktadır⁹⁷². Ancak söz konusu dönemlerde yaşamış müelliflerin bütün ilmi çalışmalarının elbette önceki dönemlerin telifatına yönelik olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Bazı araştırmacılar ise bu dönemdeki literatürün eskinin müdafaası görünümünde olmasının sebepleri üzerinde durmuşlardır. Buna göre özellikle Moğol istilaları ile İslam dünyasında hem medeniyet hem de ilmî ve kültürel alanlarda yaşanan mahvoluştan

⁹⁶⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, II, 347.

⁹⁷⁰ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 35, 194, 218.

⁹⁷¹ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi*, 248.

⁹⁷² Salih Yusuf Ma'tûk, *Cuhûdu'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadis (el-karni's-sâmin el-hicrî)*, Dârul-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1997, 33.

kurtuluşun yeniliklerden ziyade eskiyi muhafaza etme ve yaşatma ile mümkün olacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla bu dönemin önde gelen âlimleri insanların dikkatlerini dinî çalışmaları artırmaya bununla birlikte tüm yaratıcı “entelektüel faaliyetlerden” kaçınmaya çekmişlerdir. Çünkü ‘artık hiçbir yeniliğe izin verilemezdi’. Bu düşünce tarzına göre söz konusu dönem, İslam telif geleneğinde nicelik olarak artış gösteren eser sayısının nitelik anlamda özgünlük beklentilerinin karşılamadığı bir durgunluk dönemi olmuştur⁹⁷³.

Buna göre ilgili dönemlerde yaşanan bu “Entelektüel hareketsizlik”, siyaset, sanat, edebiyat ve estetik gibi alanlarda ilerlemeye mâni olmazken söz konusu dinî ilimler ve literatürü olduğunda benimsenen bir bakış açısı olduğu ifade edilmiştir⁹⁷⁴.

Burada İslam telif geleneğinde kaleme alınan bütün literatürün orijinal ve özgün eserler olduğu savunulmamaktadır. Zira bütün din ve düşüncelerde olduğu gibi İslam telif geleneğinde de takdir edilen eserlerin yanında yenilik arayışı içinde olmayıp tamamen tekrar olan, dönemin hassasiyetlerini taşımayan ve sonuç olarak telif itibarı ile başarısız olan eserler hep olmuştur. Ancak genelde İslami ilimler özelde ise hadis ilmi telif geleneğinde söz konusu tarihler arasında vücut bulan telif türlerine yöneltilen eleştiriler ve iddiaların hedef okları bu vasıfsız kitaplara yönelik olmayıp bütün İslam literatürü toptan tenkid etip itibarsızlaştırmaya yöneliktir⁹⁷⁵.

Dolayısıyla dikkat çekilmek istenilen nokta, toptancı ve genellemeci bir yaklaşımla İslam telif geleneğinin altın çağı sayılabilecek dönem aralığında telif edilmiş bütün literatürün ilmi yeni bir birikim ifade etmeyip orijinallikten uzak olduğunu iddia eden yaklaşımın⁹⁷⁶ hatalı ve yanlı bir tutum olduğunu göstermektir.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere muhtasar telif türüne yapılan eleştiri, hadis ilmindeki muhtasar literatürü ile sınırlı değildir. Zira İslam telif geleneğinin bütün ilim dalında çeşitli ihtiyaç ve sebepler karşısında bir vakıa olarak ortaya çıkan ve tarihi

⁹⁷³ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, Ankara 2014, 110, 111; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Dönemi'nde hadis ilmi*, 182.

⁹⁷⁴ Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Dönemi'nde hadis ilmi*, 182.

⁹⁷⁵ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 41.

⁹⁷⁶ Bkz: Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, 222.

süreç içerisinde giderek yaygınlık kazanan muhtasar telif türünün geneline olumsuz, ön yargılı bir tutum söz konusudur.

Fıkıh ilmi merkezli muhtasarlara yapılan tenkidlere değinen araştırmacılar, modernizmin İslam dünyasına girmesi ile birlikte ortaya çıkan düşünce biçiminin fıkhtaki birçok müessese ve literatürün modern hayatın ihtiyaçlarına cevap veremediğini iddia ettiğini ifade etmektedirler. Dolayısı ile bu düşünce biçiminin tenkit noktalarından biri fıkıh muhtasarlara olduğu belirtilmektedir. Bu anlayışlara göre *İslam medeniyetinde olumsuz olan hemen her şeyi içinde barındıran muhtasarlara, modern dönemde yazılan İslam hukuk tarihine dair eserlerde aklın donuklaşmasının, taklit karanlığının ve fikhin zayıflamasının başlıca sebebi olarak değerlendirilmiştir*⁹⁷⁷.

Hicri yedi ile onuncu asır Memlûk döneminde hâkim olduğu iddia edilen fikrî donukluk ve ataletin sonucu olarak telifatın büyük çoğunluğunun orijinallikten uzak şerh ve ihtisârlardan ibaret olduğu yönündeki iddiaların söz konusu dönemdeki âlimlere haksızlık olarak görenler de olmuştur. Bunlar arasında bulunan Salih Yusuf Ma'tûk'a göre, Memlûk dönemi ilim insanlarının elbette önceki dönem kadim müellefatını gözden geçirip kısaltmak, şerh etmek gibi faaliyetler içerisinde olmaları beklenmelidir⁹⁷⁸.

Ma'tûk'a göre *'Söz konusu dönemde kadim kitaplar, ilim taliplerinin ihtiyaçlarına binaen bazen ihtisâr edilip redakte edilmiş, bazen şerh ve ta'likalar ile kapalı olan manalarının anlaşılır kılınması sağlanmıştır. Şayet âlimler kendilerine miras kalan kadim kitaplara yönelik bu çalışmaları yapmamış olsalar, ilim taliplerinde zihin, fikir ve bilgi karışıklığı oluşacaktı. Çünkü dönemin ilim talipleri kadim kitaplarda kullanılan dili anlayabilecek kabiliyette değildi. Aynı şekilde onlar gibi biz de telif edilen şerhler, ta'likâtlar, düzeltmeler, ihtisârlar olmasaydı bu kadim kitapları anlamakta zorlanacaktık. Bunlara ilaveten şerh, muhtasar vb. eser asıllarının yok olup kaybolmalarından da korumuştur*⁹⁷⁹.

Sonuç olarak Ma'tûk'a göre Memlûk dönemi ilim insanları, miras kalan kadim müellefatın anlaşılması, yorumlanması, tatbik edilmesi ve aktarılmasına yönelik üzerlerine düşen görevleri hakkı ile yerine getirmiş olup kendilerinde herhangi bir fikri donukluk söz konusu değildir. Bilakis bu icraatları fikrî, ilmi bilinç ve canlılık içerisinde

⁹⁷⁷ Kaya, "Muhtasar", XXXI, 61.

⁹⁷⁸ Ma'tûk, *Cuhûdu'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadîs*, 33.

⁹⁷⁹ Ma'tûk, *Cuhûdu'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadîs*, 34.

olduklarını göstermişlerdir. Bu ve buna benzer önemli hususlardan dolayı Memlûkler dönemi telifâtı her ne sebeple olursa olsun değersiz olarak nitelemek uygun değildir⁹⁸⁰.

Bu başlık altında burada tez çalışmalarının da çerçevesi dikkate alınarak muhtasar türünün özellikle hicri yedi ile onuncu asırlar arasında İslam telif geleneğinde yaşandığı iddia edilen donuklaşmaya ve orjinallikten yoksun eserlerin telif edilmesine öncülük ettiğine yönelik değerlendirme ve ön kabullere yer verilecektir. Esasen bu hususun müstakil çalışma ve araştırmalara konu olabilecek mahiyete sahip olduğu düşünülmektedir.

2.5.2.1. Muhtasarlarda İlmi Çöküşün Belirtisi Olduğu İddiası

Önceki bölümde ifade edildiği gibi gerek Batılı doğu bilimcileri gerekse Müslüman araştırmacılar bazı tarihî parametreleri göz önünde bulundurarak İslam kültür ve düşünce tarihini dönemlendirmeye çalışmışlardır. Özellikle Batılı doğu bilimcilerin dönemlendirmelerine bakıldığında ihtisâr, şerh, haşiye gibi İslam telif geleneğine önemli katkılar sunan telif türlerinin yoğunlaştığı dönemlere genellikle “*gerileme, çöküş, donuklaşma, daralma, replika vb.*” gibi adlandırmalar yakıştırıldığı görülmektedir. Ayrıca bazı Müslüman araştırmacıların da Batılıların bu popüler akımından etkilenerek rahat bir şekilde söz konusu dönemi toptancı bir anlayışla tenkid ettikleri görülmektedir.

Hadisle ilgili ortaya attığı fikirlerden dolayı kendisinden sonra oryantalist hadis çalışmalarının vazgeçilmez kaynağı haline gelen Yahudi asıllı Ignaz Goldziher (1850-1921)⁹⁸¹ *Klasik Arap Literatürü* adıyla tercüme edilen kitabında *muhtasar, şerh, cem’, haşiye* gibi İslam düşünce ve telif geleneğinin “oluşum”undan sonraki aşamayı temsil eden telif türlerinin yoğun olarak yazıldığı hicri 7 ila 11 asrı içerisine alan zaman dilimini bir “*çöküş*” dönemi olarak takdim etmektedir⁹⁸².

Goldziher’e göre Moğollar’ın İslam dünyasına yönelik istilaları ve nihayetinde Bağdat’ı tahrip etmeleri, İslam tarihinde bir dönüm noktası olup Arap literatürünün genel

⁹⁸⁰ Ma’tûk, *Cuhûdu’l-mer’e fî rivâyeti’l-hadîs*, 33-34; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi’nde hadis ilmi*, 181-185.

⁹⁸¹ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar, Değerlendirmeler-Literatür)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, 25.

⁹⁸² Ignác Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, İstanbul 2019, 225.

karekteri üzerinde köklü değişmelere sebebiyet vermiştir. Bu tarihten sonra literal üretim çok olmasının yanında çok az “yeni” ve “yaratıcı” çalışma görülebilmektedir. Bu bağlamda Ansiklopedik tarzda her alanda aktif olan büyük ilim adamlarının varlığı onların orijinal eserler telif ettikleri anlamına gelmemektedir. Zira bu büyük ilim adamları bağımsız araştırmalardan çok derleme ve ihtisâr türü eserler üretebilmişlerdir. Sonuç olarak Goldziher, sınır olarak çizdiği hicri yedi ile on birinci asır arasında telif geleneğini “iyisiyle kötüsü ile sistematik derleme ve özetlemeler (muhtasarlar), yaratıcı araştırmaların yerini almıştır” şeklinde özetlemektedir⁹⁸³.

Eyyûbî ve Memlûk dönemini içerisine alan yaklaşık beş asırlık bütün bir zaman dilimini ön yargılı bir şekilde “çöküş” olarak ifade etmek doğru bir tutum olmasa gerektir. Eyyûbî ve Memlûk döneminde yaşanan ilmî zenginlik ve kültürel gelişim göz önünde bulundurulduğunda İslam düşüncesi, kültür ve telif geleneğinin en hummalı ve en yoğun dönemini oluşturan söz konusu asırlar arasını Goldziher’in dediği gibi “çöküş” olarak nitelemek imkânsız olmaktadır. Moğol ve Haçlı gibi dış tehditlerin yanında içerde dinî ve toplumsal huzuru tehdit eden batinîlik gibi bozuk faaliyetlere inat, ısrarla İslam kültür ve düşüncenin canlılığını ifade eden birçok telif türünden kıymetli eserler telif edilmiştir.

Goldziher’in *Klasik Arap Literatürü* adlı kitabının *çöküş dönemi* başlığında incelediği ve değerlendirdiği literatür bilgisine bakıldığında gerilemeyi ifade ettiği, yeniliğin önünde durduğu, orijinal olmadığı ve çöküşün sebebi olduğunu belirttiği herhangi bir literatür bilgisine rastlanılmamaktadır. Bilakis kendisinin bile muhtasarların da aralarında bulunduğu bazı eserler hakkında hayranlık uyandıran anlatımlar sergilediği görülmektedir⁹⁸⁴.

Bu bağlamda Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed'in (ö. 732/1331) tarih alanında telif ettiği *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer* adlı muhtasar eserinin “Avrupa’da bu konu ile ilgili olarak bilinen ilk orijinal eser” olduğuna dair ifadesi bunu göstermektedir⁹⁸⁵. Yine elliden fazla muhtasar eser telifi ile karşımıza çıkan Zehebî’yi ilmu’r-ricâl alanında *kişilerin durumlarını ortaya çıkartmak amacı ile eleştirel incelemeye tabi tutmuş olan en ünlü hadiçiler bilimi uzmanı* olarak tanıtmaları örnek verilebilir. Herhâlde “çöküş”ün

⁹⁸³ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 225-227.

⁹⁸⁴ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 230, 233, 236, 237, 241, 243, 244.

⁹⁸⁵ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 234.

simgesi olan muhtasar türünün nerede ise temsilcisi olan bir isimden eleştirel düşünme ve inceleme beklenemez⁹⁸⁶.

Çöküş dönemi bölümün sonunda Süyûtî'ye dair açtığı ayrı bir başlık altında kullandığı “*çöküş döneminde ansiklopedik ilim insanların yenilikten yoksun çalışmalarının layıkı ile incelendiğinde ve eleştirel bir şekilde ele alındığında, kıymetli araştırma hazineleri olabilir*” ifadeleri âdeta bu dönemin toptan bir çöküş olarak tavsif edilmemesi gerekliliğinin dilinden istemsizce dökülen ifadeleridir⁹⁸⁷. Bununla beraber Süyûtî'nin eserlerinin büyük çoğunluğunun derleme, özetleme gibi orijinallikten uzak eserler olmasının yanında bu eserlerin daha önce telif edilmiş ancak bize ulaşmayan kitapların içeriklerini kapsamı bakımından araştırma ve incelemeye son derece değer eserler olduğunu da ilave etmektedir⁹⁸⁸.

Dolayısıyla Goldziher'e göre *çöküş dönemi* adlandırılması *Klasik Arap Literatürü* adlı kitabındaki bir bölümün adı olmaktan öteye gitmeyen bir iddia hâline gelmektedir. Esasen *çöküş döneminin* önceki eserlerin özetlenmesi olduğu düşüncesinin Goldziher'in kendisine ait orjinal bir düşüncesi olmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Haldun'a dair hayranlığını belirtmeden hemen önce “*genel olarak belirtildiği üzere, bu dönemin başlıca özelliği, tek başına orijinal çalışmaların üretimini sağlayan yaratıcı güçten ziyade derleme ve özetlemelere sahne olmuştur*” şeklinde kullandığı cümleden anlaşılaacağı üzere –çeviri hatası yok ise– bu dönemin orjinallikten uzak derleme ve özetlemelerin yapıldığı bir *çöküş dönemi* olduğu kendisine belirtilmiştir⁹⁸⁹. Bundan dolayı da *çöküş dönemi* literatür bilgisini verirken bile yer yer hayranlığını gizleyememektedir.

Goldziher'e göre *çöküş dönemi* olarak takdim ettiği hicri yedi ile on birinci asır arası zaman diliminde muhtasar telif türünün zirve dönemini yaşadığı Memlükler devleti devrindeki ilmi faaliyetlerin orijinallikten uzak olduğunu savunanlardan bir başka batılı oryantalist ise telif etmiş bibliyografik *Geschichte der arabischen Litteratur* (GAL) eseri ile İslam dünyasında tanınan Carl Brockelmann'dır. Ona göre Memlükler devrinde yaşayan Suriyeli ve Mısırlı ilim insanları temel İslam bilimlerinin yanında bilhassa tarih

⁹⁸⁶ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 234-235.

⁹⁸⁷ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 247.

⁹⁸⁸ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 248.

⁹⁸⁹ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 238.

ilmi olmak üzere başka ilim alanlarında bazıları kıymetli olan birçok eser telif etmişlerdir. Ancak bu yoğun eser neşriyatının tamamı orijinal olmaktan uzaktır⁹⁹⁰.

Batılı araştırmalarda bu algının sürekli hâle geldiğini görmek için günümüz Batılı bazı araştırmacıların çalışmalarına göz gezdirmek yeterli olmaktadır. Bu bağlamda Müslüman olmasının yanında Batı Felsefesi, Dinler Tarihi, İslam Felsefesi gibi alanlardaki çalışmaları ile adından söz ettiren Roger Garaudy'nin (ö. 1913/2012) birçok çalışmasında söz konusu tarihleri İslam dünyasında “çöküş”, “gerileme” dönemi olarak değerlendirdiği ifade edilmektedir⁹⁹¹.

Batılı doğu bilimci ve dünya tarihçisi Hodgson, *çöküş* ve *gerileme* kelimeleri ile resmedilen hicri altıncı asırdan onuncu asra (bazı araştırmacılara göre daha geç dönemlere kadar) uzanan dönemin telif ürünlerinin orijinallikten uzak olduğu şeklinde genellemeci tavra karşı durmaktadır. Ona göre söz konusu dönemlerde telif edilen eserler incelendiğinde bunların daha önce telif edilmiş eserlerin sadece açıklayan, yorumlayan eserler olmadığı bilakis bazen *asıl* eserdeki bilgileri çürütme odaklı olup modern dönemdeki kitap eleştirilerine benzemektedir⁹⁹².

Hodgson, İslam uygarlığına dair telif ettiği *İslam'ın Serüveni* eserini telif edene kadar kendisine söylendiği gibi İslam'ın ilk üç asrından sonra veya kesinlikle Moğol saldırılarından sonra İslam kültüründe pek azı müstesna bir yeniliğin olmadığını, dahası bir gerileme, duraklama ve çöküş yaşandığını kabul ettiğini ifade etmektedir⁹⁹³. Hodgson'un yaşadığı dönemde bu iddianın popüler bir konu olduğunu bir başka eserinde “*Abbasilerin yıkılışından veya Moğol istilasından itibaren İslam kültüründe bir çöküş ve gerileme olduğunu kabul etmek, günümüz âlimleri için bir adet halini almıştır*” şeklindeki ifadeler ile dile getirmektedir. Ancak İslam kültüründe bu sözde çöküş, gerileme, duraklama ve tıkanma gibi ön kabul ve genellemelere katılmadığını ve bunun hatalı bir görüş olduğunu belirtmektedir⁹⁹⁴.

⁹⁹⁰ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 222.

⁹⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, XL-XLI (giriş).

⁹⁹² Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, II, 507.

⁹⁹³ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, II, 432-433.

⁹⁹⁴ Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001, 173; Ayrıca bkz: Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, XLIII, (giriş).

Batılı doğu bilimcilerin kendi düşünce dünyalarında kurguladıkları amaçlar doğrultusunda İslam kültür, düşünce ve telif geleneğinin altın çağını yaşadığı özellikle hicri yedi ile onuncu asır arası dönemi *çöküş, orjinallikten uzak, eskinin tekrarı* gibi nitelemeler ile yadırgayıp küçümsedikleri muhakkaktır. Aslında tam bu noktada kendilerine yöneltilebilecek bir soruya nasıl cevap verebilecekleri merak konusudur. *Çöküş, taklid* dönemi olarak yadırgadıkları, beğenmedikleri (aslında başta kendileri olmak üzere diğer Batılı araştırmacılar tarafından hayranlık duyulmasına rağmen) dönem arasında İslam kültür, düşünce ve telif geleneğinde görülen ilerlemenin karşısında kendi topraklarında bu ilerlemeyi gölgede bırakacak veya İslam dünyasındaki ilerlemeyi *çöküş, taklid* olarak niteleyebilecekleri ilmi, kültür ve düşünce alanlarında ne kadar ilerlemişlerdir. Kaldı ki söz konusu tarihlerde Batı'da düşüncelerinden dolayı insanların cadı diye yakıldığı, kilisenin cennetten arsa satma ile dinî duyguları sümürdüğü, insana, kadına, temizliğe önem verilmediği ve daha sayılamayacak birçok karanlığın, cehaletin, kandırmacanın, sahteliğin olduğu bir dönem yaşanmaktadır⁹⁹⁵.

Buradan hareketle Batılı araştırmacıların kendi makûs tarihlerini örtmek için aslında en katı düşünceli olanların bile içten içe hayranlık duydukları İslam kültür, düşünce ve telif geleneğinde görülen ilerlemeyi bilinçli olarak karaladıkları düşünülmektedir. Bu hayranlığı gizlemeyip tarihî gerçekleri haykırma cesareti gösteren Hodgson, Batı'nın İslam kültüründen, ulaşılmaz ilmî birikiminden oldukça yararlandığını özellikle tıp, matematik, astronomi ve kimya gibi alanlardaki bilgileri Yüksek Orta Çağ boyunca İslam bilginlerin kitaplarından elde ettiklerini ifade etmektedir⁹⁹⁶.

İslam kültüründe çöküş, gerileme iddialarına karşı İslami dinamizmin ve canlılığın hiçbir zaman zayıflatıp bastıramadığı tezini ortaya atan Kadirüddin Ahmed, söz konusu döneme dair kayda değer tahliller yapmaktadır. Kadirüddin Ahmed'e göre

⁹⁹⁵ Bkz: Hakan Olgun, "Katolik Kilisesi'nin Endüljans Uygulaması ve Protestan Reformuna Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (18-19), 2005, 327-346; Abdulkadir Parlak, "Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Dini Faktörler", *Erciyes Akademi*, 35 (Özel sayı - Prof. Dr. Harun GÜNGÖR anısına), 2021, 794-808.

⁹⁹⁶ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, II, 424.

hicri yedinci ve sekizinci asırda İslam düşüncesinde herhangi bir entelektüel atalet bulunmayıp İslam kültürü enerjisini kaybetmeden canlılığına devam etmiştir⁹⁹⁷.

2.5.2.2. İctihad Kapısının Kapanmasından Sonra Muhtasarların Ortaya Çıktığı İddiası

İbnü's-Salâh'ın telif ettiği '*Ulûmu'l-hadîs*'i vefatından hemen sonra yani hicri yedinci asrın ikinci yarısından itibaren hadis usulü ilmine dair eser yazacak kişilerin görmezden gelemeyecekleri bir kitap haline gelmiştir. Hatta bu tarihten sonra hadis usulüne dair telif edilen eserlerin genel anlamda '*Ulûmu'l-hadîs* merkezli kitaplardan oluştuğu ifade edilebilir. Bu eserler arasında '*Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr veya şerh etme, nazma çekme gibi farklı telif türlerinden birçok eser çalışması bulunmaktadır. Ancak görüldüğü kadarı ile İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs* merkezli yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunu muhtasar türü eserler oluşturmaktadır.

Hicri onuncu asra kadar telif edildiği tespit edilen yirmiden fazla İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarlarından nerede ise hepsinin medrese, dârülhadis gibi eğitim kurumlarında ders veren veya yaşadıkları dönemde entelektüel faaliyetlerinin başında yer alan hadis ilmi ile uğraşan dönemin meşhur simalarınca telif edildiği müşahade edilmektedir.

Söz konusu muhtasarlara bakıldığında ise telif edildikleri dönemin ilmî hareketliliğine dair ipuçları olarak da görülebilen yeri geldiğinde *asıl* eseri tenkid eden, ikmal eden, sadeleştiren, tekrardan düzenleyen ve ilim taliplerinin daha iyi istifade etmelerini sağlayacak dolayısı ile ilmin kümülatif yapısını gösteren çalışmalar oldukları görülmektedir.

Günümüzde bazı araştırmacılar hicri yedinci asrın ikinci yarısından itibaren hadis usulü çalışmaların '*Ulûmu'l-hadîs* merkezli olarak ilerlemesinde İbnü's-Salah'ın etkisinin olduğu fikrine sahip oldukları görülmektedir. Buna göre İbnü's-Salah selefîyeci bir bakış açısına sahip olduğu için hadis alanında içtihad kapısını kapatmış,

⁹⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmed Kadirüddin, *İslam Dinamizmi ve Entellektüel Atâlet*, çev. Ertuğrul Aytekin, İlke Yayıncılık, İstanbul 2008, 9-112; Ayrıca bkz: Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, XLIV (giriş).

bu alanda ilmî donuklaşma ve katılaşmaya yol açmıştır. Dolayısıyla günümüze kadar hadis usulüne dair '*Ulûmu'l-hadîs* merkezli telif edilen muhtasar eserler İbnü's-Salah'ın görüşlerinin tekrarı olup hadis usulüne bir katkıları söz konusu değildir⁹⁹⁸. Bunun yanında söz konusu muhtasar eserlerin mahza ihtisâr faaliyetini ifade etmediğini; birçok yeni ilmî görüş ve faaliyeti barındırdıklarına vurgu yapan kanaatleri de vakıya uygun olmamak ve gerçekleri yansıtmamak ile suçlayıp peşinen reddetmeleri ayrıca müşahade edilmektedir⁹⁹⁹.

Bilindiği gibi İbnü's-Salah'tan önce hadis usulünü müstakil olarak konu eden er-Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı¹⁰⁰⁰, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rife*'si¹⁰⁰¹, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si¹⁰⁰² ve Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ*'¹⁰⁰³ gibi eserler telif edilmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki söz konusu muhtasar müelliflerinin hadis usulüne dair İbnü's-Salah'tan önce telif edilen bu eserleri bilmedikleri için hadis usulü çalışmalarının merkezine mecburen '*Ulûmu'l-hadîs*'i koydukları gibi zait bir düşünceye kapılmaması gerekmektedir.

Zira söz konusu eserlerin yanında hadis ilimlerinin alt dallarına dair telif edilen başka birçok eser her dönem bilinen ve tetkik edilen eserlerdir. Bu konuda hadis ilimlerine dair birçok kitap telif ettiği belirtilen Hatîb el-Bağdâdî hakkında İbn Nukta'nın (ö. 629/1231) 'Hakkaniyete riayet eden herkes Hatîb'ten sonraki muhaddislerin onun kitaplarına muhtaç olduğunu bilir' diye ifade etmesi bu durumu açıklayan örneklerdendir¹⁰⁰⁴. Bu bağlamda ifade edildiği üzere İbnü's-Salah, '*Ulûmu'l-hadîs*'ini telif ederken Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sinden oldukça istifade edip onu esas almıştır¹⁰⁰⁵. Esasen İbnü's-Salah'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ine genel anlamda bakıldığında onun

⁹⁹⁸ M. Hayri Kırbasoğlu, *Hadis-Sünnet Özel Sayısı*, "İmam Şâfiî'nin 'Risâle'sinin Hadis İlmindeki Etkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 10 (1-2-3), 1997, 96; H. Musa Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihat Kapısının Kapatılması Sorunu", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*, (Kutlu Doğum Sempozyumu-2001), TDV Yayınları, Ankara 2003, 547.

⁹⁹⁹ Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 66-67; Krş: Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihat Kapısının Kapatılması Sorunu", 547.

¹⁰⁰⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*.

¹⁰⁰¹ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rife*.

¹⁰⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*.

¹⁰⁰³ Kâdî İyâz, *el-İlmâ*.

¹⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 60; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 77-79; Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 65.

¹⁰⁰⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 63.

yukarıda hadis usulüne dair telif edildikleri zikredilen *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rife, el-Kifâye*, *el-İlmâ'*, gibi eserlerin yanında daha başka birçok esere çokça atıfta bulunduğu görülecektir¹⁰⁰⁶.

Tam bu noktada İbnü's-Salâh'ın içtihad kapısını kapattığı, ilmî donuklaşmayı başlattığı düşüncesinde olanlara sorulacak sorulardan bir tanesi şöyle olmalıdır: Hadis usulüne dair bu kitaplar dururken iddia edildiği gibi içtihad kapısını kapatan, ilmi donuklaşmayı, yeni bilgi üretimini desteklemeyen İbnü's-Salâh'ın telif etmiş olduğu *'Ulûmu'l-hadîs*'ini medrese, dârülhadis gibi eğitim-öğretimin sistematik ve sürekli olarak yapıldığı mekânlarda müderris makamında bulunanlar tarafından hadis usulüne yön verecek şekilde otorite kabul edip ihtisâr etmeleri ne kadar mantıklıdır? Yoksa onlar da mı yeni bilgiye karşı olup içtihad kapısının açılmasını istemeyenlerden oluşmaktadır?

İbnü's-Salâh'ın hadis ilmini donuklaştırmaya çalıştığına kanıt olarak ise *'Ulûmu'l-hadîs*'te kendisinin yaşadığı dönemde rivayet edilen bir hadise dair *tashih* ve *tazîf* faaliyetinde bulunmayacağı şeklindeki görüşünde arandığı görülmektedir¹⁰⁰⁷.

İbnü's-Salâh'ın ilgili yerdeki ifadeleri incelendiğinde onun kendi düşünce ve değerlendirmesine göre kendi zamanındaki ilmî yeterlik seviyesinin hadislere *tashih* ve *tazîf* hükmü vermeye elverişli olmadığını belirtmeye çalıştığı görülmektedir. Belirttiği bu görüşüne de zorunlu olarak uyulması gerektiği şeklinde ilmî donuklaşmaya sebebiyet verecek bir ifade kullanmadığı müşahede edilmektedir. Nitekim içeriklerinde yeni bilgi-birikimin bulunmadığı iddia edilen muhtasarlardan olan Nevevî'nin telif ettiği *İrşad* ve *Takrîb* adlı eserlerde İbnü's-Salâh'ın söz konusu görüşüne itiraz edip kabul etmediği, bunun yerine kendi görüşünü dile getirdiği açıkça görülmektedir¹⁰⁰⁸. Ayrıca İbnü's-

¹⁰⁰⁶ Örnek olarak bkz: İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 16, 18, 29, 196, 207, 216, 219, 222.

¹⁰⁰⁷ İbnü's-Salâh söz konusu görüşünde şu sözleri belirtmektedir. "Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerinde ya da meşhur hadis imamlarının musannefatında sıhhatine dair bir açıklama yapılmamış ancak hadis cüzlerinde ya da başka kitaplarda senedi sahih olarak rivayet edilen bir hadis bulduğumuzda bu hadisin *sahih* olduğuna dair kesin bir hüküm vermeye cesaret edemeyiz. Zira bu asırlarda sadece isnadlar tedkik edilerek hadisin *sahih* olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Çünkü bu isnadlarda sahih hadisin şartlarından olan *hıfz*, *zabt* ve *itkan* vasıflarına sahip olmadığı halde rivayetinde kitabına itimat eden kişiler bulunabilir. Öyleyse *sahih* ve *hasen* hadisi tanıma konusunda yapılması gereken ise çok yaygınlaşmalarından dolayı tağyir ve tahrife uğramadığından emin olunan hadis imamlarının mutemet ve meşhur kitaplarındaki açıklamalarına itimat etmektir". İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 16-17; krş: Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihat Kapısının Kapatılması Sorunu", 549-550.

¹⁰⁰⁸ Nevevî, *İrşad*, 134-135; Nevevî, *et-Takrîb*, 28.

Salâh'ın bu görüşünü kabul etmeyen '*Ulûmu'l-hadîs*'in diğer muhtasar müellifleri arasında İbn Kesîr, İbn Hacer gibi isimler bulunmaktadır¹⁰⁰⁹.

Bunun yanında İbnü's-Salâh'ın hadislerin *tashih* ve *tazîf* konusuna dair belirttiği görüşün kendi akranları üzerinde de pek bir etki göstermediğini Ziyâüddîn el-Makdisî'nin hadislerin *tashih* ve *tazîf* faaliyeti amacı ile telif ettiği *el-Muhtâre* adlı hacimli eserinde görmek mümkündür¹⁰¹⁰.

Netice itibarı ile İbnü's-Salâh'ın hadis usulüne dair beyan ettiği fikirleri sebebiyle ilim dünyasını sekteye uğratıp donuklaştırdığı, yeni fikirlerin ortaya çıkmasını engellediği yönündeki ön yargı ve peşin kabuller bir tarafa bırakılıp sadece '*Ulûmu'l-hadîs*'in muhtasarlarına bakıldığında iddia edildiği gibi İbnü's-Salâh'ın her görüşünün değiştirilemez bir kanun addedilerek körü körüne takip edilmediği görülecektir. Hatta denilebilir ki İbnü's-Salâh, hadis usulüne dair belirttiği görüşler sayesinde yeni fikirlerin ortaya çıkmasına ve ilmî canlılığın devamına vesile olmuştur.

Esasen İslam kültür ve düşünce tarihinde içtihad kapısını kapattığı, ilmi canlılığa ket vurduğu, donuklaşmaya sevk ettiği yönündeki ithamlara maruz kalanın sadece İbnü's-Salâh olmadığı görülmektedir. Bu ithamlara maruz kalanlar arasında fıkıh ilminde İmâm Şafî', İslam düşünce tarihinde ise Gazzâlî gibi isimlerin bulunduğu görülmektedir¹⁰¹¹. Bu verilerden hareketle İslami ilimlere dair yaptıkları başarılı çalışmalar ile Müslümanlar tarafından tarih boyunca iltifatlara mazhar olan, İslam kültür ve düşünce dünyasında oldukça saygın kabul edilen isimlere yönelik tarafı olarak yürütülen bu karalama kampanyaları üzerinde ayrıca düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Tüm bunlar bir tarafa telif edilen muhtasarlara hadis usulü ilminin literatürü açısından bakıldığında ise önemlerinin daha çok anlaşılabacağı görülecektir. Nitekim bu

¹⁰⁰⁹ İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, I, 270; Ayrıntılı bilgi için bkz: Tunahan Erdoğan, *İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015, 23-49.

¹⁰¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Malkoç, *Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-Muhtâra İsimli Eseri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2020, 186-230.

¹⁰¹¹ Kırbaçoğlu, *Hadis-Sünnet Özel Sayısı*, 96; Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihat Kapısının Kapatılması Sorunu", 549-550; Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (16), 2007, 65; Nagihan Yanar, *İbnü's-Salâh'ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özelinde*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, 3.

muhtasarlar hadis usulü literatürünün büyük bir yekûn tutmasında direk etki eden eserler olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarlara hadis usulünün bugün sahip olduğu literatür zenginliğinde son derece önemli paya sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda *Ulûmu'l-hadîs*'in muhtasarı olup olmadığı tartışması bir tarafa muhtasar telif türünün önemli bir örneği olan İbn Hecer'in *en-Nuhbe*'sini konu eden eserlere bakıldığında birçok telif türden onlarca esere konu olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bazı muhtasar telif türünden olan eserleri istisna olarak kabul edip diğerlerinin ise ilmî donuklaşmanın örneği olduğunu söyleyip bu eserlerde ilmi yeni bir faaliyet olmadığını genellemeci bir dil kullanarak iddia etmek, doğru bir tutum olmasa gerektir¹⁰¹².

Hadis ilmi telif geleneğinde muhtasar edebiyatının giderek artmaya başladığı ve yaygınlaştığı dönemler olan hicri yedi ile onuncu asır arası Müslümanların sahip olduğu ilmi birikime ve en önemlisi içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortam bakıldığında iddia edildiği gibi sadece İbnü's-Salah'ın iddia edildiği selefiyyeci bir tutum içerisinde olmadığı görülecektir. Ayrıca selefiyyeci bir tutum içerisinde olmalarını etkileyen faktörlere bakıldığında kendilerine haklılık payı doğduğu söylenilbilir.

Dönemin siyasi ve sosyal tarihine bakıldığında şöyle bir tablo çıkmaktadır: Bir yandan Moğol saldırıları ile yağmalanan İslami kültür birikimi, bir yandan Haçlı seferleri ile yaşanan savaşlar bir yandan da İslam devletlerinin kendi içinde ortaya çıkan sapkın batını hareketler ile Müslümanların inançları üzerinde oluşturdukları tahribatlar bulunmaktaydı. Bu batını hareketlere mensup kişiler rahatlıkla dinî nasları kullanmakta ve te'vil yapmaktaydılar. İslam âlimleri bu tür tehlikelere karşı Müslümanların inançlarını koruma amaçlı herkesin dinî nasları çok rahatlıkla kullanmalarını kısıtlayacak birtakım önlemler almaları gerekmektedir. İşte İbnü's-Salah'ın hadis alanında tutunduğu tavrın sebebini bu şekilde anlamak daha doğru olsa gerektir¹⁰¹³. Nitekim ifade edildiği gibi İbnü's-Salah öncesi ve daha sonrası dönemde ortaya çıkıp yaygınlaşan medrese,

¹⁰¹² Bkz: Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İçtihat Kapısının Kapatılması Sorunu", 547.

¹⁰¹³ Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri *Ulûmu'l-Hadis*", 68.

dârülhadis gibi eğitim kurumlarının kuruluş sebepleri arasında bu tahribatların ve tehlikelerin önlemesi amacı da bulunmaktaydı¹⁰¹⁴.

2.5.2.3. George Makdisi'ye Göre Muhtasarlar

Makdisi'ye göre Orta Çağ'da telif yapmak, dersin anlatımı ile bağlantılı tedris faaliyetinin bir parçası olarak imla ve not alma şeklinde gerçekleşmektedir. Bu kitaplar eğitim faaliyetinin bir ürünü olarak ortaya çıktığını dolayısıyla hocalara bu kitaplar için değil ders verdikleri için maaş verildiğini ifade etmektedir. Hristiyan Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında ortaya çıkan *Summa* (muhtasar) türü kitapların bu kategoriye girdiğini belirtmektedir¹⁰¹⁵.

İfadelerinden anlaşılacağı üzere Makdisi'ye göre muhtasar telif türü, vakfedilen medrese veya herhangi bir paydaş kurumda hocaların ders işleyiş metoduna bağlı olarak imla ve not alma şeklinde ortaya çıkan telif türüdür. Ancak muhtasarların bir telif türü olarak ortaya çıkması vakıf sisteminin kurumlardan olan medreselerin ortaya çıktığı tarihlerden çok önceye uzandığı literatür bilgisi verilerinden tespit edilmiştir. Dolayısıyla Makdisi'nin muhtasar türünün ortaya çıkmasını medreselerdeki eğitim modelinin bir ürünü olarak göstermesi son derece yanlış bir tespit olduğunu düşünmekteyiz.

Makdisi, hicri üçüncü ve dördüncü asırda eğitim faaliyetlerinin genellikle medreselerden önceki oluşum olarak takdim ettiği mescidlerde yapıldığını ifade ettiği dönemlerde muhtasar eserlerin telif edildiğine rastlanılmaktadır. Bu dönemde yaşamış Ebü'l-Hasen Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî'nin (ö. 326/936) *Muhtasarü Garîbî'l-hadis* isimli muhtasar eseri örnek olarak verilebilir. Esasen bu dönemde telif edildiği tespit edilen birçok muhtasar eser örnek olarak zikredilebilir.

Bu bağlamda şayet Makdisi, muhtasar türü eserlerin medrese veya paydaş eğitim kurumlarındaki eğitim faaliyetinin sonucunda ortaya çıkan bir telif türü olduğunu değil de bu kurumlarda eğitim faaliyetinin yapılmaya başlamasından sonra telif türü olarak

¹⁰¹⁴ Ekrem Hasan el-'Ulebî, *Dımaşk beyne 'asri'l-Memâlik ve'l-'Osmâniyyîn*, eş-Şeriketü'l-Müttehîde, Dımaşk 1982, 175-176; Abdullah Hikmet Atan, *Daru'l-hadis Müessesesinin ortaya çıkışı ve ilk dönem Dımaşk Daru'l-hadisleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, 44.

¹⁰¹⁵ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 126-127.

zirve noktasını gördüğünü ifade etmiş olsaydı, o zaman kabul edilmesi gereken bir tespit olmuş olacaktı.

Hadis ilmine dair muhtasar eserlerin zirve döneminin hicri VII-IX. asır arası ve özellikle hicri VIII. asır olduğu tespit edilmiş ve bu telif türünün de genel olarak Kahire-Dımaşk bölgesi çevresinde telif edildiği görülmektedir. İlgili tarihlerde Kahire-Dımaşk bölgesine yakından bakıldığında vakıf sisteminin ürünü olan medrese, dârülhadis gibi eğitim kurumların zirve dönemini yaşadığı Memlûkler dönemini görmekteyiz.

Bu meyanda Makdisi'nin muhtasar eserlere yönelik tespitinin haklı olduğu düşünülen tarafı, hadis usulü konusunda İbnü's-Salah'ın *Ulûmu'l-hadis*'inin muhtasarlarına özel olarak bakıldığında görülmektedir. Zira muhtasar müelliflerinin nerede ise hepsinimedrese veya dârülhadis gibi paydaş eğitim kurumlarında ders veren hocalardan oluşmaktadır. Bu muhtasar eserlerin de öğrenciler için bu eğitim kurumlarında telif edildiği çıkarımı yapılabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHTASAR LİTERATÜRÜ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Başlangıçtan günümüze kadar İslam telif geleneğinde sayısızca eser telif edilmiştir. Hadis tarihinde, tasnif dönemiyle birlikte müstakil eserler telif edilmeye başlanmıştır. Tasnif dönemi eserlerin telifinden ilerleyen süreçte ise bu eserleri anlama, ezberleme, yorumlama ve hayata tatbik etmeye yönelik birçok telif türünden eserlerin kaleme alındığı müşahade edilmektedir.

Hadis edebiyatında bu telif türlerin ortaya çıkmasında siyasî, ilmî ve beşerî olmak üzere birçok iç ve dış etkenin rol aldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda birçok etkenler neticesinde hadis edebiyatında bir telif türü olduğunu iddia ettiğimiz muhtasar telif türüne dair yüzlerce eser telif edilmiştir. Burada hadis edebiyatında yapılan çalışmalara nazaran eksik kaldığını düşündüğümüz muhtasar telif türü literatürünün tespiti için başlangıcından hicri onuncu asra kadar bir zaman aralığı belirlenmiştir. Bu zaman aralığında telif edildiği tespit edilen muhtasar literatürü verileri burada işlenirken hadis edebiyatına dair takip ve kabul edilen sisteme göre sınıflandırılmıştır. Bu işlem sırasında ise kronolojiye dikkat edilmiş ve bazı eserlerin değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Hadis edebiyatına dair tespit edilen muhtasarların bütününi ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalışmak, bir tez çerçevesini aşacaktır. Bunun yanında muhtasar edebiyatının bizzat kendisinin barındırdığı bazı zorluklar da söz konusudur. Örneğin sayıları yüzleri bulan muhtasarların çoğunlukla matbu olmadıkları görülmektedir. Ayrıca bazı muhtasarlar, telif gerekçelerinden ve metodlarından bahsedildiği mukaddimelere sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte önemli sayıda muhtasarın günümüze ulaşmadığı da belirtilmektedir. Bu ve buna benzer hususlar, muhtasar edebiyatın barındırdığı zorluklar arasında saymak mümkündür.

Bu sebeplerden dolayı muhtasar türüne dair değerlendirmeler, tespit edilen literatür arasında neşri yapılmış ve imkanlar nispetince hakkında bilgi edinilen muhtasar eserler esas alınarak yapılmıştır. Ayrıca bu değerlendirmelerin detaylı değerlendirmeler olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Zira tez çalışmasının sınırları da göz önünde

bulundurularak hakkında malumat edinilen muhtasarlar, genel ve basit düzeyde derğerlendirmelere tabi tutulmuştur.

Neşri yapılmış ve imkanlar nispetince haklarında bilgi edinilen muhtasarların derğerlendirilmesi, ayrı başlıklar altında değıl de ilgili asıl eserin muhtasarlarının kronolojik olarak verildiğı pasajda ele alınması uygun görölmüştür. Böyle bir yöntem edinmenin sebebi, aynı konuya dair fazla başlıklar oluşturulup bölümün anlaşılmaz hale gelmesini engellemektir.

Hadis gibi geniş bir literatüre sahip ilim dalında hicri dördüncü asırdan başlanılan muhtasarların onuncu hicri asra kadar tespitini ve genel derğerlendirmesini yapabilmek için birtakım yöntemlerin izlenilmesi gerekli olmuştur. Bu bağlamda hadis edebiyatında hicri onuncu asra kadar kaleme alınmış muhtasarların tarama ve tespit ameliyesinde elde edilen verilerin iki genel başlıkta ele alınması uygun görölmüştür. Bunlar *rivâyetü'l-hadis edebiyatı muhtasarları* ve *dirâyetü'l-hadis edebiyatı muhtasarları* adlı başlıklardır. Bu başlıkların oluşturulmasında hadis ilmine dair kullanımı adet haline gelen *rivâyetü'l-hadis bilgisi* ve *dirâyetü'l-hadis bilgisi* şeklindeki ayırımdan esinlenilmiştir¹⁰¹⁶.

3.1. RİVÂYETÜ'L-HADİS EDEBİYATI MUHTASARLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Rivâyetü'l-hadis edebiyatında telif edilen eserler, genel olarak *ale'r-ricâl* ve *ale'l-ebvâb* iki sisteme göre tasnif edilmiştir. Bu alana dair muhtasar literatür tespiti yapılırken tez sınırları göz önünde bulundurularak muhtevasında rivayet barındırıp ancak fıkıh (namaz, oruç gibi ibadat'a dair eserlerin yanında adâp, alış-veriş, yeme-içme, giyim-kuşam, gibi muamelata dair eserler), kelam (iman, inanç), tasavvuf (zikir, zühd) ve tefsir (rivayet içeren tefsirler) alanlarına ağırlık veren eserler inceleme dışı bırakılmıştır. Bunun yanında özel konulara dair yazılan ancak hadis alanı ile ilişkisi uzak olan eser türleri de inceleme dışı bırakılmıştır.

¹⁰¹⁶ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 212.

3.1.1. Ale'r-Ricâl Sistemiyle Yazılan Eserlerin Muhtasarlari

Hadis edebiyatında şahıs merkezli olarak kaleme alınan bu eserlerde rivayetler, konularına bakılmaksızın muhtelif kriterlere göre sıralanan ravilerin isimlerinin altına dercedilerek oluşturmuştur. Bu sistemle müsned ve mu'cem türü eserler kaleme alınmıştır.

Literatür taraması esnasında müelliflerine önem atfedilen bazı müsned türü eserlerin ihtisâr edilmesine ayrıca önem verildiği görülmüştür. Ancak ale'l-ebvâb sistemine göre tasnif edilmiş eserlerin muhtasarlari kadar yaygın kazandıkları söylenemez. Aşağıda başlangıcından hicri onuncu asra kadar telif edildiği tespit edilen müsned türü eserleri konu edinen muhtasar bilgileri verilmiştir.

A. Ebu Hanife el-müsned

1. Sadrüddîn Muhammed b. Abbâd el-Hılâtî (ö. 652/1254) *Maksadü'l-Müsned*¹⁰¹⁷. Bu eser, İmam Ebû Hanife'nin *Müsned*'inin ihtisâridir¹⁰¹⁸.

2. Cemâleddin el-Konevî (ö. 770/1369) *el-Mu'temed fî ehâdîsi'l-Müsned*. Bu eser, Kasım b. Kutluboğa'nın, Abdullah b. Muhammed el-Hârisî'nin *el-Müsned* rivayetini fıkıh baplarına göre tertib ettiği *el-Müsned*'inin muhtasarıdır. Cemâleddin el-Konevî daha sonra eserini *el-müstened* diye de şerh etmiştir¹⁰¹⁹.

3. İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî Ebü'l-Bekâ Muhammed Ahmed (ö. 854/1450) *Muhtasaru Müsnedi'l-İmami'l-A'zam*¹⁰²⁰.

4. Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) *Muhtasaru Müsned-i Ebî Hanife*¹⁰²¹.

5. İmam Şerefuddîn İsmail b. İsâ b. Devle el-Evgânî el-Mekkî (ö. 892/1488), *İhtiyâru i'timâdi'l-mesânîd fî'htisâri esmâi ba'di ricâli'l-esânîd*¹⁰²².

¹⁰¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1681.

¹⁰¹⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 118.

¹⁰¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1680.

¹⁰²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1681.

¹⁰²¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1449; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 701.

¹⁰²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1681.

B. İmam Şafî, *Müsned*

1. Ebu'l-Hasen Reşâd b. Nazif b. Maşâllah (ö. 444/1052) *Müntehabât min Müsnedi'l-İmam eş-Şâfi* ¹⁰²³.
2. Ömer b. İbrahim b. Abdullah el-'Acî (ö. 777/1377), *Müntehabât min Müsnedi'l-İmam eş-Şâfi* ¹⁰²⁴.
3. Zeynüddin Ömer b. Ahmed eş-Şemmâ' el-Halebî (ö. 936/1529) *el-Müntehabü'l-Mardî min Müsnedi's-Şâfi* ¹⁰²⁵.

C. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*

1. İbn Abdilhâdî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343) *Müntehab min Müsnedi İmami'l-Ahmed bin Hanbel* ¹⁰²⁶.
2. İbnü'l-Mülakkın Ebû Hafı Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401) *Muhtasarı Müsnedi'l-İmam Ahmed* ¹⁰²⁷.
3. eş-Şemmâ' Ömer b. Ahmed el-Halebî, *ed-Dürri'l-Müntakada min Müsnedi Ahmed* ¹⁰²⁸. Hocaları arasında Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) bulunduğuna göre eş-Şemmâ'ın hicri onuncu asırda yaşadığı tahmin edilmektedir.

D. Çeşitli Müsned Kitaplarının Muhtasarlari

1. Zehebî, *Muhtasarı Müsnedi 'Ömer li'l-İsmâ'îlî*.
2. Zehebî, *el-Müntekâ mine'l-ehâdîsi'l-Muhtâra li'z-Ziyâ* ¹⁰²⁹.
3. Zehebî, *el-Müntekâ min Müsnedi Ebî 'Avâne*.
4. Zehebî, *el-Müntekâ min Müsnedi 'Abd b. Humeyd* ¹⁰³⁰.

¹⁰²³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havaşî*, III, 1703.

¹⁰²⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havaşî*, III, 1704.

¹⁰²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1683.

¹⁰²⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havaşî*, III, 1697.

¹⁰²⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1680; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VI, 298.

¹⁰²⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1446.

¹⁰²⁹ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 34 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰³⁰ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 50.

5. İbn Balabân Ebü'l-Hasen Emîr Alâüddîn el-Mısırî (ö. 739/1339) ile İbnü'l-Mülakkın Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer'in (ö. 804/1401), İbn Hibbân'ın *Sahîhü İbn Hibbân/el-Müsnedü's-Sahîh* adlı meşhur eserini ihtisâr ettikleri ifade edilmektedir¹⁰³¹.

6. İbn Hacer, *Tasdîdü'l-kavs fî muhtasari Müsnedi'l-firdevs*¹⁰³².

Bu eser, ed-Deylemî'nin dönemindeki kussasların uydurdukları hurafelerin peşine düşen halkı doğru olana yönlendirmek için faziletli ameller, vaaz, ahlâkî öğütler gibi konulara dair kısa metinli hadisleri seçtiği *Müsnedü kitâbi'l-firdevs* adlı eserinin ihtisârıdır.

3.1.2. Ale'l-Ebvâb Sistemiyle Yazılan Eserlerin Muhtasarlari

Rivâyetü'l-hadis alanında telif edilmiş edebiyatı konu edinen muhtasarlari en çok ale'l-ebvâb sistemiyle telif edilmiş eserler üzerine yapıldığı tespit edilmiştir. Bu kategorideki eserler, görmüş oldukları teveccüh nispetince muhtasarlari konu olmuşlardır. Aşağıda hicri onuncu asra kadar bu kategorideki eserleri konu etmiş muhtasar literatür bilgisi verilmiştir.

3.1.2.1. Musannef Türü Eserlerin Muhtasarlari

A. İmam Malik *Muvatta* Muhtasarlari

Muvatta üzerine yapılan şerh faaliyetlerine ilk dönemden rastlamaktayız. Mesela Abdullah Nafi' Mevlâ benî Mahzûm'a (ö. 186) ait *Tefsîru'l-Muvatta*, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî'ye (ö. 197) ait *Şeru'l-Muvatta* gibi eserlerden bahsedilmektedir¹⁰³³. Bir sonraki asra geçtiğimizde *Muvatta* üzerine şerhler devam etmekle birlikte *Garîbu'l-Muvatta* gibi çalışmalari da rastlamaktayız. Muhammed b. Abdullah b. 'İmrân b. Selâme (ö. 260) *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta* gibi¹⁰³⁴.

¹⁰³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1075.

¹⁰³² Kettânî, *Hadis Literatürü*, 104.

¹⁰³³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1978.

¹⁰³⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1979.

Telifinden sonra Müslümanlar arasında büyük teveccüh gören Muvatta' üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında ihtisâr eserleri de bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz Muvatta ihtisârları aşağıdadır.

1. İbnü'l-Mukri' Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-İsfahânî (ö. 381/991) *el-Müntahab min ahâdisi İmam Malik b. Enes*, eserin hicri VI asra ait yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır¹⁰³⁵.

2. *Muvatta* 'ı intikâ edenler arasında Hattâbî Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Büstî (ö. 388/998) bulunmaktadır¹⁰³⁶. *Müntehâbü Muvatta 'i Malik*¹⁰³⁷.

3. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî (ö. 403/1012) *el-Mülahhas*¹⁰³⁸/*Mülahhis limâ fi 'l-Muvatta ' mine 'l-Hadîsi 'l-müsned*¹⁰³⁹/*el-Mülahhas fi 'l-hadîs*¹⁰⁴⁰.

*Mâlik b. Enes'in el-Muvatta 'ının İbnü'l-Kâsım rivayetindeki 520 adet muttasıl hadisi ihtiva eder. Hadisler, Mâlik'in hocalarının isim veya künyelerinin Mağrib alfabesi esas alınarak tertiplenmiş sırasına göre verilmektedir. Eserin hadis usulü çerçevesine giren uzun bir mukaddimesi vardır.*¹⁰⁴¹ Muhtasar anlayışında henüz isnadların hazfi söz konusu olmadığı görülmektedir.

Kâbisî (ö. 403/1012), Mâlikî mezhebine mensup olup iktisap ettiği ilim ile Mağrib bölgesinde yaşadığı asrın önde gelen ilim adamlarından olduğu zikredilmektedir. Hadis, fıkıh ve kelam gibi İslami ilimlerde derin bilgiye sahip olduğu ifade edilen Kâbisî, aynı zamanda tasnif ettiği kitaplardaki dakikliği ile bilindiği belirtilmektedir¹⁰⁴².

Telif ettiği birçok kitap arasında İmam Mâlik'in *Muvatta* 'sını ihtisâr ettiği *el-Mülahhas*¹⁰⁴³ adı ile meşhur olan eseri de bulunmaktadır¹⁰⁴⁴. Kâbisî, çevresindekilerin

¹⁰³⁵ Sezgin, *Târîhu 't-türâsi 'l-'Arabî*, I, 416.

¹⁰³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1908.

¹⁰³⁷ Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şürûh ve 'l-havaşî*, III, 1982.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *el-Mu 'cemü 'l-müfehres*, 39.

¹⁰³⁹ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, III, 217; III, 278.

¹⁰⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1908; Kehhâle, *Mu 'cemu 'l-müellifîn*, I, 92.

¹⁰⁴¹ Parladır, "Kâbisî", XXIV, 42.

¹⁰⁴² Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî, *Muhtasaru Muvatta 'ü 'l-İmâm Mâlik: el-Müsemmâ el-Mülahhas li-Müsnedi 'l-Muvatta '*, thk. Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, 12 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁴³ İbn Hacer, *el-Mu 'cemü 'l-müfehres*, 39.

¹⁰⁴⁴ Kâbisî, *el-Mülahhas*, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

Muvatta 'daki muttasıl olan rivayetleri kendilerine bir araya getirmesi taleplerine karşılık eserini telif ettiğini söylemektedir¹⁰⁴⁵.

Eser, Kâbisî'nin hadis tahammül ve adabı gibi hadis usulü konularına giren bazı hususları anlatan uzunca bir girişi ile başlamaktadır. Kâbisî, topladığı muttasıl beş yüz yirmi dokuz hadisi Mağrib alfabesini esas alarak isnadları ile birlikte alfabetik olarak sıralamaktadır. Eserini *Muvatta* 'nın meşhur muttasıl hadislerini ezberlemek isteyenler için kolaylık sağlama amacı ile telif ettiğini söyleyen Kâbisî, muttasıl hadisleri toplarken isnadlarında herhangi bir şüphe olan rivayetleri almadığını belirtmektedir¹⁰⁴⁶.

4. İbn Raşîk el-Kayravânî Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî (ö. 456/1064) *Muvatta* 'ı intikâ edenler arasındandır¹⁰⁴⁷.

5. İbn Tûmert, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Berberî (ö. 524/1130) *Muhâzzi 'l-Muvatta* '. İbn Tûmert tarafından kaleme alınan bu çalışma, İmam Mâlik'in, *el-Muvatta* ' adlı eserinin muhtasarıdır¹⁰⁴⁸. İbn Tûmert, *el-Muvatta* 'ı Yahyâ b. Abdullâh b. Bükeyr el-Mahzûmî el-Kureşî rivayetine dayanarak ihtisâr ettiği için *el-Muvatta* 'ü'l-*İmâm el-Mehdî* adı ile de anıldığı ifade edilmektedir¹⁰⁴⁹.

7. Abdurrahman b. Ahmed b. el-Kasîr el-Kurtubî (ö. 575/1279) *İhtisâru Muvattâi Malik*¹⁰⁵⁰.

8. Ali b. Muhammed İbnü'l-Hasâr el-Fâsî (ö. 611/1214) *el-Muhtasar min hadîsi 'l-Muvattâ* '¹⁰⁵¹.

9. İbn Halfûn Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ezdî el-Endelüsî el-İşbîlî (ö. 636/1239) *Telhîsü Ahâdîsi 'l-Muvatta* '¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁵ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 27.

¹⁰⁴⁶ Kâbisî, *el-Mûlahhas*, 27.

¹⁰⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1907.

¹⁰⁴⁸ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, III, 279.

¹⁰⁴⁹ M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 417.

¹⁰⁵⁰ Talîdî, *Türâsü 'l-Meğâribe*, 40.

¹⁰⁵¹ Talîdî, *Türâsü 'l-Meğâribe*, 250.

¹⁰⁵² Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, III, 1991.

10. Abdurrahman b. Yahya el-Kureşî (ö. 964/1557) *Tecrîdü ahâdîsi'l-Muvatta*¹⁰⁵³.

3.1.2.2. Câmi‘ Türü Eserlerin Muhtasarlari

A. Buhârî el-Câmi‘u’s-Sahîh Muhtasarlari

Buhârî’nin *Câmiu’s-Sahîh*’i üzerine sayıları yüzleri aşan çalışmalar telif edilmiştir. Bunlar arasında *Câmiu’s-Sahîh*’e şerh, haşiye, ta‘lik¹⁰⁵⁴, müstahrec¹⁰⁵⁵ gibi eserler kaleme alındığı gibi *Câmiu’s-Sahîh*’i ihtisâr eden onlarca eser telif edilmiştir¹⁰⁵⁶. Bunun yanında *Câmiu’s-Sahîh*’in babları hakkında¹⁰⁵⁷, *Câmiu’s-Sahîh*’i okuma adabı hakkında¹⁰⁵⁸, Buhârî’nin *Câmiu’s-Sahîh*’inde rivayetlerine yer verdiği hocaları hakkında¹⁰⁵⁹ gibi çeşitli açılardan eserler de yazılmıştır. Burada çeşitli literatür kaynaklarından ulaşabildiğimiz Buhârî’nin *Câmiu’s-Sahîh*’i üzerine telif edilen muhtasar eserler tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Mühelleb b. Ebî Sufre el-Endelüsî (ö. 435/1044) *el-Muhtasaru’n-nasîh fî tehzîbi’l-kitâbi’l-Câmi’i’s-Sahîh*¹⁰⁶⁰.

Mühelleb b. Ebî Sufre’nin *el-Muhtasaru’n-nasîh fî tehzîbi’l-kitâbi’l-Câmi’i’s-Sahîh*¹⁰⁶¹ adı ile telif ettiği bu eser, tespit edildiği kadarıyla ilk *el-Câmiu’s-Sahîh* muhtasarı olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca Endülüs’te Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’ini ihya ettiği ifade edilen Mühelleb b. Ebî Sufre’nin kaleme aldığı bu eseri, günümüze ulaştığı tespit edilen ilk *el-Câmiu’s-Sahîh* muhtasarı olma ayrıcalığını taşımaktadır¹⁰⁶². Mühelleb b. Ebî Sufre, muhtasar eserini telif ettikten sonra gerekli gördüğü yerleri açıklama, değerlendirme ve yeri geldiğinde de *el-Câmiu’s-Sahîh*’e eleştiriler getirdiği bir şerh yazmıştır. Ancak bu şerhin günümüze tam olarak ulaşmadığı kaydedilmektedir¹⁰⁶³.

¹⁰⁵³ Habeşî, *Câmi’u’s-şurûh ve’l-havâşî*, III, 1992.

¹⁰⁵⁴ Bkz. Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 229-243.

¹⁰⁵⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 19.

¹⁰⁵⁶ Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 243-248.

¹⁰⁵⁷ Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 248-250.

¹⁰⁵⁸ Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 250-252.

¹⁰⁵⁹ Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 252-254.

¹⁰⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 545.

¹⁰⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 545.

¹⁰⁶² Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru’n-nasîh*, I, 6 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁶³ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru’n-nasîh*, I, 7 (muhakkikin mukaddimesi).

Esasen Mühelleb b. Ebî Sufre'dan önce hocaları Asîlî'nin ve el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ini ihtisâr ettiklerine dair tam tetkik edilemeyen bilgiler de bulunmaktadır¹⁰⁶⁴.

Asîlî'nin ve el-Kâbisî'nin Buhârî rivayetleri esas alınarak telif edilen *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı eser bir muhtasar çalışmasında beklenen isnadların hazfi ve lafızların kısaltılması gibi tasarruflarda bulunulan bir çalışma olmayıp (Buhârî'deki) isnadların muhafaza edilip farklı tarikleri bir arada toplamayı amaçlayan bir tezhip ve muhtasar çalışması olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁶⁵.

Mühelleb b. Ebî Sufre, Buhârî ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra çevresindeki birçok kişinin kendisinden ezber ve araştırma yapacak kişiler için *el-Câmi'u's-Sahîh*'in tekrarlarını ihtisâr etmesini ve rivayetlerini inceleyip araştırmasını yoğun bir şekilde istedikleri için bu eserini yazdığını belirtmektedir¹⁰⁶⁶.

Mühelleb b. Ebî Sufre, eserinde yeri geldiğinde mevkuf, ferd, şaz hadisler hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. Tashîh, taz'if, tahrîc gibi önemli faaliyetlerde bulunmasının yanında rivayetinde ferd kalan veya ziyadede bulunan raviler hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Bu hali ile Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Muhtasaru'n-nasîh*'teki faaliyetinin ihtisâr kelimesinin lügat anlamı olan sadece kısaltma faaliyeti olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kitabının bazı yerlerinde yaptığı Buhârî eleştirisi, kendisinden daha önce yapılmamış bir husustur¹⁰⁶⁷.

İsnatlar üzerine genel olarak herhangi bir tasarrufta bulunmayan Mühelleb b. Ebî Sufre'nin muhtasar eserinde takip ettiği yöntem birkaç başlıkta sıralanabilir: 1- Bir konudaki hadisin mükerrer rivayetleri bulunması durumunda isnad ve metni verdikten sonra bu mükerrer rivayetin için *el-Câmi'u's-Sahîh*'teki yerlerine işaret etmektedir. Ayrıca rivayeti tam ihtiva ettiği düşündüğü bab başlığının altında zikretmektedir. 2- Rivayeti nakleden ravinin lafzını verdikten sonra ziyadede bulunanları isnadları ile beraber açıklamaktadır. Bununla beraber rivayette açıklanması gereken hususları da yer yer açıklamaktadır. 3- Ona göre bir ravi iki hocasından bir rivayette bulunuyorsa kullandığı lafzın hangi hocasına ait olduğunu bildirmesi gerekmektedir. Bazen bu

¹⁰⁶⁴ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 8 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁶⁵ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 6 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁶⁶ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 147.

¹⁰⁶⁷ Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 119, (muhakkikin mukaddimesi).

durumun aksine davranan Buhârî'nin ise eleştirildiğini belirtmektedir. 4-Rivayeti tam olarak verdikten sonra araştırma ve incelemede bulunmak isteyenler için bu rivayetin için *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki yerlerini tahrir etmekten geri durmamaktadır. 5-Farklı kitaplarda aynı anlamlara gelen mükerrer bab başlıklarını tekrar etmemektedir. 6-Bazen müsned olarak görmediği *muallak* rivayetlerin isnadlarını vermeye çalışmaktadır¹⁰⁶⁸.

Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Muhtasaru'n-nasîh*'te takip ettiği yöntemin doğal bir sonucu olarak *el-Câmiu's-Sahîh*'in tertibine uymadığı görülmektedir. Ulaştığımız baskısından hareketle içerdiği yetmiş kitap bölümü ve bab sayılarının oldukça az oluşu, Mühelleb b. Ebî Sufre'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'in tertibine yönelik bir tasarrufu olarak değerlendirilebilir¹⁰⁶⁹.

Mühelleb b. Ebî Sufre'nin vefatı göz önünde bulundurulduğunda temel hadis eserlerinin telifinden yaklaşık bir buçuk asır geçtiği görülmektedir. Çevresindekilerin bu muhtasar eserini isnadların ve fazla görülen ziyadelerin hazfi ile oluşturma istekleri, bize Mühelleb b. Ebî Sufre'nin yaşadığı dönemdeki ilim geleneği hakkında ipuçları vermektedir. Zira bu bilgilerden hareketle söz konusu dönemde insanlarda ezber ve mütalaa etmeyi kolaylaştıran muhtasar telif türünden eserlere talep olduğu söylenebilir.

2. Ebu'l-kasım Ali b. Hasan İbn Uşnûye el-Yezdî (ö. 512/1118?) *İrşâdu's-Sârî ilâ ihtisâri Sahîhi'l-Buârî*¹⁰⁷⁰.

3 İbnü'l-Harrât el-İşbîlî (ö. 582/1286) *Muhtasaru's-Sahîh, Muhtasaru's-Sahîhi'l-Buhârî*¹⁰⁷¹.

4. Ebû Bekr Beybeş b. Muhammed b. Ali el-'Abderî eş-Şâtîbî el-Endelüsî (ö. 582/1286) *et-Tashîh fî ihtisâri's-Sahîh li'l-Buhârî*¹⁰⁷²/ *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*¹⁰⁷³.

5. Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hâtîmî el-Mürsî (ö. 638/1240) *Muhtasaru's-Sahîhi'l-Buhârî*¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz: Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 147-157.

¹⁰⁶⁹ Bkz: Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, IV, 404.

¹⁰⁷⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244.

¹⁰⁷¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 175; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244.

¹⁰⁷² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, III, 85.

¹⁰⁷³ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 246.

¹⁰⁷⁴ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 247; Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 425.

6. Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî*¹⁰⁷⁵ (ve şerhi ğarîbihi)¹⁰⁷⁶/ *Muhtasaru's-Sahîh*¹⁰⁷⁷.

Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ini *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi* adı ile ihtisâr eden Kurtubî, eserinin mukaddimesinde sünnetin bağlayıcılığı, sünnetin toplanması, muhafaza edilip sonraki nesillere aktarma konusunda Müslümanların göstermiş olduğu çaba ve gayretlere değinmektedir¹⁰⁷⁸.

Kurtubî, dünya ve ahirette mutlu olmanın ancak Rasûlullâh'ın (s.a.s) sünnetine bağlılığın gerekliliği ile mümkün olduğuna vurgu yaptıktan sonra sünneti koruma, yaşama ve aktarma konusunda Müslümanların sahabe neslinden itibaren ilk tasnif edilen eserlere kadar tevarüs edecek şekilde nesilden nesile aktardıklarını belirtmektedir¹⁰⁷⁹.

Bu amaca matuf olarak önde gelen imamların ilim tahsili için ömür ve mallarını harcadıklarını, bu ilmin toplanması için farklı ülke ve bölgelere yolculuklar yaptıklarını ve (topladıkları) ilmin sahihini sakiminden ayırmak için bütün gayretlerini harcadıklarını ifade etmektedir¹⁰⁸⁰.

Mukaddimesinde bu önemli konulara değinen Kurtubî, tedvin edilip tasnif edilen bu ilme dair teliflerin meydana geldiğini ifade ettikten sonra bu eserler arasında ise ilk olarak İmam Malik'in *Muvatta'sını* zikretmektedir. Daha sonra İbn Mâce'nin *sünen'i* hariç sırası ile *Kütüb-i Sitte*'yi sıralamaktadır. Zikretmiş olduğu bu eserler arasında ise özellikle Buhârî ve Müslim'in kitaplarına seçtikleri hadislerin sahih olmasını şart koşmaları sebebiyle ön plana çıktıklarını belirtmektedir. Müslümanlar tarafından makbul görüldüklerine dair bu minvalde anlatımlar vermektedir. Ayrıca bu iki kıymetli eserin tercihi konusunda ilim insanlarının farklı görüşlere sahip olduğunu buna göre Maşrik bölgesinin Buhârî'nin *Sahîh*'ini tercih ederken Mağrib bölgesinin ise Müslim'in *Sahîh*'ini öncelediklerini belirtmektedir¹⁰⁸¹.

¹⁰⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 554; bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, 2 (çevirmenin ilavesi).

¹⁰⁷⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 176.

¹⁰⁷⁷ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244.

¹⁰⁷⁸ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 4.

¹⁰⁷⁹ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 5.

¹⁰⁸⁰ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 5.

¹⁰⁸¹ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi*, I, 5-11.

Daha sonra Kurtubî, yaşadığı dönemde insanların rivayet ve mükerrer isnatlardan oluşan bu kitabı ezberlemekten aciz kaldığını belirtmektedir. Ancak ezberleyecek ve hüküm çıkartacak kişilere (kitaptaki) isnad ve tekrarların ihtisâr edilmesinin, içerdiği hadislere başlıklar ekleyip açık hale getirilip talebenin kitabın muhtevasına ve içeriğine vakıf olmasını sağlanmasının gerekliliği hususunda bazıları tarafında tavsiyede edildiğini ifade etmektedir¹⁰⁸².

Kurtubî, bu tavsiyeye uygun şekilde isnadları ve tekrar eden metinleri, herhangi bir ihlal yapmaksızın güzel bir şekilde ihtisâr ettiğini belirtmektedir. Bununla beraber gördüğü ihtiyaçtan dolayı bazı hadisleri takdim ve tehir ettiğini de ilave etmektedir¹⁰⁸³.

Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, Endülüs'lü mâliki fakihleri arasında sayılmaktadır¹⁰⁸⁴. Tespit edilen muhtasarların çoğunluğunun Endülüs-Mağrib bölgesi müelliflerince telif edilmiş olması göz önünde bulundurulduğunda Kurtubî'nin isim vermeden bahsettiği kişinin Endülüs'lü olup bu tavsiyesinin Endülüs-Mağrib bölgesinde oldukça kabul görmüş olduğu zannedilebilir.

Ancak Kurtubî'nin küçük yaşlarda iken Endülüs'ten göç ettiği ifade edilmektedir. Fas, Tilimsân, Mekke, Medine, Kudüs, Mısır gibi yerlerden çeşitli dersler aldıktan sonra İskenderiyye'yi kendisine yurt edinip vefat edinceye kadar orda ikamet edip ders verdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla Kurtubî'nin isim vermeden bahsettiği kişinin Endülüs bölgesinden bir ismin olma ihtimali zorlaşmaktadır¹⁰⁸⁵. Bunun yerine Kurtubî'nin yaşadığı bölge göz önünde bulundurulduğunda sözünü ettiği bu kişinin muhtasar eserlerin yoğunlukla görülen bir başka bölge olan Kâhire-Dımaşk bölgesinden olması daha kuvvetli bir ihtimal olmaktadır.

İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî'deki Yöntemi

Sahabe ravisi dışında isnadları ve mümkün olduğunca tekrar eden hadisleri hazfeden Kurtubî, bazı hadislerde garîb görüp açıklanması gerektiğini düşündüğü kelimeleri de açıkladığı görülmektedir¹⁰⁸⁶. Kurtubî'nin bu muhtasar eserinin elimizdeki

¹⁰⁸² Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 11.

¹⁰⁸³ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I,12.

¹⁰⁸⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 240.

¹⁰⁸⁵ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 241.

¹⁰⁸⁶ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 85, Ayrıca bkz: Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

matbu hali Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i ile karşılaştırıldığında onun kitabında *el-Câmiu's-Sahîh*'e hem şekil hem de muhteva olarak çokça müdahaleler yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim elimizde birçok farklı basımı bulunan Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Mustafa Dîb el-Buğâ tahkikinde kitap (bölüm) sayısı yüz iken¹⁰⁸⁷ Kurtubî'nin muhtasarında kitap sayısı yetmiş iki olarak durmaktadır¹⁰⁸⁸. Aynı şekilde bab sayılarında da bir tasarrufta bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Örneğin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında elli üç bab bulunurken, Kurtubî'nin muhtasarında 'İlim' kitabında ise on iki bab bulunmaktadır¹⁰⁸⁹.

Kurtubî'nin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde bulunan hadislerle dair bir tasarrufu da söz konusudur. Bu meyanda Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında yaklaşık yetmiş beş hadis bulunurken Kurtubî'nin muhtasarında bu sayı kırk olarak görülmektedir¹⁰⁹⁰. İki eser genel olarak karşılaştırıldığında ise Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i yaklaşık yedi bin yüz yirmi dört hadis ihtiva ederken Kurtubî'nin muhtasarında bu sayı üç bin yüz kırk altıdır¹⁰⁹¹. Bu durum Kurtubî'nin muhtasarının mukaddimesinde mümkün olduğunca mükerrer hadisleri ihtisâr edeceğine dair ifadesi ile açıklanabilir.

Bu çerçevede Kurtubî'nin Buhârî'nin tertibine uyduğunu ifade etmek zordur. Muhtasarında genellikle Buhârî'deki birçok hadisi içeren genel bir bab başlığı kullanmayı tercih etmektedir¹⁰⁹². Bu işlemi yaparken de çoğu zaman Buhârî'nin bazı bab başlıklarında görülen kapalılığın aksine açık ve daha kolay anlaşılmasını hedeflediği bab başlığı kullanmayı tercih ettiği belirtilmektedir¹⁰⁹³.

Kurtubî'nin bu eserinde sadece ihtisâr faaliyeti söz konusu değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere bazı rivayetlerde garîb olarak gördüğü kelimeleri açıklamanın yanında rivayetler hakkında nüshaları karşılaştırmalar yapması, hatalı olarak rivayet edilen hadisleri tashih etmesi, karşılaştırma yaptığı rivayetlerde en eski nüshaya başvurması gibi hususlar onun muhakkik ve müdakkik yönünü de göstermektedir¹⁰⁹⁴. Bu

¹⁰⁸⁷ Buhârî, "Tevhid", 1.

¹⁰⁸⁸ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, V, 311.

¹⁰⁸⁹ Buhârî, "İlim", 53; krş. Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 55-82.

¹⁰⁹⁰ Buhârî, "İlim", 53; krş. Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 55-82.

¹⁰⁹¹ Buhârî, "Tevhid", 58; krş. Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, V, 338.

¹⁰⁹² Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 22 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁹³ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 23 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁹⁴ Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ġarîbihi*, I, 18-21 (muhakkikin mukaddimesi).

itibarla Kurtubî'nin bu muhtasarındaki faaliyetinin sadece bir ihtisâr çalışması olduğunu söylemek imkânsızdır.

7. Fuat Sezgin'in beyanına göre Nevevî (ö. 676/1277), Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i üzerine *Telhîs* mahiyetinde iki şerh eser yazmıştır.

a. *Telhîsu Şerhi'l-ehâdîsi'n-Nebevî ve idâhi hikemihâ ve istinbâti ma'ânihâ'l-bârize ve'l-hafiyye*. b. *Telhîsu Şerhi'l-elfâz ve'l-ma'ânî mimmâ tadammenehü Sahîhi'l-Buhârî*. Sezgin iki eserin de müellif hattıyla yazma nüshalarının olduğunu bildirmektedir¹⁰⁹⁵.

Bu iki eserden biri Ebu Kuteybe Nazar Muhammed Faryâbî tarafından tahkiki edilerek *et-Telhîs şerhu'l-Cami'i's-Sahih li'l-Buhârî* adıyla Dâru Taybe'de 2008 yılında tab' edilmiştir. Aslında bu eser, Faryâbî tahkikinden önce de farklı başlıklarla neşredilmiştir. Ancak Faryâbî, esere yazdığı mukaddimede kendisinden önce yapılan baskıları beğenmeyip, onların yetersiz ve hatalarla dolu olduğunu ifade etmekte ve neredeyse bu hataları tek tek göstermektedir¹⁰⁹⁶. Esere bakıldığında Nevevî'nin genellikle kelimelerin anlamını açıkladığı görülmektedir. Bu eser Buhârî üzerine telif edilen herhangi bir şerhin telhîsi değildir. Müellif eserinde gerekli gördüğü yerleri kısaca açıklayacağını ifade etmektedir¹⁰⁹⁷. Bu durum *Telhîsu Şerhi'l-elfâz ve'l-ma'ânî mimmâ tadammenehü Sahîhi'l-Buhârî* adlı eser olduğuna dair güçlü kanat oluşturmaktadır.

8. İbn Ebû Cemre, Abdullah b. Sa'd el-Endelüsî (ö. 699?/ 1300?), *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*¹⁰⁹⁸. Buhârî üzerine yazılan bu ihtisâr Müslümanlar arasında çok teveccüh görmüş, eser üzerine başta müellifin kendi şerhi olmak üzere birçok şerh yazılmıştır¹⁰⁹⁹. Birçok yazma nüsha kayıtları bulunmaktadır¹¹⁰⁰.

9. Muhammed b. Abdurrahman el-Mûsevî el-Hüseynî (ö. 731/1331) *Muhtasaru Câmi'i's-Sahîh*¹¹⁰¹.

¹⁰⁹⁵ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244.

¹⁰⁹⁶ Nevevî, *et-Telhîs*, (mukaddime) I, 1-117.

¹⁰⁹⁷ Nevevî, *et-Telhîs*.

¹⁰⁹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599.

¹⁰⁹⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 175; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 244-246.

¹¹⁰⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 658-662.

¹¹⁰¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1402; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 426.

10. Bedrüddîn İbn Cemâa Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm (ö. 733/1333) *Muhtasaru Sahîhi 'l-Buhârî/ et-Tenkîh min ehâdisi Câmi 'i's-sahîh*¹¹⁰².

11. İbn Habîb el-Halebî Bedrüddîn Ebû Muhammed Hasan b. Ömer b. Hasan (ö.779/1377) *İrşâdü's-sâmi' ve'l-kâri' el-münteka min Sahîhi 'l-Buhârî*¹¹⁰³/*el-Müntekâ min Sahîhi Buhârî*¹¹⁰⁴.

12. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Aclûnî (ö. 831/1427) *el-Kevkebü's-sârî fî ihtisâri Sahîhi 'l-Buhârî*¹¹⁰⁵.

13. Muhammed b. Hüsamiddîn b. Şemsiddîn et-Tilvânî (ö. H. 831 civarları) *el-Kevkebü'd-dürrî fî ihtisâri 'l-Buhârî*¹¹⁰⁶.

Sezgin'in meçhul müellif olarak kaydettiği ve yazma nüshasının İskenderiye Kütüphanesinde b. 821. Numarada olduğunu ifade ettiği¹¹⁰⁷ bu eser muhtemelen et-Tilvânî'nin bahsi geçen eseridir.

14. İbn Hâcer el-Askalanî (ö. 852/1449) *Tecridü't-Tefsir min Sahîhi 'l-Buhârî ala Tertibi's-Süver*¹¹⁰⁸.

15. Sirâcüddîn Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hüseynî el-Mahzûmî (ö. 885/1480) *Muhtasaru Câmi 'i's-Sahîh*¹¹⁰⁹.

16. Şihâbuddîn Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî (ö. 893/1488), *et-Tecridü's-Sarîh (li ehâdisi 'l-Câmi 'i's-Sahîh)*¹¹¹⁰. Zebîdî'nin telif ettiği bu muhtasar üzerine birçok şerh yazılmıştır. Ahmed Naim tarafından eserin Türkçe çevirisi yapılmaya başlanmış ancak yarım kalmıştır. Yarım kalan Türkçe çevirisi Kamil miras tarafından tamamlanmıştır¹¹¹¹.

Câmi 'u's-sahîh'i kullanmanın güçlüklerine işaret eden Zebîdî, *el-Câmi 'u's-sahîh'i* âzami ölçüde istifadeli hale getirmek amacıyla hazırladığı muhtasarın özelliklerini

¹¹⁰² el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 565.

¹¹⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 554.

¹¹⁰⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, III, 266.

¹¹⁰⁵ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 426.

¹¹⁰⁶ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 427.

¹¹⁰⁷ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 247.

¹¹⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 345.

¹¹⁰⁹ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 427.

¹¹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 554; bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, 2 (çevirmenin ilavesi).

¹¹¹¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 176; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 151; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 247.

belirtmiştir¹¹¹². Zebîdî'ye göre *el-Câmi 'u's-Sahîh*, tasnif edilen en iyi ve en faydalı kitaplardandır. Bununla birlikte *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te farklı bablar altında tekrar eden hadisler bulunmaktadır. *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki bu durum bir kişinin bir konudaki hadise ulaşması için büyük bir çaba ve araştırma gerektirecektir. Zebîdî, Buhârî'nin bu tekrarlar ile hadisin şöhreti ve tariklerin çokluğunu amaçladığını zikrettikten sonra bu kitapla kendisinin ise Buhârî'deki bütün rivayetlerin sıhhati bilindiğinden rivayetlerin asıllarını almayı amaçladığını bildirmektedir¹¹¹³.

Bundan dolayı Zebîdî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*'teki hadislerle kolayca ulaşmayı sağlamak için tekrar eden hadisleri ve isnadları hafzetmek istediğini belirtmektedir. Bu itibar ile *Tecrîd*'te aldığı rivayetleri *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te ilk geçtiği yerde aldığını ancak tekrarında ziyâde varsa ona işaret ettiğini ifade etmektedir. Bilindiği gibi *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te muhtasar olarak verilen bir rivayet daha sonra tam olarak da verilmektedir. Bu durumda Zebîdî, rivayetin mufassal olarak ikinci geçtiği yerde aldığını ilave etmektedir¹¹¹⁴.

Sahabe râvisi dışında isnadları hazfeden Zebîdî, eserine sadece *müsned-muttasıl*¹¹¹⁵ hadisleri alacağını, *muallak* ve *maktu* hadislerin yanında Rasûlullâh'ın (s.a.s) zikri geçmeyen sahabe ve tabi'în'den gelen haberleri de almayacağını ifade etmektedir¹¹¹⁶. Ancak Zebîdî'nin eserine almak için zikretmiş olduğu bu şartlara bazı yerlerde uymadığı tespit edilmiştir. Söz gelimi eserine bazen *muallak* ve *maktu* hadisleri aldığı gibi bazen de *mufassal* hadis yerine *muhtasar* olan hadisi tercih etmiştir¹¹¹⁷.

Bu muhtasar eserin ulaştığımız iki farklı neşrini Buhârî'nin *Sahîh*'i ile karşılaştırıldığında *el-Câmi 'u's-Sahîh*'e hem şekil hem de muhteva olarak çokça müdahalelerin yapıldığı görülmektedir.

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin Mustafa Dîb el-Buğâ tahkikinde kitap (bölüm) sayısı yüz iken¹¹¹⁸ Zebîdî'nin muhtasar neşirlerin birinde kitap sayısı doksan dört bir

¹¹¹² Detaylı bilgi için bkz: Hansu, "et-Tecrîdü's-Sarîh", XL, 251-252.

¹¹¹³ Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 49.

¹¹¹⁴ Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 50.

¹¹¹⁵ Zebîdî bu kavram ile merfu muttasıl hadisi kastettiği anlaşılmaktadır.

¹¹¹⁶ Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 50.

¹¹¹⁷ Bkz: Ahmed Naim - Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasaru Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, II, 378; Çinar, *Sahîh-i Buhârî Muhtasaru Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*, 69.

¹¹¹⁸ Buhârî, "Tevhid", 1.

diğerinde ise doksan beş olarak görölmektedir¹¹¹⁹. Aynı şekilde bab sayılarında da bir tasarrufta bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Örneğin Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahîh*'inin 'İlim' kitabında elli üç bab bulunurken, Zebîdî'nin muhtasar neşirlerinin birinde 'İlim' kitabında bab sayısı kırk bir iken diğer bir neşrinde ise kırk üç bab bulunmaktadır¹¹²⁰.

Zebîdî'nin muhtasarında Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahîh*'inde bulunan hadislerle dair bir tasarrufu da söz konusudur. Nitekim Buhârî'nin *Sahîh*'inin 'İlim' kitabında yaklaşık yetmiş beş hadis bulunurken Zebîdî'nin muhtasarında bu sayı elli beştir¹¹²¹. İki eser genel olarak karşılaştırıldığında ise Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahîh*'i yaklaşık yedi bin yüz yirmi dört hadis ihtiva ederken Zebîdî'nin muhtasarında bir neşirde iki bin iki yüz beş diğer neşirde ise iki bin iki yüz yirmi dördtür¹¹²².

İncelenen Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahîh* muhtasarların birçok önemli amaç için telif edilmeye çalıştıkları açıktır. Ancak *el-Câmi'ü's-Sahîh*'in tertibine genellikle uymadıkları tespit edilmiştir. En basit olarak muhtasarların Buhârî'nin bab başlıkları üzerine çok ciddi tasarrufları söz konusudur.

Buhârî'nin fıkhi görüşlerini belirttiği varsayılan bab başlıklarında verdiği ayetlerin, muallak hadislerin, sahabe, tâbi'în ve meşhur imamların sözlerinin hazfedilmesinin hadisler ve ayetler arasındaki ilginin kopmasına sebebiyet verdiği gibi konu bütünlüğünün kaybolmasına yol açtığı düşünülmektedir¹¹²³.

17. Ebu Ali Muhammed b. İsâ b. Abdullah b. Harzûz el-Miknâsî (ö. 960/1552) *el-Kevkebü's-sârî fî ihtisâri'l-Buhârî*¹¹²⁴.

¹¹¹⁹ Zebîdî, *et-Tecrîd*, 675; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 580.

¹¹²⁰ Buhârî, "İlim" 53; Zebîdî, *et-Tecrîd*, 28-46; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 67-79.

¹¹²¹ Buhârî, "İlim" 53; Zebîdî, *et-Tecrîd*, 28-46; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 67-79.

¹¹²² Zebîdî, *et-Tecrîd*, 675; Zebîdî, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî*, 580.

¹¹²³ Saffet Sancaklı, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'ü's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2019, 25; Hansu, "et-Tecrîdü's-Sarih", XL, 252.

¹¹²⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 176; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 106; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 247.

B. Müslim es-Sahîh Muhtasarlari

Tam ismi *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-sünen bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adli 'an Rasûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem* olan Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserinin hicri onuncu asra kadar telif edildiği tespit edilen muhtasarlari aşağıda verilmiştir¹¹²⁵.

1. İbn Tûmert Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Berberî (ö. 524/1130) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*. Müttali olma şansına sahip olmadığı bu muhtasarın Chester Beatty kütüphanesinde (nr. 4146, 65 varak) bulunduğu bilgisi kaydedilmiştir¹¹²⁶.

2. Ebû Ali Ömer b. Ahmed ez-Zebbâr et-Taryânî (ö. 637/1239) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*¹¹²⁷.

3. Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hâtimî el-Mürsî (ö. 638/1240) *İhtisâru Müslim*¹¹²⁸/*Muhtasaru'l-Müsnedi's-Sahîh li'l-Müslim*¹¹²⁹ Eserin günümüze ulaşmadığı ifade edilmektedir¹¹³⁰.

4. Şerefüddîn Ebu'l-Fadl Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Mürîsî (ö. 655/1257) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*¹¹³¹.

5. Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258) *Telhîsu Sahîhi Müslim*¹¹³².

Kurtubî, Buhârî'nin *Sahîh*'ini ihtisâr ettiği gibi Müslim'in *Sahîh*'ine de bir muhtasar eser yazmıştır. Bu eserin mukaddimesine bakıldığında *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyâni ğarîbihi* adı ile ihtisârında kullanmış olduğu cümlelerin tekrar edildiği görülmektedir¹¹³³.

es-Sahîh'in Muhammed Fuad Abdulbakî tahkikli neşrine bakıldığında “kitab” adını taşıyan elli dört bölüm bulunmaktadır¹¹³⁴. Kurtubî'nin bu muhtasarında kitap sayısı

¹¹²⁵ el-'Avnî, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb*, 52-53.

¹¹²⁶ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 271.

¹¹²⁷ Talidî, *Türâsü'l-Meğârîbe*, 248; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1681.

¹¹²⁸ Ğibrînî, *'Unvânü'd-dirâye fîmen 'urife mine'l-ulemâi fi'l-mietî's-sâbi'ati bi Becâye*, 164.

¹¹²⁹ Talidî, *Türâsü'l-Meğârîbe*, 248.

¹¹³⁰ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 393.

¹¹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 558; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 245.

¹¹³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 558; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 271.

¹¹³³ Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, I, 34-35.

¹¹³⁴ Müslim, "Kitâbu't-Tefsîr" 1.

kırk ikidir¹¹³⁵. Ayrıca muhtasarın yöntemi ise sahabe râvîsi dışında rivayetlerin isnadlarını ve mükerrer hadisleri ihtisâr etmiştir. Rivayet hadis kitaplarında isnad ve mükerrer hadislerin ihtisâr edilmesi muhtasar eserlerde beklenen bir durum olduğu söylenilebilir. Ancak *es-Sahîh*'teki "kitap" sayısını yakalayamaması Kurtubî'nin özellikle "kitap" bölümleri konusunda bir tasarrufta bulunduğu çıkarımı yapılabilir.

Bilindiği gibi Müslim, *es-Sahîh*'ine bab başlıkları koymamıştır. Ancak daha sonra gelen âlimler bab başlıkların konulmasının daha kullanışlı olduğu kanaatine varmışlardır. Zaman içerisinde Müslim'in *es-Sahîh*'i ile ilgilenen âlimler tarafından bu amaca uygun olarak *Sahîh*'e bab başlıkları koyulduğu görülmektedir¹¹³⁶. Bu âlimler arasında bulunan Kurtubî muhtasar eserinde titiz ve uygun bir şekilde Müslim'in *es-Sahîh*'ine bab başlıkları koymuştur¹¹³⁷.

Kurtubî'nin mükerrer olan hadisler arasında tam olarak rivayet edilen hadisi seçtiği ve diğer tariklerde varsa ziyadelere işaret ettiği belirtilmektedir. Genel olarak *es-Sahîh*'teki tertibine uyduğu ifade edilen Kurtubî'nin bazı kitap ve hadisleri daha uygun olduğunu düşündüğü farklı bir yere aldığı ifade edilmektedir. Kurtubî'nin telifinde gözetmiş olduğu bu iki hususun muhtasar eserinin önemli özelliklerinden olduğu söylenilmektedir. Muhtasarın telifinde ezber ve hüküm çıkartmayı kolaylaştırmayı hedefleyen Kurtubî daha sonra garîp, problemlî gördüğü yerleri ile açıklanmasının gerektiğini düşündüğü yerleri izah etmek için *el-Mühfîm limâ eşkele min Telhîsi Kitâbi'l-Müslim* adlı şerhini telif etmiştir¹¹³⁸.

6. Münzirî Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh (ö. 656/1258) *Muhtasaru (Mulahhasu) Sahîhi Müslim/el-Câmi'u'l-mu'lim bi-makâsıdı Câmi'i Müslim*¹¹³⁹.

Münzirî eserinin mukaddimesinde ezberlemek, tetkik etmek isteyenler için kolaylık sağlama amacı ile Müslim'in *es-Sahîh*'ini ihtisâr ettiğini açıkça zikretmektedir. Bunu yaparken *es-Sahîh*'teki asıl olan malzemeyi korumakla beraber eserini, ulaşmak

¹¹³⁵ Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, II, 1310.

¹¹³⁶ Dilek Tekin, "Müslim ve el-Camiu's-Sahih'i Üzerine", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 2015, 49-68.

¹¹³⁷ Bkz: Kurtubî, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, I, 171.

¹¹³⁸ Kurtubî, *el-Mühfîm*, I, 14 (muhakkikin mukaddimesi).

¹¹³⁹ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 184; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 272; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1682.

istenilen rivayetleri bulundukları yerlerinden kolayca bulmayı sağlayacak şekilde tertip ettiğini ilave etmektedir¹¹⁴⁰.

Mukaddimesinde başka açıklama yapmayan müellifin bu sözleri eserinin genel muhtevası ile karşılaştırıldığında bize bazı çıkarımlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Elimizdeki *es-Sahîh*'in neşrinde ikinci kitap bölümü “*taharet*” kitabı iken Münzirî ise muhtasarında bu tertibe uymayıp ikinci kitabı “*vudû*” kitabı olarak kaydetmiştir¹¹⁴¹.

Daha önce değinildiği gibi *es-Sahîh*'in Muhammed Fuad Abdulbakî tahkikli neşrinde “*kitab*” adını taşıyan elli dört bölüm bulunmaktadır¹¹⁴². Ancak elimizdeki Münzirî'nin muhtasar çalışmasında “*kitab*” adını taşıyan bölüm sayısı altmış beştir. Buradan hareketle müellif mukaddimesinde hedeflediği amaç doğrultusunda *es-Sahîh*'in tertibine uymadığı gibi gerekli gördüğü kitap bölümlerini eklemekten geri durmadığı ifade edilebilir. Aynı zamanda kitap bölümlerine aldığı hadislerin ana muhtevasını belirten bab başlıkları da eklediği görülmektedir. Bu durum müellifin mukaddimesinde ifade ettiği ‘istenildiğinde hadislerin kolayca bulma’ amacı ile açıklanabilir. İsnatların sahabe râvîsi dışında ihtisâr edilmesi de bu amaca matuf olmalıdır.

7. Ebû Zekeriya en-Nevevî (ö. 676/1277) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*.

Nevevî (ö. 676) *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı muhtasar mukaddimesinde Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yazmış olduğu meşhur şerhini bitirip tamamlayınca çevresindekilerden (arkadaş ve talebeleri) birçok kişinin bu şerhi inceleyip araştırıp okumak ile meşgul olduklarını (gördüğünü) belirtmektedir. Ancak Nevevî, *Sahîh*'i anlayıp mütalaa etmek için şerh ile uğraşmak isteyen bir kişinin öncelikle *es-Sahîh*'teki lafızların uyumlarını/ bağlantılarını ve rivayetlerin farklılıklarını bilmesinin gerektiğini düşündüğü için bu muhtasar eserini telif ettiğini belirtmektedir¹¹⁴³.

Muhtasar eserini yazarken rivayetlerinden herhangi bir şey hazfetmeden kitabın senetlerini sahabe râvîsi hariç ihtisâr edeceğini, bunun yanında sahabe râvîsi aynı olup farklı tarikten gelen bir rivayet ile karşılaştığında ise her rivayetin farklı bir maksadının olduğu düşüncesi ile ihtisâr etmeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca ihtisâr faaliyeti sırasında

¹¹⁴⁰ Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 5.

¹¹⁴¹ Krş: Müslim, “Tahâret” 1; Münzirî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 38.

¹¹⁴² Müslim, “Kitâbu’t-Tefsîr” 1.

¹¹⁴³ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 59-60.

taktim ve te'hirler yaparak *es-Sahî*'in tertibini bozmayacağını özellikle ifade etmektedir¹¹⁴⁴. Bu ifadesi ile muhtemelen daha önce telif edilen *Sahîh* 'in muhtasarlarına bir göndermede bulunduğu söylenebilir.

Nevevî'nin *Muhtasaru Sahîhu Müslim*'i Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikli *es-Sahîh* neşri ile karşılaştırıldığında kitap sayılarının birbiri ile uyuşmadığı görülmektedir. Nevevî'nin *es-Sahîh* 'te aynı konuların işlendiğini düşündüğü bazı kitapları tek kitap olarak zikrettiği düşüncesi bu durumun muhtemel sebebi olarak düşünülebilir. Müslim'in *es-Sahîh* 'inde beş kitapta rivayetleri verdiği namaz konusunu Nevevî'nin bir kitapta zikretmesi örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Müslim'in *sahîh* 'inde bulunan "Tefsîr" kitabı gibi bazı kitapları zikretmediği görülmektedir¹¹⁴⁵.

Nevevî eserinin hatimesinde ise rivayetlerin metinlerini mütalaa etmek isteyenler ve mutavvellerden (eserlerden) çekinenleri için önemli faydanın olduğunu belirttikten sonra mükerrer hadis ve isnadlar hariç herhangi bir tasarrufta bulunmadığını yinelemektedir. Ayrıca muhtasar eserine koyduğu bab başlıkları *es-Sahîh* 'teki hadislerin genel muhtevasından hareketle oluşturduğunu ifade etmektedir¹¹⁴⁶. Bu muhtasar eserin Nevevî'nin telif edip bitirip ancak gözden geçirmesi için ömrünün yetmediği ve müsvedde halinde kalan telif ettiği son şey olduğu ifade edilmiştir¹¹⁴⁷.

8. Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. İsmail el-Hadremî (ö. 677/1278) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*¹¹⁴⁸.

9. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman es-Seksekî el-Yemenî (ö. 748/1347) *Muhtasaru'l-Câmi 'i's-Sahîh li Müslim*¹¹⁴⁹.

10. Takıyyüddîn Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (ö. 833/1430) *Muhtasaru Sahîhi Müslim*¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁴ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 60.

¹¹⁴⁵ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, I, 277-453.

¹¹⁴⁶ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, II, 1487.

¹¹⁴⁷ Nevevî, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, II, 1488.

¹¹⁴⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, II, 289.

¹¹⁴⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, X, 146.

¹¹⁵⁰ Habeşî, *Câmi 'u's-şürûh ve'l-havaşî*, III, 1687.

Sahîhayn'ın her birisinin üzerine müstakil muhtasar yazıldığı gibi Sahîhayn üzerine müstahrec çalışmaları da yapılmıştır¹¹⁵¹. Aşağıda Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerini beraber ihtisâr edildiğine dair tespitler yer almaktadır.

1. Abdulkadir et-Tıbbîn el-Ğarnâtî et-Tıtvânî (ö. 566/1171) *İhtisâru Sahîh'i Buhârî ve Müslim*¹¹⁵².

2. Ebû'l-Abbâs Ziyâuddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258) *Muhtasaru's-Sahîhayn*¹¹⁵³.

3. Ebû Abdullah Muhammed b. Osman el-Halîlî (ö. 728/1328) *el-İhtisâr ve't-Tecrîd li's-Sahîhayn mine'l-tekrîr ve'l-Esânîd*¹¹⁵⁴.

3.1.2.3. Sünen Türü Eserlerin Muhtasarlari

A. Ebû Dâvûd Sünen Muhtasarlari

1. Münzirî, (ö. 656/1258) *el-Müctebâ mine's-Sünen*¹¹⁵⁵, eser kaynaklarda *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, *Telhisu Süneni Ebî Dâvûd*¹¹⁵⁶, *el-Müctebâ*¹¹⁵⁷ gibi çeşitli adlara da anılmaktadır.

Kâtib Çelebi, Süyûtî'nin Münzirî tarafından yapılan bu ihtisâr üzerine *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli bir çalışmasının olduğunu ifade etmektedir¹¹⁵⁸. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Süyûtî'nin *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli eserinin İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yapılmış bir çalışma olduğu anlaşılmıştır. Dolayısı ile Kâtib Çelebi'nin eseri *Süneni Ebî Dâvûd*'a nispeti doğru değildir.

Eser kaynaklarda *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, *Telhisu Süneni Ebî Dâvûd*¹¹⁵⁹, *el-Müctebâ*¹¹⁶⁰ gibi çeşitli adlara da anılmaktadır.

¹¹⁵¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 21-23.

¹¹⁵² Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 248.

¹¹⁵³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II, 27.

¹¹⁵⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 284.

¹¹⁵⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 258; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 294.

¹¹⁵⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 188.

¹¹⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V, 264.

¹¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004.

¹¹⁵⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 188.

¹¹⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V, 264.

Kâtib Çelebi, Süyûtî'nin Münzirî tarafından yapılan bu ihtisâr üzerine *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli bir çalışmasının olduğunu ifade etmektedir¹¹⁶¹. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Süyûtî'nin *Zehrû'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimli eserinin İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yapılmış bir çalışma olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Kâtib Çelebi'nin eseri *Süneni Ebî Dâvûd*'a nispeti doğru değildir.

Münzirî, hadisleri alırken genellikle sahabe râvisini bazen de sahabe râvisinden bir önceki râviyi de bırakacak şekilde isnadları ihtisâr etmiştir. Bununla beraber nerede ise bütün hadislerin sonunda *Kütüb-i Sitte*'nin hangi kitabında yer aldığını tahric etmiştir¹¹⁶².

Münzirî'nin muhtasarı *aslî* ile karşılaştırıldığında *Süneni Ebî Dâvûd*'un hem tertibine hem de içeriğine olabildiğince bağlı kaldığı görülmektedir. Bu husus diğer rivâyetü'l-hadis eser muhtasalarında pek karşılaşılmayan bir durumdur. Elimizdeki *Süneni Ebî Dâvûd*'un Şuayb el-Arnaût tahkikine bakıldığında kitap sayısı 36, hadis sayısı ise 5274'tür¹¹⁶³. Münzirî'nin muhtasarında ise kitap sayısı 36, hadis sayısı ise 5111'dir¹¹⁶⁴. Görüldüğü gibi *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*'ta kitap sayısı *aslî* ile aynı olmak ile birlikte muhtemelen tekrar eden bazı hadislerin alınmamasından dolayı hadis sayısında çok az bir azalma söz konusudur. Aynı şekilde bab başlıklarında da çok az bir tasarruf bulunmaktadır. Bab başlıkların isimlendirmelerinde nerede ise hiç müdahale edilmemiş ve her kitap bölümünün altında bulunan bab sayıları genel itibarı ile korunmuştur. Mesela *Süneni Ebî Dâvûd*'ta en son kitap olan "Edeb" kitabında 181 bab başlığı bulunurken Münzirî'nin muhtasarında 169 bab başlığı bulunmaktadır¹¹⁶⁵.

Bütün bu bilgiler ile beraber Münzirî'nin hem kitab bölümleri hem bab başlıklarını vermede hem de kitabına aldığı hadis sayısı ile *Süneni Ebî Dâvûd*'un tertibine olabildiğince bağlı kaldığını ifade etmek gerekmektedir.

2. Muhammed b. Hasen b. Ali el-Belhî (ö. ?) *Muhtasar*, vefat tarihi belli olmayan müellifin hicri VII. Yüzyılda yaşadığı ifade edilmektedir¹¹⁶⁶.

¹¹⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1004.

¹¹⁶² Bkz: Münzirî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, III, 468.

¹¹⁶³ Ebû Dâvûd, "Edeb" 181.

¹¹⁶⁴ Bkz: Münzirî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, III, 468.

¹¹⁶⁵ Krş: Ebû Dâvûd, "Edeb" 181; Münzirî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, III, 468.

¹¹⁶⁶ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 295.

3. İbn Kayyım el-Cevziyye Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zer'î (ö. 751/1350) *Tehzîbü Süneni Ebî Dâvûd*. Bu eser Ebû Davûd'un *Sünen* 'in muhtasarı¹¹⁶⁷ olarak ifade edilse de aslında eser, Münzîrî'nin İhtisârını *Tehzîb* amacı ile yazılmıştır¹¹⁶⁸. Eser 1891'de Delhî'de neşredilmiş, daha sonra Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Hâmid el-Fıkhî tarafından 1948 yılında tahkik edilmiştir¹¹⁶⁹. Eserin tek başına baskısı yapıldığı gibi Münzîrî'nin *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*'u ve Hattâbî'nin *Me'âlimü's-Sünen*'i ile birlikte de basılmıştır.

Bu eser Ebû Davûd'un *Sünen* 'in muhtasarı¹¹⁷⁰ olarak ifade edilse de aslında eser Münzîrî'nin ihtisârını *Tehzîb* amacı ile yazılmıştır. Zaten İbn Kayyım el-Cevziyye, eserin mukaddimesinde açıkça ifade ettiği görülmektedir.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Dâvûd'un ahkâm hadislerini güzel bir şekilde seçip tertip ettiği *Sünen* 'inine dair Münzîrî'nin illetlerini açıkladığı ve son derece iyi hazırladığı bir ihtisâr-tehzîb türü eser telif ettiğini ifade etmektedir¹¹⁷¹.

Münzîrî'nin bu eserini çok beğenen İbn Kayyım el-Cevziyye, “*Sünen* 'e dair nerede ise yapılacak başka faydalı bir şey bırakmamış” sözünü kullanmaktadır. Bununla beraber kendisinin ise *Tehzîbü Sünen* adlı çalışmasında Münzîrî'nin üzerine konuşmadığı veya tepkisiz kaldığı illetler hakkında değerlendirme, tashih etmediği hadisleri tashih etme ayrıca problemlili olup Münzîrî'nin tam olarak problemi gideremediği hadisleri değerlendirme gibi bazı çalışmalar yapacağını belirtmektedir¹¹⁷². İbn Kayyım el-Cevziyye'nin mukaddimede amaçladığı bu hedeflerinden hareketle onun eserinde sadece ihtisâr faaliyeti yapmadığı anlaşılmaktadır. Zira eser genel olarak incelendiğinde çokça değerlendirmelerin olduğu görülmektedir.

4. Şerefüddin Yahya b. Muhammed b. Said el-Kabânî (ö. 900/1495) *el-Müntekâ min Müsnedi Ahmed ve Süneni Ebî Davûd*¹¹⁷³.

¹¹⁶⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, IX, 107.

¹¹⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1005.

¹¹⁶⁹ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 295.

¹¹⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, IX, 107.

¹¹⁷¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzîbü's-Sünen*, I, 94.

¹¹⁷² İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzîbü's-Sünen*, I, 95.

¹¹⁷³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XIII, 224.

B. Tirmizî *Sünen* Muhtasarlari

1. Muhyiddîn İbn Arâbî (ö. 638/1240) *İhtisâru't-Tirmizî*¹¹⁷⁴. Eserin günümüze ulaşmadığı ifade edilmektedir¹¹⁷⁵.

2. et-Tûfî Necmüddîn Süleyman b. Abdulkavî el-Hanbelî el-Bağdâdî es-Sarsarî (ö. 716/1316) *Muhtasar*¹¹⁷⁶ / *Muhtasaru'l-Cami 'i's-Sahîh li't-Tirmizî*¹¹⁷⁷.

3. İbn 'Akîl Muhammed b. 'Akîl el-Bâlisî (ö. 729/1329) *Muhtasar*¹¹⁷⁸ *Muhtasaru'l- Cami 'i's-Sahîh li't-Tirmizî*¹¹⁷⁹.

Carl Brockelman, bu eserin İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) tarafından Tirmizî'nin *Cami 'i'*ne yapılan şerhin ihtisârı olduğunu ifade etmektedir¹¹⁸⁰. Ancak yapılan incelemeler neticesinde İbn 'Akîl, İbn Seyyidi'n-Nas'ın Şerh'ini değil bizzat Tirmizî'nin *Cami 'i'*ni ihtisâr ettiği ifade edilmektedir¹¹⁸¹. Esere ait yazma nüshasının iki cilt halinde Paris Kütüphanesi'nde (no: 710-711) bulunmaktadır¹¹⁸².

4. el-Alâî Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1359) *el-Mi'etü'l-müntekât min et-Tirmizî*¹¹⁸³. Bu eser, hadis cüz'ü mahiyetinde bir koleksiyon eserdir.

C. Nesâî *Sünen* Muhtasarlari

1. *el-Müctebâ*¹¹⁸⁴. Nesâî'nin daha önce telif ettiği *Sünen* 'indeki zayıf hadisleri çıkartıp *el-Müctebâ* ismi ile ihtisâr bilinen bir husustur.

Bu eserde *Sünen-i Kebîr*'de bulunan hadislerin illeti, vakf ve irsal durumları gibi sened hallerini bildiren bilgiler bulunmamaktadır. Yine *Sünen-i Kebîr*'deki bab miktarına

¹¹⁷⁴ Ġibrînî, 'Unvânu'd-dirâye fîmen 'urîfe mine'l-ulemâi fî'l-mietî's-sâbi'ati bi Becâye, 164.

¹¹⁷⁵ Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 393.

¹¹⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 559; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 303.

¹¹⁷⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, II, 907; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 583.

¹¹⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 559; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 303.

¹¹⁷⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 296; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, II, 907.

¹¹⁸⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 191.

¹¹⁸¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, IX, 252; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 559.

¹¹⁸² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 303.

¹¹⁸³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 213.

¹¹⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1006; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 197; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 328.

sahip değildir. *Sünen-i Kebîr*'de bulunan siyer, menakıb, tıbb, farâiz gibi kitaplar *el-Müctebâ*'da bulunmamaktadır¹¹⁸⁵.

Bu itibarla Nesâî'nin bu faaliyeti hadis rivayet kitapları alanında ilk ihtisâr çalışmaları arasında sayılabilir.

2. İbnü's-Sünnî Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî'nin (ö. 364/975) Nesâî'nin *Sünen*'ini *el-Müctebâ*¹¹⁸⁶ *Muhtasaru Süneni'n-Nesâî* ismi ile ihtisâr etmiştir¹¹⁸⁷.

3. Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) *el-Müntehab min Süneni'n-Nesâî*. Zehebî'nin belirttiğine göre es-Silefî, Nesâî'nin *Sünen*'ini hacimli bir cüzde intihâb etmiştir¹¹⁸⁸.

D. İbn Mâce *Sünen* Muhtasarlari

1. Zehebî *el-Mücerred fî esmâ'i ricâli Süneni İbn Mâce*¹¹⁸⁹.

Eserde, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde yer aldığı halde *Sahîhayn*'da rivayetlerine yer verilmeyen 1939 râviyi kendi içinde alfabetik tabakalar halinde bir araya getirilmiştir¹¹⁹⁰.

E. ed-Darekutnî'nin *Sünen* Muhtasarlari

1. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. el-Kasım el-Furyânî (ö. 778/1378) *Muhtasaru Süneni'd-Dârekutnî*¹¹⁹¹ Darekutnî'nin *Sünen*'ini ihtisâr etmiştir¹¹⁹².

F. Beyhâkî *es-Süneni'l-Kebîr* Muhtasarlari

1. Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341) *Muhtasaru's-Süneni'l-Beyhakî*¹¹⁹³.

¹¹⁸⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 25 (çevirmenin ilavesi).

¹¹⁸⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, II, 80.

¹¹⁸⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1059.

¹¹⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, XXI, 26.

¹¹⁸⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 199.

¹¹⁹⁰ Altıkulaç, "Zehebî", XLIV, 186.

¹¹⁹¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1406.

¹¹⁹² Kettânî, *Hadis Literatürü*, 28 (çevirmenin ilavesi). Özbek, bu eserin yazma nüshasının Bengal Kütüphanesinde II, 86, no: 193'te bulunduğunu ifade etmektedir. .

¹¹⁹³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1051.

2. İbn Abdilhâdî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343) *Ta'lik 'alâ-Süneni'l-Beyhakî*¹¹⁹⁴.
3. İbn Abdülhak Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Ahmed el-Vâsıtî (ö. 744/1344) *Muhtasaru's-Süneni'l-kebîr li'l-Beyhakî*¹¹⁹⁵.
4. Zehebî (ö. 748/1348) *el-Mühezzebe fî'htisâri's-Süneni'l-kebîr*, (*Muhtasaru's-Süneni'l-kübrâ*)¹¹⁹⁶. Beyhakî'ye ait *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın muhtasarıdır¹¹⁹⁷.

Telifinden sonra Müslüman ilim dünyasında dikkatleri çekmeyi başaran *Sünenü'l-Kebîr*, fıkıh bablarına göre tertip edilmiş olup ahkâm konularına dair merfu hadislerin yanında mevkuf ve maktu haberleri de barındırmaktadır. İbnü's-Salâh, Zehebî ve İbn Hacer gibi hadis ilminde kendilerini kabul ettirmiş bilginler tarafından iltifatlara mazhar olan eser üzerine birçok şerh, nüket, ihtisâr ve tehzîb türü eserler yazılmıştır¹¹⁹⁸.

Zehebî, *el-Mühezzebe* adlı ihtisârının mukaddimesinde *asıl* kitaptaki hadisleri ihtisâr etmeyeceğini, sadece isnadları ihtisâr edeceğini söylemektedir¹¹⁹⁹. *Sünenü'l-Kübrâ*'da olduğu ifade edilen yaklaşık 30000 isnadın varlığı göz önünde bulundurulduğunda eğitim-öğretim faaliyetlerinde artık isnadlara ihtiyaç duyulmayan bir dönemde ilim ile uğraşanlara kolaylık sağlamak için Zehebî'nin yapmış olduğu bu faaliyetin kıymeti daha çok anlaşılabacaktır.

Zehebî, mümkün olduğunca mükerrer rivayetlerden kaçınacağını ve birçok isnad hakkında bilgisi dâhilinde değerlendirmelerde bulunacağını belirtmektedir. Hadisin *Kütüb-i Sitte*'de bulunması halinde hangi eserde geçtiğini belli etmek için rumuzlar kullanacağını, *Kütüb-i Sitte*'de bulunmaması halinde ise rivayetin nerde geçtiğine dair tahricini yapacağını ifade etmektedir¹²⁰⁰.

¹¹⁹⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1051.

¹¹⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1007; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 63.

¹¹⁹⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 230.

¹¹⁹⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'ade*, II, 323; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1007; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 50; Altıkulaç, "Zehebî", XLIV, 185.

¹¹⁹⁸ Zehebî, *el-Mühezzebe*, I, ج-أ, (muhakkikin mukaddimesi).

¹¹⁹⁹ Zehebî, *el-Mühezzebe*, I, 5.

¹²⁰⁰ Zehebî, *el-Mühezzebe*, I, 5.

Bununla birlikte Zehebî'nin muhtasarında *Sünenü'l-Kübrâ*'da yer alan bazı babları birleştirme, bazen de bab başlıklarını ihtisâr etme, isnadta ravinin verilen ismini tam olarak açıklama gibi birçok tasarrufta bulunduğu ifade edilmektedir¹²⁰¹.

5. İbnü't-Türkmânî Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. el-Mardînî (ö. 750/1349) ait Beyhâkî'nin *Sünen-i*'ne yönelik eleştiriler ve itirazlarda bulunduğu bir şerh olan *el-Cevherü'n-nakî fi'r-reddi 'ale'l-Beyhakî* adlı eseri Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) *Tercî'u'l-Cevheri'n-nakî fi'r-red 'ale'l-Beyhakî* ismiyle ihtisâr edip alfabetik olarak düzenlemeye başladığı çalışması vefatından dolayı "mîm" harfinde kalmıştır¹²⁰².

6. el-Bûsîrî Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 840/1436) *Fevâ'idü'l-müntekâ li-zevâ'idi'l-Beyhakî*.¹²⁰³

7. Abdulvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565) *Muhtasar*¹²⁰⁴/*el-Menhecü'l-mübîn fi beyânî edilleti'l-müctehidîn* adlı eser Beyhâkî'nin sünenine yazılmış ihtisâr olarak tanıtılmaktadır¹²⁰⁵.

3.1.2.4. Müstedrek Türü Eserlerin Muhtasarlari

1. Zehebî, *Telhîsü'l-Müstedrek*¹²⁰⁶/*Muhtasaru'l-Müstedrek*¹²⁰⁷/ (veya) *el-Müstedrek 'ala'l-Müstedrek*¹²⁰⁸. Zehebî eserinde *Müstedrek*'teki birçok hadisin zayıflık, münkerlik ve uydurma durumlarına işaret etmiştir¹²⁰⁹.

*Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin eseri üzerine yapılan en önemli çalışmadır. Müellifin bazı hadislerle ilgili yanlış hükümleri tashih ettiği eser el-Müstedrek ile birlikte defalarca neşredilmiştir*¹²¹⁰. Zehebî ayrıca *el-Müstedrek*'teki 100 kadar mevzû rivayeti *el-Müstedrek 'alâ Müstedrek* adlı eserinde toplamıştır¹²¹¹.

¹²⁰¹ Zehebî, *el-Mühezzebe*, I, كـ (muhakkikin mukaddimesi).

¹²⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1007; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havaşî*, II, 1052.

¹²⁰³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havaşî*, II, 1052.

¹²⁰⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1007.

¹²⁰⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 230.

¹²⁰⁶ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 324.

¹²⁰⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

¹²⁰⁸ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 455.

¹²⁰⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 14.

¹²¹⁰ Hatiboğlu, "el-Müstedrek", XXXII, 135.

¹²¹¹ Altıkulaç, "Zehebî", XLIV, 184.

Kaynaklarda *Telhîsü'l-Müstedrek*¹²¹², *Muhtasaru'l-Müstedrek*¹²¹³ veya *el-Müstedrek 'ala'l-Müstedrek*¹²¹⁴ gibi çeşitli adlar ile anılan eser, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitaplarına almadıkları hadisleri derleme hedefi ile Hâkim en-Nisâbü'rî tarafından telif edilen *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn* isimli kıymetli eserin muhtasarıdır¹²¹⁵.

Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*'ı üzerine yapılan en önemli çalışma olan bu muhtasar eserde¹²¹⁶ Zehebî, *Müstedrek*'teki birçok hadisin zayıflık, münkerlik ve uydurma durumlarına işaret etmiştir¹²¹⁷.

Zehebî, *Müstedrek*'teki hadislerle ilgili yanlış hükümleri tashih, değerlendirmeler ve tenkitler ile *Müstedrek*'teki hadislerinin büyük çoğunluğunun sahîh olmadığı sonucuna vardığı belirtilmektedir. Geriye kalan hadislerin yarısı ise illetli olmasına rağmen sahîh olduğunu, diğer yarısının ise zayıflık, münkerlik ve uydurma durumlarına işaret ettiği ifade edilmektedir¹²¹⁸. Bu bilginin yanında Zehebî'nin *Müstedrek*'teki hadisleri tektik ettiğini ifade etmek güçtür. Zira onun bazı rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı tespit edilmiştir¹²¹⁹. Ayrıca Zehebî'nin bir başka eserinde *Müstedrek* üzerine yazdığı muhtasarının tetkik etmeye ihtiyaç olduğunu ifade etmesi bu eserinden tam razı olmadığı anlamı çıkmaktadır¹²²⁰.

Zehebî, *Müstedrek*'teki isnadları genellikle baş tarafından Buhârî ve Müslim'in hocalarının veya onların hocalarının olduğu tabakaya kadar ihtisâr ettiği, isnad 'alî olması durumunda ise bir tasarrufta bulunmadığı belirtilmektedir. Bu tutumunun sebebi tasnif faaliyetinden sonra telif edilen eserlerin ravilerinin ihtisâr etme isteği olduğu ifade edilmektedir¹²²¹. Zehebî'nin muhtasar eserinde Hâkim'in bazı hadislerle dair değerlendirmelerini maksadı bozacak derecede ihtisâr ettiği, bazı hadislerin

¹²¹² Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 324.

¹²¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

¹²¹⁴ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 455.

¹²¹⁵ Yâsir eş-Şimâlî, "Menhecü'z-Zehebî fi Telhîsi'l-Müstedrek li'l-Hâkim", 3.

¹²¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

¹²¹⁷ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 14.

¹²¹⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 14; Geniş bilgi için bkz: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû*, 248.

¹²¹⁹ Yâsir eş-Şimâlî, "Menhecü'z-Zehebî fi Telhîsi'l-Müstedrek li'l-Hâkim", 6.

¹²²⁰ Zehebî, *Siyer*, XVII, 176.

¹²²¹ Yâsir eş-Şimâlî, "Menhecü'z-Zehebî fi Telhîsi'l-Müstedrek li'l-Hâkim", 12.

değerlendirmesi hakkında Hâkim ile aynı kanaatte bazılarında ise farklı kanaatte olup onu eleştirdiği gibi birçok değerlendirmeler yaptığı zikredilmektedir¹²²².

2. İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer (ö. 804/1401) *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*. Eserinde Zehebî'nin *Telhîsü'l-Müstedrek* adlı eserini ihtisâr etmiştir¹²²³. Ayrıca İbnü'l-Mülakkın eserine yeni bilgiler eklemesinin yanında hem Zehebî'nin hem de Hâkim'in bazı hatalarına dikkat çekmiştir¹²²⁴.

3. Zehebî, *Muhtasaru'l-Müstedrek li'l-Herevî*¹²²⁵.

4. Süyûtî (ö. 911) *Tavdihü'l-müdreğ ve tashihü'l-Müstedrek*¹²²⁶.

3.1.3. Rivâyetü'l-Hadis Edebiyatına Dayalı Eserlerin Muhtasarlari

3.1.3.1. Belirli Konular veya Özel Amaçlarla Derlenen Eserlerin Muhtasarlari

3.1.3.1.1. Cem' Türüne Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. el-Hümejdî Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (ö. 488/1090) *el-Cem' beyne's-Sahihayn*¹²²⁷/*el-Cem' beyne's-Sahihayn li'l-Buhârî ve Müslim*¹²²⁸.

Müslümanlar arasında teveccüh gören bu eserin birçok ihtisârı yapılmıştır. Aynı zamanda kendinden sonra başta Buhârî ve Müslim'in *sahih* 'leri ile ilgili olmak üzere hadis konusunda yazılan birçok esere kaynaklık etmiştir. Bunlardan İbnu'l-Esîr, *Camîu'l-Usul*'unde Hümejdî'den bolca istifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî, en-Nevevî, Mizzî, İbn Hacer gibi alimler eserlerinde kendisinden istifade edenler arasındadır¹²²⁹. Tespit edilebildiği kadarıyla Hümejdî'nin bu eserine iki tane muhtasar yazılmıştır.

¹²²² Geniş bilgi için bkz: Yâsir eş-Şimâlî, "Menhecü'z-Zehebî fi Telhîsi'l-Müstedrek li'l-Hâkim", 12-21.

¹²²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1672.

¹²²⁴ Hatiboğlu, "el-Müstedrek", XXXII, 135; Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", XV, 191.

¹²²⁵ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, I, 34. (Muhakkik'in Mukaddimesi)

¹²²⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1675.

¹²²⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 255.

¹²²⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 122.

¹²²⁹ Bkz: Hümejdî, *el-Cem' beyne's-Sahihayni'l-Buhârî ve Müslim*, I, 23-28 (muhakkikin mukaddimesi).

1a. Abdulazîz b. Rıdvân ‘İzzuddîn Ebû Muhammed el-Hanbelî (ö. 605 civarları) *Matla’u’n-neyyireyn fi’l-cem’i beyne’s-Sahîhayn*¹²³⁰.

1b. Muhammed er-Rûmî (ö.?) *Muhtasaru’l-Cem Beyne’s-Sahihayn li’l-Humeydi*¹²³¹.

2. İbnü’l-Esîr Mübârek b. Muhammed’in (ö. 606/1210) *Câmiu’l-Usûl li-Ehâdîsi’r-Resûl*¹²³².

İbnü’l-Esîr, kendisinden önce Rezîn b. Muaviye’nin *Kütub-i Sitte* hadislerini bir araya getirme amacıyla telif ettiği *et-Tecrîd li’s-sıhah ve’s-sünen* diye de anılan *el-Cem’ beyne’l-usûli’s-sitte* eserinde birtakım eksiklikler olduğu ve yeniden tertip edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle *Câmiu’l-Usûl li-Ehâdîsi’r-Resûl* eserini telif etmiştir.

İbnu’l-Esîr’in, *Câmiu’l-usûl li-ahâdîsi’r-Rasûl*’u üzerine şerhler yapıldığı gibi birtakım muhtasarlar da yapılmıştır. Bu muhtasarlardan ulaşabildiğimiz eserler şunlardır.

2a. İbnu’l-Esîr, *Muhtasaru Câmi’i’l-usûl li-ahâdîsi’r-Rasûl* adıyla kendi eserini ihtisâr etmiştir¹²³³.

2b. İbnü’l-Bârizî, Hibetullâh b. Abdîrahîm b. İbrâhîm el-Cühenî el-Hamevî (ö. 738/1338) tarafından telif edilen yazdığı *Tecrîdü’l-usûl*¹²³⁴/*Tecrîdü Câmi’i’l-usûl min ahâdîssi’r-Resûl* adlı eserin çeşitli yazmaları olduğu ifade edilmektedir¹²³⁵.

2c. İbnü’d-Deyba‘, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfi‘ ez-Zebîdî (ö. 944/1537) *Teysîrû’l-vusûl ilâ Câmi’i’l-usûl min hadîsi’r-Resûl*¹²³⁶.

İbnü’d-Deyba‘, ebced harflerine göre eseri tertib etmiş ayrıca birtakım değişiklikler de yaparak İbn Esîr’in eserini ihtisâr etmiştir. Eserin birçok yazması mevcut olup çeşitli baskıları yapılmıştır¹²³⁷.

¹²³⁰ el-Mecma‘u’l-Melikî, *el-Fihrisu’s-şâmil*, I, 652 Eserin bir yazma nüshası Millet Genel Kütüphanesi’nde (Feyzullah 542) bulunmaktadır. .

¹²³¹ el-Mecma‘u’l-Melikî, *el-Fihrisu’s-şâmil*, I, 652.

¹²³² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 535.

¹²³³ el-Mecma‘u’l-Melikî, *el-Fihrisu’s-şâmil*, III, 1401.

¹²³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 536.

¹²³⁵ Bkz: Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, VI, 195.

¹²³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 537.

¹²³⁷ Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, VI, 195.

İbnü'd-Deyba'ın *Teysîrû'l-vusûl'u Câmi'i'l-usûl* ile genel olarak karşılaştırıldığında ilk planda şu hususlar göze çarpmaktadır. Bu hususların ilki *Câmi'i'l-usûl'un* girişinde başta hadis usulü konuları olmak üzere hadis ilmi ile ilgili önemli konulara değinen mukaddimenin *Teysîrû'l-vusûl'da* yer almadığı görülmektedir¹²³⁸. İkinci olarak ise bilindiği gibi İbnü'l-Esîr gerekli gördüğünde *Câmi'i'l-usûl'e* aldığı rivayetler hakkında açıklamalar ve değerlendirmeler yapmaktadır. İbnü'd-Deyba'ın muhtasar çalışmasına bakıldığında ise bu açıklama ve değerlendirmelerin kahir ekseriyetinin hazfedildiği görülmektedir¹²³⁹. Dolayısıyla İbnü'd-Deyba'ın *Câmi'i'l-usûl'un* muhtevasında tasarrufları söz konusudur. Bunun yanında İbnü'd-Deyba'ın *Teysîrû'l-vusûl'da* *Câmi'i'l-usûl'un* tertip ve düzenine genel olarak uyduğu söylenilebilir. Bu eser *Câmi'i'l-usûl'un* en çok teveccüh gören muhtasarlarından olup birçok şerh, haşiye gibi eserlere konu olmuştur¹²⁴⁰.

2d. Ebû Ca'fer Muhammed el-Mervezî (ö. 682'den sonra) *Muhtasaru Câmi'i'l-usûl min ahâdîssi'r-Rasûl li'bni'l-Esîr*¹²⁴¹ vefat tarihi tam olarak verilmemiş olsa da eserini 69 yaşındayken hicri 682 yılında tamamladığı ifade edilmektedir.

2e. el-Alâî, Selahuddîn Halil b. Keykeldî (ö. 761/1361) *Tehzîbu'l-usûl fî ahadîsi'r-Rasûl /Tehzîbu'l-vusûl ilâ muhtasari Câmi'i'l-Usûl*¹²⁴².

2f. İzzuddîn Muhammed b. Muhammed et-Tebrîzî el-Ba'î (ö. h VIII asır) *Muhtasaru Câmi'i'l-usûl*¹²⁴³.

2g. Muhammed b. Yahya b. Behrân es-Sa'dî el-Yemenî (ö. 957) *Mu'temedü zevi'l-'ukûl min Câmi'i'l-usûl*¹²⁴⁴.

2h. Abdullah el-Medenî (ö. 971) *Sünnetu'l-Akvâl ve'l-ef'al*¹²⁴⁵.

2ı. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî (ö. 1094/1683) *Cem'u'l-fevâ'id min Câmi'i'l-usûl ve Mecma'i'z-zevâ'id*¹²⁴⁶. Eserin

¹²³⁸ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, I, 35-207; krş. İbnü'd-Deyba', *Teysîrû'l-vusûl*, I, 10.

¹²³⁹ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, I, 258-271; krş. İbnü'd-Deyba', *Teysîrû'l-vusûl*, I, 22-24.

¹²⁴⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 712.

¹²⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 536; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XII, 14.

¹²⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 536-537; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 123.

¹²⁴³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 712.

¹²⁴⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 713.

¹²⁴⁵ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, II, 897; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 713.

¹²⁴⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 196; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 53.

adından anlaşılacağı üzere İbn Esîr ve Heysemî'nin eserlerini bir araya getirmiştir. Ayrıca Rûdânî, İbn Mâce ve Dârimî'nin es-Sünen'lerini ilâve etmek suretiyle on dört temel hadis kitabındaki hadislerin isnadını hazfetmiştir. Tekrarları ise önemli ölçüde hazfedip eserini oluşturmuştur¹²⁴⁷.

3. Süyûtî *el-Câmi 'u's-sağîr min hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*.

Bu eser Süyûtî'nin daha önce telif etmeye başladığı ve yetmiş bir hadis kitabını *Cem'u'l-Cevâmî'*, adı ile bir araya getirmeye çalıştığı ancak tamamlayamadığı büyük eserinin bir çeşit muhtasarıdır¹²⁴⁸. Eser üzerine pek çok şerh haşiye yazılmıştır. Ayrıca başta müellifin kendisi olmak üzere *el-Câmi 'u's-sağîr* üzerine pek çok muhtasar eserler yazılmıştır¹²⁴⁹.

3a. Süyûtî *el-Câmi 'u's-sağîr*'i *Muhtasaru'l-Câmi 'i's-sağîr* olarak ihtisâr etmiştir¹²⁵⁰.

3b. eş-Şa'rânî Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed el-Mısri (ö. 973/1565) *el-Bedrü'l-münîr fî ğarîbi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*¹²⁵¹.

Mesâbihu's-Sünne Muhtasarlari

1. Abdulkahir es-Sühreverdî (ö. 563/1168) *Muhtasaru Miktâtî'l-Mesâbih*. Bu eser *Mesâbihu's-Sünne* üzerine hazırlanan *Miktâtü'l-Mesâbih* adlı eserin ihtisârıdır¹²⁵².

2. İbnü'l-Bâzirî, Hibetullâh b. Abdirrahîm b. İbrâhîm el-Cühenî el-Hamevî (ö. 738/1338) *el-Misbâh*. Begavî'nin *Mesâbihu's-sünne* adlı eserinin muhtasarıdır¹²⁵³.

et-Terğîb ve't-Terhîb Muhtasarlari

Münziri, eserine almak istediği terğîb ve terhib hadisleri genellikle *Kütub-i Sitte*, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı, İbn Hibbân ve İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'leri, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *el-Müsned*'leri, Taberânî'nin üç *Mu'cem*'i ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *el-Müstedrek*'i gibi hadis eserlerinden seçmiştir. Bunun yanında sened

¹²⁴⁷ Ahmet Yücel Rûdânî, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 184-185.

¹²⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 560.

¹²⁴⁹ Bkz: Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 714-724.

¹²⁵⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 609.

¹²⁵¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 609.

¹²⁵² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, V, 311.

¹²⁵³ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1507.

kısmı hazfedilmiş sadece sahâbî ravisi verilmiştir. Bu gözle bakıldığında bir ihtisâr mantığı taşıdığı söylenilebilir. Bu eser üzerine de çeşitli muhtasar çalışmaları yapılmıştır.

1. Ebû Yâsir Muhammed b. Ammâr el-Malikî'nin (ö. 844/1440) *et-Teysîr ve't-takrîb*¹²⁵⁴/*et-Takrîb fî 'htisâri't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münziri*¹²⁵⁵

2. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) 855 sahih rivayeti bir araya getirip râvileri hakkındaki görüşlerini kısaca belirttiği *Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münziri*¹²⁵⁶. E ser ayrıca *Tehzîbü't-Terğîb ve't-terhîb* adı ile de basılmıştır.¹²⁵⁷

3. İbnü'd-Deyrî diye anılan Muhammed b. Ebû Bekir es-Safedî'nin (ö. 862/1458) *et-Takrîb ilâ kitâbi't-Terğîb ve't-terhîb*¹²⁵⁸

4. Cemâlüddîn Muhammed b. Ömer Bahrak (ö. 930/1524) *Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münziri*¹²⁵⁹/*et-Takrîb ve't- Tehzîb Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb*¹²⁶⁰

5. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517) *Müntekâ Tuhfetü'l-habîb li'l-habîb*. Bu eser Şihâbüddîn Ahmed b. Ebû Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî'nin (ö. 840/1436) *Terğîb* üzerine yazdığı zeyil ve şerhi olan *Tuhfetü'l-habîb li'l-habîb bi'z-zevâ'id 'ale't-Terğîb ve't-terhîb* adlı eserin ihtisârıdır¹²⁶¹.

3.1.3.1.2. Ahkâm Hadislerine Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. İbnü'l-Carûd Ebû Muhammed Abdullâh b. Alî en-Nîsâbü'rî (ö. 307/919-20) *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-müsnede 'an Rasûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem*. Müellifin seçtiği ahkâm hadislerin fıkıh bablarına göre tasnif ettiği eseridir¹²⁶².

el-Müntekâ, Müellifin seçtiği ahkâm hadislerin fıkıh bablarına göre tasnif ettiği eserdir¹²⁶³. Zehebî, tek cilt halinde ahkâm hadisleri konu edindiğini ifade ettiği *el-*

¹²⁵⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 257.

¹²⁵⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

¹²⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 400.

¹²⁵⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

¹²⁵⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1399; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

¹²⁵⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XI, 89.

¹²⁶⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 578.

¹²⁶¹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 577.

¹²⁶² İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 45.

¹²⁶³ Abdullâh b. Ali b en-Neysâbü'rî İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede 'an Rasûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem*, thk. Abdurrahman b. Abdullah b. Akîl riyasetinde Merkezi'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lumât, Daru't-Te'sîl, Kahire 2014.

Müntekâ'nın hadis münekkitlerinin içtihat farklılıkları sebebiyle tenkit ettikleri çok az hadis dışında içerdiği hadislerin tamamının sahîh olduğunu ve hasen derecesinin altına kesinlikle düşmediğini açıkça belirtmektedir¹²⁶⁴.

Eserde tahrîc edilen rivayetlerin nerede ise hepsi merfû' olup sikâ hocalarından tahammül ettiği rivayetleri genellikle semâ veya kıraat yoluyla elde ettiği belirtilmektedir. Böylelikle İbnü'l-Cârûd'un eserini oluştururken rivayetleri sika kabul edilen hocalardan ve muteber tahammül yöntemleriyle almaya özen gösterdiği ifade edilebilir¹²⁶⁵.

Eserine telif amacı niteliğinde olan sadece ahkâm hadisleri seçip bunları fıkhi bablar altında tasnif etmiştir. Kendisine göre sahîh ve âlî isnadlı rivayetleri tercih etmeye çalışmış, tekrarlayan rivayetleri ihtisâr etmiştir¹²⁶⁶.

İbnü'l-Cârûd'un vefat tarihi göz önünde bulundurularak *el-Müntekâ* eserinin hadis rivayet eserlerinin henüz yeni vücut bulduğu bir dönemde telif edildiği görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki bilgilerden hareketle İbnü'l-Cârûd'un eserinde ahkâm hadislerini seçme işinden dolayı eserine *el-Müntekâ* ismi verildiği anlaşılmaktadır.

2. İbnü'l-Harrât (ö. 582/1186) *Muhtasaru Ahkâmi's-Şer'iyye min hadîsi Rasûlillâh*.

İbnü'l-Harrât hakkında yapılan çalışmada söz konusu eserin İbnü'l-Harrât'a ait *el-Ahkâmü'l-Kübrâ*'nın muhtasarı olduğu belirtilmektedir. Ancak yapılan araştırmada bu eserin İbnü'l-Harrât'ın bir başka eseri olan *el-Ahkâmü'l-Vüstâ*'nın muhtasarı olan *Ahkâmü's-Suğrâ* olduğu sonucuna varılmıştır¹²⁶⁷.

3. İbn Teymiyye Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh (ö. 652/1254) *el-Müntekâ fi'l-ahkâmi's-şer'iyye min kelâmi hayri'l-beriyye*.

Müntekâ'l-ahkâm, *el-Müntekâ min ahhâri'l-Mustafâ*, *el-Müntekâ min el-Ahkâmu'l-kübrâ* gibi çeşitli adlarla anılan bu eserin müellifin daha önce telif ettiği *el-Ahkâmu'l-kübrâ* adlı eserinin ihtisârı olduğu ifade edilmiştir.¹²⁶⁸ Ancak istifade edilen

¹²⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, XIV, 239.

¹²⁶⁵ Geniş bilgi için bkz: Ali Çelik, "İbnü'l-Cârûd ve el-Müntekâ Adlı Eseri", *Artuklu Akademi*, 7 (2), 2020, 279-307.

¹²⁶⁶ İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ*, 35-37 (muhakkikin mukaddimesi).

¹²⁶⁷ Öztoprak, *İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (v. 582/1186) hadis ilmindeki yeri*, 91.

¹²⁶⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 59.

eserin neşrinde bu iddiayı destekleyecek İbn Teymiyye tarafından sarfedilen herhangi bir ibareye rastlanılmamıştır. Bunun yanında İbn Teymiyye mukaddimesinde kitabını *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden rivayetler seçerek oluşturduğunu belirtmektedir¹²⁶⁹.

Ayrıca İbn Teymiyye, kitabındaki hadisleri yaşadığı çağda fıkıh ilmiyle uğraşanların takip etmiş oldukları tertibe göre tertibleyeceğini ifade etmektedir¹²⁷⁰. Bu ayrıntı bize ancak müellifin yaşadığı çağdaki fakihlerin ahkâm hadisleri tertip etmedeki metodu hakkında bilgi verebilmektedir. Ayrıca eserin ismindeki munteka kelimesinin bir seçki yapma anlamında kullanıldığı düşünülmektedir.

4. İbn Dakikü'l-İd'in (ö. 702/1302) senesinde sadece sahâbî râvileri zikrederek ahkâm hadislere dair oluşturduğu *el-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm* adlı eser üzerine ihtisâr çalışmaları yapılmıştır.

5a. Kutbüddîn Abdulkerim b. Abdinnûr el-Halebî (ö. 735/1335), hocasının eserini *el-İhtimâm bi-telhîsi Kitâbi'l-İlmâm fî Ehâdîsi'l-Ahkâm* adı ile ihtisâr etmiştir¹²⁷¹.

5b. Alâuddîn Ali b. Balabân (ö. 739/1339) *Telhîsü'l-imâm fî Ehâdîsi'l-Ahkâm li'bni Dakikü'l-İd*¹²⁷².

6. İbn Abdülhâdî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343) *el-Muharrer fî'l-hadîs*¹²⁷³.

7. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Aclûnî'nin (ö. 831/1427) *el-Müntehabü'l-Muhtâr fî ahkâmi'l-Muhtâr*¹²⁷⁴. Aclûnî bu eserini daha önce yazdığı *el-İhkâm fî ahkâmi'l-Muhtâr* adlı eserini ihtisâr ederek oluşturmuştur.

¹²⁶⁹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Müntekâ fî'l-ahkâmi's-şer'iyye min kelâmi hayri'l-beriyye*, thk. Târik b. Ivazullah, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 2017, 27.

¹²⁷⁰ İbn Teymiyye, *el-Müntekâ*, 27.

¹²⁷¹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 269.

¹²⁷² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII, 48; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, I, 60.

¹²⁷³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 270.

¹²⁷⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX, 24.

3.1.3.1.3. Mevzu Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), hadis adıyla uydurulan rivayetlere dair kaleme aldığı meşhur *el-Mevzû'ât* eserine yönelik birçok muhtasar eser telif edilmiştir.

1a. Celauddîn Ebû İshak İbrâhim b. Osman el-Mârânî (ö. 622/1225) *Tecrîdü'l-Mevzû'ât li'bni'l-Cevzî*. Eserin yazma nüshası Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa (no: 459) bulunmaktadır.

1b. Abdullah b. Muhammed b. Selîm b. Dâvûd b. Yûsuf en-Nevâcî'nin (ö. 748/1347) *Muhtasaru Mevzû'âtı İbni'l-Cevzî*. Bu eserin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde (nr. 619) bulunduğu belirtilmektedir¹²⁷⁵.

1c. Zehebî, *Ehâdîsü muhtâre min Mevzû'âtı'l-Cûrekânî vebni'l-Cevzî*. Zehebî bu eserini el-Cûzekânî'ye ait *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*'i ile İbn Cevzî'nin *el-Mevzû'ât* isimli eserlerinden doksan dokuz mevzu hadisi intikâ ederek meydana getirmiştir. Eser 1984/1404 yılında Medine'de Abdurrahman b. Abdulcebbar el-Ferîvâî tahkiki ile yayınlanmıştır¹²⁷⁶.

Elimizdeki neşirde Zehebî'nin eserine dair bir mukaddimenin olmadığı görülmektedir¹²⁷⁷. Ancak muhakkik girişte eseri tanıtıcı bilgiler vermektedir. Buna göre Zehebî, rivayetleri işlerken uzun metinleri ihtisâr etmekte, bazen de uzun olmayan metinleri ihtisâr etmektedir. Ayrıca bazen isnadlardan önce metinleri zikrettiği, bazen de isnadlardan sonra metinleri manen zikretmektedir. Zehebî'nin rivayetlerin metinlerine bu şekilde özensiz davranmasının sebebi ise (kitabına aldığı) bu rivayetlerin sadece mevzu olduğunu bildirmek amacı gözetmesi olduğu belirtilmektedir¹²⁷⁸.

Zehebî'nin isnad kullanım yöntemi ise zikrettiği rivayetin isnadları bazen hangi kitaptan geçiyorsa onun isnadını aynen kullanarak isnadtaki problemlere işaret ettiği bazen de isnadın hepsini hazfedip isnadtaki problemleri kişileri zikrettiği bildirilmektedir.

¹²⁷⁵ M. Yaşar Kandemir, "el-Mevzû'ât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 498.

¹²⁷⁶ Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîfî kütübi'l-hadîs*, 189; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 46.

¹²⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Ehâdîsü muhtâre min Mevzû'âtı'l-Cevrakânî ve'bni'l-Cevzî*, thk. Abdurrahman b. Abdulcebbar el-Ferîvâî, Mektebetu'd-Dâr, Medine 1984, 23.

¹²⁷⁸ Zehebî, *Ehâdîsü muhtâre*, 15.

Ayrıca kitabına aldığı bazı rivayetler hakkında verilen hükümlere bağlı kalmaksızın yeniden değerlendirdiği ifade edilmektedir¹²⁷⁹.

1d. Zehebî, İbn el-Cevzî'nin uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan *el- 'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi (ahbâri)'l-vâhiye* eserini *Telhîsü'l- 'İleli'l-mütenâhiye fi'l-ahâdîsi'l-vâhiye* adıyla ihtisâr etmiştir¹²⁸⁰. Birden çok baskısı yapılan eseri Mahfûzürrahmân Zeynullah es-Silefî (ö. 1998) tarafından Yüksek Lisans tezi olarak (1980) tahkik edilmiştir. Daha sonra *Telhîsü'l- 'İleli'l-mütenâhiye li'l-İmâm İbni'l-Cevzî* adı ile neşredilmiştir¹²⁸¹.

1e. İbn Kayyım el-Cevzî (ö. 751/1350) *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*. Bu eserin İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ının muhtasarı olup olmadığı hakkında şüpheler bulunmaktadır¹²⁸². Bu çalışmayı, İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ına yapılan en iyi ihtisârlardan sayan el-Ğavrî, kanaatini şöyle belirtmektedir: *'her ne kadar müellif bu kitabını İbnu'l-Cevzî'nin el-Mevzû'ât isimli eserini ihtisâr ederek oluşturduğunu söylemese de iki eser karşılaştırıldığında el-Menârü'l-münîf'in el-Mevzû'ât isimli eserin ihtisârı olduğu açıkça ortaya çıkacaktır'*¹²⁸³.

Eserin kullanımda olan neşrinden hareketle müellifin *el-Menârü'l-münîf*'e mukaddime yazmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı müellifin eserini kesin olarak hangi saiklerden dolayı telif ettiğini belirlemek zordur. Ancak bu kitabın müellifin kendisine mevzu hadisleri senetler olmaksızın bilinip bilinmeyeceğine dair yöneltilen bazı soruları üzerine bu ilimde derinleşmiş âlimlerin yöntemleri üzerine cevaplar vermek için kitabını oluşturduğu ifade edilebilir¹²⁸⁴.

İbn Kayyım el-Cevziyye, eserini oluştururken takip ettiği yöneme bakıldığında daha önce telif edilmiş olan İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ından istifade ettiği gibi başta klasik/kurucu hadis rivayet kitapları sayılan *Kütüb-i Sitte* olmak üzere birçok hadis

¹²⁷⁹ Zehebî, *Ehâdîsu muhtâre*, 16.

¹²⁸⁰ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, I, 47.

¹²⁸¹ Bkz: Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Telhîsü'l- 'İleli'l-mütenâhiye li'l-İmâm İbni'l-Cevzî*, thk. Mahfûzürrahmân Zeynullah es-Silefî, Mektebetu'l-Furkân, Dubâi 2020.

¹²⁸² Ğavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, 190.

¹²⁸³ Ğavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, 190.

¹²⁸⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Haleb 1980, 10 (muhakkikin mukaddimesi); İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, thk. Yahyâ b. Abdullah es-Sümâlî, Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekke 2007, 13 (muhakkikin mukaddimesi).

rivayet kitabından da istifade ettiği görülmektedir¹²⁸⁵. Bunun yanında müellif eserinin İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ının ihtisârı olduğunu açık bir şekilde zikretmese de çağımızda hadis ilmi ile uğraşanlar arasında önde gelen simalardan Ebû Ğudde ve el-Ğavrî'ye göre *el-Menârü'l-münîf*, İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ına dair güzel yapılmış bir muhtasarıdır¹²⁸⁶.

1f. Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. Süyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevdû'at* isimli eserini *el-Le'âli'l-masnû'a* ismi ile ihtisâr edip ve İbnu'l-Cevzî'nin eserindeki bazı tercihlerini çeşitli açılardan eleştirdiğini ifade etmektedir¹²⁸⁷. Süyûtî'nin *el-Le'âli'l-masnû'a* adlı muhtasar eserini Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harîşî el-Fâsî (ö. 1143) tekrardan *İhtisârü'l-Le'âli'l-masnû'a* adı ile ihtisâr etmiştir¹²⁸⁸.

Süyûtî, Rasûlullâh'a (s.a.s) yakıştırılan yalan ve yanlış rivayetlere dikkat çekmeyi dinin elzem konuları arasında saymaktadır. Bu konuda Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin bir kitap (*Mevzû'at*) yazdığını ifade eden Süyûtî'ye göre İbnu's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te ve diğer bazı âlimlerin dikkat çektikleri üzere kitapta (*Mevzû'at*) uydurma seviyesine düşmeyip zayıf, hasen ve hatta sahîh seviyesinde olan birçok rivayet bulunmaktadır¹²⁸⁹.

Süyûtî, bu husustan dolayı İbnu'l-Cevzî'nin kitabını daha faydalı hale getirmek için ihtisâr edip söz konusu yanlışları eleştirip ve bunları tashih etme amacı ile *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* adını verdiği kitabını telif ettiğini açıklamaktadır¹²⁹⁰.

Süyûtî, bu kitabını iki aşamada telif ettiğini özellikle belirtmektedir. Buna göre 870'te (1465-66) başlayıp 875'te (1470-71) tamamladığı ve *el-Mevzû'âtü's-suğrâ* diye anılan eserin birinci aşamasında tenkitlere kısaca yer verdiğini belirtmektedir. Vefatına altı yıl kala 905'te birinci nüshadaki bu tenkitlerini tekrardan gözden geçirip temyiz etme ve tenkitleri bu sefer genişçe ele alma isteği doğduğunu ifade etmektedir. Süyûtî, (*Mevzû'at*'a dair) çalışmasının ikinci aşamasının adı olan *el-Le'âli'l-masnû'a*'da İbnu'l-Cevzî'nin *Mevzû'at*'a almayıp zikretmediği birçok rivayeti alıp değerlendirerek aldığı

¹²⁸⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*, 17-22.

¹²⁸⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*, 11-12 (muhakkikin mukaddimesi); Ğavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, 190.

¹²⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1534, 1907.

¹²⁸⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 326.

¹²⁸⁹ Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 9.

¹²⁹⁰ Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 9.

için çalışmasının bu nüshasının birinci nüshanın kapsamından çıktığını ifade etmektedir¹²⁹¹.

Süyûtî'nin *el-Le'âli'l-masnû'a*'daki amacı İbnu'l-Cevzî'ye ait *Mevzû'at*'ta bulunan bütün rivayetlerin uydurma olmadığını belirtmek için tekrardan düzenleyip ihtisâr etmektedir. Süyûtî'nin daha sonra uydurma hükmü verilemeyeceğini savunduğu hadisleri *en-Nüketü'l-bedî'ât* adını verdiği müstakil eserde bir araya getirdiği daha sonra ise bu eseri de ihtisâr ederek *et-Ta'akkubât ale'l-Mevzû'ât* adlı eserini telif ettiği ifade edilmektedir¹²⁹².

1g. İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî (ö. 963/1556) *Tenzihü's-şerîati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*. Bu eser İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevdû'at*'ı ile Süyûtî'nin *el-Leâliü'l-Masnûa* adlı mevzuat eserlerine dair kitaplarının ihtisârıdır¹²⁹³.

İbn Arrâk, bu eserinin İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevdû'at*'ı ile Süyûtî'nin bu esere dair telif ettiği ihtisâr, tenkit ve ilavelerini içeren eserlerin muhtasarı ve tehzîbi olarak telif ettiğini dile getirmektedir. Eserin yöntem ve içeriği hakkında mukaddimede yeteri kadar bilgi veren İbn Arrâk, *el-Leâliü'l-Masnûa*'nın tertibini takip edeceğini açıklamaktadır¹²⁹⁴.

3.1.3.1.4. Meşhur Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) halk arasında hadis diye bilinen rivayetlere dair yazdığı *et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* adlı eser de birçok muhtasara konu olduğu tespit edilmiştir.

1a. Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* adlı ile ihtisâr etmiştir¹²⁹⁵.

Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) halk arasında hadis diye bilinen rivayetlere dair yazdığı *el-Le'âliü'l-mensûre fi'l-ahâdisi'l-meşhûre* adlı eserinin muhtasarı olan *ed-Dürerü'l-*

¹²⁹¹ Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 9-10.

¹²⁹² Gökdoğan, *Süyûtî'nin Uydurma Hadisler Konusunda İbnu'l-Cevzî'ye Yöneltilen Eleştiriler*, 39.

¹²⁹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 494.

¹²⁹⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdulvehhâb Abdullatif - Abdullah Muhammed es-Sıddîk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981, I, 3-4.

¹²⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 749.

müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire adlı¹²⁹⁶ bu eser, ilk defa 1960 yılında Kahire'de basılmıştır. Daha sonra 1983 yılında Riyâd ve 1984 yılında Beyrut olmak üzere çeşitli baskıları yapılmıştır¹²⁹⁷.

Kitabının mukaddimesinde bazı açıklamalar yapan Süyûtî, (bilgisiz) insanların veya hadis ilmi ile ilgili bilgi birikimi olamayan bazı fıkıhçıların dilinde (aslı olmayıp) meşhur olan hadislerin durumlarının açıklanmasını önemli konular arasında saymaktadır. Süyûtî, bu konuda Zerkeşî'nin güzel bir kitap (*el-Le'âliü'l -mensûre fi'l-ahâdîsi'l-meşhûre*) yazdığını ancak kitabın barındırdığı gereksiz bilgilerin ayıklanmasına, ilavelerde bulunulmasına ve çeşitli tenkitlerde bulunulmasına ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı söz konusu kitabı çok sayıda ilaveler yaparak ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Bunun yanında kitabındaki bilgilere kolayca ulaşmayı sağlamak için alfabetik olarak düzenlediğini ilave etmektedir¹²⁹⁸.

Süyûtî, meşhur hadis ve rivayetler konusu ile alakalı daha önce telif edilmiş bir eseri ihtisâr ettiği görülmektedir. Ancak bunu yaparken aynı zamanda kendi bilgi birikimini yansıtacak şekilde gerekli gördüğü bazı tashîh ve tenkîh faaliyetinde bulunarak bu muhtasar eserini telif etmektedir. Yani asıl dikkat çekilmesi gereken nokta olan bilgi ve birikimi sadece aktarmayıp bunu yorumlayarak, değerlendirerek, anlaşılması hususunda kendi dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak aktarmaktadır¹²⁹⁹.

1b. İbn Tolun Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî ed-Dımaşkî (ö. 953/1546) *eş-Şezretü fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*.

İbn Tolun bu kitabının mukaddimesinde, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *et-Tezkire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdü'l-hasene* ve Süyûtî'nin *ed-Dürerü'l-müntesire* olmak üzere üç eseri ihtisâr ederek eserini oluşturduğunu ifade etmektedir¹³⁰⁰.

2. Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdü'l-hasene fi kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine'*sinin muhtasarlari

¹²⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 749.

¹²⁹⁷ Ğavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, 108.

¹²⁹⁸ Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*, 41.

¹²⁹⁹ Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*, 41.

¹³⁰⁰ Ğavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, 196-197.

2a. Şihabuddîn İbn Abdüsselâm el-Menûfî (ö. 931/1524) *ed-Dürretü 'l-lâmi 'a fî beyâni kesîrin mine 'l-ehâdisi 'ş-şâi 'a*. Eser Sehâvî'nin *el-Makâsîdü 'l-hasene* eserinin ihtisârıdır¹³⁰¹.

2b. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Menûfî el-Malikî (ö. 939/1532) *el-Vesâili 's-Senniyye mine 'l-Mekâsidi 's-Sehâviyye ve 'l-cam 'iu ve 'z-ziyâdâti 's-Suyûtiyye*¹³⁰².

2c. İbnü'd-Deyba' Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî (ö. 944/1537) *Temyîzü 't-tayyib mine 'l-habîs mimmâ yedûru 'alâ elsineti 'n-nâs mine 'l-hadîs*¹³⁰³. *Temyîzü 't-tayyib* 1906 yılında Kahire'de ve 1982 yılında Beyrut'ta basılmıştır¹³⁰⁴.

Müellif, hocaları arasında saydığı Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdü 'l-hasene* adlı eserine ulaştığında bu kitabın güzel ve faydalı bir kitap olarak gördüğünü ancak tahsil etmeyi güçleştirecek kadar aşırıya gitmiş (anlatımı) detaylı bir kitap olduğunu ifade etmektedir. Hâlbuki yaşadığı zamanda kısa anlatımlar tercih edilip rağbet edildiğini ilave etmektedir¹³⁰⁵.

el-Makâsîdü 'l-hasene'nin bütünlüğünü bozan muhtasarlarının olduğunu ifade eden İbnü'd-Deyba', uzun anlatımdan doğacak rahatsızlık ve bıkkınlığın önüne geçmek için müellifin kitabındaki ek açıklamalarını ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca kendisinin gerekli gördüğü bazı ilavelerde bulunduğunu da ilave etmektedir. İbnü'd-Deyba', böyle bir muhtasar yazmadaki amacının ise asıl kitabı okumayı isteyenler için sadeleştirme ve kolaylaştırma yapmak olduğunu belirtmektedir¹³⁰⁶.

2d. İbnü'l-Vezîr Ahmed b. Abdullah el-Yemenî (ö. 984/1515) *Tahrîrü Muhtasari 'l-Makâsidi 'l-hasene*¹³⁰⁷.

¹³⁰¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1780.

¹³⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 2007.

¹³⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, II, 1779-1780.

¹³⁰⁴ Ğavrî, *el-Vecîz fî ta 'rîfi kütübi 'l-hadîs*, 109.

¹³⁰⁵ İbnü'd-Deyba', *Temyîzü 't-tayyib*, 5.

¹³⁰⁶ İbnü'd-Deyba', *Temyîzü 't-tayyib*, 6.

¹³⁰⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-şâmil*, III, 1552; Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, III, 1791.

2e. Takiyuddîn Muhammed b. Şihabuddîn Ahmed el-Fetûhî (ö. 985/1516) *Muhtasaru'l-Makâsidi'l-hasene*¹³⁰⁸.

3.1.3.1.5. Mütevatir Hadislere Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. Suyûtî, *el-Ezharu'l-Mütenasire fi'l-ahbari'l-mütevâtire*. Bu eser İmam Süyûtî'nin daha önce yazmış olduğu *el-Fevâidu'l-mütekâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire* adlı eserinin ihtisârıdır¹³⁰⁹.

2. Süyûtî daha sonra *el-Ezharu'l-Mütenasire* adlı eserini *Katfu'l- Ezharu'l-Mütenasire* adı tekrardan ihtisâr etmiştir¹³¹⁰.

Süyûtî, mütevatir hadislere dair daha önce ulaşabildiği tarikleri topladığı en az on sahabîden rivayet edilen hadisleri konu edinen *el-Fevâ'idü'l-mütekâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire*'yi telif ettiğini ifade etmektedir. Bu kitabının daha önce telif edilmemiş hacimde bir kitap olduğunu belirtmektedir. Ancak içerdiği çokça isnadlardan ötürü hadis ilmi ile uğraşanların pek de istifade edemediklerini ilave etmektedir. Bunun üzerine hadislerin isnadları ihtisâr ederek hangi sahabî tarafından hangi kaynakta geçtiğini belirtecek şekilde tahrîc yaparak *Katfü'l-ezhâri'l-mütenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire* adını verdiği eserini telif ettiğini ifade etmektedir¹³¹¹.

Katfü'l-ezhâr adlı kitabın telifinde *asıl* eserin tertibine bağlı kaldığını ifade eden Süyûtî, kitabında ilim, iman, tahâret, namaz, zekât, oruç, hac, edep, menâkıb ve kıyamet gibi konulara dair mütevatir olduğunu düşündüğü yüz on üç rivayete yer vermektedir¹³¹².

Süyûtî'nin mukaddimede daha önce telif ettiği eserinin barındırdığı çokça isnadlardan dolayı ilim çevresince ilgi görmediğini bundan dolayı bu eseri ihtisâr ettiğine dair ifadesi bize muhtasar eser telifinde önemli bir hususa işaret etmektedir. Buna göre Müellif, faydalı ve önemli olduğunu düşündüğü bir konu hakkında telif ettiği bir eserinin içerdiği bilgi yoğunluğu ve karmaşıklığı dolayısıyla beklediği ilgiyi görmemesi üzerine

¹³⁰⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1791.

¹³⁰⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 73.

¹³¹⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 160.

¹³¹¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Katfü'l-ezhâri'l-mütenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Mîs, el-Mektebü'l-İslami, Beyrut 1985, 21.

¹³¹² Süyûtî, *Katfü'l-ezhâr*, 23-306.

bu eserini ilim ile uğraşan insanlar tarafından istifade edilerek önem atfedilmesini istemesinden dolayı ihtisâr edebilmektedir.

2bb. Ali el-Muttakî Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik (ö. 975/1567) *Muhtasaru Katfî'l-ezhâr*¹³¹³

3.1.3.1.6. Etrâf ve Zevâid Türü Eserlerin Muhtasarlari

Hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren hadis tahsili için etrâf adı verilen hadisin baş tarafından bir kısmının yazıldığı yeni bir usul kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir. Muhaddislerce devam edilen bu tatbikat daha sonraki dönemlerde bu usul ile birçok kitap telif edilmiştir.

Hicri dördüncü asır ile birlikte genellikle birden fazla hadis kitabındaki rivayetlere kolayca ulaşabilmek sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn adlarına göre alfabetik olarak düzenlenmiş etrâf kitaplarının yanında senedler alınmaksızın hadisi hatırlamaya imkân veren bir kısmı veya baş tarafından birkaç kelime alınıp alfabetik olarak hazırlanan Etrâf kitapları telif edilmiştir.

Bu yönleri ile etrâf kitapları muhtasar türünden çok müstahrec türü telifata yakın olduğu söylenilebilir. Etrâf kitaplarının kullanmış olduğu telif yöntemi ihtisâr telif yöntemidir. Gerek isnadlatların hazfedilmesi gerekse hadis metinlerinin tümünün değil de belli bir kısmının yazılması gibi hususlar bu kanıyı güçlendirmektedir. Çalışmamız bir telif türünü tespiti ile ilgilendiği için ihtisâr yöntemiyle telif edilmiş ancak daha çok müstahrec telif türüne yakın olan etrâf kitaplarının hadis ilmine katkıları ayrı olarak değerlendirilmesi düşünülmektedir.

Bunun yanında Etrâf kitaplarındaki ihtisâr mantığının yanında bizzat etrâf türü kitaplar üzerine muhtasarlara yapıldığı görülmektedir.

Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Atrâf*'ı diye tanınan *Tuhfetü'l-eşrâf bi Ma'rifeti'l-etrâf*'ı bu alanda yazılan en meşhur kitaplardandır. Hicri onuncu asra kadar birden fazla muhtasara konu olduğu tespit edilmiştir.

¹³¹³ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1410.

1. Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Muhtasaru Tuhfetü'l-eşrâf bi Ma'rifeti'l-etrâf li'l-Mizzî*¹³¹⁴/ *Muhtasaru'l-etrâf li Hâfızı'l-Mizzî*¹³¹⁵ gibi. Bu eser Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Atrâf* ı diye tanınan *Tuhfetü'l-eşrâf bi Ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinin ihtisârıdır¹³¹⁶.

2. Muhammed b. Ali b. el-Hasan Ebu'l-Mehâsin ed-Dımaşkî (ö. 765/1364) *Muhtasaru Etrâfi'l-Mizzî*¹³¹⁷

3. İbn Kamer el-Hüseyinî Şemsüddîn Ebû Abdullah b. Ali b. Ca'fer (ö. 876/ 1472) *Eltâfî'l-eşrâf fi İhtisârî'l-Etrâf*¹³¹⁸

4. Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Ali el-'Alkamî (ö. 969/1562) *et-Tühafu'z-Zerâfî telhîsi'l-Etrâf*¹³¹⁹.

5. Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Ali el-'Alkamî (ö. 969/1562) *Muhtasaru İthâfî'l-mehera bi-etrâfî'l-'aşere*. Eser İbn Hacer'in *İthâfî'l-mehera bi-etrâfî'l-'aşere* adlı eserinin ihtisârıdır¹³²⁰.

Zevaid Türü

1. İbn Hacer, *Muhtasaru Zevâ'idü Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Ahmed*¹³²¹. Heysemî'nin *Keşfü'l-estâr 'an Zevâ'idü'l-Bezzâr*'ındaki 3700 kadar hadis senedleri ve metinleri ihtisâr edilerek 2341'e indirmiş, başta Heysemî olmak üzere bazı muhaddislerin hadisler ve râviler hakkındaki değerlendirmeleri eleştirmiştir¹³²².

3.1.3.2. Rivâyetü'l-Hadis Şerhlerinin Muhtasarlari

İstizkar Muhtasarlari

Aşağıda verilecek eserlere bakıldığında bir eserin üzerine şerh veya ihtisâr eser yazımının temel faktörlerinden biri de asıl eserin yazıldığı coğrafya olduğu anlaşılabacaktır.

¹³¹⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 323.

¹³¹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 552.

¹³¹⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 371.

¹³¹⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 552.

¹³¹⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 552.

¹³¹⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 552.

¹³²⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1397.

¹³²¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 374.

¹³²² Kandemir, "İbn Hacer, el-Askalânî", XIX, 521.

Nitekim İbn Abdülber'in *Temhîd* ve *İstizkâr* şerhlerine ihtisâr yazanların neredeyse tümü mağribli olması bunu desteklemektedir.

1. İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) İmam Malik'in *Muvatta* 'na yazmış olduğu *et-Temhîd* şerhini daha sonra ihtisâr ederek *el-İstizkâr* adlı şerhini telif etmiştir¹³²³. Brockelmann, İbn Abdülber'in *Muvatta* üzerine yazdığı *el-İstizkâr* şerhini daha sonra *el-Kâfi fî'l-fıkh* adı ile ihtisâr ettiğini kaydetmektedir.¹³²⁴ Aynı şekilde Brockelmann, İbn Abdülber'in *Muvatta* 'yı *müsned* tarzına tekrardan tertiplelediği eseri *Temhid* üzerine daha sonra *et-Tekassî li-hadîsi'l-Muvatta* ' adı ile ihtisâr ettiğini ifade etmektedir¹³²⁵.

2. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) *el-Müntekâ*¹³²⁶. Bâcî daha önce *Muvatta* ' üzerine yazmış olduğu *el-İstîfâ* ' adlı kendi geniş şerhini özetleyerek meydana getirmiştir.

3. Malik b. Yahya b. Vuheyb el-Endelüsî (ö. h V asır) *et-Tabsîr Muhtasaru't-Temhîd*¹³²⁷

4. Ebu'l-Velîd Hişam b. Ahmed b. el-'Avâd (ö. 509/1115) *el-Cem' beyne't-Temhîd ve'l-İstizkâr*¹³²⁸.

5. Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdullah b. el-Hüzâ (ö. 515/1121) *Muhtasaru't-Temhîd*¹³²⁹.

6. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed ez-Zâhirî (ö. 532/1138) *et-Takrî li kitâbi't-Tekassî*¹³³⁰

7. Muhammed b. Ali b. Sa'd el-Kaysî (ö. 567/1173) *et-Tekassî fî havâşî't-Takassî*¹³³¹

8. Abdurrahman b. Ahmed b. el-Kasîr el-Kurtubî (ö. 575/1181) *Muhtasaru't-Temhîd*¹³³²

¹³²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1907.

¹³²⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

¹³²⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

¹³²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1907.

¹³²⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³²⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1986.

¹³²⁹ Talîdî, *Türâsü'l-Meğârib*, 37; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1986.

¹³³⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³³¹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³³² Talîdî, *Türâsü'l-Meğârib*, 38; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

9. Muhammed b. Sa'îd b. Ahmed el-Ensârî İbn Zarkûn el-İşbîlî (ö. 586/1192) *Cevâmi'u Envâri'l-Müntekâ ve'l-İstizkâr*¹³³³/*el-Envâr fi'l-cem' beyne'l-Müntekâ ve'l-İstizkâr*¹³³⁴. Eser Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin *el-Müntekâ* ve İbn Abdülber en-Nemerî'nin İmam Malik'in *Muvatta'*ına yazmış olduğu *et-Temhîd* şerhinin ihtisârı olan *el-İstizkâr*'ın ihtisârıdır¹³³⁵.

10. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Hazrecî el-İşbîlî (ö. 611/1214) *Takrîbu'l-medârik Muhtasaru kitâbi't-Temhîd*¹³³⁶.

11. Ebû Abdulhak el-Ya'ferî et-Tilimsânî (ö. 625/1228), *el-Muhtasaru'l-Camî'ma'a müntekâ ve'l-İstizkâr*¹³³⁷. Brocklemann, bu eserin İbn Abdülber'in *Muvattâ'* şerhi olan *İstizkâr* adlı eserinin ihtisârı olup olmadığı hakkında şüpheli davranmaktadır¹³³⁸.

13. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Ensârî el-İşbîlî el-Kurtûbî (ö. 630/1233) *Muhtasaru kitabi'l-İstizkâr*¹³³⁹.

14. İbnü'l-Kaffâs Ali b. İbrahim el-Cüzzâmî el-Ğırnâtî (ö. 632/1235) *Muhtasaru kitabi'l-İstizkâr li'bni Abdilberr*¹³⁴⁰/*İhtisârü kitâbi'l-İstizkâr li'bni Abdilberr*¹³⁴¹, İbn Abdülber'in *Muvatta* üzerine yazdığı *el-İstizkâr* şerhin muhtasarıdır.

15. İbn Abdülber'in *Temhid*'i üzerine Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Ensârî (ö. h. V'inci asır) *et-Takrîb li-Kitâbi't-Temhîd* adıyla şerh yapmış daha sonra bu şerh de Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1272) tarafından ihtisâr edilmiştir¹³⁴². Muhtemelen *Muhtasaru Şerhi't-Takassî*¹³⁴³ adı ile anılan kitap da bu eserdir.

17. İbn Ferhûn Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 769/1367) *ed-Dürrü'l-mulahhas mine't-Takassî ve'l-Mülahhas*¹³⁴⁴.

¹³³³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³³⁴ Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, I, 261.

¹³³⁵ Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, I, 261.

¹³³⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³³⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³³⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 251.

¹³³⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, X, 197.

¹³⁴⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII, 6.

¹³⁴¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

¹³⁴² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 276.

¹³⁴³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1987.

¹³⁴⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 8.

Kâbisî'nin *el-Mûlahhıs'ı* ile İbn Abdülber'in *et-Takassî* adlı eserinin fıkıh bablarına göre birleştirilip özetlenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir eserdir.

Ayrıca, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed ed-Darekutnî (ö. 520) *Muhtasarı Tefsîri'l-Muvatta li Mervân el-Bûnî*. Müellif eserini Ebû Abdulmelik Mervân el-Bûnî el-Kayrevânî'nin (ö. 440) *Şerhu'l-Muvatta'* adlı eserini ihtisâr ederek hazırlamıştır¹³⁴⁵.

Fethü'l-Bârî Muhtasarlari

1. Fuat Sezgin'in tespitine göre İbn Hacer (ö. 852/1448) *Fethü'l-bârî* isimli şerhini yazdıktan sonra *en-Nüket 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* ismi ile telhis etmiştir¹³⁴⁶. Ancak İbn Hacer *en-Nüket*'i Zerkeşî'nin *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi 'i's-sahîh* adlı eserini tenkit etmek maksadıyla yazmaya başlamış, ancak tamamlayamamıştır¹³⁴⁷. Dolayısıyla İbn Hacer'in *en-Nüket* isimli farklı eserlerinin olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

2. Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Merâgî (ö. 859/1454) *Telhîsü Ebi'l-Feth li makâsidi'l-Feth* adı ile ihtisâr etmiştir¹³⁴⁸.

3. İbrahim b. Hilal el-Felâî es-Sicilmâsî (ö. 903/1498) *İhtisârü şerhi 'ala'l-Buhârî li'bni Hacer*¹³⁴⁹.

4. Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed el-Haydırî ez-zebîdî ed-Dımaşkî (ö. 894/1489) hocası İbn Hacer'in eserini *el-Menhelü'l-cârî min Fethi'l-bârî* adı ile ihtisâr etmiştir¹³⁵⁰.

5. İbn Rassâ' Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım el-Ensârî (ö. 894/1489) *Müntekâ Şerhi'l-Buhârî li'bni Hacer*¹³⁵¹/*Muhtasarı Fethi'l-bârî*¹³⁵².

¹³⁴⁵ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1985.

¹³⁴⁶ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 236; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1703.

¹³⁴⁷ Kandemir, "İbn Hacer, el-Askalânî", XIX, 518.

¹³⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 548; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX, 108, X, 65.

¹³⁴⁹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 124.

¹³⁵⁰ Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 407.

¹³⁵¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 137.

¹³⁵² Habeşî, *Câmi 'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 407.

Diğer Buhârî Şerhlerin Muhtasarlari

1. el-Mühelleb b. Ebî Sufra'nın *Câmu 'i's-Sahîh* üzerine yazdığı bir şerhi Muhammed b. Halef el-Murâbiti'l-Endûlusî (ö. 485/ 1094) ihtisâr ederek bazı eklemelerde bulunmuştur¹³⁵³.

2. Moğolta b. Kılıç'ın *et-Telvîh şerhu'l-Câmi 'i's-Sahîh* adlı şerhini Calâluddîn Rasûlâ b. Ahmed et-Tebbânî (ö. 793/1391) İhtisâr etmiştir¹³⁵⁴.

3. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nu'mânî (ö. 834/1431) *Muhtasaru Şerhi'l-Buhârî li'l-Kirmânî*¹³⁵⁵.

4. Kemalüddîn Muhammed b. Muhammed İbn İmam el-Kamiliyye (ö.864-874?/1460-1470?) *Muhtasaru Şerhi Sıbtı İbn 'Acemî li Sahîhi'l-Buhârî*¹³⁵⁶/*Muhtasaru'-Tenkîh bi-Şerhi'l-Câmi 'i's-Sahîh li Sıbtı'l-'Acemî*¹³⁵⁷. Bu eser, Burhaneddîn b. İbrahim Sıbt b. İbn Acemî'nin (ö. 841/1438) *et-Telkîh li fehmi Kârii's-Sahîh* adlı eserinin ihtisârıdır¹³⁵⁸.

5. Ebü Zerr Ahmed ibn İbrahim b. es-Sıbt el-Halebî (ö. 884/1480), *et-Tavdîh li'l-Evhâmi'l-Vâkıati fi 's-Sahîh*. Müellif bu eseri İbn Hacer'in, Kirmanî'nin, Ruhâvî'nin (ve Birmâvî') şerhlerini telhis ederek telif etmiştir¹³⁵⁹.

Minhâc Muhtasarlari

1. İsmail b. Muhammed el-Hadramî el-Yemenî (ö. 677/1278) *Muhtasaru Şerhi Sahîhi Müslim*¹³⁶⁰.

2. Abdullah b. Muhammed b. Abdulkadir el-Cevzî el-Ensârî (ö. 724/1323) *Muhtasaru'l-Minhâc fî şerhi Müslim li'n-Nevevî*¹³⁶¹.

¹³⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 545.

¹³⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 546.

¹³⁵⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, II, 73.

¹³⁵⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XI, 231.

¹³⁵⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 406.

¹³⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 547.

¹³⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 553.

¹³⁶⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1683.

¹³⁶¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1415; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1683.

3. İbn Abdilhâdî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343) *Müntekâ Şerhi Müslim li' n-Nevevî*¹³⁶².

4. Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf el-Kûnevî (ö. 788/1386)) *Muhtasaru Şerhi Müslim li' n-Nevevî*¹³⁶³.

Ebû Dâvûd'un Sünen Şerhinin Muhtasarı

1. Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen* adlı Ebû Dâvûd şerhini, İbn Hilâl el-Makdisî Ebû Muhammed Şihâbuddîn Ahmed (ö. 765/1364) *'Ucâletü'l-'alîm min kitâbi'l-Me'âlim* adı ile telhis etmiştir¹³⁶⁴.

Şerhü's-sünne Muhtasarlari

Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) derlediği *Şerhü's-sünne* adlı eseri üzerine ihtisâr çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.

1. Radiyuddîn İbrâhim b. Muhammed et-Taberî (ö. 722/1322) *el-Cünne fî muhtasari Şerhi's-sünne li'l-Begâvî*¹³⁶⁵.

2. Safiyyüddin Muhammed b. Ebî Bekr el-Urmevî (ö. 723/1323) *el-Hulâsa (Muhtasaru Şerhi's-sünne)*¹³⁶⁶.

3. Abdullah b. Hasan b. Abdulmelik el-Vâsıtî (ö.732/1332?), *Lübâb Şerhi's-Sünne fî ma 'rifeti ahkâmi'l-kitâbi ve's-sünne/ el-Lübâb*¹³⁶⁷.

3.2. DİRÂYETU'L-HADİS EDEBİYATI MUHTASARLARI

Bu başlık altında başlangıcından hicri onuncu asra kadar hadis ilimlerine dair ve terâcim-tabakât ilmine dair telif edildiği tespit edilen muhtasarlar literatür bilgisi verilecektir.

¹³⁶² Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1683.

¹³⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 557; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XII, 123.

¹³⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1005.

¹³⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 607.

¹³⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1040; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 342; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XII, 156.

¹³⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1041; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 342.

3.2.1. Hadis İlimleri

3.2.1.1. Hadis Usulüne Dair Muhtasarlar

3.2.1.1.1. İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs* Muhtasarlari ve Değerlendirmeleri

Bilindiği gibi İbnü's-Salâh '*Ulûmu'l-hadîs*'ini Eşrefiye dârülhadîs'inde hocalık yaptığı dönemde yaklaşık olarak üç yıldan fazla bir süreçte verdiği ders malzemelerinden imlâ ettirmiştir. Tam olarak *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs* şeklinde tesmise edilen eserin '*Ulûmu'l-hadîs* veya '*Ulûmu'l-hadîs* adları ile meşhur olduğu belirtilmektedir¹³⁶⁸. Biraz sonra belirtileceği üzere birçok muhtasarın tesmiyesinde '*Ulûmu'l-hadîs* ibaresi bulunması bu durumdan kaynaklandığı ifade edilebilir. Bu meyanda tespit edildiği kadarıyla Kutbuddîn el-Kastallânî (ö. 686/1287), *el-Menhec'ül-mübhec limen rağibe fî 'Ulûmi'l-hadîs* adını verdiği '*Ulûmu'l-hadîs* muhtasarında ilk defa '*Ulûmu'l-hadîs* ibaresini kullanan kişi olmuştur.

Zamanla '*Ulûmu'l-hadîs*, usûl alanında kaleme alınmış eserlerin istifade ettiği bir kitap haline gelmiştir. Bununla birlikte kendisinden önce yazılmış usûl eserlerinin iyi bir özeti olduğuna dair açıklamaya katılmadığımızı belirtmenin lüzumunu hissetmekteyiz¹³⁶⁹. İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini imlâ ettirirken geçmiş ulemeden elbette istisade ettiği muhakkaktır¹³⁷⁰. Ancak bu durum '*Ulûmu'l-hadîs*'i bir muhtasar eser yapmamaktadır.

'*Ulûmu'l-hadîs*'in farklı tesmiyesinin olduğu izlenimi verecek bazı kayıtlar mevcuttur. Bu bağlamda Brockelmann İbnü's-Salâh'a ait *Aksa'l-emel ve's-şevk fî 'Ulûmi'l-hadîsi'r-Rasûl* adında bir eserden bahsetmektedir. Nitekim Brockelmann, kitabında takip ettiği yöntemden dolayı '*Ulûmu'l-hadîs*'i de bu eserin farklı bir adı olduğu algısını vermektedir¹³⁷¹. Ancak *Aksa'l-emel ve's-şevk fî 'Ulûmi'l-hadîsi'r-Rasûl* adlı eserin İbn Cemâ'a'nın İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine yazdığı *el-Menhelü'r-*

¹³⁶⁸ Ebû Amr Takiyuddîn Osman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, çev. Abdullah Aydın, İFAV Yayınları, İstanbul 2019, 18-19.

¹³⁶⁹ Bkz: Yücel, *Hadis Usûlü*, 71.

¹³⁷⁰ Nûruddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd*, 77.

¹³⁷¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 202.

revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî olduğunu ifade edilmektedir¹³⁷². Ayrıca İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'e yapılan bir tercümede ise ilk olarak kitap tanıtılırken İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin *Kitâbu Aksa'l-emel ve's-sûl fî ilmi hadîsi'r-Rasûl* olarak da tesmiye edildiğine dair bilgilerin olduğu ve bu tesmiyenin doğru olmadığı ifade edilmektedir¹³⁷³. Çünkü söz konusu eser Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Huveyyî'nin (693/1293) İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine *Kitâbu Aksa'l-emel ve's-sûl fî ilmi hadîsi'r-Rasûl* adı ile nazm çalışması olduğu belirtilmektedir.¹³⁷⁴

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'in muhtasar literatür bilgisi kronolojik olarak verilmiştir. Muhtasar eserin bibliyografik bilgisi verildikten sonra ihtisâren de olsa müellifin ilim halkasının içersinde aktif olarak rol aldığını bildirecek veriler sunmak uygun görülmüştür. Daha sonra imkân nispetince ilgili muhtasarların '*Ulûmu'l-hadîs* ile veciz bir karşılaştırması yapılmıştır. Zira takdir edilecektir ki bu muhtasarlar, '*Ulûmu'l-hadîs* ile müstakillen mukayese yapmayı hakedecek malumatlara sahiptirler.

Muhtasarlari

1. en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî (ö. 676/1277) *İrşâdü'l-hadîs, İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik (sallallahu 'aleyhi ve sellem), el-İrşâd li ma'rifeti hadisi hayri'l-bilâd* gibi isimler ile anılan eserin birçok yazma nüshası bulunup¹³⁷⁵ Muhammed Abdurraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) tarafından da *Muhtasaru'l-İrşâd* adı ile ihtisâr edildiği ifade edilmektedir¹³⁷⁶.

Doğum ve vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda kırk beş yıl yaşadığı anlaşılan Nevevî'nin telif hayatına yaklaşık olarak otuzlu yaşlarda başladığı ifade edilmektedir. Bunun yanında Nevevî'nin telif hayatına muhtemelen İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarı olarak telif ettiği *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik* adlı eseri ile başladığı ya da bu eserinin telif ettiği ilk eserler arasında oluğu belirtilmektedir¹³⁷⁷.

¹³⁷² Bkz: Cemil Akpınar, "İbn Cemâa, Bedreddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 390.

¹³⁷³ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 19; krş: M. Yaşar Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 199.

¹³⁷⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 208.

¹³⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 70, I, 465; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 203.

¹³⁷⁶ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1398.

¹³⁷⁷ Nevevî, *İrşâd*, I, 66-70 (muhakkikin mukaddimesi).

Nevevî'nin *İrşâd*'ı ilim hayatının ilk yıllarında telif ettiğini ifade eden muhakkik Abdalbârî es-Selefi'ye göre Nevevî, *İrşâd*'ı hayatının sonlarına doğru yazmış olsa tekrardan gözden geçirip *et-Takrîb* ve *t-teysîr* adlı ikinci bir muhtasar eseri yazmasına gerek kalmayacaktı. Ayrıca Abdalbârî es-Selefi'ye göre Nevevî, telif hayatının ilk ürünlerinden olan *İrşâd*'da İbnü's-Salâh'ın ibarelerine mümkün olduğunca bağlı kalırken *et-Takrîb*'de ise bazen *İrşâd*'ın ibarelerine bağlı kalmakta bazen de tasarrufta bulunarak *İrşâd*'ın ibarelerini sağlamlaştırma adına büyük bir çaba sarf etmiştir¹³⁷⁸.

Sonuç itibarı ile tercih edilen görüşün İmam Nevevî'nin bu eserini Eşrefiyye Dâru'l-Hadis'in hocalığını devraldıktan sonra telif ettiği yönünde olduğu ifade edilmektedir¹³⁷⁹.

Nevevî, eserinin mukaddimesinde önceleri hadis ilminin (öğrenerek) koruyup kollamanın kıymeti büyük önemli bir iş olarak görüldüğü ancak içinde yaşadığı dönemde ise bu düşüncenin büyük çoğunluğunun yok olup gitmesinden hayıflanmaktadır¹³⁸⁰.

Nevevî, mukaddimesinde bu kitabın İbnü's-Salâh'a ait *Ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs* adlı eserin ihtisârı olduğunu belirttikten sonra telif sebebini açıklamaktadır. Ona göre her ne kadar (*Ma'rife*) belîğ ve muhtasar bir eser olsa da ezbeleme/muhafaza etme noktasında azim ve gayretleri tembellik ve ihmalkârlıkta çoğalmış bu dönemin insanlarınca zor görülmüş ve nerede ise (*Ma'rife*) unutulmuş, terk edilmiş bir eser haline gelmiştir¹³⁸¹. Bu ve başka sebeplerden dolayı *Ma'rife*'yi ihtisâr etmek istediğini ifade eden Nevevî, bu çalışması ile *Ma'rife*'nin anlatımını yenileyip ondan daha çok faydalanmayı sağlayacak bir yöntem geliştirmeyi umduğunu belirtmektedir¹³⁸².

İhtisâr yönteminden de bahseden Nevevî, açıklanması gereken yerleri mümkün olan en kolay ibarelerle açıklayacağını, manalarını bozmayacağını bilakis çoğu yerde musannifin ibareleri ile iktifa edeceğini, yeri geldiğinde bazı gerekli düzeltmelerin yanında birtakım tetimmeler ve önemli hususlar ekleyeceğini de ifade etmektedir¹³⁸³.

¹³⁷⁸ Nevevî, *İrşâd*, I, 66 (muhakkikin mukaddimesi).

¹³⁷⁹ Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 33.

¹³⁸⁰ Nevevî, *İrşâd*, I, 107.

¹³⁸¹ Nevevî, *İrşâd*, I, 108.

¹³⁸² Nevevî, *İrşâd*, I, 108-109.

¹³⁸³ Nevevî, *İrşâd*, I, 109.

2. Nevevî, yukarıda bahsi geçen eserini daha sonra *et-Takrîb ve't-teysîr li ma 'rifeti süneni 'l-beşîri 'n-nezîr* ismi ile tekrardan ihtisâr etmiştir. Aynı şekilde bu eserin de birçok yazma nüshası mevcuttur¹³⁸⁴.

Nevevî, bu eserin daha önce İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarı olarak telif ettiği *İrşâd* adlı eserinin ihtisârı olduğunu belirttikten sonra ikinci bir defa ihtisâr yapmasındaki sebebini açıklamamaktadır. Ancak yöntem olarak *İrşâd* adlı eserinin aksine burada herhangi bir ihlal yapmaksızın olabildiğince ihtisâr yöntemini kullanacağını belirtmektedir¹³⁸⁵.

Nevevî'nin bu iki muhtasar eserine genel olarak bakıldığında İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'indeki tertibe uyduğu anlaşılmaktadır. Zira İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inde altmış beş baba taksim ettiği hadislerin nev'leri zikri geçen her iki kitapta da aynı sayıda verilmiştir. Ancak muhteva açısından ise Nevevî, *İrşâd*'da daha ağırlıklı olmakla beraber her iki ihtisâr eserinde İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ine yönelik düzeltmeler, ilaveler, tenkidler eklemek sureti ile tasarrufta bulunduğu söylenebilir¹³⁸⁶. Bunun yanında Nevevî'nin '*Ulûmu'l-hadîs*'i ikinci defa ihtisâr ettiği *et-Takrîb*'de bazen İbnü's-Salâh'ın ifadelerini aynı anlama gelecek farklı cümleler ile ifade ettiği görülmektedir¹³⁸⁷.

Nevevî'nin her iki eseri üzerine çeşitli şerhler yapılmıştır. Bunlar arasında birçok yazma nüshası da bulunan Süyûtî'nin *et-Takrîb* üzerine yazdığı *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi 'n-Nevevî* şerhi büyük ilgi görmüştür¹³⁸⁸.

Brockelmann, Nevevî'nin *et-Takrîb*'ine yapılan bir başka şerhin ise *el-Menhelü'r-revî fî istilâhi li hadîsi 'n-nevevî* adında olup bu eserin Salim b. Yahya el-Ehdel'e (ö. 1197/1783) ait olduğunu ifade etmektedir. Ancak yapılan incelemelerde Brockelmann'ın ifadelerinde birtakım bilgi hatalarının olduğu gözlemlenmiştir. Şöyle ki Brockelmann'ın müellifin ismini "salim" diye zabtetmesi yanlış olup doğrusu "Süleyman" olması

¹³⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 70, I, 465; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

¹³⁸⁵ Nevevî, *et-Takrîb*, 23.

¹³⁸⁶ Krş: İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs li 'bni's-Salâh*, 1-407; Nevevî, *İrşâd*, I-II, 1-819; Nevevî, *et-Takrîb*, 1-123.

¹³⁸⁷ Nevevî, *et-Takrîb*, 28.

¹³⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 465; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

gerekmektedir. Ayrıca eserin isminde de hata bulunmaktadır. “*nebevî*” ifadesi yanlış olup doğrusu *nebevî* olması gerekmektedir¹³⁸⁹.

Ayrıca bu eser, büyük ihtimalle Nebevî'nin *et-Takrîb*'in şerhi olmayıp Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) hadis ilmine dair yazdığı manzumenin şerhidir. Eser Faysal b. Yusuf el-Ali tahkiki ile Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye tarafından 2006 yılında *el-Menhelü'r-revî fî istilâhi li hadîsi'n-nebevî şerhü Manzûmeti'l-Fîrûzâbâdî fî'l-hadis* ismi ile basılmıştır. Daha sonra 2017 yılında Nâcî İbrahim Fahd Yüksek Lisans tezi olarak çalışmış *el-Menhelü'r-revî fî istilâhi li hadîsi'n-nebevî* ismi ile Dâru Tayyibeti'l-Hudrâ tarafından basılmıştır¹³⁹⁰.

3. Ebû Bekr Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî (ö. 686/1287), *el-Menhec'ül-mübhec limen rağibe fî 'Ulûmi'l-hadis alâ'l-ittilâ'*¹³⁹¹.

Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar* adlı eserinde Kutbuddîn el-Kastallânî *el-Menhec* İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadis'*i üzerine yapılmış ihtisârlardan saymaktadır¹³⁹². Buhârî şârihi Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn el-Kastallânî (ö. 923/1517) ise *İrşâdu's-Sârî* adlı şerhinde hadis ıstılahlarına dair ilk kitap ve müellifleri sıralarken Kutbuddîn el-Kastallânî'nin *el-Menhec'ül-mübhec* adlı eserini İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadis'*inden önce zikretmektedir¹³⁹³. Cemâluddîn el-Kâsimî de el-Kastallânî'nin (ö. 686/1287) *el-Menhec'ül-mübhec* adlı eserini İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadis'*inden önce telif edilen eserler arasından zikretmektedir¹³⁹⁴.

Bu bilgilerden hareketle *el-Menhec'ül-mübhec* adlı eserin İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadis'*inin ihtisârı olmayıp bilakis daha önce telif edilmiş bir eser olduğu anlaşılabılır. Ancak iki müellife ait aktarılan hayat bilgilerinden hareket ile el-Kastallânî'nin *el-Menhec* adlı eserini İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadis'*inden çok sonraları

¹³⁸⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

¹³⁹⁰ Süleyman b. Yahya el-Ehdel, *el-Menhelü'r-revî fî istilâhi li hadîsi'n-nebevî şerhü Manzûmeti'l-Fîrûzâbâdî fî'l-hadis*, thk. Faysal b. Yusuf el-'Ali, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2006; Süleyman b. Yahya el-Ehdel, çalışmış *el-Menhelü'r-revî fî istilâhi li hadîsi'n-nebevî*, thk. Nâcî İbrahim Fahd, Dâru Tayyibeti'l-Hudrâ, Mekke 2017.

¹³⁹¹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 236.

¹³⁹² Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 236.

¹³⁹³ Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdu's-sârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I, 12.

¹³⁹⁴ Muhammed Cemaluddîn el-Kâsimî, *Kavâ'idu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadis*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2012, 53.

telif ettiğini söylemek gerekmektedir. Zira el-Kastallânî'nin ders okutmaya henüz başladığı tarihlerde İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i telifini bitirmiş ve görev yaptığı Eşrefiyye Dâru'l-Hadîs'inde ders olarak okuttuğuna dair kayıtlar bulunmaktadır¹³⁹⁵.

Her ne kadar İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin direkt bir şerhi olmasa da yaşadığı döneme kadar İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine telif edilen eserlere de atıflarda bulunması yönüyle oldukça kıymetli bir eser olan Süyûtî'nin *Tedribu'r-râvî* adlı Nevevî'nin *Takrîb* şerhi, bu konuda referans olarak istifade edilebilir.

Ne var ki Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar* adlı eserinde olduğu gibi *Tedribu'r-râvî* adlı şerhinde İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârlarını saymamaktadır¹³⁹⁶. Bununla birlikte Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*'de yaklaşık olarak on yerde el-Kastallânî'nin *el-Menhec'ül-mübhec*'ine atıfta bulunmaktadır. Ancak bu atıflarda *el-Menhec*'in İbnü's-Salâh'a ait '*Ulûmu'l-hadîs*'in ihtisârı olduğuna dair net bir bilgi söylememiştir¹³⁹⁷. Süyûtî, el-Kastallânî'ye atıfta bulunduğu hadis talibinin semâ keyfiyeti konusunda el-Kastallânî'nin *el-Menhec*'te İbnü's-Salâh'ın benimsediği görüşün isabetli bir görüş olduğunu söylediğini ifade etmektedir¹³⁹⁸. Bir çocuğa semâ için icazet verme konusundaki atıfta ise el-Kastallânî'nin *el-Menhec*'te İbnü's-Salâh'tan farklı görüş bir benimsediğini ifade etmektedir¹³⁹⁹. Süyûtî, İcâzet veya münâvele ile hadis alan kişinin kullanması gereken edâ siğâsı konusundaki atfında ise el-Kastallânî'nin, İbnü's-Salâh'ın bu konuya dair ifadelerini naklettikten sonra kendi görüşünü zikrettiğini kaydetmektedir¹⁴⁰⁰.

Süyûtî'nin *Tedrib*'teki el-Kastallânî'nin *el-Menhec* atıflarına bakıldığında eserin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Zira Süyûtî'nin *Tedrib* nüshalarını yeniden tahkik edip ve *Tedrib*'e âdeta yeni bir çehre kazandıran¹⁴⁰¹ son dönem muhaddislerinden Muhammed Avvâme,

¹³⁹⁵ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, 19 (çevirmenin girişi); krş. Abdulkadir Şenel, "Kastallânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 584.

¹³⁹⁶ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 79-80.

¹³⁹⁷ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 204, 208, 221, 280, 287, 292, 294, 299, 305, 326.

¹³⁹⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 208.

¹³⁹⁹ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 294.

¹⁴⁰⁰ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 326.

¹⁴⁰¹ Bkz: Abdulvahap Özsoy, "Muhammed Awwamah's Critical Edition of Tadreeb Al-Rawi or Reconstruction of a Book", *HADITH* 2, 2019, 110-129.

el-Kastallânî'nin *el-Menhec*'inin hadis ilmine dair muhtasar bir eser olduğuna işaret etmektedir¹⁴⁰².

Tüm bu bilgilerden sonra el-Kastallânî'nin *el-Menhec*'inin İbnü's-Salâh'ın eserinin ihtisârı olduğuna dair kesin iddiaların aksine¹⁴⁰³ *el-Menhec 'ül-mübhec*'in yazmasına ulaşılabilirdiğinde veya neşredildiğinde bu belirsizliğin ortadan kalkabileceği düşünülmektedir¹⁴⁰⁴.

4. İbnü'n-Nefis Ebu'l-Hasan Alâüddin Ali b. Ebi'l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî (ö. 687 / 1288), *el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadîs*¹⁴⁰⁵.

Her ne kadar Süyûtî, eseri İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârları arasında saysa da¹⁴⁰⁶ eserin yapılan neşrine bakıldığında İbnü's-Salâh'ın eserinin ihtisârı olduğuna dair kesin bir hüküm vermek zordur. Zira İbnü'n-Nefis mukaddimesinde bu kitabı ile müntehiler için hatırlatıcı, mübtediler için ise (ilme) hızlıca intikal etmelerini sağlayacak hadis ilminin önemli konularından bahsetmeyi istediğini dile getirmektedir¹⁴⁰⁷.

el-Muhtasar adlı eserinin içeriği ve metoduna bakıldığında da İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inden oldukça farklılık arz ettiği söylemek mümkündür Eserine ilimlerin sem'iyat ve 'akliyat olarak ikiye ayrıldığını ifade ederek başlayan İbnü'n-Nefis, bu ilmin önemine dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra haber kısımlarına değinmektedir.

el-Muhtasar'da genel olarak haberin değeri ve önemi, mütevatir haber, ilim ifade eden haber, sahabenin rivayet lafızları, hadis tahammül yolları, ravi ile ilgili ve hadis ilmine tabi olan bazı konuları işleyen İbnü'n-Nefis'in daha çok kelamcılarının üzerinde fazlaca durduğu haber teorisi üzerinde durduğu ifade edilebilir¹⁴⁰⁸. Eserinde takip ettiği bu yöntem ile mantık ilmine dair olan bilgilerini burada kullandığını söylemek mümkündür.

¹⁴⁰² Bkz: Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 204.

¹⁴⁰³ Irâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-Tezkira*, I, 17 (muhakkiklerin mukaddimesi); Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2465.

¹⁴⁰⁴ Esere ait bir yazma nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi 167 numarada bulunduğu ifade edilmektedir. bkz: el-İrâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-Tezkira*, I, 17 (muhakkiklerin mukaddimesi).

¹⁴⁰⁵ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 237; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1408.

¹⁴⁰⁶ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 237.

¹⁴⁰⁷ İbnü'n-Nefis, "el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadîs", 575.

¹⁴⁰⁸ Bkz: İbnü'n-Nefis, "el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadîs", 575-612; Detaylı olarak bkz: Şenol, *İbni'n-Nefis'in el-Muhtasar fî İlm-i Usûli'l-hadîsi'n-Nebevî adlı eseri*, 32-82.

Esasen İbnü'n-Nefis, İslami ilimlerdeki yetkinliği ile değil de tıp bilgisi ve çeşitli Bîmâristânlarda yaptığı hocalık sıfatı ile daha tanınmaktadır. Özellikle küçük kan dolaşımını keşfetmesi tıp tarihi hakkında en önemli başarısı olarak anılmaktadır¹⁴⁰⁹.

Eserleri genellikle tıp alanı ile alakalı olan İbnü'n-Nefis aynı zamanda şafii fikhına vakıf olduğu ve fıkıh hadis ve dil gibi çeşitli İslami ilimlerin alanlarına dair de telifatta bulunduğu ifade edilmektedir¹⁴¹⁰.

5. İbn Dakîku'l-İd Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed el-Kuşeyrî (ö. 702/1302) *el-İktirâh fî beyâni 'l-ıstılâh*¹⁴¹¹ (ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine 'l-ehâdîsi 'l-ma'dûdeti mine 's-sihâh).

Sâbıkıyye, Fâzılıyye, Nâsırıyye, Kâmilıyye, Sâlihıyye, ve Mansûriyye gibi birçok medresede dersler veren¹⁴¹² İbn Dakîku'l-İd'in talebeleri arasında İbn Seyyidünnâs, Şemseddin İbnü'l-Kammâh, Mizzî, Zehebî, Kasım b. Yûsuf et-Tücîbî ve İbn Rüşeyd gibi dönemin birçok önemli isimleri bulunmaktadır¹⁴¹³.

İbn Dakîku'l-İd, eserin mukaddimesinde telif etmiş olduğu kitabın hadis ilimlerinin önemli fenlerine dair özlü bir kitap olduğunu ve (bu kitabının da) kısa ve özet bir şekilde hadis ehlinin ıstılahlarını ve mertebelerini anlamayı sağlayacak bir giriş kitabı olmasını umduğunu zikretmektedir¹⁴¹⁴.

Hadis ilmine giriş mahiyetinde muhtasar bir eser telif etme amacında olan müellif eserini iki kısımdan oluşturmuştur. Birinci kısımda hadis talebelerinin hadis ilmine dair bilmeleri gereken ıstıhlara dair bilgiler muhtasar bir şekilde vermiştir. İkinci kısımda ise her biri kırk hadis ihtiva eden yedi kısım halinde *müttefekün alyeh* ve *mühtlefün fih* gibi çeşitli kriterlere göre sahih sayılan rivayetlere yer vermiştir. Rivayetleri işlerken sahabe ravisi dışında isnadları ihtisâr ettiği de görülmektedir¹⁴¹⁵.

¹⁴⁰⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XX, 182-184.

¹⁴¹⁰ İbnü'n-Nefis, "el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadîs", 514-520 (neşredenin girişi); Şenol, *İbnü'n-Nefis'in el-Muhtasar fî İlmi Usûli'l-hadîsi'n-Nebevî adlı eseri*, 11-15.

¹⁴¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 135.

¹⁴¹² İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyâni 'l-ıstılâh*, 54-57 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴¹³ İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyâni 'l-ıstılâh*, 58-65 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴¹⁴ İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyâni 'l-ıstılâh*, 213-214.

¹⁴¹⁵ İbn Dakîku'l-İd, *el-İktirâh fî beyâni 'l-ıstılâh*, 184-185.

Eserin içeriğine bakıldığında İbn Dakîku'l-Îd, başta İbnü's-Salâh olmak üzere birçok hadis âlimine atıflarda bulunmaktadır. Hatta hadis ıstılahlarına dair bazı tanımları Hatib el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh gibi âlimlerden birebir almaktadır. Ancak ifade edildiği gibi İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine yapılmış bir ihtisâr olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır¹⁴¹⁶.

İbn Dakîku'l-Îd, başta İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i olmak üzere hadis ilimlerine dair kendisinden önce yazılmış kitaplardaki konuları işleme metodun aksine eserini dokuz bölüme ayırmış ve bu bölümlerin altındaki her bir konuyu *mes'ele* adı altında işlemektedir. Bu hali ile eserinin yöntem olarak bir özgünlük barındırdığı ifade edilebilir. Bunun yanında İbn Dakîku'l-Îd, kendilerinden iktibas ettiği isimlerin görüşlerini peşinen kabul etmemekte bazen bu görüşleri tartışıp değerlendirmeler yapmakta bazen de ilgili konu hakkında kendi görüşünü dile getirmekten geri durmamaktadır¹⁴¹⁷.

5a. Zehebî, *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. Çeşitli yazma nüshalarının olduğu söylenen eseri¹⁴¹⁸ Abdülfettâh Ebû Gudde tahkik edip ve bazı ilavelerde bulunarak *el-Mûkıza "fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs"* adıyla neşretmiştir.

İbn Dakîku'l-Îd'in *el-İktirâh*'ı ile Zehebî'nin *el-Mûkıza* adlı eserlerini karşılaştıran Abdülfettâh Ebû Gudde'ye göre Zehebî'nin bu eseri, hocası İbn Dakîku'l-Îd'in *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh* adlı eserinin ihtisârıdır. Ancak Zehebî'nin eserinde İbn Dakîku'l-Îd'in eserini ihtisâr ettiğine dair bir işarete bile bulunmaması Abdülfettâh Ebû Gudde'yi son derece şaşırtan bir durum olmuştur. Zehebî'nin ihtisâr yöntemini yer yer takdir eden Abdülfettâh Ebû Gudde, bazı yerlerde de Zehebî'yi manayı bozacak şekilde kötü ihtisâr etmekle eleştirmektedir¹⁴¹⁹. Zehebî'nin *el-Mûkıza* 'sı Ebû Üsâme Selîm b. İd el-Hilâlî tarafından *Kifâyetü'l-hafaza şerhü'l-mukaddimeti'l-Mûkıza* ismiyle şerh edilmiştir¹⁴²⁰.

¹⁴¹⁶ Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2465.

¹⁴¹⁷ İbn Dakîku'l-Îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*, 213-478; Ayrıca bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtü Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 43.

¹⁴¹⁸ Nâsır b. Su'ûd b. Abdullah es-Selâme, *Mu'cemü Müllefâti'l-İmâmi'z-Zehebî el-Mahtûtatü bi Mektebâti'l-Memleketi'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyyeti*, Dâru'l-Felâh, Riyâd 1999, 136.

¹⁴¹⁹ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslamiyye*, Halep 2009), 5-6 (muhakkik mukaddimesi).

¹⁴²⁰ Altıkulaç, "Zehebî", XLIV, 184.

Abdülfettâh Ebû Gudde'ye göre muhtemelen Zehebî, bu eserini (ilme) yeni başlayanlar için bir mukaddime sadedinde kısa ve öz biçimde telif etmiştir. Bundan dolayıdır ki bazı konuları yazarken hızlıca yazıp geçtiği anlaşılmaktadır. Ebû Gudde, Zehebî'nin bu ihtisâr faaliyetinde yeri geldiğinde bazı ilaveler yapmaktan geri durmadığını da belirtmektedir¹⁴²¹.

Bu bilgilerden Zehebî'nin *el-Mûkıza* adlı eserini İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin muhtasarı olarak ifade etmek doğru bir kanaat olmasa gerektir¹⁴²².

6. Alauddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Bâcî (ö. 714/1314) *Muhtasar fî 'Ulûmi'l-hadîs*¹⁴²³.

el-Bâcî hakkında *Fevâtu'l-vefayât* adlı eserinde bilgi veren İbn Şâkir el-Kütübî (ö. 746/1346), onun *el-Muharrer*, *el-Mahsul* ve '*Ulûmi'l-hadîs*' kitaplarını ihtisâr ettiğini belirtmektedir¹⁴²⁴. es-Subkî ise el-Bâcî'nin ihtisâr yazmadığı ilim dalının bulunmadığı söylenildiğini ifade etmektedir. Ayrıca el-Bâcî'nin Muhyiddîn en-Nevevî ile de sıkı bir arkadaşlık ilişkisi olduğunu belirtmektedir¹⁴²⁵.

Fıkıh, usul, mantık dersleri almış bu ilimlerde oldukça ilerlemiş olan el-Bâcî'nin İbn Dâkîku'l-İd'in derslerinde bulunduğu, Seyfiyye ve Mansuriyye medreselerinde ders verdiği ifade edilmektedir¹⁴²⁶.

Ne yazı ki el-Bâcî'nin sözü edilen muhtasar eseri hakkında bibliyografik türü eserlerin verdiği bilgilerden fazlasına ulaşılamamıştır. Ancak müellifin ilmi hayatına dair ulaştığımız bilgilerden hareketle İbn Şâkir'in *Fevâtu'l-vefayât* adlı eserinde el-Bâcî'nin '*Ulûmi'l-hadîs*' kitabını ihtisâr ettiğine dair ifadesi ile İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini kastettiğini düşünmekteyiz¹⁴²⁷.

7 ve 8. Radiyuddîn Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed et-Taberî el-Mekkî (722/1322) önce *el-Mulahhas fî Ma'rifeti 'ilmi'l-hadîs*¹⁴²⁸ adı ile İbnü's-Salâh'ın

¹⁴²¹ Zehebî, *el-Mûkıza*, 6 (muhakkik mukaddimesi).

¹⁴²² Bkz: Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2466.

¹⁴²³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, VII, 209.

¹⁴²⁴ Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtu'l-vefayât*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1974, III, 73.

¹⁴²⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, X, 341.

¹⁴²⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 120.

¹⁴²⁷ Kütübî, *Fevâtu'l-vefayât*, III, 73.

¹⁴²⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1562.

'*Ulûmu'l-hadîs*'ini telhis etmiş daha sonra bu eserini *el-Müntehab fî 'ilmi'l-hadîs* ismi ile özetlemiştir¹⁴²⁹.

Radiyuddîn et-Taberî başta hadis olmak üzere fıkıh, dil, tarih ve tasavvuf gibi alanlarda dersler alıp kendisini yetiştirmiştir. Talebeleri arasında Zehebî, Birzâlî ve el-Yâfî (ö. 768) gibi dönemin önemli isimleri bulunmaktadır¹⁴³⁰.

Müellifin *el-Mulahhas fî Ma'rifeti 'ilmi'l-hadîs* adı ile telif ettiği eserinin mukaddimesinde bu eserini öğrencilerin anlamalarını kolaylaştırmak, kısa zamanda talep edilenleri elde etmelerini sağlamak amacı ile telif ettiğini ifade etmektedir¹⁴³¹.

Müellifin İbnü's-Salâh'ın tertibine genel olarak uyduğu ancak konuları yirmi üç ana başlığa ayırdığı ve her bir başlığın altında çeşitli başlıklar ekleyerek yeni denilebilecek bir tertib ile *el-Mulahhas*'ı oluşturduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte müellifin kitabında yeni başlıklar ortaya koyduğu, asıl kitaptaki anlatımdan farklı olarak bazı takdim tehirlerde bulunduğu, İbnü's-Salâh'ın anlatımını yer yer ihtisâr ettiği, bazen İbnü's-Salâh'ın değerlendirmelerine katıldığı gibi bazen de birtakım görüşlerini hiç almadığı belirtilmektedir¹⁴³².

Müellifin *el-Mulahhas* adlı muhtasar eserini *el-Müntehab fî 'ilmi'l-hadîs* adı ile ikinci defa ihtisâr etmesindeki temel gaye hadis ilmine yeni başlayanlar ve son aşamada olanlar için âdeta bir başucu kitabı oluşturma isteği olduğu söylenebilir.

Birinci kitabın içeriğine dair bazı tasarruflarda bulunduğu belirtilen müellifin ikinci kitabında farklı olarak mukaddime kısmında hadis ilmini öğrenmeye teşvik eden bazı rivayetler ile başladığını, sonuç bölümünde ise başta Rasûlullâh (s.a.s) olmak üzere dört halife gibi önde gelen bazı sahabenin, mezheb imamlarının ve hadis ilmi ile ilgilenen bazı meşhur isimlerin vefeyat bilgileri vererek sonlandırdığı ifade edilmektedir¹⁴³³. Bu

¹⁴²⁹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1537; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 442 (çevirmenin ilavesi).

¹⁴³⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddissîn*, thk. Muhammed Habîb el-Heyle, Mektebetü's-Sadîk, Tâif 1988, 62-63; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VI, 83; Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfî*, thk. Muhammed Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1984, I, 163-164; Geniş bilgi için bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 44-45.

¹⁴³¹ Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 45.

¹⁴³² Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 46.

¹⁴³³ Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 47.

bakımdan *el-Müntehab fî 'ilmi'l-hadîs* adlı eserin hadis usulüne dair daha önce telif edilmiş kitaplar ile içerik bakımından farklılık arz etmektedir.

İki esere dair verilen bilgilerden hareketle Brocklemann'ın, *el-Müntehab fî 'ilmi'l-hadîs* adlı eseri İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine yazılan manzume türü eserler arasından sayması doğru bir değerlendirme olmasa gerektir¹⁴³⁴.

9. Burhânuddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer el-Ca'berî (ö.732/1332), *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*¹⁴³⁵. Müellif eserinin mukaddimesinde İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ettiğini ifade etmektedir¹⁴³⁶.

Hadis ilminin yanında fıkıh, kıraat ve Arap dili gibi ilimlere dair derin vukufiyeti bulunan ve bu ilim dallarına dair birçok eser sahibi olan el-Ca'berî'nin talebeleri arasında ez-Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî, Şemseddin İbnü'l-Lebbân, Takıyyüddin es-Sübkî gibi dönemin önemli simaları bulunmaktadır. İlmi şahsiyeti hakkında gerek talebeleri gerekse diğer ilim insanları tarafından takdir edilerek bahsedilmektedir¹⁴³⁷.

Müellif'in yaşadığı döneme bakıldığında şerh, ihtisâr, nüket, nazm gibi yazım türlerinin insanlar tarafından daha çok talep edildiği bir dönem olduğu görülmektedir¹⁴³⁸. Dolayısı ile müellifin bu eserini dönemin yazım konseptine uygun olarak muhtasar şekilde telif ettiği söylenebilir.

Müellif, beğendiğini ifade ettiği İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini aşırıya gitmeden ve eksik bırakmadan mütevazı bir şekilde ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. İbnü's-Salâh'ın eserini ihtisâr ederken İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl* adlı eserinin mukaddimesi, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve İbn Dakîku'l-İd el-Kuşeyrî'nin *el-İktirâh*'ından ilave edilmesi gereken hususları aldığını zikretmektedir. Bunun yanında eserini telif ederken fikhî tenkîhat ve usûlî tercihatlar gibi birtakım ilavelerde bulunacağını da belirtmektedir¹⁴³⁹.

¹⁴³⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 210.

¹⁴³⁵ Süyûtî, *el-Bahrullezî zehar*, I, 237.

¹⁴³⁶ Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, 51.

¹⁴³⁷ Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddin b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 23-32.

¹⁴³⁸ Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddin b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 49.

¹⁴³⁹ Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddin b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 63.

Rusûmü't-tahdîs'in içeriğine genel olarak bakıldığında müellifin İbnü's-Salâh'ın eserinde olduğu gibi hadis ilimlerini altmış beş nev' altında işlediği görülmektedir. Ancak İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inde anlatımında ettiği tertibe birebir uyduğunu ifade etmek biraz zordur. İlave olarak hatime dediği sonuç mahiyetindeki kısımda ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi hadis âlimlerinin eserlerine hadis alırken gözettikleri şartları kısaca açıklamaya çalışmaktadır¹⁴⁴⁰.

Her ne kadar *Rusûmü't-tahdîs*'in mukaddimesinde ihtisâr faaliyetinde aşırıya gidilmeyeceği belirtilmiş olsa da eserin anlatımına bakıldığında olabildiğince şiddetli bir ihtisâr yöntemi benimsendiği ifade edilebilir. Müellif, eserde geçen bazı kavramların lügat tanımlarını vermeye çalışması dikkatlerden kaçmamaktadır. Mesela *sahîh*, *hasen*, *nesh* gibi kelimelerin lügat anlamını vermektedir. Eserinin mukaddime ve sonlarında birkaç şiirsel beyitlere yer veren müellif, *Asıl* eserde yer alan rivayetlerin tamamını değil de rivayetin bilinebilecek kadar baş tarafından bir kesit vermektedir. Ayrıca mukaddimede ifade ettiği üzere bazı fikhî ve usûlî tanım ve ilave ve tercihlere yer vermektedir¹⁴⁴¹.

10. Bedreddîn İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Kinânî (ö. 733/1333) *el-Menhelu'r-revî fî muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*¹⁴⁴².

Muhaddis kimliğinin yanında fakîh ve kadı kimlikleri ile tanınan Bedreddîn İbn Cemâ'a, Âdiliyye, salihyye, nâsiriyye, kâmilîyye gibi birçok medrese ve camilerde dersler vererek eğitim-öğretim hayatı boyunca pek çok talebe yetiştirmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye, ez-Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî, Safedî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Tâceddin es-Sübki gibi dönemin meşhur simalarının da aralarında bulunduğu birçok kişi kendisine

¹⁴⁴⁰ Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, 51-209; Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddin b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 62-264; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 50-52.

¹⁴⁴¹ Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, 51-209; Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs li'l-İmam Burhânuddin b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî*, 62-264; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 50-52.

¹⁴⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1630, 1884.

talebelik yapmıştır¹⁴⁴³. Bedreddîn İbn Cemâ'a müderrislik, kadılık gibi vazifelerinin yanında oldukça velut bir âlim profili çizmiştir¹⁴⁴⁴.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'sini ihtisâr etme amacı ile telif ettiği *el-Menhelu'r-revî* adlı eserinde ayrıca '*Ulûmu'l-hadîs*'si yeniden düzenleyip ve ona bazı bilgiler ilave etmiştir. Bu eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁴⁴⁵. Bu muhtasar eseri müellifin torunu Muhammed b. Ebî Bekr İzzüddîn İbn Cemâ'a *el-Menhecu's-sevî fî şerhi'l-Menheli'r-revî* adı ile şerh etmiştir¹⁴⁴⁶.

Müellif, *el-Menhelu'r-revî*'nin mukaddimesinde '*Ulûmu'l-hadîs*'in içerdiği bilgilere kolayca müracaat ve mütalaa edebilmek için kendisine göre daha kolay ve daha uygun bir yol üzere tertibini, düzenini yenileyip muhtasar hale getirmek isteğinde olduğunu belirtmektedir¹⁴⁴⁷. Bu hedefler ışığında müellif, '*Ulûmu'l-hadîs*'in özünü bozmadan muhtevastaki gereksiz gördüğü bilgileri ihtisâr ettiğini, önemli gördüğü bazı kaide ve ilaveler ekleme, konuları takdim-tehir etme gibi birtakım tercihlerde bulunduğunu ifade etmektedir¹⁴⁴⁸.

İbn Cemâ'a, eserini telif ederken İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'te hadis ilimlerini altmış beş nev' olarak ele aldığı tertibinin aksine yeni ve özgün sayılacak bir yöntem ile telif ettiğini söylemek mümkündür. Zira İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*'yi bir mukaddime ve tabiri caizse dört ana bölüm altında topladığını belirtmektedir¹⁴⁴⁹.

el-Menhelu'r-revî'nin mukaddime başlığı, hadis ilmiyle ilgilenenlerin bilmesi gereken *sened*, *isnad*, *hadis*, *haber*, gibi birtakım ıstılahların kısaca açıklandığı giriş mahiyetindeki kısımdır. Birinci bölüm *sahîh*, *hasen*, *zayıf* ve bunların kısımları gibi rivayetin metin kısmı ve çeşitleri hakkındadır. İkinci bölüm rivayetin senet kısmı ile ilgili

¹⁴⁴³ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vesfeyât*, II, 15-17; Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Kinânî Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî fî muhtasari 'Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2000, 8-13 (muhakkikin mukaddimesi); Cihangîr, *Muhtasarâtı Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 54-55; Fikriye Demir, *Bedrüddîn İbn Cemâa (Ö. 733/1333) ve hadis ilmindeki yeri*, 14, 15, 18.

¹⁴⁴⁴ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 14-15 (muhakkikin mukaddimesi); Ayrıca bkz: Demir, *Bedrüddîn İbn Cemâa (Ö. 733/1333) ve hadis ilmindeki yeri*, 19-24.

¹⁴⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1162; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII, 201.

¹⁴⁴⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 431.

¹⁴⁴⁷ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26.

¹⁴⁴⁸ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26.

¹⁴⁴⁹ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26.

olan konular hakkınadır. Üçüncü bölüm rivayetin tahammülü, edası, kitabeti, rivayeti ve talebenin adabı gibi konular içermektedir. Dördüncü bölüm ise rical bilgisi hakkındaki konulardan oluşmaktadır. Her bir başlığın altında birçok alt başlıklar bulunmaktadır¹⁴⁵⁰.

Bu itibar ile İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasarı kendisinden önceki muhtasarlardan tertip, düzen itibarı ile oldukça farklılık arz ettiğini söylenmelidir. Böyle farklı ve özgün bir yöntem ile bir muhtasar eser telif edilmesi ancak asıl eser ile oldukça fazla vakit geçirmiş olmayı gerektirdiği hissi uyandırmaktadır. Zira İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî* mukaddimesinde eserinin telif sebebini açıklarken uzun zamandan itibaren İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i ile oldukça vakit geçirdiğini belirten ifadeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Ayrıca İbn Cemâ'a'nın eserini oldukça güzel bir şekilde anlattığı bir mukaddime ile tanıtması kendisinden önceki muhtasarlardan oldukça farklılık arz eden bir başka husustur. Bu husus bile İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasarı telif ederken oldukça ilgilendiğini, üzerinde çok düşünülmeyen telif edilen bir eser olmadığı hissini uyandırmaktadır.

11. İbnu'l-Bârizî, Ebu'l-Kasım Şerefüddin Hibetullah b. Abdurrahman el-Cühenî el-Hamevî (ö. 738/1338), *Mişkâtü'l-envâr*¹⁴⁵¹.

Hadis ve kıraat âlimi olan aynı zamanda Şâfiî fakihî olarak tanınan ve uzun süre kadılık görevini üstlenen İbnu'l-Bârizî, Şam, Hama ve Dimaşk'ta hadis dersleri okutmuştur. Ebû Şâme, Birzâlî ve Zehebî gibi âlimler de kendisinden hadis dersleri alanlar arasında bulunmaktadır¹⁴⁵². İbnu'l-Bârizî birçok eser telif etmiş, ihtisâr ettiği eserler arasında İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-Usûl li-Ehâdîsi'r-Resûl* adlı eserini *Tecrîdü'l-usûl*¹⁴⁵³/*Tecrîdü Câmi'i'l-usûl min ahâdîssi'r-Resûl* adı ile ihtisâr ettiği eseri bulunmaktadır. Eserin çeşitli yazmaları olduğu ifade edilmektedir¹⁴⁵⁴.

Mişkâtü'l-envâr hakkında ise maalesef Süyûtî'nin bu eserin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı olduğuna dair verdiği haberden başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Abdurrahman b. Ömer el-Ebherî'ye (ö. h. 730 yılından

¹⁴⁵⁰ Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 26-28.

¹⁴⁵¹ Süyûtî, *el-Bahrullezî zehar*, I, 237-238.

¹⁴⁵² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, X, 387-391; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, VI, 167-169.

¹⁴⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 536.

¹⁴⁵⁴ Bkz: Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, VI, 195.

sonra) ait olduğu söylenilen *Miškâtü'l-envâr fî envâ'i 'ulûmi's-süneni ve'l-asâr*¹⁴⁵⁵ isimli bir başka eser bulunmaktadır. Bu esere ait bir tanesi Riyâd Merkez Kütüphanesi 'F/248' numarada bir diğeri de Medine Arif Hikmet Kütüphanesi 'Usûlu Hadis 9' numarada olmak üzere iki nüsha bulunduğu söylenmektedir. Ancak bu eserin el-Ebherî'ye atfedilmesinin hata olduğu da ifade edilmektedir¹⁴⁵⁶.

12. Şerefüddîn et-Tîbî Ebû Muhammed Hüseyin b. Abdillâh (ö. 743/1343) ait *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs*¹⁴⁵⁷.

Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinin Ms. or. 339 numarasında mevcut olan Şerefüddîn et-Tîbî'nin *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs* isimli eserinin yazma nüshasındaki mukaddimesinde bulunan bilgiye göre müellif, eserini kendisinden önce yazılan İbnü's-Salâh, Nevevî ve İbn Cemâ'a'nın eserlerinden hareketle hadis ilmine dair bilgileri gözden geçirip düzenlediği ve İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'unun mukaddimesinden de bazı bilgiler alarak hadis ilmine dair yeni eser ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Brockelmann'ın bu eseri İbn Cemâ'a'nın *el-Menhelü'r-revî*'sinin bir hülâsâsı olarak göstermesi doğru bir bilgi olmasa gerektir¹⁴⁵⁸.

Şerefüddîn et-Tîbî'nin yazma nüshasındaki mukaddimesinde bulunan bilgilerden hareketle yaygın kanaatin aksine¹⁴⁵⁹ *el-Hülâsetü fî ma'rifeti'l-hadîs*'in herhangi bir kitabın (İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inin) ihtisârı olmadığı ancak ihtisâr mantığı ile telif edilen bir eser olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Yakın zamanda bu problemi çeşitli açılardan konu edinen bir çalışma da aynı kanaate ulaşmıştır¹⁴⁶⁰.

13. Tâcuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Erdebîlî et-Tebrîzî (ö. 746/1345) *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*¹⁴⁶¹/ *Muhtasarü 'Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh*¹⁴⁶² Müellif eserin mukaddimesinde İbnü's-Salâh'ın eserini ihtisâr edeceğini ifade etmektedir¹⁴⁶³.

¹⁴⁵⁵ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1537; Yusuf 'Abdurrahmân el-Mar'aşlî, *'Ulûmu'l-hadîsi's-şerîf*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2011, 35.

¹⁴⁵⁶ Bkz: <https://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=259353>, 09.11.20. 20:25.

¹⁴⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 720.

¹⁴⁵⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 204.

¹⁴⁵⁹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 238.

¹⁴⁶⁰ Bkz: Demirci, "Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı: el-Hulâsa fî ma'rifeti'l(usûli'l)-hadîs" 67-84.

¹⁴⁶¹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 238.

¹⁴⁶² Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII, 134.

¹⁴⁶³ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 107.

Hadis ilminin yanında fıkıh, nahiv, lügat ve hisâb gibi ilimlere dair eserler telif edecek kadar derin bilgisi bulunan Tâcuddîn et-Tebrîzî'nin Hüsamiyye medresesinde dersler verdiği ifade edilmektedir¹⁴⁶⁴. *el-Kâfî* adlı muhtasar eserini hocası İbn Cema'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasar eserini okuduktan sonra telif ettiği anlaşıldığı belirtilmektedir¹⁴⁶⁵. Zira *el-Kâfî*'nin yöntem ve tertibi *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasar esere büyük oranda benzemektedir¹⁴⁶⁶.

el-Kâfî adlı muhtasar eserin telif sebebini mukaddimede belirten müellif, sünneti koruma, sahihini sakiminden ayırt edebilmeyi sağlama noktasında birçok değerli âlimin bu hususta kıymetli çalışmalar telif ettiğini gördüğünü ifade etmektedir. Kendisinin ise 'ulumu'l-hadis'e dair bir muhtasar yazarak bu değerli insanlara benzeyip onlar ile haşredilmeyi istediğini belirtmektedir¹⁴⁶⁷.

Bu amaçla müellif, hadis ilmi ile uğraşan hiçbir kimsenin bigâne kalmayacak konumda olduğunu ifade ettiği İbnü's-Salâh'ın 'Ulûmu'l-hadîs'ini kendisine daha kolay ve daha güzel gelen bir yöntem ile ihtisâr etmek istediğini belirtmektedir¹⁴⁶⁸.

et-Tebrîzî, ihtisâr faaliyetini yaparken bıkkınlık getiren tekrarları hafifleteceğini, bununla birlikte talebenin bilmesi gereken ilaveleri ile Nevevî ve İbn Dakîku'l-İd'in muhtasarlarındaki ilaveleri eklediğini zikretmektedir. Asıl eserin maksadını bozacak herhangi bir işlem yapmayacağını belirten müellif eserinin iki mukaddime dört ana başlık ve bir hatime bölümlerinden oluştuğunu ifade etmektedir¹⁴⁶⁹.

Bu bilgilerden anlaşılaçağı üzere et-Tebrîzî, muhtasarını oluştururken İbnü's-Salâh'ın 'Ulûmu'l-hadîs'inde benimsemiş olduğı yöntemi takip etmeyerek hocası İbn Cema'a'nın *el-Menhelu'r-revî* adlı muhtasar eserinin yöntemini büyük oranda

¹⁴⁶⁴ Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer el-Ensârî el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *el-'Akdu'l-mezheb fî tabakâti hamalati'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Mihenî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, 415; Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 90-99 (muhakkikin mukaddimesi); Hasan Yerkazan, "El-Kâfî Fî 'ulûmi'l-Hadîs Örneğinde Hicri VIII. Yüzyılda Hadîs Usûlünün Serencamı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (14), 2018, 303-305.

¹⁴⁶⁵ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 17 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁶⁶ Krş: Bedreddîn İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, 24-145; Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 105-917.

¹⁴⁶⁷ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 106.

¹⁴⁶⁸ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 106-107.

¹⁴⁶⁹ Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 107.

benimsemiş ayrıca İbnü's-Salâh'ın eserindeki anlatımı üzerine tashih, tenkid, ilave gibi eklemeler yapmıştır¹⁴⁷⁰.

14. İbnü'l-Lebbân Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-İs'irdî ed-Dımaşkî (ö. 749/1349), *Muhtasaru 'Ulûmi'l-hadîs*¹⁴⁷¹.

Zerkeşî, hocası Moğoltay b. Kılıç'ın kendisine İbnü'l-Lebbân'ın *Islâhu kitâbi İbnü's-Salâh* adı ile İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine bir eser yazdığını ve bunu elde etmeye çalıştığını fakat onu bulamadığını söylediğini ifade etmektedir¹⁴⁷². Zerkeşî, daha sonra Moğoltay b. Kılıç'ın aynı isim ile İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'si üzerine bir nüket yazdığını belirtmektedir¹⁴⁷³.

İbn Hacer ise İbnü'l-Lebbân'ın Şaffî'nin *el-Üm* adlı eserini tertip ettiğini, (Nevevî'nin) *er-Ravz*'ını ihtisâr ettiğini ve İbnü's-Salâh ifadesi olmaksızın '*Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr ettiğini ifade etmektedir. Bu ifadesi ile İbn Hacer'in İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini kastedip kast etmediği belirsizliğini korumaktadır¹⁴⁷⁴. Çünkü Tâcuddîn el-Erdebîlî hakkında bilgi verirken onun İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ettiğini açıkça zikretmektedir¹⁴⁷⁵. Kanaatimize göre İbn Hacer, İbnü'l-Lebbân'ın İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ettiği hakkında kesin bilgisi olsa onu zikrederdi¹⁴⁷⁶. Bunun yanında Süyûtî ise İbnü'l-Lebbân'ı İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine nüket türünden eser yazanlar arasında ilk sırada saymaktadır¹⁴⁷⁷.

Tüm bu bilgilerden hareketle kesin olarak söylenilebilecek şey İbnü'l-Lebbân'ın İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine Nüket veya ihtisâr gibi bir çalışma yapmış olduğudur.

15. İbnü't-Türkmânî, Alâuddîn Ali b. Osman el-Mardînî (ö. 750/1349), *el-Müntehab fî 'Ulûmi'l-hadîs*¹⁴⁷⁸.

¹⁴⁷⁰ Bkz: Tâcuddîn et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî 'ulûmi'l-hadîs*, 17-33 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁷¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, V, 61.

¹⁴⁷² Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, I, 10.

¹⁴⁷³ Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, I, 10.

¹⁴⁷⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, V, 60-61.

¹⁴⁷⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 86.

¹⁴⁷⁶ Krş: Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2466.

¹⁴⁷⁷ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 241.

¹⁴⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1162; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, VI, 204; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII, 145.

Muhaddis kimliğinin yanında müfessir ve fakih kimlikleri ile de tanınan İbnü't-Türkmânî, İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine muhtasar türünden eser telif eden sayılı Hanefî âlimlerinden bir tanesidir. Akli ve nakli ilimlerin pek çoğuna dair ileri derecede bilgisi bulunan ve özellikle Hanefî fıkında dönemin saygın isimlerinden olan İbnü't-Türkmânî'nin hadis, tefsir, fıkıh, edebiyat, ferâiz gibi birçok ilim dalında eserler yazdığı ancak bunların büyük çoğunluğunu tamamlayamadığı ifade edilmektedir¹⁴⁷⁹.

Yazma nüshalarında *Ulûmi'l-hadîs*, *Muhtasaru Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh*, *Muhtasaru İbni's-Salâh fî 'ilmi'l-hadîs*, *Kitâbü't-Takrîb ve't-teysîr fî 'ilmi'l-hadîs* gibi isimlendirmelere sahip olan eseri İbn Hacer olmak üzere birçok hadis âlimi takdir etmiştir¹⁴⁸⁰.

İbnü't-Türkmânî mukaddimesinde bu kitabının İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin intihâbı olup altmış beş babta tertip edilmiş, hadis ilimlerine dair muhtasar bir eser olduğunu ifade etmektedir¹⁴⁸¹. İbnü't-Türkmânî, ayrıca *el-Müntehab*'ın *asıl* eserin önemli ve faydalı bilgilerini kapsadığını, az lafız ve küçük hacimli olması hasebi ile talebenin ezberleyip kavraması gerekenleri kolaylaştırdığını belirtmektedir¹⁴⁸².

İbnü't-Türkmânî *asıl* esere oranla üçte bir hacimde bulunan *el-Müntehab*'ta ilim insanların ihtilafa düştüğü noktaları ele aldığı ve genel olarak kendi yorum ve tanımlarını vermekte geri durmadığı ifade edilmektedir¹⁴⁸³.

16. Şihabuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Sa'd el-Endereşî el-Endelüsî (ö. 750/1349)
*Muhtasaru 'Ulûmi'l-Hadîs*¹⁴⁸⁴.

Bikâî (ö. 885/1480), Irâkî'nin *elfiyesine* yazdığı *en-Nüketü'l-vefiyye* adlı şerhinde el-Endereşî'nin *el-'Umde* ismini verdiği *Tehzîbu'l-Kemâl* ihtisârının girişinde İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini *Muhtasaru 'Ulûmi'l-Hadîs* adı ile ihtisâr ettiğini

¹⁴⁷⁹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfî*, I, 382-385; Alâuddîn Ali b. Osman el-Mardîni İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Avvâd el-Halef, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 2008, 9-15 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁸⁰ İbnü't-Türkmânî, *el-Muntehabu fî Ulûmi'l-hadîs*, 16 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁸¹ İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, 43-44.

¹⁴⁸² İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, 43-44.

¹⁴⁸³ İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, 20 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1062; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1220.

belirtmektedir¹⁴⁸⁵. Eserin matbu haline ulaşamadığı için el-Endereşî'nin ihtisâr çalışması hakkında ulaşılabilen bilgi bununla sınırlıdır.

17. el-Alâî, Ebu Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1359) *el-Muhtasar*¹⁴⁸⁶.

Süyûtî'nin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr edenler arasında saydığı el-Alâî'nin biyografisi hakkında *ed-Dürerü'l-kâmine* adlı eserinde bilgi veren İbn Hacer, onun bu eserine dair bir bilgi vermemektedir¹⁴⁸⁷. Ancak İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân* adlı bir başka eserinde Salâhuddîn el-Alâî'nin *Ulûmu'l-hadîs* adlı eserinde bir râvî hakkında yaptığı değerlendirmesine değinmektedir¹⁴⁸⁸. el-Alâî'nin ihtisâr çalışması hakkında ulaşılabilen bilgi bununla sınırlıdır.

18. İbn Cemâa, Ebû Ömer İzzüddîn Abdülaziz b. Muhammed el-Kinânî el-Hamevî (ö. 767/ 1366) *el-İknâ*¹⁴⁸⁹.

Süyûtî'nin İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr edenler arasında saydığı İbn Cemâa'nın *el-İknâ* adlı eseri hakkında başka bir bilgiye rastlanılmamıştır. İzzüddîn İbn Cemâa'nın birçok dârülhadîs, medrese ve cami gibi eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlarda dersler okuttuğu bilgisi göz önünde bulundurulduğunda İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'ini ihtisâr ettiği veya hadis ilimlerine dair bir muhtasar yazmış olması muhtemel ve makul görünmektedir.

19. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1373) *Muhtasaru 'Ulûmi'l-hadîs*. Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁴⁹⁰.

İbn Kesîr'in tarihçi, muhaddis, müfessir, fakih gibi kimliklikleri bulunan çok yönlü ve velut bir ilim insanı olduğu bilinen bir husustur. Hocaları arasında Mizzî, Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî ve İbn Teymiyye gibi dönemin meşhur simaları bulunmaktadır. Necîbiyye, Sâlihiyye, Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye gibi çeşitli medreselerde

¹⁴⁸⁵ İbrâhim b. Ömer Bikâî, *en-Nüketu'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2007, II, 326-416.

¹⁴⁸⁶ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 238.

¹⁴⁸⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 212-215.

¹⁴⁸⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dârü'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 2002, IX, 111.

¹⁴⁸⁹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 239-240.

¹⁴⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1162; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, VI, 205; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II, 284.

dersler vermiş ve bazılarında yöneticilik görevinde bulunmuştur. Tarih, tabakat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilim dallarında birçok eser telif etmiştir¹⁴⁹¹.

Muhtasar eserinin mukaddimesinde hadis ilmini en faydalı ilim olarak tanımlayan İbn Kesîr, bu ilim dalının önemli konularını kapsayıcı ve faydalı bir muhtasar eser yazmak istediğinde olduğunu belirtmektedir. Bu konuda hadis ilmi ile uğraşanlar arasında İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inin meşhur olduğunu belirttikten sonra hadis ilimleri konularını kapsayıp problemlerini gideren bu sayede talebeler için ezberlenmesi ve anlamalarını kolaylaştırma amacı ile '*Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr ettiğini ifade etmektedir¹⁴⁹².

İbn Kesîr, ihtisâr faaliyetini yaparken '*Ulûmu'l-hadîs*'in tetibine uygun bir şekilde hadis ilimlerini altmış beş nev' üzere işleyeceğini bununla birlikte gerekli gördüğü yerlerde Beyhakî'nin (ö.458/1066) *el-Medhal ilâ kitâbi's-sünen* isimli kitabından bazı ilaveler yapacağını belirtmektedir¹⁴⁹³. Eserin içeriğine bakıldığında İbn Kesîr konuları işlerken yerlerine takdim-tehirler yaptığı görülmektedir. Ayrıca eserin farklı yerlerinde birçok ilave bilgi, değerlendirme ve tenkidlerini eklemekten geri durmadığı görülmektedir¹⁴⁹⁴.

Bu bilgilerden hareketle İbn Kesîr'in eserini oluştururken gerekli gördüğü yerlerde yaptığı değerlendirme ve ilaveler ile ihtisâr yönteminin salt bir özetleme faaliyetinden ibaret olmadığını göstermektedir. İbn Kesîr'in bu ihtisâr çabası ilmin canlılığını ve kümülatif yapısını gösteren önemli örneklerden sadece bir tanesidir.

20. Burhâneddin İbrahim b. Mûsâ el-Ebnâsî (ö.802/1400), *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi ibni's-Salâh*¹⁴⁹⁵.

İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'i üzerine ihtisâr olarak yazıldığı ifade edilen Ebnâsî'nin bu eseri, İbnü's-Salâh'ın eserinden istifade etmekle birlikte aslında

¹⁴⁹¹ Paksoy, *İbn Kesîr'in hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri*, 34-90; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 43-62 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁹² İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 80.

¹⁴⁹³ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 89-90.

¹⁴⁹⁴ Bkz: İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 90-378; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Hatice Kübra Özmen, *Hadis Literatüründe İhtisâr Yöntemi -İbn Kesîr'in İhtisâru Ulûmi'l-Hadis İsimli Eseri Bağlamında-* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019, 24-57.

¹⁴⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1028.

Zeynuddîn el-‘Irâkî’nin (ö. 806/1404) İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmu’l-hadîs*’i üzerine yazdığı *et-Takyîd ve’l-İdâh* ile *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs*’in ihtisâr mahiyetindedir.

Çeşitli medrese ve diğer kurumlarda dersler verip eğitim-öğretim faaliyeti halkası içerisinde aktif bir isim olan Ebnâsî, el-‘Irâkî’nin bu iki eserini ihtisâr ederek cem etmiş ve faideli gördüğü bazı bilgileri de alarak eserini meydana getirmiştir. Müellif bu iki eseri ihtisâr ederken dikkatli davranacağını ifade etmektedir. Ancak kitabı tahkik edip neşreden Salâh Fethî Halal, Ebnâsî’nin el-‘Irâkî’nin ifadelerinin manalarını bozduğunu ve neredeyse ifadeleri luğaz mahiyetine koyduğunu ifade ederek Ebnâsî’yi eleştirmektedir¹⁴⁹⁶.

21. İbnü’l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer el-Ensârî el-Mısrî (ö. 804/1401), *el-Mukni’ fî ‘Ulûmi’l-hadîs*¹⁴⁹⁷.

Kendini birçok ilim dalında yetiştiren İbnü’l-Mülakkın, Sâlihiyye, Kamiliyye, Berkiyye, Nâsiriyye gibi medreselerde dersler vermiş hadis ve ilimleri, kur’an ilimleri, fıkıh, tarih, siyer ve dil gibi birçok ilim dalında farklı telif türlerinden çok sayıda eser telif etmiştir¹⁴⁹⁸.

İbnü’l-Mülakkın, hadis ilmi ile uğraşan talebeye yönelik ezber ve anlamayı kolaylaştırmak için *Ulûmu’l-hadîs*’i ihtisâr edip yer yer takrib ve tenkîh ettiğini ayrıca eklediği önemli ilaveleri de kırmızıçizgi ile parantez içerisinde kendisine ait olduğunu gösteren bir ifadeyle belirttiğini söylemektedir¹⁴⁹⁹.

İbnü’l-Mülakkın bu muhtasar kitabında hadis ilimlerini *‘Ulûmu’l-hadîs*’in tertibi üzere alt beş nev’ üzere tertib etmiştir. Onun yaptığı çalışmanın sadece bir özetleme, kısaltma çabası olmadığını mukaddimede de belirttiği üzere eserin içeriğine bazen eklediği önemli ilaveler, tenkid ve tenkîh gibi tasarruflarda bazen de yeri geldiğinde asıl eser sahibi ile aynı kanaati paylaşmayıp kendi değerlendirmelerinde görülmektedir¹⁵⁰⁰.

¹⁴⁹⁶ Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh min ‘Ulûmi ibni’s-Salâh*, I, 25.

¹⁴⁹⁷ Süyûtî, *el-Bahru’l-lezî zehar*, I, 239.

¹⁴⁹⁸ İbnü’l-Mülakkın, *el-Mukni’ fî ‘ulûmi’l-hadîs*, I, 12-21 (muhakkikin mukaddimesi); Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, 84-86.

¹⁴⁹⁹ İbnü’l-Mülakkın, *el-Mukni’ fî ‘ulûmi’l-hadîs*, I, 39-40.

¹⁵⁰⁰ İbnü’l-Mülakkın, *el-Mukni’ fî ‘ulûmi’l-hadîs*, I-II, 41-678; Ayrıca bkz: Cihangîr, *Muhtasarâtu Mukaddimeti İbni’s-Salâh*.

22. İbnü'l-Mülakkın daha sonra bu eserini de *et-Tezkire fî 'Ulûmi'l-hadîs* ismiyle bir daha özetlemiştir¹⁵⁰¹. Müellif mukaddimesinde ilim tahsilinde yeni olanlara farkındalık oluşturma, ilim tahsilinde son seviyede olanlarında göz gezdireceği hatırlatıcı kabilinden bir kitap oluşturmak için bilgileri *el-Muknî*' adlı bir başka eserinden alarak oluşturduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁰²

23. el-Bulkînî, Sirâcuddîn Ömer b. Raslân (ö. 805/1403), *Mehâsinü'l-ıstılâh ve tazammînu Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh*¹⁵⁰³, Süyûtî'nin *'Ulûmu'l-hadîs*'in ihtisârları arasında saydığı bu eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁵⁰⁴.

Aişe Abdurrahman tarafından *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-ıstılâh* adı ile neşredilen eserin mukaddimesinde müellif, İbnü's-Salâh'ın metodunu takip edeceğini ve önemli ziyadelere işaret ederek *'Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr edeceğini, kapalı ve anlaşılması zor olan yerleri de şerh olacak şekilde açıklayacağını ifade etmektedir¹⁵⁰⁵.

Bulkînî'nin ifadelerinden onun İbnü's-Salâh'ı salt manada ihtisâr etmeyeceğini gerekli gördüğü yerleri ihtisâr edeceğini, gerekli gördüğü yerleri de şerh edeceğini anlamaktayız. Zira İbnü's-Salâh, hadis ilimleri nev'lerini altmış beş olarak verirken¹⁵⁰⁶ Bulkînî, *Mehâsinü'l-ıstılâh*'ta İbnü's-Salâh'ın bu taksimi üzerine beş nev' daha ekleyerek hadis ilimleri nev'lerini yetmiş çıkartmaktadır¹⁵⁰⁷. Buradan hareketle *Mehâsinü'l-ıstılâh*'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'in ne ölçüde ihtisârı veya ne ölçüde şerhi olduğuna dair karşılaştırmalı bir çalışmanın sonucunda netlik kazanacaktır.

24. İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker fî Mustalahi'l-eser*¹⁵⁰⁸.

İbnü's-Salâh'ın meşhur eserini ihtisâr edenleri sıralayan Süyûtî, İbn Hacer'in bu eserini ihtisârlar arasında saymamaktadır¹⁵⁰⁹. Bunun yanında Brockelmann gibi M. Yaşar Kandemir de İbn Hacer ait *Nuhbetü'l-fiker*'in İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârı

¹⁵⁰¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 392.

¹⁵⁰² İbnü'l-Mülakkın, *et-Tezkire fî 'ulûmi'l-hadîs*, 13.

¹⁵⁰³ Süyûtî, *el-Bahrullezî zehar*, I, 239.

¹⁵⁰⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 205.

¹⁵⁰⁵ Bulkînî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-ıstılâh*, 146.

¹⁵⁰⁶ Bkz: İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 7-11.

¹⁵⁰⁷ Bkz: Bulkînî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-ıstılâh*, 680.

¹⁵⁰⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 205.

¹⁵⁰⁹ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 236-240.

olduğunu ifade etmektedir¹⁵¹⁰. Ancak yapılan çeşitli araştırmalar neticesinde İbn Hacer ait *Nuhbetü'l-fiker*'i, Şerefüddîn et-Tîbî'nin *el-Hülâsâ*'sı gibi herhangi bir kitabın muhtasarı olmayıp ihtisâr mantığı ile kaleme alınan bir eser olduğu sonucuna varılmıştır¹⁵¹¹. Zira Kâtib Çelebi *Nuhbetü'l-fiker*'i tanıtırken eserin İbnü's-Salâh'ın muhtasarı olduğuna dair herhangi bir şey söylememesi bunun yanında bu eserin “zor bir metin” olduğunu ifade etmesi bu sonucu desteklemektedir¹⁵¹². İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*'i telif ettikten sonra eserini *Nüzhetü'n-nazar* adı ile şerh etmiştir.

Birçok yazma nüshası bulunan bu iki eser, hadis usulü telif geleneğine derin iz bırakmış, başlı başına bir literatür oluşturacak kadar şerh, haşiye ve nazm gibi eserlere konu olmuşlardır¹⁵¹³.

25. el-Kâfiyeci Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman (ö. 879/ 1474) *el-Muhtasar fî 'ilmi'l-eser*¹⁵¹⁴/ *el-Muhtasar fî kavâ'idi 'ilmeyyi'l-hadîs ve'l-eser*¹⁵¹⁵.

Süyûtî'nin *'Ulûmu'l-hadîs* üzerine yazılan ihtisârlardan saydığı hocasının bu eseri Ali Zevin tarafından Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin hadis usulüne dair risâlesiyle birlikte *Risâletân fî mustalahi'l-hadîs* adıyla yayımlanmıştır¹⁵¹⁶.

3.2.1.1.2. Hadis Usulüne Dair Telif Edilen Diğer Eser Muhtasarlari

Tespit edilen literatür bilgisi arasında hadis usulü konusunda sadece İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs*'inin ihtisârlarının yapılmadığı bilakis hadis usulüne dair başka eserlerin ihtisârlarının da yapıldığı görülmektedir. Burada dikkat çeken önemli husus bu muhtasar sahiplerinin de direk veya dolaylı olarak eğitim-öğretim halkasında bulunmuş olmalarıdır.

¹⁵¹⁰ Kandemir, “İbn Hacer, el-Askalânî”, XIX, 523.

¹⁵¹¹ Bkz: Tunahan Erdoğan, “Hadis Usulü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i”, *Turkish Academic Research Review*, 1 (1), 2016, 49-59.

¹⁵¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1936.

¹⁵¹³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 205-208; Ayrıca bkz: Engin, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler”.

¹⁵¹⁴ Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zehar*, I, 240; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 111.

¹⁵¹⁵ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, 1409.

¹⁵¹⁶ Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Risâletân fî mustalahi'l-hadîs*, thk. Ali Zevî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1967.

1. İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin (ö. 582/1186) Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* adlı eserini *Muhtasaru'l-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* adı ile ihtisâr ettiğini ifade edilmektedir¹⁵¹⁷.

İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin *el-Kifâye*'yi ihtisâr ettiğine dair nakledilen bu bilginin yanlış ve hatalı olduğunu ileri süren et-Talîdî, İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin İbni 'Ayyâz er-Reyyî'ye ait *el-Kifâye fî metâtıbı'r-rivâye* adlı eserini *Muhtasaru'l-Kifâye fî metâtıbı'r-rivâye* ihtisâr ettiğini ve yazmasının Madrid Kütüphanesinde (S-424 numarada) bulunduğunu ifade etmektedir¹⁵¹⁸.

2. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) *Muhtasaru Câmi' li-ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs*. el-Cürcânî'nin usul konularını "maksat"lara ayırarak ele aldığını, çoğu bilgileri de et-Tîbî'nin *Hülâsa*'sından naklettiği ifade edilmektedir¹⁵¹⁹. Eser *ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs* adı ile de anılmaktadır¹⁵²⁰.

3. İbnü'l-Vezîr Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî (ö. 840/1436) *el-Muhtasar fî 'ulûmi'l-hadîs*. İfade edildiği üzere müellif eserini İbn Hacer'in *Nuhbe*'sine dayanarak oluşturmuştur¹⁵²¹. Kitabı beş yazma nüshasına dayanarak tahkik eden Abdullah b. Lamh el-Havlânî; bu eserin salt manada bir ihtisâr olmadığını, zira İbnü'l-Vezîr'in yaptığı ziyadeler, açıklamalar, eleştiriler, tercihler vb. hususlardan dolayı eserin neredeyse müstakil bir hüviyet kazandığını dile getirmektedir¹⁵²².

4. İbn Kemal Paşâ (ö. 940/1534) *Risâletun fî ma'rifeti envâ'i 'ilmi'l-hadîs*¹⁵²³.

Yakın zamanda İbn Kemal Paşâ'nın neredeyse bütün risalelerini *Mecmaû' u resâili'l-Allâme İbn Kemâl Bâşâ* adı ile basılmıştır. Söz konusu risale de bu külliyyat içinde yayınlanmıştır. Risaleyi tahkik eden Muhammed Bessâm Hicâzî'ye göre İbn Kemâl Paşâ bu risalesini, el-Hüseyin b. Mahmûd ez-Zeydânî el-Müzhirî'nin (ö. 767) *Mesâbîhu's-*

¹⁵¹⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 61; İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *Tevcihu'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadîs rivâyetin ve dirâyetin*, 24.

¹⁵¹⁸ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 250.

¹⁵¹⁹ Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 435.

¹⁵²⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, II, 789; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 911.

¹⁵²¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, III, 1675; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2021; Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 444 (çevirmenin ilavesi).

¹⁵²² Detaylı bilgi için bkz: İbnü'l-Vezîr, *el-Muhtasar fî 'ulûmi'l-hadîs*, 7.

¹⁵²³ W. A Alwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse Der Königlische Bibliothek Zu Berlin, Verzeichniss Der Arabischen Handschriften*, Georg Olms Verlag, Hildesheim ts, 33-34; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, III, 1410.

sünne üzerine yazdığı *el-Mefâtîhu fî şerhi 'l-Mesâbîh* adlı şerhinin girişinde hadis usulüne dair vermiş olduğu bilgilerden özetlemiştir¹⁵²⁴.

İbn Kemal Paşâ'nın *Risâle*'sini el-Müzhirî'nin *el-Mefâtîh fî şerhi 'l-Mesâbîh* adlı eserinin girişindeki bilgilerle ile karşılaştırıldığında Muhammed Bessâm'ın bahsettiği benzerlik kendini göstermektedir¹⁵²⁵.

İbn Kemal Paşâ'nın *Risâle*'sini yetersiz ve hatalı bilgiler olduğuna dair çeşitli açılardan tenkid eden Muhammed Bessâm bu durumu, İbn Kemal Paşâ'nın yaşadığı dönemdeki âlimlerin tasnifteki aşırı ihtisâr metodu yolunu benimsemelerine bağlamaktadır¹⁵²⁶.

5. el-Merâkişî Muhammed es-Sebbâî, *Mukaddime fî 'l-Mustalah*. Eser Kastallânî'nin Buhârî şerhi *İrşâdi's-sârî'nin* mukaddimesinin ihtisârıdır¹⁵²⁷.

6. Zehebi Muhtasaru Câmi 'u beyânî 'l- 'ilm ve fazlihî li 'bni 'Abdilberr¹⁵²⁸.

7. Zehebi, *Muhtasaru 'l-Medhal ilâ kitabi's-sünen li 'l-Beyhâkî*¹⁵²⁹.

3.2.1.1.3. Hadis Usulüne Dair Özgün Muhtasar

Muhtasar eserlerin mahiyeti hakkında bilgi verilirken herhangi bir ilim dalında daha önce yazılmış bir eserin özeti, kısaltması yani ihtisârı olmayıp söz konusu ilim dalına ait konuları/bilgileri ihtisâr, özet ve kısa bir biçimde vermeyi amaçlayan muhtasar eserlerin var olduğu belirtilmişti. Hadis usulü ilminde özellikle el-Meyyânîşî'nin muhtasar türündeki eseri göz önünde bulundurulduğunda bu kategorideki kitapların telif edilmiş eserlerin ihtisârları kategorisinde bulunan kitaplardan önce telif edildiği görülmektedir. Yapılan literatür taramasında hadis usulü konusuna dair herhangi bir eserin ihtisârı olmayıp ancak muhtasar olarak yazılan eserlerin -sayıları az da olsa- mevcut olduğu tespit edilmiştir.

¹⁵²⁴ İbn Kemâl Paşâ, *Mecmaû 'u resâili 'l-Allâme İbn Kemâl Bâşâ*, thk. Muhammed Hallûf Abdullah ve ark. Dâru'l-Lubâb, İstanbul 2018, II, 14.

¹⁵²⁵ Krş: el-Hüseyn b. Mahmûd ez-Zeydânî el-Müzhirî, *el-Mefâtîhu fî şerhi 'l-Mesâbîh*, thk. Nureddîn et-Tâlib riyâsetinde Heyet, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 2012, I, 4-16.

¹⁵²⁶ İbn Kemâl Paşâ, *Mecmaû 'u resâil*, II, 13-14.

¹⁵²⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1557.

¹⁵²⁸ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi 'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 48.

¹⁵²⁹ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi 'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 49.

1. Ebû Hafs Amr b. Abdülmecid el-Meyyânî¹⁵³⁰ (ö. 581/1185) *Mâ lâ yese‘u‘l-muhaddise cehlüh*. Bu eser hadis ilmine dair muhtasar bir eserdir¹⁵³¹. Müellif eserini *Îdâhu Mâ lâ yese‘u‘l-muhaddise cehlüh* adı ile ihtisâr ettiği ifade edilmektedir¹⁵³².

2. Safiyyüddîn Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Bedrân el-Bağdâdî (ö.749/1347) *Muhtasarun fî ‘ulûmi‘l-Hadîs*¹⁵³³.

İbn Hacer’in verdiği bilgiye göre hadis ilmi ile uğraşıp çokça yazan, Arap diline ve şiire vukufiyeti bulunan daha sonraları ise Müstansırıyye Dârülhadis’inde mufidlik görevinde bulunup hadis usulünü okutan Hüseyin b. Bedrân, hadis ilimlerine dair muhtasar bir eser yazmıştır¹⁵³⁴. Şayet bu eser İbnü’s-Salâh’ın *‘Ulûmu‘l-hadîs*’inin ihtisârı olmuş olsa İbn Hacer’in bunu belirteceğini düşünmekteyiz.

3. el-Kureşî Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Muhtasar fî ‘ilmi‘l-hadîs*¹⁵³⁵.

Kasım b. Kutluboğâ, Abdulkadir el-Kureşî’nin tercemesini verirken eserleri arasında “*Muhtasar fî ‘ulûmi‘l-hadîs* isimli eseri zikretmektedir¹⁵³⁶. İskenderiye Kütüphanesinde bulunan eserin yazmasında müellifin eseri 756 yılında bitirdiği belirtilmektedir. Ancak herhangi bir kitabın ihtisârı olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır¹⁵³⁷.

4. İbnu‘l-Cezerî Ebu‘l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf (ö. 833/1429) *Muhtasarun fî envâi ‘ulûmi‘l-hadîs*¹⁵³⁸/ *el-Muhtasar fî ‘ilmi‘l-hadîs*.

Yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 447 de kayıtlı olan eserin telif gerekçesi ise şudur. Bazı hadis usulü kitaplarının yıldırarak kadar uzun

¹⁵³⁰ Nisbesinin farklı okunuşları için bkz: Özsoy, “Ebû Hafs Ömer b. Abdülmecîd Meyyânî ve Mâ Lâ Yese‘u‘l-Muhaddise Cehlüh Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri”, 28-35.

¹⁵³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü‘z-zunûn*, II, 1575.

¹⁵³² el-Mecma‘u‘l-Melikî, *el-Fihrisu‘ş-şâmil*, I, 269.

¹⁵³³ Kehhâle, *Mu‘cemu‘l-müellifin*, III, 316.

¹⁵³⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü‘l-kâmine*, II, 165-166.

¹⁵³⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü‘z-zunûn*, II, 1629-1630; Kehhâle, *Mu‘cemu‘l-müellifin*, V, 303.

¹⁵³⁶ Ebü‘l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğâ, *Tâcu‘t-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan yusuf, Dâru‘l-Kalem, Dımaşk 1992, 196.

¹⁵³⁷ Kureşî Kureşî Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru‘l-mudıyye fî tabakâti‘l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kâhire ts., I, 54 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁵³⁸ el-Mecma‘u‘l-Melikî, *el-Fihrisu‘ş-Şâmil*, III, 1408.

bazılarının ise anlamı bozacak kadar kısa, uzun olan kitapların tertipleri güzel olmayıp kısa olan kitapların ise bu ilimde önemli olan meselelere değinmemektedirler. Bu durumu kendisine halledilmesi gereken bir problem olarak seçtiği anlaşılan müellifin eserini Yıldırım Beyazıd adına yazdığı ifade edilmektedir¹⁵³⁹.

5. Şihabuddîn Ahmed b. Osman el-Kilvetâtî (ö. 835/1432) *Muhtasar fî 'Ulûmi'l-hadîs*¹⁵⁴⁰.

Sehâvî, el-Kilvetâtî'nin Arapça, fıkıh ve kırâat ilimlerini öğrenmek için dönemin meşhur birçok hocasından dersler aldığını, hadis ilmine de oldukça ilgi gösterdiğini, birçok hadis kitabını okuduğu hatta *Sahîh-i Buhârî*'yi altmış defadan fazla okuduğunu nakletmektedir. Ayrıca Irâkî, Irâkî'nin oğlu ve İbn Hacer'den hadis ilimlerine dair İbn Dakîku'l-İd'in *el-İktirâh* ve İbnu't-Türkmânî'nin (*Muhtasaru*) *Ulûmi'l-hadîs li'bni's-Salâh* gibi kitaplar okuduğunu ifade etmektedir¹⁵⁴¹.

Bu bilgilerden sonra Sehâvî, onun tahriçleri kendisine ait ancak bilgileri kendinden önceki âlimlerden aldığı hadis ilimlerine dair bir muhtasar yazmaya çalıştığı ancak tamamlayamadığı bu eserini gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Hâzîmî'nin *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserini ve *Tehzîbi'l-Kemâl* gibi eserleri de ihtisâr ettiğini belirtmektedir¹⁵⁴². İlim halkası içerisinde kendisinden söz ettirecek kadar etkin olan müellifin hadis ilimlerine dair bir muhtasar eser yazmış veya yazmaya çalışmış olması mümkün görünmektedir.

6. Ebû Muhammed Celâl b. Muhammed el-Kâyinî el-Herevî (ö. 838/1435) *İşrâkâtü'l-usûl fî 'ilmi hadîsi'r-Rasûl*¹⁵⁴³. Bu eser Amr Abdulazim el-Hüveynî tarafından tahkik edilmiş 2018 yılında *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî* dergisinin 3. Sayısında yayınlanmıştır.

Müellif mukaddimede bu eserinin hadis talebesi veya şer'î ilimler ile uğraşan bütün talebelerin hadis ilimlerine dair bilmesi gerekenleri özet mahiyetinde ihtiva eden

¹⁵³⁹ Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Savan, *İbnü'l-Cezerî'nin (v.833/1429) Hadis İlmindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, 50, 73-75.

¹⁵⁴⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, I, 311.

¹⁵⁴¹ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, nşr: Dâru'l-Cil, Beyrut ts., I, 378.

¹⁵⁴² Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, I, 379.

¹⁵⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 103.

bir kitap olduğunu ifade etmektedir. Müellif kitabını, Nîsâbûr'a gittiğinde bir kısım ilim insanların yönlendirmeleri üzerine Tirmizî'nin *Cami'* ve *'ilel'*i, Hakîm'in *Ma'rife'si*, Hatîb el-Bağdadî'nin *el-Kifâye'si*, İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmu'l-hadîs* gibi birçok değerli âlimlerin kitaplarından istifade ederek açık, sade ve özet bir şekilde oluşturduğunu ve buradaki amacının bu bilgileri kolaylaştırma olduğunu belirtmektedir¹⁵⁴⁴.

Eserin muhakkiki ise her ne kadar müellif eserinin içeriğini farklı ilim adamların kitaplarından aldığını ifade etmiş olsa da tahkiki sırasında kitabın büyük oranda Tîbî'nin *el-Hulâsa fî mar'ifeti'il-hadîs* isimli eserinin ihtisârı mahiyetinde olduğunu açıklamaktadır¹⁵⁴⁵.

7. İbnü'l-Vezîr Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî (ö. 840/1436) *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-asâr*.

İbnü'l-Vezîr, bu eserinin hadis ilmi ile uğraşan talebelerinin müstağni kalmamaları gereken hadis ilimlerinin önemli konularını ve hadis ehlinin ıstılahlarını içeren bir muhtasar eser olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁴⁶.

Zeydî düşüncenin hâkim olduğu Yemen bölgesinde yetişen İbnü'l-Vezîr, önceleri Muzetile-Zeydî düşünceye sahipken daha sonra Ehli Sünnet anlayışını benimsemiş, kelam, fıkıh, hadis gibi ilim alanlarında görüş beyan edecek derecede bilgi ve yetkinliğe sahip bir şahsiyettir. İbn Teymiyye'den oldukça etkilenmiş ve selefi bir çizgi benimsediği belirtilmektedir. Telifatının büyük bir kısmını hayatının bu ikinci döneminde verdiği ifade edilmiştir. Çünkü bu dönem İbnü'l-Vezîr'in dönemin mutaassıp Zeydî âlimleri ile mücadele ettiği, ders okutmaya başladığı, değişik yerlerden pek çok öğrencinin kendisine yöneldiği, eserlerinden haberdar olunan ve şöhreti duyulan bir kişi haline geldiği bir dönem olarak karşımıza çıktığı ifade edilmiştir¹⁵⁴⁷.

İbnü'l-Vezîr, bu kitabı ile kendisinden önce yaşamış ehli sünnet ilim adamlarının hadis ilmine dair görüşlerini kısa ve faydalı bir şekilde derlediği ifade edilmektedir. Onun bu kitabında yaptığı işin sadece bilgileri toplamak olmadığı bilakis gerekli yerlerde

¹⁵⁴⁴ Ebû Muhammed Celâl b. Muhammed el-Kâynî el-Herevî, "İşrâkâtü'l-usûl fî 'ilmi hadîsi'r-Rasûl", thk. Amr Abdulazim el-Hüveynî, *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî*, 1 (3), 2018, 228-229.

¹⁵⁴⁵ Herevî, "İşrâkâtü'l-usûl", 211 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁵⁴⁶ İbnü'l-Vezîr, *Tenkîhu'l-enzâr*, 25.

¹⁵⁴⁷ Ahmet Özdemir, *İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (Ö. 840/1436) Hayatı ve Hadîşçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012, 15, 17.

görüşler arasında karşılaştırmalar yapıp gerekli düzeltmeler yaptıktan sonra bir tercihte bulunduğu belirtilmektedir¹⁵⁴⁸.

Zeydî düşüncesine de hâkim olan müellifin kitabında ayrıca hadis ilmine dair yer yer Zeydî görüş ve düşüncelerini de işlediği ifade edilmektedir¹⁵⁴⁹. Bu yönü ile *Tenkîhu 'l-enzâr*'ın hadis usulü konusunda telif edilmiş eserlerden farklılık arz ettiği ve önemi haiz olan bir eser olduğu söylenilebilir.

8. Cemâluddîn Abdullah b. Muhammed eş-Şanşûrî (ö. 999/1591) hadis ilimlerine dair bir mukaddime mahiyetinde *el-Muhtasar fî mustalahi ehli 'l-eser*¹⁵⁵⁰ adlı kitabını yazmış, daha sonra çevresinden gelen istek ve baskılara binaen *Hulâsetu 'l-fiker fî şerhi 'l-Muhtasari fî mustalahi ehli 'l-eser* adı ile şerh etmiştir. Bu şerhin çeşitli neşirleri yapılmıştır.

3.2.1.2. Hadis İlimlerinin Alt Başlıklarına Dair Eser Muhtasarlari

Garibu'l-Hadis ihtisârları

1. Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü 'l-hadîs* eseri üzerine

1a. Ebu'l-Hasen Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî (ö. 326/936) *Muhtasaru Garîbi 'l-hadîs*. Şii Büveyhi veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) babasıdır. Esere ait bir yazma nüshasının Murad Molla Kütüphanesi'nde (no: 307) bulunduğu ifade edilmektedir¹⁵⁵¹.

1b. Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Esterâbâzî (ö. h. V asır) *Muhtasaru Garîbi 'l-hadîs*¹⁵⁵². Matbu olan bu eser, Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü 'l-kadîs* adlı eserinin ezberlenmesi ve kavraması daha kolay olması için tekrar eden bilgilerin ve isnadların ihtisâr edilmesi ile oluşturulmuştur. Eser Rasûlullâh'ın (s.a.s) hadislerindeki garib

¹⁵⁴⁸ İbnü'l-Vezîr, *Tenkîhu 'l-enzâr*, 7 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁵⁴⁹ İbnü'l-Vezîr, *Tenkîhu 'l-enzâr*, 8 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁵⁵⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-şâmil*, III, 1675; Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, III, 2021.

¹⁵⁵¹ Fuat Sezgin, *Târihu 't-türâsi 'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, v.dğr. (Riyâd: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslamiyye, 1991), VIII, 147; el-Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, II, 1281.

¹⁵⁵² Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şurûh ve 'l-havâşî*, II, 1281.

lafızlarının yanında Sahabe ve Tâbiîn'den gelen rivayetlerdeki garib lafızları da ele aldığından ayrı bir öneme sahiptir¹⁵⁵³.

1c. Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223) *Kun‘atü‘l-erîb fî tefsîri‘l-Garîb*. Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü‘l-kadîs* eserinin ihtisârıdır. Bu eserin Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd, 1986) tarafından neşredildiği ifade edilmektedir¹⁵⁵⁴.

1d. Muhibbüddîn et-Taberî (ö. 694/1295) *Takrîbu‘l-merâm fî Garîbi‘l-Kâsım b. Sellâm*.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbu‘l-hadîs* adlı eserindeki hadislerin alfabetik olarak tertip edildiği muhtasar bir eserdir¹⁵⁵⁵. *Garîbu‘l-hadîs* 'in daha kolay istifade edilebilir hale getirme hedeflenmiştir.

2. İbnü‘l-Mükri‘ Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ali (ö. 381/991) *el-Müntehâb min Ğaraibi ahâdisi Malik bin Enes*¹⁵⁵⁶.

3. İbn Kurkûl Ebû İshâk İbrahim b. Yusuf el-Vehrânî el-Hamzî'nin (569/1174) garîbu‘l-hadîs alanında hazırlamış olduğu *el-Metâli‘u‘l-Envâr ‘alâ sıhâhi‘l-asâr*¹⁵⁵⁷.

Müellifin bu eseri, hocası Kâdî İyâz'ın Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi‘u‘s-sahîh* 'leri ile Mâlik'in *el-Muvatta* 'nda geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek maksadıyla telif ettiği *Meşâriku‘l-envâr ‘alâ sıhâhi‘l-âsâr* 'ın muhtasarı niteliğindedir¹⁵⁵⁸. İbn Kurkûl'un *el-Metâli‘u‘l-Envâr* 'ı üzerine ihtisâr çalışmaları yapılmıştır.

3a. el-Hüsâmî el-Kureymî (ö. h. VIII. Asır?) *Muntahabu Metâli‘i‘l-envâr alâ sıhâhi‘l-asâr*. Müellifin h. 757 yılında tasnif ettiği ifade edilen eserin yazma nüshasının Tübingen Kütüphanesi'nde (2/31) bulunduğu ifade edilmektedir¹⁵⁵⁹.

¹⁵⁵³ Bkz: Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Esterâbâzî, *Muhtasaru Garîbi‘l-hadîs*, thk. Nizâm Muhammed Salih Ya‘kûbî, Dâr‘un Nevâdir- Mektebetu‘n-Nizâmu‘l-Ya‘kûbî, Dımaşk 2015.

¹⁵⁵⁴ Bkz: Nusret Dede, *İbn Kudame'nin el-Muğni adlı eserinde usul-u fikhın kullanımı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.

¹⁵⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü‘z-zunûn*, II, 1204.

¹⁵⁵⁶ Kehhâle, *Mu‘cemu‘l-müellifin*, VIII, 210.

¹⁵⁵⁷ Talîdî, *Türâsü‘l-Meğâribe*, 265.

¹⁵⁵⁸ Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 334; Kandemir, “Kâdî İyâz”, XXIV, 116.

¹⁵⁵⁹ Brockelmann, *Târîhu‘l-edebi‘l-‘Arabî*, VI, 277.

3b. İbn Hatîb ed-Dehş (ö. 834/1431) *Tehzîbu'l-Metâli' li tergîbi'l-Metâli*¹⁵⁶⁰. Müellif bu eserini bilahare *et-Takrîb fî 'ilmi'l-ğarîb* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir¹⁵⁶¹.

4. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* isimli eseri teveccüh görüp üzerine zeyl, manzume ve ihtisâr türlerinden eserler yazılmıştır. Tespit edilebilen *en-Nihâye* ihtisârları aşağıda sıralanacaktır.

4a. İbn Berdis Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed el-Ba'lebekkî el-Hanbelî (ö. 786/1384) *el-Kifâye fî htisâri (fî nazmi) 'n-Nihâye*¹⁵⁶². Bu eser, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*'ini kısaltarak nazma çevirdiği iki ciltlik bir çalışmasıdır

4b. Süyûtî (ö. 911/1505) İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs* adlı eserini *ed-Dürri'n-nesîr*¹⁵⁶³ fî telhîsi muhtasarı *Nihâyeti İbni'l-Esîr*¹⁵⁶⁴. Bu kitap, *en-Nihâye*'deki hadis metinlerinin hazfedildiği bunun yanında ğarîb kelimeler hakkında açıklamaların muhafaza edildiği muhtasar bir eserdir¹⁵⁶⁵.

4c. Ebu'l-Hayr Kutbuddîn İsa b. Muhammed b. Ubeydullah es-Safevî (ö. 953/1546) *Muhtasaru'n-Nihâye li'bni'l-Esîr fî garîbi'l-hadîs*¹⁵⁶⁶.

4d. Alâuddîn Ali b. Husâmuiddîn el-Müttakî (ö. 975) *Matla'u'l-ğâye fî ihtisâri'n-Nihâye İbn Esîr'in en-Nihâye* adlı eserinin ihtisârıdır.¹⁵⁶⁷

4e. Akîl b. Ömer b. İmrân el-Alevî el-Hadremî el-Mekkî (ö. 1062) *Müntahabü'z-zehri ve's-semer min garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Esîr'in *en-Nihâye* adlı eserin ihtisârıdır¹⁵⁶⁸.

5. Abdülatîf b. Yusuf el-Bağdâdî (ö. 629/1231) *el-Mücerred fî ğarîbi'l-hadîs*. Müellif eserini daha önce Garibu'l-hadise dair yazdığı *el-Kebîr fî ğarîbi'l-hadîs* adlı eserini telhis ederek oluşturmuştur¹⁵⁶⁹. Bu eser, Adem Dölek tarafından "*Garîbu'l-Hadîs*

¹⁵⁶⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 277.

¹⁵⁶¹ Schâvî, *ed-Davu'l-lâmi*, X, 130.

¹⁵⁶² Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2038.

¹⁵⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1989; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 197.

¹⁵⁶⁴ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1713.

¹⁵⁶⁵ Halit Özkan, "Süyûtî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 188-198.

¹⁵⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1989; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII, 32.

¹⁵⁶⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1714; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2038.

¹⁵⁶⁸ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1714.

¹⁵⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1593.

Edebiyatı ve Abdullatif el-Bağdadi'nin "el-Mücerred fî ġarîbi'l-hadîs" isimli eserinin tahkiki ve değerlendirilmesi" adı ile çalışılmıştır.

6. İbnu'r-Rûmiyye Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî (ö. 637/1239) *Muhtasaru ġarîbi hadîsi Malik li'd-Dârekutnî*¹⁵⁷⁰.

Nasih Mensuh ihtisârları

1. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *en-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eserini *Tecrîdü'l-ahâdîsi'l-mansûhâ* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁵⁷¹.

1a. İbnü'l-Ehdel Ebû Muhammed Bedruddîn Hüseyin b. Abdirrahmân (ö. 855/1451) *İddetü'l-mensûh*¹⁵⁷² İbnü'l-Cevzî'nin *en-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eserinin muhtasarı olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 303) mevcut olduğu belirtilmektedir¹⁵⁷³.

2. İbn Abdulhak Ebû İşhâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî el-Vâsitî (ö. 744/1344) *Muhtasaru'n-Nâsih ve'l-mensûh li'bn Şâhîn*¹⁵⁷⁴. Bu eser İbn Şâhîn diye tanınan hadis âlimin *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı eserinin ihtisârıdır.

3. Şihabuddîn Ahmed b. Osman el-Kilvetâtî/el-Külûtâtî (ö. 835/1432) *Muhtasaru'n-Nâsih ve'l-mensûh li'l-Hazimî*¹⁵⁷⁵.

Esma ve'l küna

1. Ebû Zekerıyya Yahya b. Muhammed et-Temîmî (ö. 394/1004) *Muhtasaru Kitabi'l-Esmâ' ve'l-künâ li'n-Nesâi*¹⁵⁷⁶. İbn Beşkuvâl, müellifi tanıttığı tercemesinde onun Nesâi'nin *Esmâ' ve'l-künâ* adlı eserini faydalı ve güzel bir şekilde ihtisâr ettiğini belirtmektedir¹⁵⁷⁷.

2. İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî eş-Şeybânî (ö. 507/1113) *Müntehab min Kitâbi Ma'rifeti'l-elkâb*. Bu eser, Ebû Bekr Ahmed b.

¹⁵⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II, 159.

¹⁵⁷¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 119.

¹⁵⁷² Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, III, 146.

¹⁵⁷³ Mustafa Öz, "İbnü'l-Ehdel", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 22.

¹⁵⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1920; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 63.

¹⁵⁷⁵ Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, I, 379; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 311.

¹⁵⁷⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XIII, 229.

¹⁵⁷⁷ Ebü'l-Kasım Halef b. Abdilmelik İbn Beşkuvâl, *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endeliis*, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseyinî, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire 1955, 624.

Abdurrahman eş-Şîrâzî'nin (ö. 411) *Kitâbü'l-elkâb ve'l-künâ* adlı eserinin muhtasarı¹⁵⁷⁸ olup Köprülü ve Zahirîye Kütüphanelerinde yazmaları bulunmaktadır¹⁵⁷⁹.

3. Abdulğani el-Makdisi el-Cemmâilî (ö. 600/1203) *Telhîsü Kitâbi'l-Künâ li'l-Hâkim*¹⁵⁸⁰. Hâkim el-Kebîr'e ait *el-Esâmî ve'l-künâ*'nın muhtasarıdır.

4. Ziyâeddîn el-Makdisî (ö. 643) *İhtisârü kitâbi'l-Elkâb li's-Şîrâzî*. Bu eser Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrâzî'nin (ö. 411) *Kitâbü'l-elkâb ve'l-künâ* adlı eserinin muhtasarıdır¹⁵⁸¹.

5. Zehebî (ö. 748/1348), *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*. Hâkim el-Kebîr'e ait *el-Esâmî ve'l-künâ*'nın muhtasarıdır¹⁵⁸².

6. İbn Berdis Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil el-Hanbelî (ö. 786/1384) *el-İntihâb fî'htisâri Keşfi'n-nikâb*¹⁵⁸³. Buhârî ve Müslim'in kendilerinden rivayette bulunduğu şeyhler hakkında Alâî'nin kaleme aldığı *Keşfü'n-nikâb 'ammâ reve's-şeyhân li'l-aşhâb* adlı eserin muhtasarı olup yeni bir tertiple yazılmıştır. Chester Beatty (no: 3458) kütüphanesinde bulunmaktadır.

Müttefik ve'l-Müfterik

1. İbn Hacer el-Askalânî *Telhîsü'l-Müttefik ve'l-müfterik li'l-Hatîb*.

Hatîb el-Bağdâdî'ye ait *el-Müttefik ve'l-müfterik* adlı eseri ihtisâr edip Hatîb el-Bağdâdî'ye de bazı konularda istidrakler yaparak yeniden tertip etmeye başlamış ancak eserini bitirememiştir¹⁵⁸⁴.

¹⁵⁷⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 244.

¹⁵⁷⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 244 (çevirmenin ilavesi).

¹⁵⁸⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 192; Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Fihrisü mahtûtâtî Dâri'l-Kütübi'z-Ziyâiyye - el-Müntehab min mahtûtâtî'l-hadîs-*, thk. Meşhûr Hasen Âlû Selmân, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 1422, 474.

¹⁵⁸¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 63.

¹⁵⁸² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Salih Abdulazîz el-Murâd, el-Meclisu'l-'İlmî, Medine 1987, I, 48.

¹⁵⁸³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 247 (çevirmenin ilavesi).

¹⁵⁸⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 237.

Mü'telif ve'l-Muhtelif

1. Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) ait *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*¹⁵⁸⁵. Hatîb bu eserinde, muhaddislerin, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbelerini incelemiştir. İbnü's-Salâh, bu eserin Hatîb el-Bağdâdî'nin en kıymetli kitaplarından biri olduğunu, fakat adının muhtevasını ifade etmediğini belirtmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin bu kıymetli eseri üzerine

1. Alaeddîn İbn Türkmânî (ö. 750/1349) *Muhtasarü Telhîsi'l-müteşâbih*¹⁵⁸⁶.

2. Süyûtî (ö. 911/1505) *Tuhfetü'n-nâib bi Telhîsi'l-Müteşâbih*¹⁵⁸⁷.

Olmak üzere iki ihtisâr çalışması yapılmıştır. Mü'telif ve'l-Muhtelif konusuna dair bir başka eser iese

2. Safiyüddîn Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Bedrân el-Bağdâdî (ö.749 /1347) tarafından telif edilen *Muhtasarü'l-İkmâl li'bni Mâkûlâ*¹⁵⁸⁸ adlı eserdir. Bu muhtasar İbn Mâkûlâ'ya (ö. 475?-489?) ait *el-İkmâl* diye meşhur olan *el-İkmâl fi ref'i ('ârızî)'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* adlı eserin ihtisârıdır.

Mübhemât (Raviler)

1. İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183) *Kitâbü ğavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme el-vâkı'a fi müttüni'l-ehâdisi'l-müsneide*. Hadis metinlerinde ismi belirtilmemiş veya meşhur olmayan bir künye, lakapla anılmış kişilerin tespitini konu alan bu eserin tespit edilen muhtasarlari;

1a. Muhammed b. Ahmed el-Endulûsî (ö. 607/1210) *İhtisârü'l-Ğavâmiz ve'l-mübhemât*¹⁵⁸⁹.

¹⁵⁸⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 241-242.

¹⁵⁸⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 242.

¹⁵⁸⁷ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 242.

¹⁵⁸⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, III, 316.

¹⁵⁸⁹ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 39.

1b. Ahmed b. Muhammed el-Kaysî el-Belansî (ö. 614/1214) *İhtisârü'l-Ğavâmir ve'l-mübhemât li'bni'l-Beşkuvâl*¹⁵⁹⁰.

1d. İbn Mülakkin (ö. 804/1401) *Muhtasar*¹⁵⁹¹.

1d. Sıbt İbn Acemî (ö. 841/1438) *İhtisârü'l-Ğavâmir ve'l-mübhemâti'l-vâkı'a fî mütûni'l-ehâdis* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁵⁹².

Mübhemât konusuna dair bi başka muhtasar eser ise

2. en-Nevevî Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277) *el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübhemât* adlı eseridir. Bu kitap Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Esmâ'ü'l-mübhemâ fi'l-enbâ'i'l-muhkeme* adlı kitabının muhtasarıdır¹⁵⁹³.

İhtilafü'l-Hadis

1. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vîlu Muhtelifi'l-hadis* adlı eserini

1a. Muhammed b. Tâhir b. Muzaffer es-Sincârî (ö. h. 600'den sonra) tarafından *el-Muğîs min Muhtelifi'l-hadis* adıyla ihtisâr edilmiştir¹⁵⁹⁴.

2. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Müşkilü'l-asâr*'ı üzerine

2b. Ebü'l-Velîd el-Bâcî Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî (ö. 474/1081) *Muhtasaru Müşkili'l-âsâr*¹⁵⁹⁵.

2bb. Bu eseri de Cemâluddîn el-Malatî Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Musa el-Hanefî (ö. 803/1400) *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr* adı ile ihtisâr etmiştir.

Bu eser, Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) tarafından *Muhtasaru Müşkili'l-âsâr*¹⁵⁹⁶ adı ile telif edilen muhtasar eserinin tekrardan yapılmış bir muhtasarıdır.

Cemâluddîn el-Malatî, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr*'ın mukaddimesinde *Müşkilü'l-asâr*'ın içerdiği birçok rivayet ve aynı rivayetin tarikleri ile bunlar hakkındaki açıklamalarından ötürü belli bir düzen ve tertibe sahip olmadığını ifade

¹⁵⁹⁰ Talîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 39.

¹⁵⁹¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 248.

¹⁵⁹² Kettânî, *Hadis Literatürü*, 249.

¹⁵⁹³ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 190.

¹⁵⁹⁴ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, I, 323.

¹⁵⁹⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 336 (çevirmenin ilavesi).

¹⁵⁹⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 336 (çevirmenin ilavesi).

etmektedir. Abdest, namaz, oruç gibi konulara dair hadislerin karışık olduğunu aynı konu hakkında nerede ise arka arkaya verilmiş iki hadisin olmadığını belirtmektedir¹⁵⁹⁷.

Müşkilü'l-asâr'daki bir hadise bakmak isteyen kişinin bu hadisi bulmak için nerede ise bütün kitabı incelemesi gerekliliğine değinen Cemâluddîn el-Malatî, *Müşkilü'l-asâr*'ın kullanımındaki zorluk ve kullanışsızlığına dikkat çekmektedir. Kitaptaki bu problemi bir muhtasar ile gidermeyi düşündüğü ancak karşılaşacağı zorluklardan ötürü kararsız kaldığını anlatmaktadır. Daha sonraları Ebü'l-Velîd el-Bâcî tarafından *Müşkili'l-âsâr* muhtasarına ulaştığında Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin ilgili hadisleri aynı konu başlığı altına alıp güzel bir şekilde tertip ettiğini, hadislerdeki isnad ve farklı vecihlerini ihtisâr ettiğini, ayrıca cümlelerin manalarına herhangi bir zarar verilmeksizin muhtevayı da ihtisâr ettiğini bu şekli ile ezberlemek veya incelemek isteyenler için kolaylık sağladığını ifade etmektedir¹⁵⁹⁸.

Bu şekilde kendisinin de Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin bu muhtasar kitabını onun anlatımına bağlı kalmaksızın tekrardan ihtisâr etmek istediğini, bunun için öncelikle Rasûlullâh'ın (s.a.s) isimleri, sıfatları, mucizeleri gibi rivayetleri ile başladığı kitabına daha sonra İslam hukuku ve ahkâmına dair rivayetleri belirlemiş olduğu uygun kitap bölümleri altında zikrettiğini ifade etmektedir. Ayrıca ilgili yerlerde Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin eleştirisi ve değerlendirmelerine de işaret ettiğini ilave etmektedir¹⁵⁹⁹.

Şuayb el-Arnaût tarafından tahkik edilip neşri yapılan *Şerhu Müşkili'l-Âsar*'ın içeriğine bakıldığında Cemâluddîn el-Malatî'nin bahsettiği karışıklığı görmek mümkündür. Zira eser muhtasarlarında bulunan ve daha kullanışlı olduğu düşünülen kitap bölümlerine ayrılmadığı bab başlıkları verilerek hadislerin sıralandığı görülmektedir. Şuayb el-Arnaût tarafından tahkikinde eser 1002 tane bab başlığı, 6179 rivayet ve bunun yanında hatırı sayılır miktarda değerlendirmeler içermektedir¹⁶⁰⁰.

3. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhü Me'âni'l-âsâr*'ı üzerine

¹⁵⁹⁷ Cemâluddîn el-Malatî, *el-Mu'tasar*, I, 3.

¹⁵⁹⁸ Cemâluddîn el-Malatî, *el-Mu'tasar*, I, 3.

¹⁵⁹⁹ Cemâluddîn el-Malatî, *el-Mu'tasar*, I, 4.

¹⁶⁰⁰ Bkz: Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, 15, 482.

3a. İbn Rüşd Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 520/1126) *Muhtasarı Şerhi Me'âni'l-âsâr*¹⁶⁰¹.

3b. ez-Zeylaî Abdullah b. Yûsuf (ö. 762/1360) *Muhtasarı Şerhi Me'âni'l-âsâr*¹⁶⁰².

4. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *et-Tahkîk fî ihtilâfi'l-hadîs/ et-Tahkîk fî ehâdîsi't-Ta'lik* eserini

4a. Zehebî, *Tenkîhu Kitâbi't-Tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lik* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁶⁰³.

4b. Cemaluddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî el-Fûvî eş-Şâfi'î (ö. 766/1364) *Tenkîhu't-Tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lik* adı ile ilavelerde bulunarak ihtisâr etmiştir¹⁶⁰⁴.

3.2.2. Terâcim-Tabakât Muhtasarlari

Tespit edilen Terâcim-Tabakât eserlerinin muhtasar/ihtisâr literatürünü ilk olarak cerh-ta'dil değerlendirmelerine göre kategorize edilmiştir. Ceh-ta'dile göre belirlenemeyen eserleri ise 'Memzuc Biyografî Eserleri' adıyla; 'Kitap Merkezli, Bölge Merkezli ve Dönem Merkezli' olarak kategorize edilmeye çalışılmıştır.

3.2.2.1. Sikâ Râvilerin Biyografilerine Dair Eserlerin Muhtasarlari

1. Zehebî, *el-Müntekâ min ma'rifeti's-Sahabe li'bni Mende*¹⁶⁰⁵.

Bu eser İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Ma'rifetü's-sahabe* adlı eserinin hacimli iki cüzülük müntekâsıdır¹⁶⁰⁶. İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahabe* adlı eserini önemli kılan hususlardan bir tanesi İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe* isimli kitabının başlıca kaynaklarından biri olmasıdır.

¹⁶⁰¹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1406.

¹⁶⁰² el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-şâmil*, III, 1406.

¹⁶⁰³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 337 (çevirmenin ilavesi).

¹⁶⁰⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 337 (çevirmenin ilavesi).

¹⁶⁰⁵ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Güneym Abbâs Güneym-Mecdî Seyyid Emîn, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kâhire 2004, I, 50.

¹⁶⁰⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâ'i'l-mensûre)*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, 140.

el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb

İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071), kendisinden önce kaleme alınan birçok kaynaktan faydalanarak hazırlamış olduğu *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı eseri Sahabe biyografisine dair günümüze ulaşan ilk eserlerden biridir. Brocklemann'ın verdiği bilgiye göre birçok yazma nüshasına sahip olan eseri Osmanlı padişahlarından I. Ahmed (ö. 1026/1617) döneminde Mustafa efendi Türkçeye çevirmeye başlamışsa da tamamlayamamıştır¹⁶⁰⁷. Bu kıymetli çalışma üzerine birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları ihtisâr eserleridir.

1. Ahmed b. Muhammed b. Semîra el-Fehrî (ö. 600/1203) *Muhtasaru'l-İstî'âb*¹⁶⁰⁸.
2. İbn Ebî Tay Yahya b. Hamîd el-Halebî (ö. 630/1232) *Tehzîb*¹⁶⁰⁹.
3. el-Münzirî Zekiyuddîn Abdülazîm b. Abdulkavî İbn Selâme eş-Şafî el-Mısırî (ö. 656/1258) *Muhtasaru'l-İstî'âb* adlı eseri¹⁶¹⁰/*Muhtasaru muhtasari'l-İstî'âb*¹⁶¹¹.
4. Zehebi Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî (ö. 748/1348) *Müntekâ el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb li İbni Abdilber*¹⁶¹².
5. Muhammed b. Ya'kûb el-Halîlî (ö. 797/1395) *İ'lâmü'l-isâbe bi-a'lâmi's-sahabe* adıyla *el-İstî'âb*'ı ihtisâr etmiştir¹⁶¹³.
6. Muhammed b. Ebîbekr el-Vâ'iz et-Temîmî, (ö. VII, IX asır?), *Lübâbü'l-İstî'âb*¹⁶¹⁴ *Ravzatu'l-elbâb fî muhtasari'l-İstî'âb*¹⁶¹⁵.

Üsdü'l-Ğabe Muhtasarlari

İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) Sahabenin hayatına dair telif ettiği *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahabe* adlı eseri üzerine birçok telif türünden kitap yazılmıştır. Bunlar arasında ihtisâr türü eserler de bulunmaktadır.

¹⁶⁰⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 260-261.

¹⁶⁰⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 171.

¹⁶⁰⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 413.

¹⁶¹⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 261.

¹⁶¹¹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 171.

¹⁶¹² Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 49.

¹⁶¹³ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 261.

¹⁶¹⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 261.

¹⁶¹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 171.

1. Muhammed b. Muhammed el-Kaşğârî (ö. 709/1310) *Muhtasaru Üsdü'l-ğâbe*¹⁶¹⁶.

2. Zehebî (ö. 748) *et-Tecrîd fî esmâ'î's-sahabe* adlı eseri İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahabe*'sinin ihtisârıdır¹⁶¹⁷. Bu eserin Haydarabad 1898, Bombay 1970 ve Beyrut'ta tarihsiz olmak üzere çeşitli baskıları yapılmıştır¹⁶¹⁸.

Brockelmann, bu eserin İbnü'l-Esîr'e ait olduğunu ve hicri 1315'te Haydarâbâd'ta neşredildiğini ifade etmektedir¹⁶¹⁹. Ancak bu tespitin yanlış olduğu, söz konusu eserin aynı tarih ve aynı yerde yayımlanan eserin Zehebî'ye ait *Tecrîdü esmâ'î's-sahabe*'si olduğu tespit edilmiştir. Dolayısı ile bu kitabın İzzeddin İbnü'l-Esîr'e nispet edilmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir¹⁶²⁰.

el-İsâbe Muhtasarlari

İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahabe* adlı eseri üzerine birçok ihtisâr eser yazılmıştır. Literatür taramasında İbn Hacer'in *el-İsâbe* eserini altı kişi ihtisâr ettiği tespit edilmiş ancak Süyûtî dışında diğer müellifler hicri onuncu asırdan sonra yaşadıkları için araştırmada belirlenmiş olan kriterlerin dışında kaldıkları için burada zikredilmemiştir.

1. Süyûtî (ö. 911/1505) *Aynu'l-İsâbe fî temyîzi's-sahabe*¹⁶²¹.

Sikâ Ravilere Dair Eser Muhtasarlari

1. Zehebî, İbn Hibbân'ın *es-Sikât* adlı eserini *Telhîsu Ma'rifeti't-Tabiîn mine's-Sikât li İbn Hibbân el-Bustî* adı ile telhis etmiştir¹⁶²².

¹⁶¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, I, 82; el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 172.

¹⁶¹⁷ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, II, 323; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 82, I, 351; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 187.

¹⁶¹⁸ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 47.

¹⁶¹⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 198.

¹⁶²⁰ Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 29.

¹⁶²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 106.

¹⁶²² Nâsır b. Su'ûd b. Abdullah es-Selâme, *Mu'cemü Müllefâti'l-İmâmî'z-Zehebî el-Mahtûtâtü bi Mektebâti'l-Memleketi'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyyeti*, Dâru'l-Felâh, Riyâd 1999, 70.

2. Süyûtî, Zehebî'nin *Tabakâtü'l-huffâz/Tezkiretü'l-Huffâz*'ı adlı eserini *Tabakâtü'l-huffâz* adıyla ihtisâr edip bazı eklemelerde bulunmuştur¹⁶²³.

3.2.2.2. Zayıf Râvilerin Biyografilerine Dair Eserlerin Muhtasarlari

Duafa literatürüne dair yazılan ilk örneklere bakıldığında eserlerin muhtasar karakter üzere telif edildiği görülmektedir. Buradaki muhtasardan kasıt herhangi bir kitabın ihtisârı olmayıp ilgili alana dair bilgilerin öz biçimde ifade edilmesi ve bu üsluptan dolayı üzerine şerh, haşiye gibi esarlere ihtiyaç duyan yazım türü kastedilmektedir¹⁶²⁴.

el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl Muhtasarlari

İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (*el-Kâmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*), bu eser üzerine

1. İbnu'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113) *Telhîsu'l-Kâmil*. Bağdatlı İbrahim Paşa'nın İbn 'Adî'ye ait *el-Kâmil* ihtisârı olduğunu söylediği bu eserin kayıp olduğu ifade edilmektedir¹⁶²⁵.

2. İbnu'r-Rûmiyye Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî (ö. 637/1239) *el-Kâmil*'i *İhtisâru'l-Kâmil li'bni 'Adî* adı ile hem ihtisâr etmiş hem de esere *el-Hâfil fî tekmileti'l-Kâmil* adıyla büyük bir zeyil yazmıştır¹⁶²⁶.

3. Ziyâeddîn Muhammed b. Abdülvahid el-Makdisî (ö. 643/1348) *el-Müntehab min Kitâbi'l-Kâmil fî ma'rifeti duaî'l-muhaddisîn ve ileli ehâdisihim*. İbn 'Adî'ye ait *el-Kâmil*'in Zahiriye Kütüphanesinde bulunan yazma nüshasının sonunda 41 varaklık ilave şeklinde bulunduğu ifade edilmektedir¹⁶²⁷.

4. Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî (749/1348) *Umdetü'l-fâdıl fî'htisâri'l-Kâmil* adıyla *el-Kâmil*'i ihtisâr etmiştir¹⁶²⁸.

¹⁶²³ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 177; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn (Tercüme)*, II, 1097.

¹⁶²⁴ Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duaî Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, 69.

¹⁶²⁵ Osman Ali Nur Züheyr, *İbn 'Adî ve menhecühu fî Kitâbi'l-Kâmil fî duaî'r-ricâl*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Câmi'ati Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1989, I, 110.

¹⁶²⁶ Muhammed b. Abdullah et-Talidî, *Türâsü'l-Mağâribe fî'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmuh*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 1995, 39.

¹⁶²⁷ Züheyr, *İbn 'Adî ve menhecühu fî Kitâbi'l-Kâmil fî duaî'r-ricâl*, I, 111.

¹⁶²⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, III, 226; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 400.

5. el-Makrîzî Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed (ö. 845/1442) tarafından *Muhtasaru kitabi'l-Kâmil li'bni 'Adî* adı ile yapılan muhtasar¹⁶²⁹, Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî tarafından Millet Kütüphanesi'ndeki (Murad Molla, no: 575) müellif hattıyla yazılmış nüshasına dayanılarak yayımlanmıştır (Kahire 1415/1994)¹⁶³⁰.

el-Makrîzî, *el-Kâmil* ihtisâr ederken sadece kısaltma ve özetleme faaliyeti içinde olmadığı görülmektedir. Bilakis onun asıl eser üzerine -isabetli veya yanlış da olsa- oldukça fazla müdahale ve eklemelerde bulunduğu ifade edilmektedir. Örneğin muhtasar eserini oluştururken *el-Kâmil*'de açıklanmayı gerektiği düşündüğü veya problemli bulduğu bazı kelimeleri ilgili yerlerde açıklamaya çalıştığı belirtilmektedir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği cümlelerde Hanîfe kelimesini sildiği geri kalan eleştiri ifadelerini yazdığı ayrıca genellikle isnadları ve cerh-ta'dil ile alakalı bulmadığı bazı ifadeleri hazfettiği, tercemelerin altında yer alan hadis rivayetlerin büyük çoğunluğunu da hazfettiği ifade edilmektedir¹⁶³¹.

***Mîzânü'l-İ'tidal* Muhtasarlari**

1. İbn Hacer, Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidal* adlı eserini *Lisânü'l-Mîzân* adı ile ihtisâr etmiştir. Bu ihtisâr hem zeyl hem de ikmalleri barındırmaktadır¹⁶³².

İbn Hacer, eserini zamanın kısa olmasının yanında insan ömrünün akıp geçtiğini belirterek daha önceleri bir nüshasını yazmak istediği ancak kendisine fazla uzun gelen Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidal* adlı ihtisâr etmek istediğini belirtmektedir. Bu ihtisâr faaliyetini yaparken esere çokça ilavelerde bulunduğunu ve bu ilaveleri gösteren rumuz kullanmayı ihmal etmediğini zikretmektedir¹⁶³³. İbn Hacer'in mukaddimesinde belirttiği üzere muhtasar eseri boyunca sadece kendi ilavelerini gösteren rumuzlar kullanmayıp başka birçok rumuz kullandığı tespit edilmiştir¹⁶³⁴.

İbn Hacer'in bu eseri ihtisâr türü eser olmasına karşın *asıl* esere oranla oldukça hacimli bir eser olarak göze çarpmaktadır. Bu sonuç muhtasar eserlerin *asıl* eserlerden

¹⁶²⁹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 400; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1445.

¹⁶³⁰ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 318 (çevirmenin ilavesi); Selman Başaran, "İbn Adî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 297-298.

¹⁶³¹ Makrîzî, *Muhtasaru'l-Kâmil*, 33-34 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1917.

¹⁶³³ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 191-192.

¹⁶³⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 97-99 (muhakkikin mukaddimesi).

hacim olarak daha küçük olması gerektiği şeklinde zihinlerde olması doğal olan ön kabullere cevap olacak mahiyettedir.

1a. Bu ihtisâr üzerine Muhammed Abdür-rauf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Müntekâ min Lisâni 'l-Mîzân* adı ile intika etmiştir. Eserdeki mevzû, münker ve metrûk rivayetleri alfabetik olarak bir araya getirmiştir¹⁶³⁵.

2. Zehebî'nin *Mîzân*'ı üzerine telif edilen bir başka eser Sıbt İbnü'l-Acemî Burhaneddîn el-Halebî (ö. 841/1438) tarafından kaleme alınan *Neslü 'l-hemyân fî mi 'yâri 'l-Mîzân* adlı eserdir. İbn Hacer, *Mîzân*'ı yeterince inceleyemediği için bu eseri eleştirmektedir¹⁶³⁶.

Bu muhtasar eserler dışında duafa literatürüne dair yazılan diğer başka eserlerin de ihtisârları mevcuttur.

1. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Muhtasaru Esmâi 'd-du 'afâi 'l-vâdi 'în li 'bni Hibbân*¹⁶³⁷.

2. el-Ba'î Muhammed b. Ebi'l-Feth (ö. 711/1311) *Muhtasaru Ma 'rifeti 'l-mecrûhîn ve 'd-du 'afâ ' mine 'l-muhaddisîn li 'bni Hatîm el-Bustî*¹⁶³⁸.

3. Zehebî (ö. 748/1348) *Muhtasaru 'd-Du 'afâ li 'bni 'l-Cevzî*¹⁶³⁹.

3.2.2.3. Memzuc Biyografiler İçeren Eserlerin Muhtasarlari

3.2.2.3.1. Kitap Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlari

Tarihu't-Taberi

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) tarafından telif edilen *Tarihu 't-Taberi* üzerine hicri onuncu yüzyıla kadar telif edildiği tespit edilen ihtisâr çalışmaları aşağıda sıralanmıştır.

¹⁶³⁵ Muhammed Emin b. Fadlillah b. Muhibbiddin b. Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsetu 'l-eser fî a 'yâni 'l-karni 'l-hâdi 'aşar*, nşr: el-Matba'atu'l-Vehbiyye, Mısır 1867, II, 414.

¹⁶³⁶ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 318.

¹⁶³⁷ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-Şâmil*, III, 1398.

¹⁶³⁸ Sezgin, *Târihu 't-türâsi 'l-'Arabî*, I, 381; el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu 'ş-Şâmil*, III, 1413.

¹⁶³⁹ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi 'l-Kemâl fî Esmâi 'r-Ricâl*, I, 48.

1. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 369/979-80) *Sılatü Târîhi't-Taberî*. Müellif *Târîhi't-Taberî*'yi ihtisâr ettikten sonra İfrîkiyye ve Endülüs'e dair bilgiler eklemiştir¹⁶⁴⁰.

2. Ali b. Muhammed eş-Şimşâtî el-'Adevî (ö. 377/987) *Muhtasaru Târîhi't-Taberî*¹⁶⁴¹.

3. Safiuddîn Abdulmimin el-Katî'î el-Bağdâdî (ö. 739/1338) *Muhtasaru Târîhi't-Taberî*¹⁶⁴².

Sem'ânî'nin *Ensâb* Muhtasarlari

Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) kişilerin nisbeleri esas olarak yazdığı biyografik tarzda olan *el-Ensâb* adlı eserini

1. İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* adıyla ihtisâr etmiştir¹⁶⁴³.

İzzeddin İbnü'l-Esîr bu çalışması ile Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) kişilerin nisbeleri esas olarak yazdığı biyografik tarzda olan *el-Ensâb* adlı eserini ihtisâr etmiştir. Eserine Sem'ânî'nin ihmal edip eksik bıraktığını düşündüğü bazı bilgileri eklemiş, Sem'ânî'nin yanlışlıklarına işarette bulunup istidraklarda bulunmuştur¹⁶⁴⁴.

Eserin üç cilt halinde olduğunu söyleyen İbn Hallikân, bu muhtasar eserin kendi döneminde insanların ellerinde en çok bulundurdıkları eser olduğunu belirtmektedir¹⁶⁴⁵.

İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* adlı muhtasarının mukaddimesinde insanların ensab bilgisine karşı olan bilgisizliklerinden yakınarak kendisinin bu konuda bir çalışma yapma isteğinden bahsetmektedir. Ancak birtakım sebeplerden dolayı bir türlü bu isteğini yerine getiremediğini daha sonra ise Sem'ânî'nin bu konuda iyi bir şekilde hazırladığı *el-Ensâb*'ına vakıf olduğunu anlatmaktadır¹⁶⁴⁶.

¹⁶⁴⁰ Ebû Gays Muhammed Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, IV, 227.

¹⁶⁴¹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 520.

¹⁶⁴² Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 520.

¹⁶⁴³ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 187.

¹⁶⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefayatü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1978, III, 348.

¹⁶⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefayatü'l-a'yân*, III, 349.

¹⁶⁴⁶ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 7.

İbnü'l-Esîr, *el-Ensâb* 'ın takip ettiği düzen ve yöntemi ve muhtevastaki bilgileri beğenmesine rağmen kitabın bir ensab kitabını aşacak nerede ise tarih kitabı olacak şekilde uzun ve yorucu olduğunu, ayrıca bazı yerlerde hataların olduğunu belirtmektedir¹⁶⁴⁷.

Bu sebeplerden dolayı kitabı ihtisâr etmeye başladığını söyleyen İbnü'l-Esîr, yeri geldiğinde Sem'ânî'nin hata ve yanlışlarına değinip gerekli düzeltmeleri yapacağını da ifade etmektedir. Muhtasar eserini yazmadaki sebebini açıklayan İbnü'l-Esîr, daha sonra kitabındaki takip edeceği yöntemi uzun bir şekilde aktarmaktadır¹⁶⁴⁸.

1a. Süyûtî, İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb* adlı eserini içerisinde kendi değerlendirmeleri ve ilaveleri bulunan *Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-Ensâb* adıyla telhis etmiştir¹⁶⁴⁹.

2. Zehebi, *Muhtasaru'l-Ensâb li ebi's-Sa'd es-Sem'ânî*¹⁶⁵⁰.

3. İbnü'l-Haydarî Kubuddîn Muhammed b. Muhammed ez-zebîdî ed-Dımaşkî (ö.894/1489) Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ını *el-İktisâb fî telhisi Kitâbi'l-Ensâb* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁶⁵¹.

Tarih ve fıkıh ilimlerindeki tahsilleri ile de temayüz eden İbnü'l-Haydarî, İbn Hacer'e talebelik yapmış,-kısa süreliğine de olsa- Eşrefiyye Dârulhadisi başta olmak üzere çeşitli medreselerde hocalık görevinde bulunacak kadar hadis ilminde söz sahibi olmuştur¹⁶⁵².

İbnü'l-Haydarî bu muhtasar eseri ile öncelikle Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ını ihtisâr etmiş ancak onunla yetinmemiştir. Eserine eklediği ilavelerinin yanında Ebû Muhammed er-Rüşâtî'nin (ö. 542/1147) ensâb ilmine dair *İktibâsü'l-envâr* adlı eserinden ve İbnü'l-Esîr'in telif ettiği *el-Ensâb* ihtisârı *el-Lübâb*'dan oldukça fazla eklemeler yaparak âdeta bu üç kitabı bir araya getirip derleme yaptığı belirtilmiştir¹⁶⁵³. Haklarında bilgi verilen tercemelere karışmayıp ensâb ilmi ile alakalı olmadığını düşündüğü anlatımları ihtisâr

¹⁶⁴⁷ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 8.

¹⁶⁴⁸ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 8-12.

¹⁶⁴⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 250.

¹⁶⁵⁰ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 48.

¹⁶⁵¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 250.

¹⁶⁵² Kubuddîn Muhammed b. Muhammed ez-zebîdî ed-Dımaşkî İbnü'l-Haydarî, *el-İktisâb fî ma'rifeti'l-Ensâb*, thk. Ebû Mâlik Cihâd b. es-Seyyid el-Mürşidî, 'İlm li-İhyâi't-Türâs ve'l-Hidmâti'r-Rakmiyye, Kâhire 2019, I, 20-24 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁵³ İbnü'l-Haydarî, *el-İktisâb*, I, 19 (muhakkikin mukaddimesi).

etmek İbnü'l-Haydarî'nin muhtasarında benimsemiş olduğu yöntemlerden bir tane olduğu ifade edilmektedir¹⁶⁵⁴.

Bu yönü ile İbnü'l-Haydarî'nin *el-İktisâb* adlı muhtasar çalışması sadece bir ihtisâr faaliyetinden ibaret olmayıp, müellifin takip ettiği yöntem ve kitabı için belirlemiş olduğu içerik açısından *Ensâb* ilmine dair tamamlayıcı, kuşatıcı bir eser ortaya çıkartmıştır.

Tehzîbü'l-Kemâl Muhtasarlari

Mizzî (ö. 742/1341), Cemmâîlî (ö. 600/1203) tarafından *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair kaleme alınan *el-Kemâl* adlı eser üzerine yaklaşık sekiz yıllık bir çalışma neticesinde, eserdeki bilgileri hem tashih hem de ihtisâr etmek, ayrıca eserde olmayan yeni biyografiler ekleyerek *Tehzîbü'l-Kemâl*¹⁶⁵⁵ adlı eserini telif etmiştir¹⁶⁵⁶. Mizzî *Tehzîbü'l-Kemâl*'i yazmaya h. 705'te başlayıp h. 712'de bitirmiştir. Mizzî'nin kitabı telif ettikten sonra yaklaşık otuz yıl yaşadığından bu süre zarfında kitabında bazı değişiklikler yapmasının söz konusu olabileceği ifade edilmektedir¹⁶⁵⁷.

Tehzîbü'l-Kemâl telif edildikten hemen sonra çok teveccüh görmüş üzerine aralarında Mizzî'nin talebeleri ve arkadaşlarının da bulunduğu birçok muhaddis tarafından ihtisâr ve tehzip kitaplar yazılmıştır.

1. Râfî' es-Sellâmî Cemâluddîn Ebû Muhammed (ö. 718/1317) *el-Künâ el-Muhtasar min Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*.

Müellifin *Tehzîbu'l-Kemâl*'in sonunda yer alan künyelere dair kısmi ihtisâr ettiğini ifade eden Beşşâr Avvâd'a göre Râfî' es-Sellâmî, eserini *Tehzîbu'l-Kemâl*'in daha son haline ulaşmadan önceki müsveddelerinden oluşturmuştur. Çünkü Râfî' es-Sellâmî, muhtasarının bitiş tarihini h. 707 olarak kaydederken Mizzî ise *Tehzîbu'l-Kemâl*'ine son halini h. 712'nin sonlarında bitirebilmiştir¹⁶⁵⁸.

¹⁶⁵⁴ İbnü'l-Haydarî, *el-İktisâb*, I, 27(muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1509.

¹⁶⁵⁶ M. Yaşar Kandemir, "el-Kemâl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 222.

¹⁶⁵⁷ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İsam Yayınları, İstanbul 2012, 486.

¹⁶⁵⁸ Ebû'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980, I, 52 (muhakkikin mukaddimesi).

2. İbn Abdülhâdî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343) *Müntekâ min Tehzîbi'l-Kemâl*¹⁶⁵⁹. Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayıp birçok ilim dalında tahsil gören İbn Abdülhâdî, bu ilimler arasında daha çok ilel, cerh-ta'dîl ve hadis ricâli gibi konularında temayüz etmiştir. İbn Teymiyye, Mizzî ve Zehebî gibi dönemin önemli isimleri ile talebelik ve arkadaşlık ilişkilerinde bulunan İbn Abdülhâdî hadis ilmi alanındaki yetkinliği sayesinde Dımaşk'ta bulunan Ömeriyye, Sadriyye, Sabbâbiyye ve Ziyâiyye gibi medreselerde hadis dersleri vermiştir. Birçok eser telif etmesinin yanında ne yazık ki bahsi geçen muhtasar eser hakkında bibliyografik bilgiden başka bir bilgiye ulaşamamıştır¹⁶⁶⁰.

3. Zehebî (ö. 748/1348) *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*¹⁶⁶¹/ *Muhtasaru Tehzîbi'l-Kemâl li'l-Mizzî*¹⁶⁶².

Çeşitli adlarla anılan ancak *Tezhîbü't-Tehzîb* diye meşhur olan bu eserinde Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'deki bazı şahıs isimleri ile ölüm tarihlerini tashih edip yeni bilgiler ve biyografiler eklemek suretiyle ikmal ve çok fazla kısaltmadan ihtisâr etmiştir¹⁶⁶³.

3a. Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 923'ten sonra) Zehebî'nin *Tezhîbü't-Tehzîb*'ini *Hülâsetü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁶⁶⁴. Eser Abdulfettâh Ebû Ğudde tahkiki ile basımı yapılmıştır¹⁶⁶⁵.

4. Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti esmâ'i'r-ricâl/ el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kutübi's-sitte*¹⁶⁶⁶. Brockelmann, Zehebî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine yaptığı ihtisârlardan bahsederken bu eserin ismini önce *Telhîsü't-Tehzîb* daha sonra “veya” diyerek *el-Kâşif fî ma'rifeti esmâ'i'r-ricâl* diye ifade etmektedir¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁵⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 1480.

¹⁶⁶⁰ Ferhat Koca, “İbn Abdülhâdî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 273-274.

¹⁶⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510.

¹⁶⁶² Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 323.

¹⁶⁶³ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, I, 37 (muhakkikin mukaddimesi); Kandemir, “el-Kemâl”, XXV, 223.

¹⁶⁶⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 191; Kehlâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 288.

¹⁶⁶⁵ Ahmed b. Abdullah el-Ensârî Safiyyüddin el-Hazrecî, *Hülâsetü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2008.

¹⁶⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1368; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 323.

¹⁶⁶⁷ Bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 189.

Zehebî bu eserinde daha önce *Tezhîbü't-Tehzîb* adı ile çok fazla kısaltmadan ihtisâr ettiği *Tehzîbü'l-Kemâl*'i bu sefer onda bir hacminde kısaltarak ihtisâr etmiştir. Zaman içinde meşhur olan *el-Kâşif* neredeyse ihtisâr olduğu unutulmuş ve Zehebî'nin müstakil bir eseri sanılmıştır¹⁶⁶⁸. *el-Kâşif*'in çeşitli baskıları olmakla birlikte Kahire'de 1972, Beyrut'ta 1983 yıllarında basılmıştır¹⁶⁶⁹.

5. Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine üçüncü çalışması olan *el-Mücerred fî esmâ'î ricâli'l-Kütübi's-Sitte*¹⁶⁷⁰ / *el-Mücerred min Tehzîbü'l-Kemâl*¹⁶⁷¹. Ravilerin alfabetik olarak on tabaka halinde düzenlendiği eserin yazma nüshasından bir tanesi Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa'da (no: 523) bulunmaktadır¹⁶⁷².

6. Zehebî, *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerine yazdığı dördüncü muhtasar çalışmasına *el-Müktedab min Tehzîbi'l-Kemâl* adını vermiştir¹⁶⁷³.

7. Şihabuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Sa'd el-Askerî el-Endereşî (ö. 750/1349) *Muhtasarü Tehzîbi'l-Kemâl ve'l-Etrâf*¹⁶⁷⁴. İbn Hacer, el-Endereşî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'in ihtisâr ettiğini ifade etmektedir¹⁶⁷⁵.

8. Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dimaşkî (ö. 756/ 1355) *muhtasar*¹⁶⁷⁶.

9. Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Hüseynî (ö. 765/1364) *et-Tezkire bi-ma 'rifeti ricâli'l-kütübi'l-'aşere*¹⁶⁷⁷.

Hocası Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini *Kütüb-i Sitte* râvisi olmayanların – Buhârî'nin *Edebu'l-müfred*, Ebû Davûd'un *el-Merâsil* gibi kitapların râvilerinin biyografilerini çıkarmak suretiyle ihtisâr etmiştir. Bunun sebebini ise kendileri ile ihticac

¹⁶⁶⁸ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 490.

¹⁶⁶⁹ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*, I, 47 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁷⁰ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 324; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1593.

¹⁶⁷¹ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*, I, 47 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁷² Kandemir, "el-Kemâl", XXV, 223.

¹⁶⁷³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, I, 56 (muhakkikin mukaddimesi); Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*, I, 49 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1170, 1511; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, I, 231.

¹⁶⁷⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Dân, Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Hindistan 1972, I, 156.

¹⁶⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510.

¹⁶⁷⁷ İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, V, 314.

edilmediği halde *Tehzîbü'l-Kemâl*'e alınmalarından dolayı eserin hacmi artmış ve istifadeyi azalttığı şeklinde açıklamaktadır¹⁶⁷⁸.

Bu râvilerin yerine verdikleri hükümlerde kitaplarındaki rivayetlere dayandıkları için İmam Mâlik'in *el-Muvatta* 'ı, Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Hanîfe'nin ve Şâfiî'nin *el-Müsned* 'lerindeki ricâli ilâve ederek eserini meydana getirmiştir¹⁶⁷⁹.

10. İbn Berdîs el-Ba'labekkî İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Muhammed (ö. 786/1385) *Buğyetü'l-erîb fî'htisâri't-Tehzîb* adıyla *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ihtisâr ettiği kaydedilmektedir¹⁶⁸⁰.

11. Ebû Bekr b. Ebi'l-Mecid b. Mâcid İbnü'l-İmâd es-Salihi'l-Makdisî el-Hanbelî (804/1401) *Muhtasarü Tehzîbü'l-Kemâl/ Muhtasarü't-Tehzîb fî ma'rifeti'r-ricâl*¹⁶⁸¹.

12. Şihabuddîn Ahmed b. Osman el-Kilvetâtî (ö. 835/1432) *Muhtasarü Tehzîbü'l-Kemâl*¹⁶⁸².

13. Takiyüddîn Ebû Bekr Ahmed İbn Şühbe ed-Dımaşkî'ye (ö. 851/1448) ait *Muhtasarü Tehzîbü'l-Kemâl* adıyla bir eseri olduğu söylenmektedir¹⁶⁸³.

14. İbn Hacer (ö. 852/1449) Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini önce *Tehzîbü't-Tehzîb* adı ile tehziib etmiş

İbn Hacer, eserin mukaddimesinde Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eserini takdir ettikten sonra uzunluğundan dolayı (ilim ile uğraşanların) anlama/kavrama gayretlerinin yetersiz kaldığını bunun üzerine bazı kimselerin bu eseri ihtisâr etmeye başladığını belirtmektedir. İbn Hacer, bunlar arasında Zehebî'nin *Kâşif* ve *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı iki muhtasar eserini değerlendirmektedir¹⁶⁸⁴.

¹⁶⁷⁸ Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Hüseyinî, *et-Tezkire bi-ma'rifeti ricâli'l-kütübi'l-'aşere*, thk. Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib, Mektebetü'l-Hâne'î, Kâhire 1996.

¹⁶⁷⁹ Hüseyinî, *et-Tezkire bi-ma'rifeti ricâli'l-kütübi'l-'aşere*, I, 5-6 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 64-65 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁶⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510; Brockelmann, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, VI, 191; Kehmâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, III, 70.

¹⁶⁸² Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, I, 379; Kehmâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 311.

¹⁶⁸³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1510.

¹⁶⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 3.

İbn Hacer'e göre Zehebî, *Tehzîb*'in anlatımında olmayan bazı ilavelerde bulunmakta, bazen vefat tarihlerini tahminde bulunarak kaydetmekte bununla birlikte kişilerin cerh ve güvenilirlik vasıfları hakkında çokça ihmallerde bulunmaktadır. Zehebî'yi bu şekilde eleştirdikten sonra kendisinin (bu hatalara düşmeyeceğini kapalı da olsa belirterek) ise *Tehzîb*'i özellikle cerh-ta'dil konusunda faydalı olacak şekilde sınırlayarak ve kitabın uzunluğuna sebebiyet veren rivayetlerden hazfederek vb. tasarruflar ile üçte bir hacminde ihtisâr ettiğini ifade etmektedir¹⁶⁸⁵.

Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'inin anlatımı üzerine ihtisâr maksadı ile çokça tasarrufta bulunan İbn Hacer, eserine Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'e başladığı gibi ismi Ahmed olan râvîler ile başlamış, daha sonra elif harfinden itibaren alfabetik sırayı takip etmiştir. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'de kullanmış olduğu rumuzları korumakla beraber bazı yeni rumuzlar eklemiştir. Ayrıca İbn Hacer, *Tehzîb*'in tasnifinde eleştirdiği ez-Zehebî'nin *Tezhîb*'i ile Moğoltay'ın *İkmâl*'inden oldukça istifade ettiğini belirtmektedir¹⁶⁸⁶.

15. İbn Hacer, çevresindekilerin de istekleri doğrultusunda daha önce telif ettiği *Tezhîbü't-Tehzîb* adlı eserini râvîlerin isim, tevsîk derecesi, tabakası ve rumuzlarını kaydetmenin yanında yeri geldiğinde de bazı eklemeler yaparak *Takrîbü't-Tehzîb* adı ile tekrardan ihtisâr etmiştir¹⁶⁸⁷.

Çeşitli Kitapların Muhtasarlari

Özel olarak Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* 'lerinin râvîlerine dair yapılan çalışmalara yönelik muhtasar telif türünden eserler telif edildiği görülmektedir.

1. Zehebi, *en-Nübelâ fî şuyûhi's-sünne*¹⁶⁸⁸.

Bu eser İbn Asâkîr'in kendilerinden hadis almış olduğu hocalarını bir araya topladığı ve bunlara günümüze ulaşmayan pek çok eserden faydalanıp Buhârî ve

¹⁶⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 3.

¹⁶⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 4,5,8,9; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Mehmet Özşenel, "Bir Kemâlin Hikâyesi: el-Makdisî'nin el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 11, 2011, 155-161.

¹⁶⁸⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebü'l-Eşbâl Sağır Ahmed Şağif el-Bakistânî, Dâru'l-'Âsime, Riyâd 2002, 79-83; Ayrıca bkz: Özşenel, "Bir Kemâlin Hikâyesi: el-Makdisî'nin el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni", 161.

¹⁶⁸⁸ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 50 (muhakkikin mukaddimesi).

Müslim'in hocalarını da ilâve ettiği *el-Mu'cemü'l-müştemil 'alâ zikri esmâ'i şüyûhi'l-eimmeti'n-nübel* adını verdiği kitabın ihtisârıdır. Bununla birlikte Zehebî'nin kitabı özetlerken bazı eklemeler de yaptığı belirtilmiştir¹⁶⁸⁹.

2. İbn Berdis (ö. 786/1384) *el-İntihâb fi'htisâri Keşfi'n-nikâb*. Eser Alâî'nin Buhârî ve Müslim'in kendilerinden rivayet aldıkları şeyhlerini konu edinen *Keşfü'n-nikâb 'ammâ reva's-şeyhân li'l-ashâb* adlı eserinin ihtisârıdır¹⁶⁹⁰.

3.2.2.3.2. Bölge Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlar

Tarîhü Neysâbûr Muhtasarlari

Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Horasan ve Mâverâünnehir tarafında bulunan şehirlerin tarihlerine dair kitaplar o bölgelerde bulunan ilim insanları tarafından kaleme alındığını ifade ettikten sonra kendisinin de Nîsâbûr'un tarihinden bahseden eser eksikliğini gidermek amacı ile yola koyulduğunu ifade etmektedir. Hâkim en-Nîsâbûrî İslamiyetin başlangıcından kendi zamanına kadar Nîsâbûr şehrine gelen Sahabe, Tabi'in ve diğer İslam âlimleri ile burada yetişen önemli âlimleri tabakalar halinde konu edinmiştir. Ayrıca önemli mekânları da tanıtmıştır¹⁶⁹¹. Bu eser üzerine iki ihtisâr eser tespit edilebilmiştir.

1. İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî (ö. 641/1243) *el-Müntahab mine's-siyâk li Tarîhi Neysâbûr*¹⁶⁹². Bazı bibliyografik eserlerde Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Tarîhü Neysâbûr* ihtisârı olarak anılan bu eser aslında Abdülgâfir el-Fârisî'nin (ö. 529/1134) *Târîhü Nîsâbûr'a Kitâbü's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr* adı ile yazdığı *Zeyl*'in ihtisârıdır¹⁶⁹³.

2. Zehebî, *Muhtasaru Tarîhi Nîsâbûr li ebî Abdullâh el-Hâkim (Muhtasaru Tarîhi Nîsâbûr li'l- Hâkim*¹⁶⁹⁴/*Muhtasaru Târîhi Nîsâbûr*¹⁶⁹⁵.

¹⁶⁸⁹ Mustafa Sabri Küçükaşcı-Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 324.

¹⁶⁹⁰ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, I, 256.

¹⁶⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed Hâkim en-Neysâbûrî, *Tarîhü Neysâbûr*, thk. Ebu Muaviye Mâzin b. Abdurrahman el-Bühsâlî el-Beyrûtî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2006, 82-84; Ayrıca bkz: Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", XV, 192.

¹⁶⁹² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 457.

¹⁶⁹³ İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntahab mine's-siyâk li Tarîhi Neysâbûr*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1989, 15.

¹⁶⁹⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, II, 324.

¹⁶⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn (Tercüme)*, I, 308.

Tarîhu Bağdat Muhtasarlari

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından Bağdâd şehri ve Bağdâdlı meşhur şahıslar hakkında kaleme alınan eser üzerine birkaç tane ihtisâr türü eserler telif edilmiştir.

1. Mecdüddîn Ebû Ali Yahya b. er-Rabî' (ö. 606/1210) *Muhtasaru Tarîhi Bağdat li'l-Hatîb el-Bağdâdî*¹⁶⁹⁶.

2. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin (ö. 643/1245) Hatîb el-Bağdâdî'nin *Tarîhu Bağdat* 'ı üzerine yazmış olduğu bir zeyil olan *Zeylû Târîhi Bağdâd* isimli eser üzerine çeşitli ihtisâr çalışmalarına konu olmuştur¹⁶⁹⁷.

2a. Aybek ed-Dimyâtî'nin (ö. 749/1348) *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* isimli ihtisâr çalışmasıdır.

2b. Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Râfî' es-Sellâmî'nin (ö. 774/1372) *el-Muhtârü'l-müzeyyel bihî 'alâ Târîhi ibni'n-Neccâr*.

2bb. Bu eser üzerine de Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 832/1429) *el-Müntehabü'l-muhtâr el-müzeyyel bihî 'alâ Târîhi İbni'n-Neccâr* adı ile bir müntehab çalışması yapmıştır. Bu eser Abbas el-Azzâvî tarafından 1357/1938 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir¹⁶⁹⁸.

3. Zehebî, İbn Dübeysî'nin *Tarîhi Bağdat* üzerine yazdığı zeyli *el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyhi min Târîhi İbni'd-Dübeysî* adı ile yarısı kadar kısaltarak ihtisâr etmiştir¹⁶⁹⁹.

Ayrıca Zehebi'nin, *Muhtasaru Zeylû Tarîhi Bağdâd li ebî sa'd es-Sem'ânî*¹⁷⁰⁰ adında bir ihtisâr çalışması daha bulunmaktadır.

Târîhü Medîneti Dimaşk Muhtasarlari

İbn Asâkir (ö. 571/1176) tarafından telif edilen Dimaşk ve Suriye'deki diğer bazı şehirler hakkında seksen ciltlik hacimli eser üzerine birçok ihtisâr çalışması yapılmıştır.

¹⁶⁹⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XIII, 197.

¹⁶⁹⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 212.

¹⁶⁹⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 212.

¹⁶⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn (Tercüme)*, I, 270.

¹⁷⁰⁰ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 48.

1. Ebû Muhammed İbn Asâkir Kâsım b. Alî ed-Dımaşkî (ö. 600/1203) *Müntehabât*. Babasının eserinden intihâb yapmıştır¹⁷⁰¹.

2. Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) *Muhtasaru Târîhi Dımaşk*¹⁷⁰².

3. Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî em-Nablûsî (ö. 668/1270) *Fâkîhetü'l-mecâlis ve fükâhetü'l-mücâlis*¹⁷⁰³ / *Muhtasaru Tarîhi Dımaşk*¹⁷⁰⁴ adı ile yaptığı muhtasar.

4. İbn Manzûr Ebu'l-fadl Cemalüddin Muhammed (ö. 711/1311) *Muhtasaru Tarîhi Dımaşk li 'bni Asâkir*¹⁷⁰⁵.

5. Zehebî, *Muhtasaru Tarîhi Dımaşk li 'bn Asâkir*¹⁷⁰⁶.

6. Bedreddîn b. Mahmud b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451) *Muhtasaru Târîhi Dımaşk*¹⁷⁰⁷.

7. es-Süyûtî Celâlüddîn Abdurrahmân eş-Şâfiî (ö. 911/1505) *Tuhfetü'l-müzâkere el-Müntekâ min Târîhi İbn 'Asâkir*¹⁷⁰⁸.

Ayrıca bölgeleri konu alan farklı eserlerin ihtisârları da yapılmıştır.

1. Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180)), *İntihâbu'l-İrşâd fî 'ulemâ'i'l-bilâd* adlı eseri, Ebû Ya'la Halilî'ye ait (ö. 446/1055), *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-bilâd/el-İrşâd fî ma'rifeti tabakâti'l-bilâd*, *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs* şeklinde adlandırılan eserin ihtisârıdır¹⁷⁰⁹.

2. Zehebi, *Muhtasaru Tarîhi Mısr li 'bni Yûnüs*¹⁷¹⁰

¹⁷⁰¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, I, 35 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁷⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 294; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 267.

¹⁷⁰³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 263.

¹⁷⁰⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, I, 520.

¹⁷⁰⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 294; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XII, 46.

¹⁷⁰⁶ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 48 (muhakkikin mukaddimesi).

¹⁷⁰⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, I, 243; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 294.

¹⁷⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 294.

¹⁷⁰⁹ el-Mecma'u'l-Melikî, *el-Fihrisu's-Şâmil*, I, 255.

¹⁷¹⁰ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 48.

3.2.2.3.3. Dönem Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlar

Vefeyâtü'l-A'yân Muhtasarları

İbn Hallikân (ö. 681/1282), İslamiyet'in ilk döneminden itibaren eserini bitirdiği tarihe kadar Sahabe, Tabiîn hariç muhaddis, müfessir, kadî, sufî, filozof, tabib neredeyse her kesimden önemli gördüğü şahısları kaydettiği *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eser üzerine birçok muhtasar eser telif edilmiştir.

1. Zehebi, *Muhtasaru Vefeyâti'l-a'yân li'bni Hallikân*¹⁷¹¹.
2. Muhammed b. Ahmed el-Mardînî et-Türkmânî (ö. 750/1349) *el-Cennân fî Muhtasari Vefeyâti'l-A'yân li'bni Hallikân*¹⁷¹².
3. el-Melikü'l-Efdal Abbas b. el-Melik el-Mücahid (ö. 778/1377) *Muhtasar*¹⁷¹³.
4. Bedreddîn Hasan b. Ömer el-Halebî (ö. 779/1377) *Ma'âni ehli'l-beyân min Vefâti İbn Hallikân*¹⁷¹⁴.
5. Şihabuddîn Ahmed b. Abdullah el-Ğazzî (ö. 822/1419) *Muhtasar*¹⁷¹⁵/
*Muhtasaru Vefeyâti'l-A'yân li'bni Hallikân*¹⁷¹⁶.

Tarihü'l-İslam Muhtasarları

Zehebî hicri birinci yıldan hicri yedi yüz yılına kadarki zaman diliminde yaşayanları onar tabaka ile ayırıp toplamda 40000'e yakın biyografiyi kaydettiği bu eseri üzerine birçok ihtisâr yapılmıştır.

1. Zehebî'nin *el-İber fî haberi men ğaber*¹⁷¹⁷. *et-Târîhu'l-evsat* adıyla da zikredilen eser, *Târîhu'l-İslam*'ın muhtasarı olmakla birlikte yer yer bazı ilâveler de yapılmıştır¹⁷¹⁸. Bu eser de ihtisâr edilmiştir.

¹⁷¹¹ Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 49.

¹⁷¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 606, II, 2018; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII, 288.

¹⁷¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2018.

¹⁷¹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2019.

¹⁷¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2018.

¹⁷¹⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 285.

¹⁷¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1123.

¹⁷¹⁸ Altıkulaç, "Zehebî", XLIV, 185.

1a. Bu eseri de Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Muhtasaru'l-İber* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁷¹⁹. *el-Müntekâ min Târîhi'l-İslam*. Eserin yazma nüshası Halep el-Mektebetü'l-Ahmediyye'de (no: 1220) bulunmaktadır.

1b. Ömer b. Ahmed eş-Şemmâ' (ö. 936/1530) *Sefînetu nûh* adı ile ihtisâr etmiştir¹⁷²⁰.

2. Alâuddin Ali b. Halef b. Halîl el-Ğazzî (ö. 792/1390) *Muhtasaru Târîhi'l-İslam*¹⁷²¹.

3. İbnü'l-Cezerî Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed (ö. 833/1429) *Muhtasaru Târîhi'l-İslam*¹⁷²².

***ed-Dürerü'l-kâmine ve ed-Dav'ü'l-lâmi'* Muhtasarlari**

1. Süyûtî, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) hicri VIII. yüzyılın meşhur ricaline dair yazdığı *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine* adlı eserini *el-Mültakât mine'd-Düreri'l-kâmine* adıyla ihtisâr etmiştir¹⁷²³.

Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi'* adlı eseri hakkında çeşitli ihtisârlar yapılmıştır.

1. İbnü's-Şemmâ' (ö. 936/1536) *el-Kabesü'l-hâvî li-ğureri'd-Dav'i'l-lâmi'*¹⁷²⁴.

2. İbn Abdüsselâm el-Menûfî (ö. 931/1531) *el-Bedrü't-tâli' (mine'd-Dav'i'l-lâmi' li ehli karni't-tâsi'*¹⁷²⁵.

3. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517) *en-Nûrû's-sâtî' fî muhtasari'd-Dav'i'l-lâmi'* adıyla eseri ihtisâr etmiştir¹⁷²⁶.

¹⁷¹⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 272 (çevirmenin ilavesi).

¹⁷²⁰ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 272 (çevirmenin ilavesi).

¹⁷²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 295.

¹⁷²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 295.

¹⁷²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 748.

¹⁷²⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1089.

¹⁷²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1089.

¹⁷²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1089-1090.

3.2.2.3.4. Mezhep Merkezli Telif Edilen Eser Muhtasarlar

1. İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i'sh-Şâfi'iyye*. Müellifin temize çekmeye fırsat bulamadığı bu eseri çok beğenen Nevevî, bazı biyografiler ekleyerek kitabı yeniden düzenleyip ihtisâr etmeye başlamış, onun da tamamlayamadığı bu çalışmayı Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ikmal etmiştir¹⁷²⁷.

2. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *el-Mirkâtü'l-vefiyye*¹⁷²⁸. Sehâvî'nin belirttiğine göre Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudîyye* adlı eserinden oluşturulmuştur. Müellifi tarafından ifade edilmese de *el-Cevâhiru'l-mudîyye*'nin muhtasarı olarak bilinen bu eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır¹⁷²⁹.

3. 'Ali el-Kârî (ö. 1014/1606) *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye*. Bu eser Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) *Menâkıbü Ebî Hanîfe*'si ile Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudîyye*'nin ihtisârı olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. Müellifin değerlendirmeleri ile orijinal bir hüviyet kazanan bu eserin çeşitli baskıları yapılmıştır¹⁷³⁰.

¹⁷²⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, VI, 210; Ayrıca Bkz: M. Yaşar Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XIX, 321-324.

¹⁷²⁸ Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, X, 82.

¹⁷²⁹ Yazma nushalar için bkz: Huzeyfe Çeker, "Hanefi Tabakatlarının Yazma Nüshaları", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 1 (2), 2018, 95-97.

¹⁷³⁰ Çeker, "Hanefi Tabakatlarının Yazma Nüshaları", 92.

SONUÇ

İslamiyet'ten önce edebi ve kültürel aktarımlarda ağırlıklı olarak şifahi/sözlü anlatım yöntemlerinin kullanıldığı bir dil olan Arap dili, İslamiyet ile beraber yazılı anlatım yöntemlerine oldukça ihtiyaç duyan bir dile evrilmiştir. Bundan dolayı Arap dilinde kullanılmaya başlanılan yazılı anlatımın İslamiyet ile beraber net bir şekilde geliştiğini ifade etmek mümkündür. Nitekim Rasûlullâh'ın (s.a.s) kendisine indirilen vahyi vakit kaybetmeden yazdırması, okuma-yazmaya önem verip sürekli teşvik etmesi gibi hususlar Arap dilinin ve yazının gelişmesindeki önemli etkenlerden olmuştur. Ancak Arap dilinde şifahi anlatım yöntemlerinin hâkim olduğu dönemlerde iletinin özlü ve veciz olarak aktarım özelliği, İslamiyet ile beraber gelişen yazılı anlatım yöntemlerinde de kullanılmaya ve tercih edilmeye devam edilen âdeta kalıtsal bir hususiyet olarak kalmıştır.

Şüphesiz sözleri, fiilleri, takrirleri ile Rasûlullâh'ın (s.a.s) yaşantısı, İslamiyet'in ortaya koyduğu teorinin âdeta pratik yansıması olmuştur. Bu bakımdan O'ndan (s.a.s) sadır olan hadisler, Kur'an'dan sonra dinin ikinci kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bilindiği gibi Rasûlullâh'ın (s.a.s) hitabet ve aktarımlarında iletilerin özlü ve veciz tutmuş olması onun *cevâmiu'l-kelim* özellikleri arasında zikredilmiştir.

Buradan hareketle İslamiyet'in ilk anından itibaren anlatım ve aktarımlarda adına *İhtisâr anlatım yöntemi* dediğimiz sözü özlü ve kısa tutma isteği ve beklentisinin bulunduğunu ifade etmek yanlış bir değerlendirme olmasa gerektir. Nitekim Kur'an'da bazı ayetlerde ve Rasûlullâh'ın (s.a.s) bazı hadislerinde ihtisâr anlatım yöntemini görmek bu kanıyı desteklemektedir. Zaten yazı ve yazı malzemesinin henüz istenilen seviyede olmadığı Rasûlullâh (s.a.s) döneminde, mutavvel anlatım ve aktarım yöntemi yerine, hafızanın yüklenip muhafaza etmesinde zorluk çekmeyeceği ihtisâr anlatım ve aktarım yönteminin kullanılmış olması beklenen doğal bir durumdur.

Rasûlullâh (s.a.s) döneminde gerek sözlü gerekse yazılı aktarımlarda başvuru olan ihtisâr anlatım olgusunun bir telif türü olarak karşımıza çıkması ise doğal olarak daha sonraki asırlara tekabül etmiştir. Zira temel eserler şeklinde tanımlanan edebiyatı konu edinen *şerh*, *muhtasar*, *cem'*, *haşiye*, *ta'lik*, *nüket* vb. teliflerin müstakil birer tür hüviyetini kazanabilmesi için öncelikle konu edindiği edebiyatın oluşmasını beklemesi gerekli olmuştur.

Hicri birinci asırda Rasûlullâh'ın (s.a.s) kendisine gelen vahyi yazdırması, sayıları az da olsa sahabeden bazılarının O'nun (s.a.s) hadislerini yazıya geçirmeleri gibi faaliyetler, Arap dilinde yazılı anlatımın gelişimi açısından önemli adımlar olmuştur.

İslami ilimlerin birer ilmi disiplin olarak oluştuğu ikinci hicri asrın sonlarına gelindiğinde ise hadis, fıkıh, tefsir gibi İslami ilimlerin alt dallarına dair farklı metodolojiler oluşmuştur. Ayrıca hicri ikinci ve devamındaki üçüncü asır, İslami ilimlerin farklı dallarına dair dağınık olarak yazılmış çeşitli materyallerin tedvin ve tasnif faaliyetlerinin yapıldığı bir dönem aralığı olmuştur. Bu anlamda hicri üçüncü asır, hadis ilminde temel olarak kabul edilen eserlerin kaleme alınmış olmasından dolayı altın çağ olarak kabul edilmiştir. Hicri dördüncü asırda da ağırlıklı olarak temel olarak kabul edilen eserlerin telif edilmesine devam edilmiştir.

Hicri dördüncü asra kadarki süreçte bir yandan İslami ilimlerin farklı dalları birer disiplin olarak teşekkül etmiş, diğer yandan ise İslam telif geleneğinde temel olarak kabul edilen eserler kaleme alınmıştır. İslam telif geleneğinde dördüncü asırdan sonraki hicri asırlarda ise genellikle daha önce telif edilen kitapları anlama, ezberleme, yorumlama ve tatbik etmeye yönelik *şerh*, *muhtasar*, *cem'*, *haşiye* vb. gibi birçok yeni telif türü vücut bulmuştur. İslam telif geleneğinde ortaya çıkan bu yeni telif türleri, zaman ilerledikçe hitap ettikleri muhatap kitlenin istek, arzu ve ihtiyaçlarına göre gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

İslam düşünce ve ilim geleneğinde ortaya çıkan bu yeni telif türlerinden biri olan muhtasar türü eserler, tarihi süreç içerisinde İslami ilimlerin farklı dallarında olduğu gibi hadis ilminde de görmezden gelinemeyecek bir telif geleneği haline gelmiştir. Hadis edebiyatında muhtasar türüne yoğun olarak konu olan eserler, alanda otorite haline gelen ve temsil kabiliyeti yüksek eserlerden oluşmuştur. Filhakika bu eserler, sadece muhtasar telif türüne değil; *şerh*, *haşiye*, *ta'lik* gibi birçok telif türünden eserlere konu olmuş ve İslam telif geleneğine yön vermişlerdir.

Hadis edebiyatında başlangıcından hicri onuncu asra kadarki tarihi süreçte kaleme alınan muhtasar telif türünün tespitini, gelişimini ortaya koymak amacıyla hazırlanan bu çalışmada kapsam ve sınırlılıklar bağlamında bütün muhtasar literatürünü ayrıntılı bir biçimde değerlendirme fırsatına sahip olmadığımızı belirtmek gerekmektedir. Muhtasar telif türüne dair en azından bir giriş mahiyetinde dikkatleri celb etmeyi hedefleyen bu

çalışmanın, konuyla ilgili derinlemesine yapılacak araştırmalara zemin hazırlayacağı umulmaktadır. Bununla birlikte çalışmada elde edilen neticeleri şöyle sıralamak mümkündür.

- Hadis edebiyatında muhtasar telif türü kapsamına girdiği düşünülen bazı eserlerin isimlendirmelerinde ihtisâr ve muhtasar kelimelerinin yanında *telhîs*, *tecrîd*, *tehzîb* gibi bazen farklı kavramlar ile isimlendirilmiştir. Bu kavramlardan bazılarının lügat anlamlarında her ne kadar nüanslar bulunsa da sahip oldukları “iletinin kısa, veciz ve öz olması” şeklindeki anlamı muhtasar ile ortak payda oluşturmaktadır. Ayrıca ihtisâr anlatım yöntemi kullanan ancak muhtasar telif tarzına dâhil edilemeyecek *cem*‘, *cüz*, *avâlî*, *fevâid* gibi telif türlerinin de varlığı göze çarpmıştır.

- Hadis edebiyatında muhtasarların hicri dördüncü asır itibarıyla ortaya çıktığına yönelik bir kabul söz konusudur. Ancak yapılan incelemeler hadis edebiyatında ilk muhtasar örneklerinin hicri üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren telif edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte bir literatür oluşturacak kadar yaygınlaşması ise daha sonraki asırlara tekabül etmiştir.

- Hicri üçüncü asrın sonlarına doğru telif edilmiş ve muhtasar olarak anılan eserlerin isnadlı bir şekilde telif edilmiş olmaları dikkat çekici bir husus olsa gerektir. Zira hicri dördüncü asırdan sonraki dönemlerde telif edilen muhtasarların asgari özellikleri, isnadların hazfı meselesidir. İlk muhtasar örnekleri olarak takdim edilen eserlerde isnadların varlığı isnad olgusunun hadis ilim geleneğinde otoritesini bu zaman diliminde halen daha devam ettirdiği şeklinde değerlendirilebilir. Ancak sonraki dönemlerde tek tek bilgilerin isnadı yerini kitapların isnadına bırakmış ve telif edilen muhtasarlarda isnadların çıkartılması çokça karşılaşılan bir durum olmuştur.

- Hicri altıncı asra kadar kaleme alınan muhtasar müelliflerinin künye bilgilerine bakıldığında Endülüs bölgesine mensup isimlerin yoğunlukta oldukları görülmüştür. Hicri altıncı asırdan sonraki dönemlerde ise özellikle hicri yedi ile dokuzuncu asır arasında Kahire-Dımaşk bölgesinin bulunduğu coğrafya, muhtasar türü eserlerin en çok telif edildiği yerlerdir. Böyle bir durumun oluşmasında başta siyasi olmak üzere birtakım etkenler söz konusu olmuştur. İslam dünyasında Endülüs’ün düşmesi ve Moğol istilaları gibi felaketler, başta alimler olmak üzere bu bölgede yaşayan Müslümanların daha güvenli yerlere göç etmelerine sebep olmuştur. Bu göç dalgalarında Kahire-Dımaşk

bölgesinin Müslümanlarca sığınılacak liman olarak görülmesinin temel faktörleri başında bölgede hüküm süren Memluk Devletinin gerek siyasi gerekse sosyo-kültürel olarak başarılı politikalar yürütüyor olması gelmektedir.

- Esasen Memluk devletinin gerek siyasi gerekse sosyo-kültürel hayatta benimsemiş olduğu olumlu politikalar sayesinde Kahire-Dımaşk bölgesinde, belki de İslam beldelerine bir daha nasip olmayacak derecede bir ilmi canlılığa ev sahipliği yapılmıştır. Nitekim hicri yedi ile onuncu asır arasında Memluklerin hâkim olduğu Kahire-Dımaşk bölgesi, İslam telif geleneğinde eşine az rastlanır velut bir döneme şahitlik etmiştir.

- Muhtasar türü eserlerin telifinde birçok etken sıralamak mümkündür. Bunlar arasında başta muhtasarların en çok telif edildiği dönemlerde hâkim olan ilim algısı gelmektedir. Bu bağlamda muhtasar tarzı eserlerin telifine etki eden faktörlerden bir başkası ise hadis ilminin Müslümanların zihninde edindiği konumdur. Zira hadis edebiyatında telif edilmiş birçok muhtasar eserin mukaddimesinde hadis ilminin dünyada uğraşılması gereken en kıymetli ilim olarak görüldüğü vurgusu yapılmıştır. Bu şekildeki ilim algısı hadis edebiyatında kaleme alınmış birçok eserin tekrar tekrar ihtisâr edilmesinde belirleyici rol oynamıştır.

- Mukaddimelerinden hareketle muhtasar eserlerin ortaya çıktığı ve geliştiği zaman diliminde ezber olgusunun ilim tahsilinde olmazsa olmaz bir eğitim yöntemi ve başarı ölçütü kabul edildiği anlaşılmıştır. Nasıl ki günümüz eğitim sistemi analitik düşünme, muhakeme etme, eleştirel düşünme gibi ölçütler üzerine kuruluysa söz konusu dönemlerde de eğitim sistemi bilgilerin ezberlenmesini esas almıştır. Dolayısıyla öğrencinin ezberlemesi gereken ilgili kitabın kolaylaştırılmasını sağlayan muhtasar, bu amaçla sık sık başvurulmuş bir telif yöntemi olmuştur.

- Muhtasar tarzı eserlerin giderek artan ve ihtiyaç duyulan bir telif türü olmasının sebepleri arasında Memlukler döneminde kurumsal tesislerin yaygınlaşmasına bağlı olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin sistematik olarak yapılmaya başlanması da bulunmaktadır. Bu çerçevede muhtasar tarzı eserler, eğitim faaliyetlerinde hâkim konumda bulunan ezber yöntemini mümkün kılacak bir telif türü olarak görülmüştür.

- Bazı eserlerin barındırmış oldukları birtakım özellikleri, muhtasar türünün gelişmesine etki eden bir başka faktör olarak zikredilebilir. Nitekim kimi eserlerin oldukça uzun anlatımlar barındırması veya gereğinden fazla tekrarlar bulundurmasından dolayı muhtasarlara konu oldukları görülmüştür. Bu anlamda bazı mutavvel eserler her ne kadar alanda yetkin kabul edilseler de ilmi faaliyetlerde talep edilmeyen ve muhatap kitle tarafından ısrarla ihtisâr edilmesinin istenildiği kitaplar haline gelmiştir.

- Muhtasar eserlerin yaygınlaşmasındaki faktörler arasında önemli olan hususlardan biri de alanda otorite olarak kabul edilen eserlerle mesai harcama isteğidir. Nitekim muhtasar literatürüne bakıldığında muhtasarlara en çok konu olan kitapların hadis edebiyatında otorite olarak kabul görmüş eserlerden olduğu görülmüştür.

- Başka birçok etki ve faktörlerin sonucu olarak ortaya çıkan ve tarihi seyir içerisinde gelişen bir telif türü hüviyeti kazanan muhtasar tarzı eserlerin aynı zamanda birçok gayesi de söz konusudur. Örneğin uzunluk, düzensizlik vb. hususlar barındırdığından dolayı ihtisâr edilmesi gereken bir eserin muhtasarı sayesinde ilmi faaliyetler daha hızlı bir şekilde yapılacak, ihtisâr edilen eserdeki karmaşıklıklar, belirsizlikler ortadan kaldırılacak ve bu şekilde verilmek istenilen mesaj sağlıklı bir şekilde aktarılmış olacaktır.

-Genel olarak bütün İslam telif geleneği, özel olarak ise hadis edebiyatına bakıldığında muhtasarlara iki farklı mahiyete sahip oldukları görülmüştür. Birinci tür muhtasarlara herhangi bir konuda gerek mübtedi gerekse müntehil için özlü bilgi ihtiva eden, herhangi bir eseri esas almayan muhtasarlardır. Diğer muhtasar tarzı eserler ise herhangi bir konuya dair yazılmış belli bir eserin ihtisarından oluşmaktadır.

- Her ilmin kendine has kaide ve kuralları olduğu gibi muhtasar eser yazacak müellifin de bağlı kalması istenilen birtakım gerekliliklerin bulunduğu belirtilmiştir. Bu çerçevede bir eseri ihtisâr edecek kişinin ilmi yeterliğinin yanında asıl eserin barındırmış olduğu özellikleri bilip bunları bozmayacak şekilde iyi tanınması gerektiği, yapacağı ihtisâr faaliyetinde de iyi niyet ve ihlas sahibi olması gerektiği belirtilmiştir.

- Aralarında muhtasar türünün de bulunduğu İslam telif geleneğinin önemli bir kısmı hakkında eskinin tekrarı, ilmi canlılığın önünde duran, engel olan, orijinallikten uzak eserler oldukları şeklinde söylemler geliştirilmiştir. Ne var ki İslam ilim ve telif

geleneğinin sahip olduğu literatürün önemli bir kısmına yönelik dillendirilen bu ve benzeri iddiaların herhangi bir ilmî faaliyetle elde edilen veri veya ilmî delillerin karşılaştırılması ile varılan bir sonuç olmadığı, bilakis birer varsayımlardan ibaret olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu iddia ve varsayımlara eleştiri adı verilerek ilmî bir görünüm kazandırmanın dahi uygun olmadığı kanaatindeyiz.

- Muhtasar eserler ihtisar ettikleri asılları ile karşılaştırıldığında aslında bu türden eserlerin iddia edildiği gibi orijinallikten yoksun, ilmi terakümün önünü tıkayan, ket vuran bir faaliyet olmadığı net bir şekilde görüleceği tespit edilmiştir. Bu çerçevede bazı muhtasar eserlerin asıl eserlerin anlatımını düzenleyip tekrardan redakte ettiği, şekil ve muhtevaları üzerinde tasarruflarda bulunduğu ayrıca eleştiri, değerlendirme ve açıklama gibi birçok yeni kıymetli ilave bilgiler ekledikleri müşahade edilmiştir. Bu minvalde asıl esere yönelik yaptığı müdahalelerden dolayı bir eserin muhtasarı değil müstakil yeni bir telif olarak kabul edilebilecek muhtasarların varlığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abdulfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn ve safhatün müşrikatün min târîhi semâ'i'l-hadîs 'inde'l-muhaddisîn*, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Haleb 1996.
- _____, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım, Otto Yayınları, Ankara 2016.
- Abdilmâcît el-Ğavrî, *Mevsû'atu 'ulûmi'l-hadîsi ve fûnûnuhu*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2007.
- Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslami hattâ Sûkûti Ğırnâta*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1981.
- Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdiratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1997.
- Abdüsselâm Hârûn, *Tehzîbu Sîreti İbn Hişâm*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- Ahmed Lütfî Fethullâh, *Rusûmu't-tahdîs fi ulûmi'l-hadîs li'l-İmâm Burhânuddîn b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî: Tahkîken ve Dirâseten*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü't-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Ürdün 1994.
- Ahmed Naim, Babanzâde - Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Türkiye Diyanet İşleri Yayınları, Ankara 1976.
- Ahmed Salih Yûnus el-Mavlâ, "el-İhtisâr ve'l-iktisâr 'inde nahviyyîn; mefhûmen ve tatbîken", *Mecelletü'l-üstâz* 5 (sünnet özel sayısı), 2018, 45-66.
- Akkiraz, Mustafa Talha, *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

- Akpınar, Cemil, “İbn Cemâa, Bedreddin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
- Aksu, Eser, *Merginani'nin Hidaye Adlı Eserindeki Tercihleri ve Bu Tercihlerin Muhtasar Geleneğine Etkisi (Kitabu't-Tahare Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Akyürek, Yunus, “Moğol Baskısı Sebebiyle Batıya Göç Eden Bir Şâfi'î Fakîhi Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (H. 616-688/1219-1289)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, 2017, 125-141.
- Ali Ba'dâş, “Zâhiretu'l-İhtisâr fi'n-nahvi'l-'Arâbi: esbâbuhâ ve süveruhâ ve şevâhiduhâ”. *Havliyatü'l-Âdâb ve'l-Luğât*, 12 (5), 2018, 119-128.
- Ali el-Kârî, Nureddin b. Sultan, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, Dâru'l-Erkam, Beyrut ts.
- Altaş, İlhan, *H. Âişe'ye Yöneltilen Eleştiriler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.
- Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013.
- Amitai, Reuven, *Mongols and Mamluks: the Mamluk-İlkhânîd War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2004.
- el-'Amrî, Ali b. Said b. Muhammed, *el-İhtisâr fi't-tefsîr: Dirâsetun nazariyyetun ve dirâsetun tatbikiyyetun 'alâ Muhtasarayı İbn Ebî Zemenîn li Tefsîri Yahyâ b. Sellâm ve el-Beğavî li Tefsîri's-Sa'lebi*, Kürsiyyu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve 'ulûmuhu: Câmi'atu'l-Melik Su'ûd, Riyâd 2015.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Ebû Zeyd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
- Arslan, Ali, “İbnü'l-Ekfânî'nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (18), 2020, 15-39.
- _____, “Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (5), 2017, 2459-2474.

Âşıkkutlu, Emin, *Ricâl İlmine Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2007.

Atan, Abdullah Hikmet, *Daru'l-hadis Müessesesinin ortaya çıkışı ve ilk dönem Dimaşk Daru'l-hadisleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

Atan, Ömer faruk, “Hanefî Literatüründe Muhtasarlar ve Metinler”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 2016, 65-81.

Atmaca, Esra, *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

_____, *Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Avcı, Casim, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

el-'Avnî, Şerif Hatim b. Arif, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb: ta'rîfuhu ve ehemmiyetühü, vesailü ma'rîfetih ve ihkâmih, emsiletun li'l-ahtâi fîhi*, Dâru Alemlî'l-Fevaid, Mekke 1998.

_____, *el-Menhecu'l-mukterah li fehmi'l-mustalah*, Dâru'l-Hicre, Riyâd 1996.

Ayaz, Fatih Yahya, “Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

_____, “İhtisâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd İbn Ahmed, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

Aytekin, Arif, “İbn Tûmert”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

el-Azamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Yulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

Bağcı, H. Musa, “Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihat Kapısının Kapatılması Sorunu”, *İslam’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, (Kutlu Doğum Sempozyumu-2001)*, TDV Yayınları, Ankara 2003, 541-573.

_____, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

_____, *Zehebî’nin Telhîsu’l-Müstedrek’inin Değerlendirilmesi (Kitâbü Ma’rifeti’s-Sahabe Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Bakan, Tevhit, “Çağdaş Şîi Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 2006, 107-156.

Başaran, Selman, “Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1991, 51-64.

Bayraktar Karahan, Fatma, “Endülüs Emevileri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri”, *Bilimname*, 37, 2019, 141-167.

Bedreddin ez-Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır, *en-Nüket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bilâferîc, Edvâu’s-Selef, Riyâd 1998.

_____, *et-Tenkîh li-elfâzi’l-Câmi ‘i’s-Sahîh*. thk. Yahya b. Muhammed Ali el-Hakemî, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 2003.

Bedreddîn İbn Cemâ’a, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Kinânî. *el-Menhelu’r-revî fî muhtasari ‘Ulûmi’l-hadîsi’n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Dâru’l-Fıkr, Dımaşk 2000.

Begavî, Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’, *Mesâbîhu’s-sünne*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşlî vd., Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1987.

_____, *Şerhu’s-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebetü’l-İslamî, Beyrut 1983.

el-Berake, Muhammed b. Râşid *et-Tefâsîru’l-muhtasare ittîcâhâtuhâ ve menâhicuhâ*, Kürsiyyü’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve ‘Ulûmih, Riyâd 2015.

- Berkey, Jonathan P, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *el-Câmi 'u li-şu 'abi 'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003.
- Bikâî, İbrâhim b. Ömer, *en-Nüketu 'l-vefiyye bimâ fi şerhi 'l-Elfiyye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2007.
- Bilgin, Feridun, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Birzâlî, Alemuddîn el-Kâsım b. Muhammed b. Yusuf el-İşbîlî ed-Dımaşkî, *el-Muktefâ 'alâ kitâbi 'l-Ravzateyn el-ma'rûf bi-Târîhi 'l-Berzâlî*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2006.
- Boynukalin, Mehmet "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğnî'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31, 2018, 589-609.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I.* çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim Neccâr, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1959.
- Brown, Jonathan A.C., "İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci: Kütüb-i sitte'nin Teşekkül Sürecinde Güvenilirlik ya da Kullanışlılık", çev. Elif Beyza Demirtaş, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 11 (1), 2013, 141-154.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi 'u 's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsırûnâsır, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut 2001.
- _____, *Sahîhu 'l-Buhârî*, thk. Muhtafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987.
- Bulkînî, Sirâcuddîn Ömer b. Raslân, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinü 'l-ıstılâh*, thk. Aîşe Abdurrahman, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1989.

- Ca'berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, thk. İbrahim b. Şerif el-Mîlî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.
- Caner, Abdurrahman, "Moğol İstilâsında Fukahanın Tavrı -Bağdat ve Şam Özelinde-", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 2021, 89-126.
- Cemâlüddîn el-Malatî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Musa el-Hanefî, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar mine'l-Müşkili'l-âsâr*, nşr. 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts.
- Cevdât, Abdullah, "Taktî'u'l-hadîs: sanî'u'l-Buhârî nemûzecen", *Mecelletü Dâri'l-Hadîsi'l-Hasaniyye*, 12, 1995, 260-274.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh; Tâcü'l-Lügati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.
- Chamberlain, Michael, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam 1190-1350*, çev. Büşra Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- Cîdî, Ömer, *Mebâhis fî'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib*, Matba'atu'l-Ma'ârifî'l-Cedîde, Rabat 1993.
- Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1975, 127-136.
- Cihangîr, Ahmed, *Muhtasarâtü Mukaddimeti İbni's-Salâh fî 'ulumu'l-hadîs (Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü't-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Ürdün 2021.
- el-Cudey', Abdullah b. Yusuf, *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, Müessetu'r-reyyân, Beyrut 2003.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.

- Çakın, Kamil, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 10 (1-2-3), 1997, 100-109.
- Çelebi, İlyas, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Çelik, Ali, “İbnü’l-Cârûd ve el-Müntekâ Adlı Eseri”, *Artuklu Akademi*, 7 (2), 2020, 279-307.
- Çinar, Hüseyin, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2015.
- Dabbî, Ebû Cafer b. Yahya b. Ahmed el-Endelûsî, *Buğyetü’l-mültemis fî tarîhi ricâli ehli’l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Kütübi’l-Mısri, Kâhire 1989.
- Dede, Nusret, *İbn Kudame’nin el-Muğni adlı eserinde usul-u fikhın kullanımı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- Delâl bint Abdullah A’zam, “el-Kâidetü’n-nahviyye ve’t-tedâvuliyye”, *Mecelltetü Külliyyeti’l-Âdâb-Câmi’atu’z-Zekâzîk*, 68 (1), 2014, 108-161.
- Demir, Fikriye, *Bedrüddîn İbn Cemâa (Ö. 733/1333) ve hadis ilmindeki yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2020.
- Demirci, Mustafa, *İslam’ın Dört Çağı, Bir Dönemlendirme Denemesi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Demirci, Selim, “Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı: el-Hulâsa fî ma’rifeti’l(usûli’l)-hadîs”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 15 (2), 2017, 67-84.
- _____, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, İlem Yayınları, İstanbul 2020.
- Dîneverî, Ebi Bekr Ahmed b. Mervan, *el-Mücâlese ve cevâhirü’l-ilm*, thk. Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl-i Selman, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998.
- Doğanay, Süleyman, “Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamında Sened Mukayesesi ve Sorunları”. *Bilimname*, 1 (12), 2007, 163-186.

- Durmuş, İsmail, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil Karabellî, Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, Beyrut 2009.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetü’l evliyâ ve tabakâtü’l asfiyâ*, nşr. Dâru’l-Fikr, Beyrut 1996.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. İsmâil, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî ahhâri’d-devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1997.
- Efendioğlu, Mehmet, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, “Umdetü’l-ahkâm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, “Şerh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
- Ekinci, Ali, *Nevevi’nin (ö. 676/1277) et-Telhis’deki Hadisçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Fihrisü mahtûtâti Dâri’l-Kütübi’z-Ziyâiyye -el-Müntehab min mahtûtâti’l-hadîs-*, thk. Meşhûr Hasân Âlî Selmân, Mektebetü’l-Me’ârif, Riyâd 1422.
- el-Mecma‘u’l-Melikî, *el-Fihrisü’s-şâmil li’t-türâsi’l-Arabiyyi’l-İslamiyyi’l-mahtût (el-Hadîsü’n-nebeviyyü’s-şerîf ve ulûmuh ve ricâlüh)*, ed. Nâsurüddîn el-Esed, Müessesetü Âli’l-Beyt, Ammân: Meâb 1991.
- Emîr el-Kebîr, Ebû Abdullah Muhammed el-Mısırî, *Seddü’l-ereb min ‘ulumu’l-İsnâd ve’l-edeb*, Matba‘atu Hicâzî, Kâhire 1915.
- Emîr es-San‘anî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü’s-selâm el-mûsilati ilâ Bülûği’l-merâm*, thk. Muhammed Sübhi Hasan Hallâk, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyâd 2001.

Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmi (Hicri VII-VIII. asırlar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.

_____, "Memlûklerde Hadis ve Ulema", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10 (1), 2020, 365-387.

Enbâsî, Burhâneddin İbrahim b. Mûsâ, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Halal, Mektebetü'r-Rüşd/Şeriketü'r-Riyâd, Riyâd 1998.

Ençakar, Orhan, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Gelenegine Etkisi: Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Engin, Sezai, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies*, 1 (1), 2015, 76-98.

_____, *Hadis Şerh Geleneginde Hâşiye ve Ta'likalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

Erdoğan, Tunahan, *İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015.

_____, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i", *Turkish Academic Research Review*, 1 (1), 2016, 49-59.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İsam Yayınları, İstanbul 2012.

Eroğlu, Ayşegül, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 17 (1), 2019, 101-123.

Esmâ 'Ubâde, "el-Musannefât fi'l-Atrâf tertîbühâ ve fevâidüfâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-Benâti'l-Ezheriyye*, 1 (1), 2016, 557-630.

- el-Esterâbâzî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed, *Muhtasaru Garîbi'l-hadîs*, thk. Nizam Muhammed Salih Ya'kûbî, Dâru'n-Nevâdir-Mektebetu'n-Nizâmu'l-Ya'kûbî, Beyrut 2015.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Muhammed 'Ivaz Mur'ib, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbî, Beyrut 2001.
- Fendelâvî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Dûnâs, *Tehzîbü'l-mesâlik fî nusreti mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed el-Bûşeyhî, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Tûnus 2009.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmusu'l-Muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Araksusî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Hücetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed, *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar*, thk. Ebced Reşid Muhammed Ali, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2007.
- Goldziher, Ignaz, "İspanya Arapları ve İslam: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak, İspanya Araplarının İslam'ın Tekamülündeki Yeri", çev. İsmail Hakkı Ünal, *İslami Araştırmalar*, 1 (2), 1986, 48-62.
- _____, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er-Azmi Yüksel, Vadi Yayınları, İstanbul 2019.
- Gökçe, Ferhat, "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review*, 11 (2), 2021, 439-475.
- Gökdoğan, Mustafa Avni, *Süyûtî'nin Uydurma Hadisler Konusunda İbnü'l-Cevzî'ye Yönelttiği Eleştiriler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- Guraya, Muhammed Yusuf, "Mâlik b. Enes'in Muvatta'nın Telifine Dair Tarihî Arka Plân", çev. Rahile Kızılkaya, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 18 (1), 2020, 135-146.
- Güler, Nazlı Rânâ, "Edebiyatın Gayesi Üzerine", *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5 (1), 1990, 79-91

- Güler, Zekeriya, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1 (2), 1996, 113-132.
- Güven, Şahin, “Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri”, *Marife*, 10 (2), 2010, 43-66.
- Ğavrî, Abdulmecîd, *el-Vecîz fî ta'rîfî kütübî'l-hadîs*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2009.
- Ğibrînî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdillâh, *'Unvânu'd-dirâye fîmen 'urife mine'l-ulemâi fî'l-mieti's-sâbi'ati bi Becâye*, thk. Adîl Nuveyhid, Menşûrâtü Dâri'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut 1979.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, Macma'u's-Sekâfî, Abu Dabi 2004.
- Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Târîhü Neysâbûr*, thk. Ebu Muaviye Mâzin b. Abdurrahman el-Bühşâlî el-Beyrûtî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2006.
- _____, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 2010.
- Halebî, Muhammed Bedreddin, *et-Ta'lîm ve'l-irşâd*, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır 1906.
- Halef, Abdulaziz, “Buhârî'nin ed-Du'afâ ve ed-Du'afâu's-Sağîr Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (8), 2018, 229-246.
- Hâlid es-Sûfî, *Târîhü'l-'Arab fî Esbanyâ (Nihâyetü'l-Hilâfeti'l-Emevi)*, Mektebetü Dâru's-Şark, Haleb ts.
- _____, *Târîhü'l-'Arab fî'l-Endelüs (el-Feth ve 'asrû'l-vülât)*, Menşûrâtü Câmi'ati Karyunus, Bingâzi 1980.
- Halîl b. Ahmed, Ebu Abdurrahman el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn; müretteban 'alâ hurûfî'l-mu'cem*, thk. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Halîl İbrâhim es-Sâmerrâi vd., *Târîhü'l-'Arab ve Hadâretühüm fî'l-Endelüs*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîde, Beyrut 2000.

Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma‘rifeti ‘ulemâi’l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1989.

Hamâde, Fârûk, *Tedvînü’s-sünne fi’l-‘ahdi’n-Nebevî*, Dâru’l-Kalem, Dımaşk 2015.

Hansu, Hüseyin, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, thk. Hasan Abdülmün‘im Şelebî, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2013.

_____, *Takyîdü’l-‘ilm*, thk. Yusuf el-‘Uş, Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, Beyrut 1974.

_____, *el-Câmi‘ li-ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmî‘*, thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü’l-Ma‘ârif, Riyâd 1989.

el-Hatîb, Muhammed Acâc *es-Sünne kable’t-tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1988.

Hatiboğlu, İbrahim, “el-Müstedrek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, “Mesâbîhu’s-Sünne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2004.

_____, “Şerhü’s-sünne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî, *Me‘âlimu’s-Sünen*, nşr. el-Matba‘atu’l-‘İlmiyye, Haleb 1932.

Havlî, Muhammed Abdülazîz, *Miftâhü’s-sünne ev Târîhü fînûni’l-hadîs*, Matba‘atü’l-İstikâme, Kâhire 1928.

Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî, *Şürûtü’l-e‘immeti’l-hamse*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kâhire 2005.

Herevî, Ebû Muhammed Celâl b. Muhammed el-Kâyinî, “İşrâkâtü’l-usûl fî ‘ilmi hadîsi’r-Rasûl”, çev. Amr Abdulazim el-Hüveynî, *Mecelletü’t-Türâsi’n-Nebevî*, 1 (3), 2018, 211-298.

Heyza‘ Nâsır Ahmed el-Berekâtî, *Fıkhü’l-İmâm Mekhûl eş-Şâmî fî’t-tahâre ve’s-salât mukârenen bi-fikhi’l-e’immeti’l-erba’a*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmiatü Ümmi’l-Kurâ Külliyyetü’s-Şerî‘a ve’d-Dirâsâtî’l-İslamiyye, Mekke 1995.

el-Hinbarcî, Muhammed Abdulkerîm Muhammed Sâbır, *İhtisâru’l-metn ve menhecu’l-İmam el-Buhârî fihî min hilâli kitâbihi’l-Câmi’i’s-Sahîh*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi‘atü’l-Ürdüniyye Külliyyetü’t-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Ammân 2010.

Hodgson, Marshall G. S, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001.

_____, *İslam’ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih. I,II,III*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Ankara 2017.

Hourani, George F, “Endülüste Akli Bilimlerin İlk Gelişimi”, çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar*, 2 (6), 2000, 199-212.

Hoşab, Fahri, “Hadîs Rivâyetinde İhtisâr -Hanîf Zeyd b. Amr’a Dair Bir Buhârî Rivâyeti Örneği”, *Turkish Studies*, 12 (10), 2017, 123-142.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî, *Cezvetü’l-muktebis fî târihi ‘ulemâi’l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kâhire 1989.

_____, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayni’l-Buhârî ve Müslim*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002.

el-İrâkî, Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin, *Şerhu’t-Tabsira ve’t-Tezkira*, thk. Abdullatif el-Hümîm-Mahîr Yasin Fahl, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2002.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtûbî, *Câmi‘u beyâni’l-‘ilm ve fadlih*, thk. Ebi’l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru İbnü’l-Cevzî, Riyâd 1994.

_____, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Safiyyüddîn Abdülmü'min, *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî, *el-Muhtasarü'l-kebîr*, nşr. Merkezü Necîbavayh, Dublin 2011.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısırî el-Kureşî, *Futûhu İfrîkîyâ ve'l-Endelüs*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Dâru'l-Kütübi'l-Lübânî, Beyrut 1963.

İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdulvehhâb Abdullatif-Abdullah Muhammed es-Sıddîk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh, *el-Mu'cemu'l-müştemil 'alâ zikri esmâi şuyûhi'l-eimme en-nebl*, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1981.

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kasım Halef b. Abdilmelik, *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1955.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Mısır 1952.

İbn Dakîku'l-İd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî el-Kuşeyrî, *el-İktirâh fî beyâni'l-İstılâh: ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûdeti mine's-sihâh*, thk. Kahtân Abdurrahmân ed-Dûrî, Dâru'l-'Ulûm, Ammân 2007.

İbn Ebî Cemre, Abdullah b. Sa'd el-Endülüsi, *Cem'u'n-nihâye fî bidâyeti'l-hayri ve'l-ğâye*, thk. Ebu'l-Heysem eş-Şahbâî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî, *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ er-Râzî, *Hilyetu'l-fukahâ'*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Turkî, eş-Şeriketu'l-Muttehıdeti li't-Tevzî', Beyrut 1983.

İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Alî, *ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire 1972.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Avâlî Müslim el-erba'ünü'l-müntekâ min Sahîhi Müslim*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1985.

_____, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Dân, Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Hindistan 1972.

_____, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecridü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâ'i'l-mensûre)*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1998.

_____, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr, el-Câmi'atü'l-İslamiyye, Medine 1984.

_____, *Etrâfu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Züheyr b. Nâru'n-Nâsır, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993.

_____, *Hüda's-sârî*, thk. Şuayb el-Arnâûd-Adil Mürşid, er-Risâletü'l-'Alemyiyye, Beyrut 2013.

_____, *İthâfü'l-mehere bi'l-fevâidi'l-mübtékire min etrâfi'l-aşere*, thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Mücemme'u'l-Melik Fahd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, Medine 1994.

_____, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 2002.

_____, *Nüzhetü'n-nazar fî tavnîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murâbî, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 2017.

_____, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Ebü'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şağîf el-Bakistânî, Dâru'l-'Âsime, Riyâd 2002.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1907.

Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr, thk. Hasan b. Abbâs b. Kütüb, Müessesetü Kurtuba, Kâhire 1995.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân, *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rub, Dîmaşk 2004.

_____, *Mukaddime*, haz. Süleyman Ateş, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefayatü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1978.

İbn Harrât el-İşbilî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân, *el-Cem'u beyne's-Sahîhayn*, thk. Hamd b. Muhammed el-Ğamâs, Dâru'l-Muhakkik li'n-Neşr ve't-Tavzî', Riyad 1999.

İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer, *Fihristü İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Muhammed Fuad Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*, thk. Salâhuddîn el-Havvârî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2006.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endülûsî, *el-Muhallâ bi'l-asâr*, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bündârî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

_____, "Risâle fî fadli'l-Endülüs ve zikri ricâlihâ", *Resâilü İbn Hazm el-Endülüsî*. thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, Beyrut 1987.

İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb*, thk. 'İsâm Şuaytû, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2004.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Abdulazîz b. İbrahim eş-Şehvân, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1994.

_____, *Sahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1980.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, thk. Yahyâ b. Abdullah es-Sümâlî, Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekke 2007.

_____, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Haleb 1980.

_____, *Tehzîbü's-Sünen*, thk. İsmâîl b. Ğazî Merhabâ, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 2007.

İbn Kemâl Paşâ, *Mecmaû'u resâili'l-Allâme İbn Kemâl Bâşâ*, thk. Muhammed Hallûf Abdullah ve ark, Dâru'l-Lubâb, İstanbul 2018.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1997.

_____, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-Mîmân, Riyâd 2013.

İbn Kudâme Muvaffakuddîn, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el Cemmâîlî el Makdisî, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru'l-'Âlemi'l-Kütüb, Riyâd 1997.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.

İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Dâru Sâdır. Beyrut 1993.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.

_____, *Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymin, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyâd 2005.

İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1984.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *el-Müntekâ fî'l-ahkâmi's-şer'iyye min kelâmi hayri'l-beriyye*, thk. Târik b. İvazullah, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 2017.

_____, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecme'u'l-Melik Fahd li't-Tıbbâ'ati'l-Mushafi's-Şerif, Medine 1995.

İbnü'd-Deyba', Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî, *Temyîzü't-tayyib mine'l-habîs fî mâ yedûru 'alâ elsineti'n-nâs mine'l-hadîs*, nşr. Dâru'l-Kitâbi'l-Arâbî, Beyrut 1985.

_____, *Teysîrü'l-vusûl ilâ Câmi'i'l-usûl min hadîsi'r-Rasûl*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, el-Matba'atu's-Selefiyye, Kâhire 1927.

İbnü'l-Cârûd, Abdullâh b. Ali b en-Neysâbü'rî, *el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsne'de 'an Rasûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem*, thk. Abdurrahman b. Abdullah b. Akîl riyasetinde-Merkezi'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lumât, Daru't-Te'sîl, Kahire 2014.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'l-hak el-Eserî, İdâretü'l-'Ulûmi'l-Eseriyye, Pakistan 1981.

_____, *Saydû'l-Hâtır*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvadullah, Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 2016.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzeddin Alî b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arâbî, Beyrut 1997.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Dımaşk 1969.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî, *el-İhâta fî ahhâri Gırnâta*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İbnü'l-Haydarî, Kubuddîn Muhammed b. Muhammed ez-zebîdî ed-Dımaşkî, *el-İktisâb fî ma'rifeti'l-Ensâb*, thk. Ebû Mâlik Cihâd b. es-Seyyid el-Mürşidî, 'İlm li-İhyâi't-Türâs ve'l-Hidmâti'r-Rakmiyye, Kâhire 2019.

İbnü'l-Kûtıyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Endelüsî el-Kurtubî, *Târîhü iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire 1989.

İbnü'l-Mukaffa', Ebû Muhammed Abdullah, "Risâle fî's-Sahabe", *Âsârü İbü'l-Mukffa'*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1989, 309-323.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer el-Ensârî el-Mısırî, *el-'Akdu'l-mezheb fî tabakâti hamalati'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Miheî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

_____, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', Dâru Fevvâz, Riyâd 1992.

_____, *et-Tezkire fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ali Hasaan Ali Abdulhamid, Dâru 'Ammâr, Ammân 1988.

İbnü'l-Müneyyir, Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed el-İskenderî. *el-Mütevârî alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Selâhaddin Makbûl Ahmed, Mektebetü'l-Muallâ, Kuveyt 1987.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî, *el-Muhtasar fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Lamh el-Havlânî, Dâru'l-İmâm Ahmed, Kâhire 2011.

_____, *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti 'ulûmi'l-asâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk-'Amir Hüseyin, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

İbnü'n-Nefis, Ebu'l-Hasan Alâüddin Ali b. Ebi'l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî, "el-Muhtasar fî 'ilmi usûli'l-hadîs", nşr. Ammâr et-Tâlibî, *Mecelletü Merkezi Buhûsi's-Sünne ve's-Sîre*, 11, 2004, 512-615.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs li'bni's-Salâh*, thk. Nureddîn İtr, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2015.

_____, *Ulûmu'l-Hadîs*, çev. Abdullah Aydın, İFAV Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, Ebü'l-Fazl Abdullah b. Muhammed, *Tevcîhu'l-inâye li ta'rîfi ilmi'l-hadis rivâyeten ve dirâyeten*, Mektebetü Kâhire, Kâhire 2008.

İbnü't-Türkmânî, Alâuddîn Ali b. Osman el-Mardînî, *el-Müntehab fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Avvâd el-Halef, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 2008.

İstemi, Fuat, "Hadislerin Bağlamının Tespitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (31), 2017, 315-326.

_____, "İmam Şafii'nin Kullandığı Hadis Kavramları (er-Risâle Örneği)", *Şarkiyat*, 8 (2), 2016, 641-667.

İzzeddin İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, nşr. Dâru Sadr, Beyrut ts.

_____, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahabe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.

İtr, Nûruddîn, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1997.

el-Kâbisî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef, *Muhtasaru Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik: el-Müsemma el-Mülahhas li-Müsnedi'l-Muvatta'*, thk. Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-Türâs, Kâhire 1970.

Kadirüddin, Ahmed, *İslam Dinamizmi ve Entellektüel Atâlet*, çev. Ertuğrul Aytekin, İlke Yayıncılık, İstanbul 2008.

Kâfiyeci, Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman, *Risâletân fî mustalahi'l-hadîs*, thk. Ali Zevîn, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1967.

Kanarya, Bayram, “Garîbu’l-Hadîs İlmi Bağlamında Ebû Ali el-Kâlî’nin el-Bâri’ Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 18 (2), 2018, 387-400.

_____, “‘Kırk Hadis/Erbaûn’ Edebiyatının Rivayetlerdeki Dayanakları ve İbn Asâkir’in el-Erbaûne’l Bûldâniyye İsimli Eseri”, *Usul İslam Araştırmaları*, 28 (28), 2017, 97-122.

Kandemir, M. Yaşar, “Cüz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

_____, “el-Câmi‘u’s-sahîh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

_____, “el-Muvatta”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, “Etrâf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

_____, “Fevâid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

_____, “Hâkim en-Nîsâbûrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

_____, “İbn Hacer, el-Askalânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

_____, “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

_____, “Kâdî İyâz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

Karacabey, Salih, “Hadîste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 2002, 53-70.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

Karahan, Abdükadir, “Hadîs-i Erbaîn Nev’inin Doğuşu ve Âmilleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 1952, 76-82.

- Karaman, Hayrettin, *Ana Hatları ile İslam Hukuku -1: Giriş ve Amme Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.
- Karataş, Mustafa, *Hadîs Rivâyet Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Karnî, Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Mu‘cemu’r-rumûz ‘inde’l-muhaddisîn*, Dâru’l-Minhâc, Riyâd 2017.
- Kâsım b. Kutluboğa, Ebü’l-Adl Zeynüddîn, *Tâcu’t-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru’l-Kalem, Dımaşk 1992.
- el-Kâsimî, Muhammed Cemaluddîn, *Kavâ‘idu’t-tahdîs min funûni mustalahi’l-hadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2012.
- Kastallânî, Ebü’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü’s-sârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arâbî, Beyrut ts.
- Kaya, Eyyüp Said, “Muhtasar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Kaya, Murat, “Hadislerin Tesbitinde Sened Tenkidinin Tercihi Nedenleri”, *Bilimname*, 2019 (37), 2019, 121-140.
- Kazan, Tahsin, “Memlûklerin Hadis İlmine Katkıları”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 2019, 147-159.
- Kefevî, Ebu’l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Huseynî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Dervîş-Muhammed el-Mısrî, Muessesetü’r-Risâle, Beyrut 1998.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu‘cemu’l-müellifîn: terâcimu musannifî’l-kütübi’l-Arabiyye*, Mektebetü’l-Müsennâ-Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arâbî, Beyrut ts.
- el-Kerîm, Abdullah Câd, *el-İhtisâr simetu’l-‘Arabiyye*, Mektebetü’l-Âdâb, Kâhire 2006.

- Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris, *Hadis Literatürü-er-Risâletü'l-mustatrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, çev. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Kılıç, Bilge, *Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicri I-IV. Asır)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2021.
- Kılıç, Sadık, "Kur'an'ın Cem'i Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 1980, 261-277.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "İmam Şâfiî'nin 'Risâle'sinin Hadis İlmindeki Etkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 10 (1-2-3) 1997, 87-99.
- _____, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Kindirî, Abdullah b. Muhammed, *Hutûtu'l-'ulemâ' mine'l-karni'l-hâmis ila'l-'âşir hicrî nemâzic ve emsile*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2014.
- Koca, Ferhat, "İbn Abdülhâdî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, *Hadiste Nâsih Mensûh Meselesi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2016.
- Korkmaz, Osman, *İslam Hukukunda İhtisar Geleneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019.
- Koşdaş, Yaşar Emre-Arslan, İhsan, "Endülüs Valiler Dönemi'nde Berberî İsyanları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (20), 2021, 187-219.
- Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kâhire ts.
- Kurt, Ali Vasfi, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.

Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer, *el-Mühfîm limâ eşkele min Telhîsi Kitâbi'l-Müslim*, thk. Muhyiddîn Dîb Mestuv vd. Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1996.

_____, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyânî ğarîbihi*, thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'n-Nevâdir, Dimaşk 2014.

_____, *Telhîsü Sahîhu'l-İmâm Müslim*, thk. Ahmed Mahmûd el-Hûlî - Rif'at Fevzî, Dâru's-Selâm, Kâhire 1993.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Tarihi*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2017.

Kürd Ali, Muhammed Ferîd b. Abdirezzâk b. Muhammed, *Hıtatü's-Şâm*, Mektebetü'n-Nûrî, Dimaşk 1983.

Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir el-. *Fevâtu'l-vefayât*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1974.

Lea, Henry Charles, *el-'Arab ve'l-Müslimûn fi'l-Endelüs ba'de sukûti Ğırnâta*, çev. Hasan Saîd el-Kermî, Dâru Lübnan, Beyrut 1988.

el-Luhaydân, Dahîl b. Salih, “et-Tahrîc ‘inde’l-muhaddisîn ma‘ânîhi ve masâdirihi ve vezâîfihi”, *Mecelletu Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslamiyye*, 28, 1999, 82-148.

Maabdeh, Yahya, “el-Müsennefât fi'n-nüketi'l-hadisiyye “Avâmilü neş'etihâ ve mecâlâtihâ”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21 (1), 2021, 451-484.

Mahmud et-Tahhân, *Usûlu't-tahrîc ve dirâsetu'l-esânîd*, Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tavzî', Riyâd 1996.

Makdisi, George, *İslam'ın Klâsik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2019.

_____, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

el-Makdisî, Ziyâüddîn, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Mustafâ aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukâşe, Dâru Mâcid Asîrî, Cidde 2004.

Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *Muhtasaru'l-Kâmil fî'd-du'afâ' ve 'ileli'l-hadîs li'bni 'Adî*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî, Mektebetü's-Sünne, Kâhire 1994.

_____, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

_____, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitati ve'l-âsâr el-ma'rûf bi'l-hitatü'l-Makrîziyye*, haz. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

Malkoç, Abdulkerim, "Abû Dâwûd's Letter in Which He Discussed His Method in as-Sunan: The Text and Translation with Notes", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 50, 2018, 243-269.

_____, *Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-Muhtâra İsimli Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2020.

el-Mar'aşlî, Yusuf 'Abdurrahmân, *'Ulûmu'l-hadîsi's-şerîf*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2011.

Ma'tûk, Salih Yusuf, *Cuhûdu'l-mer'e fî rivâyeti'l-hadîs (el-karni's-sâmin el-hicrî)*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 1997.

Ma'rûf, Beşşâr Avvâd, *ez-Zehebî ve menhecühû fî kitâbihî Târîhi'l-İslam*, Matba'atu Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1976.

el-Mecma'u'l-Melikî. el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût (el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuh ve ricâlüh). ed. Nâsurüddîn el-Esed. IX Cilt. Ammân: Meâb: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991.

Mevsılî, Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn ma'a hazfi's-senedi ve'l-mükerrer mine'l-beyn*, thk. Salih Ahmed eş-Şâmî, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1995.

Meyyânişî, Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd, "Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh", *Hamsu resâil fî 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde-Selmân Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2010.

- Midilli, Muhammet Enes, “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10 (1), 2020, 389-412.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Moğoltay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn, *Islâhu kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Nâsır Abdülazîz Ferec Ahmed, Dâru Edvâü's-Selef, Riyâd 2007.
- Muhammed Abdullah 'Annân, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs: Nihâyetü'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1997.
- Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîşçiler*, çev. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Muhammed Razûk. *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l Mağrib hilâle'l karneyn 16-17*. Rabat: İfrîkiya eş-Şark, 1998.
- Mutî' el-Hâfız, Muhammed, *Dâru'l-hadîsi's-şerîf bi-Dimaşk*, Dâru'l-Mektebî, Dimaşk 2010.
- Mücahit, Küçüksarı, “Bağdat'ın Moğollar Tarafından İşgalinin Arap Şiirindeki Yankıları: Bir Şehir Mersiyesi Örneği Olarak Şemseddîn el-Kûfî'nin Kasîde-i Nûniyyesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24 (3), 2020, 1157-1176.
- Mühelleb b. Ebî Sufre, *el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitâbi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Dâru't-Tevhîd-Dâru'l-Ehli's-Sünne, Riyâd 2009.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf, *el-Yevâkıt ve'd-dürer fî şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, thk. Mürteza ez-Zeyn Ahmed, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1999.
- Münzirî, Zekiyyüddîn Abdülazîm ed-Dimaşkî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, thk. Muhyiddin Dîb Mistû vd., Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 2014.
- _____, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, thk. Muhammed Nâsîrüddin el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1987.
- _____, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 2010.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbî, Beyrut 1991.
- Müzenî, Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Mısrî, *Muhtasaru'l-Müzenî fi furû'î's-şâfi'iyye*, thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Müzhir, Abdülganî Ahmed Cebr, "Kavâidü'l-ihtisârî'l-menhecî fi't-te'lîf", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslamiyye*, 59, 2000, 337-376.
- Müzhirî, el-Hüseyn b. Mahmûd ez-Zeydânî, *el-Mefâtîhu fî şerhi'l-Mesâbîh*, thk. Nureddîn et-Tâlib Riyâsetinde Heyet, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 2012.
- en-Nâbî, Ali Mahmud, "Zâhiretu'l-hazf fî luğatina'l-'Arâbiyye", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Abdulazîz: el-'Ulûmu't-Terbeviyye*, 11 (1), 1998, 385-447.
- Nebhân, Kemâl 'Arafât, 'Abkariyyetü't-te'lîfi'l-'Arâbî 'alâkatu'n-nusûsi ve'l-ittisâlü'l-'ilmî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Kuveyt 2015.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Haleb 1986.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Kitâbu'l-Müctebâ el-ma'rufu bi's-Süneni's-Suğrâ*, thk. Merkezü'l-Bühûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, Kâhire 2012.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, thk. Merkezü'r-Risâle li'd-Dirâsât ve Tahkikü't-Türâs, Müessesetü'r-Risâle Naşîrûn, Beyrut 2015.
- _____, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huş, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1985.
- _____, *et-Telhîs: Şerhu'l-Cami'i's-sahih li'l-Buhârî*. thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. Dâru Taybe, Riyâd 2008.
- _____, *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*. thk. Abdülbârî Fethullâh es-Selefi. Mektebetü'l-Îmân, Medine 1987.

- _____, *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-müftîn*. thk. Muhammed Tâhir Şaban, Darü'l-Minhâc, Beyrut 2005.
- _____, *Muhtasaru Sahîhi Müslim*, thk. Abdulhamîd Muhammed ed-Dervîş-Abdulalîm Muhammed ed-Dervîş, Daru'n-Nevâdir, Beyrut 2010.
- _____, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l luğât*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Nu'aymî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dımaşkî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, thk. Abdülmecîd Terhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Okuyucu, Nail, "Hicrî Üçüncü Asırda İmam Şâfiî'nin Eserlerinin Rivayeti ve er-Risâle'nin Okunurluğu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (50), 2016, 23-56.
- Olgun, Hakan, "Katolik Kilisesi'nin Endüljans Uygulaması ve Protestan Reformuna Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (18-19), 2005, 327-346.
- Orhonlu, Cengiz, (yayına haz.), *Osmanlı tarihine âid belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no; 1511, İstanbul 1970.
- Öz, Mustafa, "İbnü'l-Ehdel", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto Yayınları, Ankara 2015.
- Özcan, Altay Tayfun, "Hülegü'nün Ortadoğu Seferinde Kudüs ve Kentin Moğol-Haçlı İlişkilerinin Dönüşümündeki Yeri", *FAD: Filistin Araştırmaları Dergisi*, 9, 2021, 1-19.
- Özdemir, Ahmet, *İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (Ö. 840/1436) Hayatı ve Hadîşçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- Özdemir, Ahmet, "İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436) ve Hadîşçiliği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (20), 2018, 269-294.

- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- Özdemir, Mehmet, “Muvahhidler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Özdemir, Mehmet, “Zellâka Savaşı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013.
- Özdemir, Veysel, “Hadîslerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Sayısı İle İlgili Değerlendirmeler”, *Turkish Studies=Comperative Religious Studies* 13 (25), 2018, 359-372.
- Özel, Ahmet, “Tehzîb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Özen, Şükrü, “Müzenî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Özkan, Halit, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- _____, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, “Tecrîd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Özmen, Hatice Kübra, *Hadis Literatüründe İhtisâr Yöntemi-İbn Kesîr’in İhtisârü Ulûmi’l-Hadis İsimli Eseri Bağlamında-*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.
- Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Özsoy, Abdulvahap, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Fenomen Yayınları, Kayseri 2016.
- _____, “Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd Meyyânîşî ve Mâ Lâ Yese‘u’l-Muhaddise Cehlüh Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12 (2), 2014, 27-63.

- _____, “Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri ve Kullanımı Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2005, 183-218.
- _____, *Hadis Tenkidi Sahabe ve Tâbiûn Dönemi*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2016.
- _____, “Muhammed Awwamah’s Critical Edition of Tadreeb Al-Rawi or Reconstruction of a Book”, *HADITH*, 2, 2019, 110-129.
- _____, "Ebû Hureyre’ye Yönelik İksâru’l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2014, 239-256.
- _____, "Hz. Peygamber’in Ümmiliği Hakkında Bir Tartışma Ebû'l-Velid el-Bâci Örneği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 2009, 151-170.
- _____, “Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur’ân’ın Cem’i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, (43), 2015, 104-138.
- Özşenel, Mehmet, “Bir Kemâlin Hikâyesi: el-Makdisî’nin el-Kemâl fî esmâi’r-ricâl’inin Dört Asırlık Serüveni”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 11, 2011, 155-161.
- _____, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu’s-Salâh ve Eseri Ulûmü’l-Hadis”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (16), 2007, 55-68.
- Öztoprak, Mustafa, *İbnü’l-Harrât el-İşbilî’nin (v. 582/1186) hadis ilmindeki yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- Paksoy, Kadir, *İbn Kesir’in hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999.
- Pál Fodor, “Telhîs”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Parladır, Selahattin, “Kâbisî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

- Parlak, Abdulkadir, "Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Dini Faktörler", *Erciyes Akademi*, 35 (Özel sayı - Prof. Dr. Harun GÜNGÖR anısına), 2021, 794-808.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.
- Râmhürmüzî, Hasen b. Abdurrahmân, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.
- Reisuddin, Ebû Naim Muhammed, "Bakî İbn Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Müslüman İspanya'daki Hadis Edebiyatı Çalışmalarına Katkısı", çev. Ahmet Uyar, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (11), 2001, 409-417.
- Ross, W. D, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınları İstanbul 2011.
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 2000.
- es-Sâfî, Osman Abdulkadir, *Ahtâru 'ala'l-merâcî 'i'l- 'ilmiyye li-eimmeti's-selef*, Dâru'l-Fârûk, Kâhire 1990.
- Safiyüddin el-Hazrecî, Ahmed b. Abdullah el-Ensârî, *Hülâsetü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2008.
- Salakhıtdinov, Fakhrıddın, *Bir Hadis Terimi Olarak İhtisar Sahîh-i Buhârî Kitâbu's-Salât Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Sancaklı, Saffet, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2019, 19-39.
- Saraç, M. A. Yekta, "İcâz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- Sarîfinî, İbrahim b. Muhammed, *el-Müntahab mine's-siyâk li Tarîhi Neysâbûr*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1989.

- Sarp, Ebuzer, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020.
- Savan, Mehmet, *İbnü'l-Cezerî'nin (v.833/1429) Hadis İlmindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Davü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, nşr. Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.
- _____, *Fethu'l-muğîs bi şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır 2003.
- Selâme, Nâsır b. Su'ûd b. Abdullah, *Mu'cemü Müellefâtî'l-İmâmi'z-Zehebî el-Mahtûtatü bi Mektebâtî'l-Memleketi'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyyeti*, Dâru'l-Felâh, Riyâd 1999.
- Selvâ, Abdulfettâh Hasan, "el-İhtisar ve mezâhirihi fi'l-ebvâbi ve'l-esâlibi'n-nahviyye ve's-sarfîyye", *Mecelletü'd-Dirâye*, 18 (2), 2018, 1-179.
- Semerkindî, Osman b. Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, *el-Cüz'u fihî mine'l-fevâ'idî'l-müntekâtî'l-hisâni'l-'avâlî*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1997.
- Sezgin, Fuad, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, v.dğr., İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslamiyye, Riyâd 1991.
- _____, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- Sıddıkî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire 1988.
- Sifil, Ebubekir, *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi*, Rihle Kitap, İstanbul 2017.
- Söylemez, İdris, *Türk-İslam Edebiyatında Manzum Kırk Hadisler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2017.

- Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.
- Sutay, Gonca, “Moğol İstilasının Zorunlu Göçü ile Anadolu’da Yükselen Değer: Sultan’ul Ulema Bahaeddin Veled ve Ailesi”, *International Journal of Social And Humanities Sciences*, 2 (1), 2018, 44-65.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürerü’l-müntesire fi’l-ehâdîsi’l-müştehire*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sebbâğ, Câmî‘atu’l-Melîk Su‘ûd, Riyâd ts.
- _____, *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîri’l-me’sûr*, nşr. Dâru’l-Fıkr. Beyrut 2011.
- _____, *el-Bahru’l-lezî zehar fî şerhi Elfıyyeti’l-eser*, thk. Ebu Enes Enis b. Ahmed b. Tahir el-Endûnûsî, Mektebetu’l-Ğurabâi’l-Eseriyye, Medine 1999.
- _____, *el-Le’âli’l-masnû‘a fi’l-ehâdîsi’l-mevzû‘a*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- _____, *Hüsni’l-muhâdara fî târîhi Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arâbiyye, Kâhire 1967.
- _____, *Katfü’l-ezhâri’l-mütenâsire fi’l-ahbâri’l-mütevâtire*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Mîs, el-Mektebü’l-İslami, Beyrut 1985.
- _____, *Tedribu’r-râvî fî şerhî Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru’l-Yusr-Dâru’l-Minhâc, Medine 2016.
- _____, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi’n-nahv*, thk. Abdulilâh Nabhân vd., Mecma‘u’l-Luğati’l-Arabiyye, Dımaşk 1987.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî, *Tabakâtü’ş-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tenâh-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kâhire 1991.
- Süleyman b. Abdullah es-Su‘ûd, “Eseru ihtisâri metni’l-hadîsi fi’l-istinbâd: dirâsetun nazariyyetun tatbikiyyetun”, *Mecettu’l-‘Ulûmi’ş-Şer‘iyye*, 9 (1), 2015, 73-126.

- Şaban Abdulaziz Halîfe, “el-Fihrist li-İbni’n-Nedim: Dirasetun Biyucrafiyyetun, Bibliyucrafiyyetun, Bibliyometriyyetun”, *Mecelletü Merkezi’l-Vesâik ve’d-Dirâsâti’l-İnsaniyye Katar*, 3, 1991, 141-175.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *Müsnedü’l-İmâm eş-Şâfi’i*, thk. Muhammed Enes Mustafa el-Hın, Risaletü’l-Alemiyye, Beyrut 2012.
- eş-Şahrî, Muhammed b. Zâfer, “İlmu’t-tahrîc ve devruhu fî hıfzı’s-sünneti’n-nebeviyye”, *Nedvetü ‘inâyeti’l-Memleketi’l-Arabiyyeti’s-Su’ûdiyyeti bi’s-sîreti ve’s-sünneti’n-Nebeviyye*, Mecma‘u’l-Melik Fahd li’t-Tıbbâ’ati’l-Mushafi’s-Şerîf, Medine 2004.
- Şankîti, Muhammed el-Muhtar el-Cekenî, *Şerhu Süneni’n-Nesâi el-müsemma Şurûku’l-envâri’l-mineni’l-kübra’l-ilahiyye bi keşfi esrâri’s-Süneni’s-Suğra’n-Nesâiyye*, Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyâd 2004.
- eş-Şâyi’, Abdulazîz *Tahrîcu’l-hadîs*, Dâru’l-Mâlikiyye, Tûnus 2019.
- Şemrani, Abdullah b Muhammed, *el-Medhal ila ilmi’l-muhtasarat: el-muhtasaratü’l-fikhiyye nümuzecen*, Daru Taybe, Riyad 2008.
- Şenel, Abdulkadir, “Kastallanî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001.
- Şenol, Elif, *İbnü’n-Nefs’in el-Muhtasar fî İlm-i Usûli’l-hadisi’n-Nebevî adlı eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San‘ânî, *Edebü’t-taleb ve müntehe’l-ereb*, thk. Abdullah b. Yahya es-Süreyhî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998.
- Şeyban, Lütfi, “Endülüslülerin Fas’a (el Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri”, *Jass Studies The Journal of Academic Social Science Studies*, 81, 2020, 395-423.
- Tâcuddîn et-Tebrîzî, Ebu’l-Hasan Ali b. Abdullah el-Erdebîlî, *el-Kâfi fî ‘ulûmi’l-hadîs*, thk. Ebu ‘Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân, ed-Daru’l-Eseriyye, Ammân 2008.

- Tacüddîn es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali. *Refu'l-hâcib 'an Muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk. Ali Muhammed Muavvız-Adil Ahmed Abdulmevcûd, 'Alemlü'l-Kütüb, Beyrut 1999.
- Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'l-Memâlik fî Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1997.
- Talîdî, Muhammed b. Abdullah, *Türâsü'l-Mağâribe fî'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmuh*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslami, Beyrut 1995.
- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âtî'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Tekin, Dilek, "Müslim ve el-Camiu's-Sahih'i Üzerine", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 2015, 49-68.
- Temîmî, Dâniye bnt. Mansûr b. Hamzâ, "Kütübu'l-fevâidi'l-hadîsiyye: ta'rîfuhâ, envâ'uhâ, ehemmiyetühâ ve ebrazü mezâyâhâ", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâtî'l-İslamiyye ve'l-'Arabiyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye*, 36 (10), 2021, 254-309.
- Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Kâhire 2009.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1998.
- Tomar, Cengiz, *Memlûk Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesi (1240-1260)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü, "Muhtârât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Tozlu, İbrahim, "Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 2015, 65-96.

- _____, “Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebî Sufre’nin Buhârî Rivayeti”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 30 (1), 2016), 343-390.
- Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi-Hicrî İlk İki Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler (Hicri. İlk Üç Asır)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- _____, “Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (16), 2009, 101-133.
- _____, *Hadisin 200’ü*, Otto Yayınları, Ankara 2007.
- _____, “Sahabenin Hadis Tasavvurunda Vahiy-Kitabet İlişkisinin Yeri”, *Turkish Academic Research Review*, 4 (4), 2019, 455-474.
- Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri ve Edebiyatı*, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- ‘Ulebî, Ekrem Hasan, *Dımaşk beyne ‘asri’l-Memâlik ve’l-‘Osmâniyyîn*, eş-Şeriketü’l-Müttehîde, Dımaşk 1982.
- Ural, Cemal, “Hâkim’in Müstedrek’i Müsvedde mi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 2020, 65-92.
- Urpilyan, Serkiz-Mehmet Tâhir, Seyyid Abdülzâde, *Mahzenü’l-‘Ulûm (Kısm-ı Evvel)*, A. Asaduryan Matbaas, İstanbul 1891.
- ‘Useymîn, Muhammed b. Salih, *Şerhu’l-Erbâ’ini’n-Nevevî*, Dâru’s-Sureyyâ li’n-Neşr, Riyad 2004.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Müntehâbât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

- Üçer, İbrahim Halil, “İslam Düşünce Tarihi için Bir Dönemlendirme Önerisi”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 12-40.
- Ürkmez, Ahmed, “Ebû Dâvûd Süneni’nde Tekrar ve İhtisar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 2014, 57-77.
- W. A Alwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse Der Königliche Bibliothek Zu Berlin, Verzeichniss Der Arabischen Handschriften*, Georg Olms Verlag, Hildesheim 1980.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu‘cemü’l-büldân*, thk. Abdulaziz el-Cündî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut ts.
- _____, *Mu‘cemü’l-Üdebâ’*, thk. İhsân Abbâs, Dâru’l-Ğarbi’l-İslami, Beyrut 1993.
- Yanar, Nagihan, *İbnü’s-Salah’ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: İrâkî ve İbn Hacer Özelinde*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Yardım, Ali, *Hadîs I-II*, Damla Yayınevi, İstanbul 2014.
- Yâsir eş-Şimâlî, “Menhecü’z-Zehebî fî Telhîsi’l-Müstedrek li’l-Hâkim”, *Mecelletü Dirâsâti’l-‘Ulûmi’ş-Şer‘iyye*, 26 (1), 1999, 1-40.
- Yazıcı, Tahsin, “Müntehâbât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Yerkazan, Hasan, “El-Kâfî Fî ‘ulûmi’l-Hadîs Örneğinde Hicri VIII. Yüzyılda Hadîs Usûlünün Serencamı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (14), 2018, 301-334.
- Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı Muhaddisleri’nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”, *Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler*, ed. Muhittin Düzenli, Çankırı Belediyesi, Samsun 2011, 139-152.
- Yılmaz, Fetullah, “Fıkıh İlminde Mesele Kavramı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16 (1), 2016, 189-217.

Yılmaz, Harun, “Bir 7./13. Yüzyıl Âliminin Gözünden Eğitim: Nevevî’nin Hoca ve Talebe Âdâbına Dair Görüşleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58 (58), 2020, 1-23.

_____, “Dimaşk’ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37, 2017, 71-99.

_____, *Zengi ve Eyyubi Dimaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

Yiğit, Adem, *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Yiğit, İsmail, “Nasrîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

Yildirim, Enbiya, “Hadislerin Manayla Rivayeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1996, 279-314.

Yolcu, Mehmet, “en-Nedîm [İbn Al-Nadim] ve el-Fihrist’inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Bir Haritası)”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (5), 2017, 1-33.

Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru umûmi’l-muvahhidîn: şerh u terceme-i Kitab-i İhyâ ulûmi’d-dîn=İhyâ Tercüme ve Şerhi*, haz. Eyyüp Tanrıverdi ve Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

Yüceer, Mustafa, “Hadis İlmi Açısından ‘Men Hafıza’ Rivâyeti ve Manzum Kırk Hadis Geleneğine Tesiri”, *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6 (2), 2020, 931-970.

Yücel, Ahmet, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

_____, “Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslami İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır)”. *İslami İlimlerde Metodoloji– IV, Temel İslam İlimlerinin Ortaya Çıkışı Ve Birbirleriyle İlişkileri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.

_____, *Hadis Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Hadis Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2021.

_____, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar, Değerlendirmeler-Literatür)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *Senedde 'uluv-nuzûl ve 'Avâliler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.

Yücel, Ekrem, "Dâru'l-Hadîslerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13 (1), 2015, 95-115.

Yürek, Remzi-Uylaş, Sait, "İbn Kuteybe ve Garîbu'l-Hadîs Alanındaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (4), 2021, 1659-1673.

Zebîdî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdillatif, *et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Ebû Muâz Târik İvadullah, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2013.

Zebîdî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdillatif, *Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî el-müsemmâ et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Salâhüddîn el-Hımsî, Muhammed Şâdî 'Arbaş, Darü'l-Minhâc, Beyrut 2011.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2012.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Ehâdisu muhtâre min Mevzû'âtî'l-Cevrakânî ve'bni'l-Cevzî*, thk. Abdurrahman b. Abdulcebbar el-Ferîvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1984.

_____, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâyetun fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed en-Nemr, Dâru'l-Kıble, Cidde 1992.

_____, *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddissîn*, thk. Muhammed Habîb el-Heyle, Mektebetü's-Sadîk, Tâif 1988.

_____, *el-Mûkızâ fi 'ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslamiyye, Halep 2009.

_____, *el-Muktenâ fi serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Salih Abdulazîz el-Murâd, el-Meclisu'l-İlmî, Medine 1987.

- _____, *el-Mühezzeb fi'htisâri's-Süneni'l-Kebîr li'l-Beyhakî*, thk. Dâru'l-Mişkât li'l-Bahsi'l-İlmî, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 2001.
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd Riyâsetinde Heyet, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- _____, *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 2003.
- _____, *Tecrîdü esmâi's-sahabe*, nşr. Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- _____, *Telhîsü'l-İleli'l-mütenâhiye li'l-İmâm İbni'l-Cevzî*, thk. Mahfûzürrahmân Zeynullah es-Silefî, Mektebetü'l-Furkân, Dubâi 2020.
- _____, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Ğuneym Abbâs Ğuneym-Mecdî Seyyid Emîn, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kâhire 2004.
- _____, *Tezkiretu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Zerkeşî, Bedruddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır, *el-İcâbe li-irâdi mâ'stedrakethu Âişe alâ's-Sahabe*, thk. Saîd el-Afganî, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut, 1970.
- Zeylâ'î, Cemâlüddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbü'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1997.
- Ziyâurrahmân el-A'zamî, Muhammed, *Mu'cemu mustalahâti'l-hadîs ve letâifi'l-esânîd*, Edvâu's-Selef, Riyâd 1999.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İşbîlî, *Muhtasaru'l-Ayn*, thk. Allâl el-Fâsî - Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Rabat 1963.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf el-Mısrî, *Şerhü'z-Zürkânî alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2003.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	İlhan ALTAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetler	1. 2.
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	1. 2.
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	